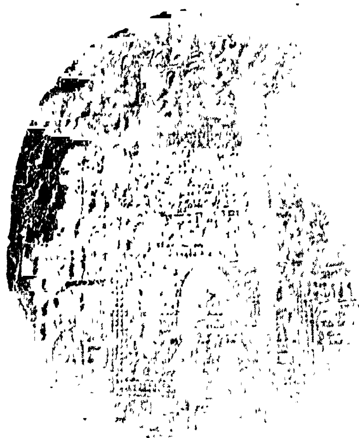
VOL. XXIV PARTS I–II

THE JOURNAL

OF THE

BIHAR AND ORISSA RESEARCH SOCIETY

MARCH
JUNE

1938

PATNA

PUBLISHED BY THE BIHAR AND ORISSA RESEARCH SOCIETY

Price Rs. 10

LIST OF OFFICERS AND MEMBERS OF COUNCIL

OF THE

Bihar and Orissa Research Society

for the year 1938

Patron

His Excellency the Governor of Bihar

Vice-Patrons

Sir Edward Albert Gait, K.C.S.I., C.I.E., PH.D., I.C.S., (Retd.).

Maharajadhiraj Sir Kameshwar Singh, K.C.I.E., of Darbhanga.

Sir Thomas Frederick Dawson Miller, KT., K.C.

Maharaja Bahadur Guru Mahadeva Asram Prasad Sahi, Hathwa.

The Hon'ble Rai Bahadur Radhakrishna Jalan, Patna.

P. C. Manuk Esq., Barrister-at-Law, Patna.

President

His Excellency Sir Maurice Garnier Hallett, K.C.S.I., C.I.E., I.C.S.

Vice-President

The Hon'ble Mr. Justice J. F. W. James, M.A., I.C.S.

Secretary

Mr. J. L. Hill, M.A.

Treasurer

Mr. Sham Bahadur, Barrister-at-Law.

JOURNAL

OF THE

BIHAR AND ORISSA RESEARCH SOCIETY

March-June 1938

CONTENTS

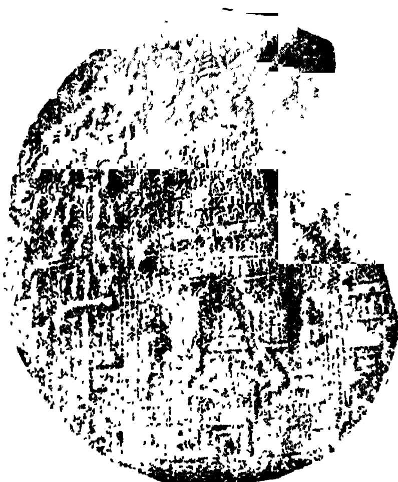
Appendix

THE JOURNAL

OF THE

BIHAR AND ORISSA RESEARCH SOCIETY

VOL. XXIV

1938

PATNA

PUBLISHED BY THE BIHAR AND ORISSA RESEARCH SOCIETY

Price Rs. 20

THE ALLAHABAD LAW JOURNAL PRESS, ALLAHABAD
P. TOPA —PRINTER

ALPHABETICAL INDEX TO ARTICLES

ALPHABETICAL INDEX OF NAMES OF CONTRIBUTORS WITH THEIR CONTRIBUTIONS

ALPHABETICAL INDEX TO PLATES, MAPS, ETC.

ALPHABETICAL INDEX TO BOOKS REVIEWED

GENERAL INDEX TO J.B.O.R.S. 1938

A

PAGE

N

O

P

JOURNAL
OF THE
BIHAR AND ORISSA RESEARCH SOCIETY

VOL. XXIV] 1938 [PARTS I-II

VICE-PRESIDENT'S ADDRESS

YOUR EXCELLENCY AND GENTLEMEN,

I will not recapitulate what is contained in the annual report which has been printed and distributed to all the members of the Society. I have the pleasure to announce that Khan Bahadur Saiyid Muhammad Ismail has again made a generous donation to the Society, on this occasion a gift of Rs. 90 for the purchase of works dealing with Islamic culture, for which we are all very grateful to him.

The matter of the discovery of manuscripts of lost or hitherto imperfectly known Sanskrit works by Rāhula Sāṅkṛityāna in Tibet has been the subject of considerable discussion during the year. The Boden Professor of Sanskrit desired that the work of editing all these manuscripts should be done by European scholars of repute and that the publication should if possible be done at the Clarendon Press. It was ultimately decided that the work of publication should be done in Bihar; and Rai Bahadur Radha

Krishna Jalan undertook the risks of publication, for which I am told he has already entered into contract for the purchase of machinery at considerable expense. Some members may have been rendered uneasy by a recension which was published in the last ordinary volume of the Journal. I put the matter on the lowest ground in saying that it would be manifestly unfair to Rai Bahadur Radha Krishna Jalan to give him manuscripts for printing which on publication would be subject to devastating criticism at the hands of competent scholars, whereby the reputation of the whole series would be ruined; but Dr. Banerji-Sastri who has undertaken the general editorship may be trusted to avoid undue haste in rushing into print, and to see that all matter submitted to Rai Bahadur Radha Krishna Jalan for publication shall be of the first class. It is essential that in this Dr. Banerji-Sastri should have the full support of all members of the Society.

It was found on examination that excellent though the work of Rāhula Sāṅkṛityāna had been in the procuring of photographic copies of these manuscripts, many of the copies were imperfect; and it was necessary that another journey to Tibet should be undertaken for the obtaining of better copies of many of the manuscripts. The Provincial Government has generously provided Rs. 6,000/- for the cost of this expedition, which is to be led by Dr. Banerji-Sastri. I understand that it is possible that Rāhula Sāṅkṛityāna may himself go to Tibet with this expedition. It may appear carping to criticise when the Provincial Government has been so generous; but of the party

which Dr. Banerji-Sastri is to lead, I would feel happier over its prospects of success if his followers consisted exclusively of persons qualified to assist him in furthering the object of the expedition; and I think that prospects of success would be greater if the personnel of the party were drastically pruned. On that subject I say no more.

His Excellency has spoken of the great loss under the shadow of which we meet tonight. From the time of the institution of this Society Dr. Kashi Prasad Jayaswal was its most active member and he more than any other has contributed to maintain and secure the high position which the Society enjoys in the learned world. In his early youth when as an undergraduate in Oxford he obtained the rare distinction of a University scholarship, he showed a flair for difficult and little-known oriental languages; and in later life, he combined painstaking and successful work at the Bar with work in epigraphy, numismatics, archaeology and history which won him an Asiatic and a European reputation. All of us here mourn the loss of a friend; the loss to the Society is irreparable; but his work will live after him to inspire future generation of scholars in Bihar.

The thanks of the Society are due to Dr. Banerji-Sastri for his work in editing the Journal, to Mr. Sham Bahadur for his work as Treasurer of the Society and to Mr. J. A. Hill, whom we are shortly about to lose on his departure to Europe, for his work as Hony. Secretary.

THE HISTORY OF THE WIDOW'S RIGHT OF INHERITANCE

By PROFESSOR A. S. ALTEKAR
M.A., LL.B., D. LITT.
Benares Hindu University

Everywhere in ancient times there was a great prejudice against allowing women to hold property. The word *dampatī* suggests that Hindu culture theoretically recognised the wife to be the co-owner of the family property with her husband ; but in actual practice the wife could not force a partition on her husband against his will. Her proprietary rights against him were limited. It is then no wonder that for a long time the widow's right to inherit her husband's property should have remained unrecognised. Vedic texts, which declare women to be incapable of inheriting property,[1] are particularly aimed against the widow. Joint family of the patriarchal type was the order of the day ; males alone could be coparceners in it ; women were entitled only to a maintenance. In early times the custom of Niyoga was very common; so widows without sons were very few. Most of the widows therefore used to have to their credit their husband's shares, if not directly as their heirs, at least indirectly as the guardians of their minor sons. Very

[1] तस्मात्स्त्रियो निरिन्द्रिया अदायादीः। T. S, VI, 5, 8, 2.
ताः (स्त्रियः) नात्मनश्च नैशत न दायस्य च नैशत।
Ś. Br., IV. 4. 4. 13.

often they used to marry, and so the question of giving them a share in their first husband's property would not arise at all. The refusal to recognise the widow as the heir to her husband was thus causing not much actual hardship in society.

We therefore find that down to *c.* 300 B. C. the right of the widow to inherit her husband's property was not recognised by any jurist. Vedic texts opposed this right. Most of the Dharmasūtra writers do the same. Baudhāyana rejects the widow's claim on the authority of the *Taittirīya saṁhitā* quoted above. Āpastamba lays down that in the absence of the son the property should devolve not upon the widow but upon the nearest *male* Sapiṇḍa. If none such is in existence within seven degrees to claim the property, it should devolve upon the preceptor. If he also is dead, then it should be taken over by a disciple of the deceased to be spent for charitable purposes.[1] This exhaustive scheme of Āpastamba about the devolution of property nowhere mentions or provides for the widow. The same is the case with Manu. He lays down that the property of a sonless deceased person will devolve upon his father, then upon his brother, and finally upon a Sapiṇḍa and a Sakulya in accordance to his proximity. When none of these is forthcoming, first a preceptor then a disciple and finally the king should take it away.[2]

[1] पुत्राभावे यः प्रत्यासन्नः सपिण्डः। तदभावे आचार्यः। आचार्याभावे अन्तेवासी हृत्वा धर्मकृत्येषु योजयेत्। दुहिता वा। II, 14, 2-4.

[2] पिता हरेदपुत्रस्य रिक्थं भ्रातर एव च।
अनन्तरं सपिण्डाधस्तस्य तस्य धनं हरेत्।
अत ऊर्ध्वं सकुल्यः स्यादाचार्यः शिष्य एव वा॥ X, 185, 187.

Elsewhere he recognises the mother also as an heir (IX, 217); the widow is, however, nowhere suggested to be possessing any rights of inheritance. It is true that Kullūka, a 15th century commentator, no doubt contends that in Manu IX, 185, the widow is intended to be understood as an heir after the son;[1] he is however obviously reading later ideas in the earlier text. There can be no doubt that Medhātithi, the 9th century commentator of Manu, is correct when he maintains that Manu has not recognised the widow as an heir at all (IX, 187).

At about the beginning of the Christian era, both Niyoga and the widow-remarriage fell into disrepute. It was deemed to be more honorable for a widow to spend her remaining life in penances of religion than in pleasures of the family life. Leaders of society began to feel that if the widow was not to marry or get a son by Niyoga, she ought to be assigned a definite share in the family property. Early Dharmasūtra writers however were inclined to assign only a maintenance to the widow. This is the case with Kauṭilya also, who makes the widow's maintenance a charge upon the husband's estate in the hands of whosoever may happen to inherit it.[2]

It was however being felt that this was not a

[1] न भ्रातरो न पितरः पुत्रा रिक्थहराः पितुः।
पिता हरेदपुत्रस्य रिक्थं भ्रातर एव च।

While commenting upon this verse Kullūka says :—

अविद्यमानमुख्यपुत्रस्य <u>पत्नीदुहीतृरहितस्य</u> च पिता धनं गृह्णीयात्।

It will be noticed that there is nothing in the text to justify the underlined words.

[2] अदायादकं राजा हरेत् स्त्रीवृत्तिप्रेतकदर्यंवर्जम्॥ III, 5.

satisfactory arrangement. Jurists gradually began to come forward to plead for a better recognition of the widow's claim. Gautama put forth a modest proposal that the widow should be regarded at least as a coheir with other Sapiṇḍas.[1] In course of time the opinion in favour of the recognition of the widow's right began to grow stronger. Why should she get only a share in the husband's estate and not the whole of it? It was felt that she ought to be the sole heir and not a coheir. This view has been for the first time advocated by Vishṇu at about the beginning of the Christian era. He definitely lays down that the widow shall inherit the whole estate on the failure of sons.[2] About a couple of centuries later Yājñavalkya joined Vishṇu in championing the widow's right; it is his verses[3] which were mainly relied upon by British courts when they recognised the right of inheritance of the widow on the failure of sons. It may be pointed out that the Upanishadic sage

[1] पिण्डगोत्रर्षिसंबंधा रिक्थं भजेरन् स्त्री चानपत्यस्य

If we read here स्त्री वानपत्यस्य instead of स्त्री चानपत्यस्य, as is done in the Bibliotheca and Ānandāśrama editions of the work, the widow will be an alternative heir, and not a coheir.

[2] अपुत्रस्य धनं पत्न्यभिगामि। तदभावे दुहितृगामि। XVII, 43.

In his *Pūrva Mīmāṅsā*, VII, 6, 14 Jaimini recognises the right of the wife to hold property. He is however probably referring to wives with husbands living, who only were eligible to perform sacrifices. It does not seem that Jaimini was inclined to recognise the widow as an heir to her husband. *Vishṇusmṛiti* would therefore be the first work to recognise this right as stated in the text above.

[3] पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा।
तत्सुता गोत्रजा बंधु शिष्यसब्रह्मचारिणः।
एषामभावे पूर्वस्य धनभागुत्तरोत्तरः।
स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य सर्ववर्णेष्वयं विधिः॥ II, 135-6.

Yājñavalkya had divided all his property between his two wives, when was about to renounce the world. It would therefore appear that the Yājñavalkya school was since early days more favourably inclined to recognise women's rights than was the case with other jurists.

The proposal of Vishṇu and Yājñavalkya to recognise the widow as an heir was a sensational one. It immediately provoked considerable determined opposition. During the period 400-1000 A. D. jurists were divided into two schools, the orthodox one which was not prepared to recognise the widow as an heir and the reformist one, which was bent upon agitating for the popularisation of its new reform.

Nārada, Kātyāyana and king Bhoja of Malava (*c.* 1015 to *c.* 1055 A. D.) were the chief advocates of the orthodox view. Nārada lays down that if a man dies without any issue or heirs, his property should ultimately escheat to the king, who was to provide only maintenance to the widow.[1] It is clear that Nārada did not mind property escheating to the crown; he would not, however, allow it to be inherited by the widow. Kātyāyana apparently holds an identical view.[2] Bhoja would allow the

[1] अन्यत्र ब्राह्मणात्किंतु राजा धर्मपरायणः।
तत्स्त्रीणां जीवनं दद्यादेष धर्मः सनातनः॥ XIII, 52.

[2] अदायिकं राजगामि योषिद्भृत्यौर्ध्वदेहिकम्।
अपास्य श्रोत्रियद्रव्यं श्रोत्रियेभ्यस्तदर्पयेत्। Quoted by Vijñāneś-vara at *Yājñavalkyasmriti*, II, 136.

Kātyāyana and Bṛihaspati exist only in quotations and we come across verses attributing contradictory views to these writers. Thus Vijñāneśvara at the above place attributes the following verse to Kātyāyana, which advocates the widow's right:—

पत्नी पत्युर्धनहरी यास्यादव्यभिचारिणी।
तदभावे तु दुहिता यद्यनूढा भवेत्तदा॥

widow to be an heir only if she submitted to Niyoga. This virtually amounted to denying her right of inheritance. For Niyoga had become very obnoxious at this time (1000 A. D.), and no woman would have agreed to the condition. And even if she had accepted it, her ownership would have been a short-lived one; it would have terminated with the birth of the expected son.

There were several thinkers who recognised this state of affairs as unsatisfactory, but had not the courage enough to recommend that the widow should be recognised as a full heir. They proposed half way measures. Some of them recommended that the wife should be allowed to inherit property worth about 2000 or 3000, in addition to any Strīdhana that may have been given to her by her husband.[1] Others thought that she should be permitted to inherit the moveables only.[2] A third view was that the widow

Similarly Devaṇabhaṭṭa ascribes a verse to Bṛihaspati, which concedes only partial right of inheritance to the widow. See Note No. 3 below. It would appear that these books were not very carefully preserved and interpolations were often made in them by interested parties to support their own views.

[1] द्विसाहस्रः परो दायः स्त्रियै देयो धनस्य वै।
भर्त्रा यच्च धनं दत्तं सा यथाकालमाप्नुयात्॥ Vyāsa in Aparārka, p. 752.

Silver Paṇa, roughly equal to a six anna piece, is the coin referred to in the verse. Its purchasing power today would be equal to that of Rs. 2. Property worth 2000 would therefore be equal to property worth Rs. 10,000 today. Mbh., XIII, 82, 24, puts the limit at 3,000.

[2] यद्विभक्ते धनं किंचिदाध्यादि विविधं स्मृतम्।
तज्जाया स्थावरं मुक्त्वा लभेत मृतभर्तृका॥
वृत्तस्यापि कृतेप्यंशे न स्त्री स्थावरमर्हति।

Bṛihaspati in SCV, p. 676.

This text of Bṛihaspati is opposed to a number of other verses attributed to him and may be of doubtful authority.

should inherit the property if allowed to do so by her next reversioners like the father-in-law or brothers-in-law.[1] Probably it was expected that she would surrender a portion of her share in their favour in order to get their consent. Such a proposal would effect a working compromised between contending claims.

The school of reformers, however, was not prepared to accept any such compromises. It insisted that the widow's right to inherit the full share should be recognised. It based its case on logic and reason. Bṛihaspati pointed out that the Vedas, the Smṛitis and sages of antiquity have unanimously declared that the husband and the wife are the joint owners of the family property, and together constitute one legal personality. A man therefore cannot be said to be completely dead as long as his wife is alive. How then can property pass on to another in the lifetime of the widow ?[2] Vṛiddhamanu points out that the widow can offer Piṇḍas to her deceased husband, and so she should be allowed to inherit his property.[3] To remove any doubt in the matter, Prajāpati lays down that the widow has the inherent right to control all her husband's property including moveables, im-

[1] स्वर्यातस्य ह्ययुतस्य भ्रातृगामि द्रव्यम् ।
तदभावे पितरौ हरेयाताम् ज्येष्ठा वा पत्नी । Sankha in *Mit.* on *Yāj.* II, 136.

[2] आम्नाये स्मृतितंत्रे च पूर्वाचार्यैश्च सूरिभिः ।
शरीरार्धं स्मृता भार्या पुण्यापुण्यफले समा ॥
यस्य नोपरता भार्या देहार्धं तस्य जीवति ।
जीवत्यर्धं शरीरे तु कथमन्य : स्वमाप्नुयात् ॥
Quoted in *Dāyabhāga*, Section XI.

[3] अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता ।
पत्न्येव दद्यात्तत्पिंडं कृत्स्नमंशं हरेत च ॥ Quoted in *Mit.* on *Yāj.* II, 135-6.

moveables, bullion, ornaments, stores, etc. Her right is not in the least affected even if her elderly relations, male or female, are alive. She will of course show them proper reverence, but hold the property in her own possession. If any male relation obstructs her peaceful enjoyment of the estate, it is the bounden duty of the king to punish him as a thief.[1]

It is perhaps Jīmūtavāhana, who argues the widow's case in the most masterly fashion. 'There is no authority to hold that the ownership in the husband's property, which the wife acquires at the time of marriage, terminates with his death. How then can it be argued that the wife's right is destroyed the moment she is widowed? Nor can it be maintained that she is to utilise just as much of the income as may be necessary for her bare maintenance. Vishṇu says that the property of a person dying without sons will first devolve upon the widow, then upon the daughter, parents etc. Now it is admitted that in the above text the term property denotes the whole income of the estate, when construed with all other heirs like the daughter, the brother, parents, etc. How then can it have a restricted meaning when it is construed with the widow alone?'[2]

[1] स्थावरं जंगमं हेम कुप्यं धान्यं रसांबरम् ।
आदाय दापयेच्छ्राद्धं माससंवत्सरादिकम् ।
पितृव्यगुरुदौहित्रान्भर्तृस्वस्त्रीयमातुलाम् ।
पूजयेत्कव्यपूर्ताभ्यां वृद्धानाथातिथींस्तथा ॥
तत्सपिंडा ब्राह्मणा वा ये तस्याः परिपंथिनः ।
हिंस्युर्धनानि तान्राजा चौरदण्डेन् शासयेत् ॥

Quoted in *Parāśaramādhava*, Vol. III, p. 536. These verses have been attributed to Bṛihaspati in the *Dāyabhāga*, Section XI.

[2] परिणयनोत्पन्नं भर्तृधने पत्न्याः स्वामित्वं भर्तृमरणान्नश्यतीत्यत्र च

We have seen already how there were early texts, which did not recognise the widow as an heir and allowed her only a maintenance. The new school cleverly explained them away as referring to concubines or unchaste wives. The chaste widow, it was argued, could never be deprived of her inherent right to inherit the entire property of the husband.[1] Now there can be no doubt that this interpretation of the old texts is altogether unjustifiable ; earlier writers did undoubtedly intend to exclude from inheritance not only concubines and unchaste wives, but also chaste widows. Later champions of women's rights could not follow the straightforward course of condemning the opinions of their predecessors ; they had to devise some means, whereby they could explain away the earlier contrary texts without showing disrespect to their writers. Reform in Hindu social customs and institutions has always taken this peculiar course owing to the great conservatism of the race.

Let us resume our subject. The new school maintained that the widow's right of inheritance was an inherent one. The only circumstance that could defeat it was unchastity. When we note the ideas

प्रमाणा भावात्, सति पुत्रे तदधिकारशास्त्रादेव पत्नीस्वत्वनाशोऽवगम्यते। .....। न च वर्तनोपयुक्तधन मात्राधिकारार्थं पत्नीवचनमिति वाच्यम्। अपुत्रस्य धनं पत्न्यभिगामि तदभावे दुहितृगामि तदभावे पितृगामि इत्यत्र सकृच्छ्रुतस्य धनपदस्य पत्न्यपेक्षयाकृत्स्नपरत्वं कृत्स्नपरत्वं च भ्रात्राद्यपेक्षयेति तात्पर्यभेदस्यान्याय्यत्वात्। *Dāyabbāga*, Section XI.

[1] यदुक्तं 'स्त्रीणां तु जीवनं दद्यात्' इति संवर्धनमात्र वचनं तद्दुश्शीलाधार्मिकसविकारयौवनस्थपत्नीविषयम्। Kullūka on Manu, IX, 187.

यदपिनारदः 'तत्स्त्रीणां जीवनं दद्यात्' इति तदवरुद्धास्त्रीत्परं पत्नीपदाश्रवणात्। *VMV*, *Sapratibandhadāya* section.

current on the subject in contemporary times, this condition would not appear to be an unexpected one. The modern law on the point is very peculiar. It allows an inheritance to devolve upon a widow only if she is chaste at the time of its opening. Her subsequent unchastity, however, does not divest the estate.

In spite of the able advocacy of the cause of the widow by the reform school, it took several centuries for her right to be recognised throughout India. The Deccan was more advanced in this respect than northern India. A writer of about 500 B. C. observes that it is customary for the southerners to recognise the proprietary rights of women.[1] The provenance of Bṛihaspati, Vyāsa and Prajāpati is not known, but the Yājñavalkya school was a southern one, and his famous commentator Vijñāneśvara was a court Pandit of the Chālukya emperor Vikramāditya VI and flourished at his capital Kalyāṇi. That the widow's right of inheritance, so enthusiastically advocated in the *Mitākshara*, was actually recognised in contemporary times in the Deccan can be proved from epigraphical evidence. A 12th century inscription from Karnatak, while describing the accepted scheme of devolution of property in a certain village, mentions the widow as the heir immediately after the son (*E. I.*, V, p. 28). An inscription from Tanjore district, belonging to the same century, declares that a lawfully wedded wife inherits the whole property of the husband, including land, cattle, slaves, jewels and other valuables (*S. I. E. R.*, for 1919, pp. 97-8).

[1] गर्तारोहिणीव धनलाभाय दक्षिणाजी। *Nirukta*, III, 5.

The widow's right of inheritance came into recognition in northern India somewhat later. In the days of Kālidāsa (*c.* 400 A. D.), if a person died without leaving a son his property used to escheat to the king who had to provide merely a maintenance to the widow. This is quite clear from the Śākuntala episode of the merchant dying in the shipwreck, whose property was proposed to be immediately resumed by the zealous ministers of Dushyanta. In Gujarat the widow's right of inheritance was not recognised down to *c.* 1200 A. D. King Kumārapāla of that province (1144-1173) admits frankly that his subjects were justified in their impression that their king always desired his rich subjects to die issueless, so that he may resume their property.[1] A poet of his court tells us that it was this king who showed a magnanimity of mind possessed not even by kings born in the golden age like Raghu and Nahusha, and voluntarily forswore his right to the property of the 'weeping widow.'[2] It would be thus seen that this reform met with considerable opposition from the governments of the day because their revenues were adversely affected. As a partial compensation some of them introduced a death duty on the property of persons dying without sons (*Rāshṭrakūṭas and their Times*, p. 232).

[1] निष्पुत्रं मियमाणमाढ्यमवनीपालो हहा वाञ्छति।
Mohaparājaya, Act III.

[2] न भुक्तं यत्पूर्वं रघुनहुषनाभागभरत
प्रभृत्युर्वीनाथैः कृतयुग कृतोत्पत्तिभिरपि।
विमुञ्चन्सन्तोषात्तदिह रुदतीवित्तमधुना
कुमारक्ष्मापाल त्वमसि महतां मस्तकमणिः॥
Kumārapālapratibodha, p. 48.

Most of the digest writers, who wrote subsequent to 1200 A. D., have recognised the widow's right of inheritance. We may therefore conclude that by *c.* 1300 A. D. the right had come to be sanctioned throughout the country.

The Dāyabhāga school of Bengal liberalised the law still further in favour of the widow. The Mitāksharā school recognised the widow's right of inheritance only if her husband had separated from the joint family before his death.[1] An examination of the context of the verse, in which Yājñavalkya mentions the widow as the next heir, makes it clear that he intended to recognise her right only if her husband was not a member of the joint family at the time of his death. This conclusion becomes irresistible from *v.* 138, where Yājñavalkya declares that even when members of a family have reunited after separation, the surviving male coparceners will succeed the deceased and not his wife. Vijñāneśvara is therefore correct in holding that according to Yājñāvalkya only the widow of a separated coparcener can become an heir to her husband. Of course he could have liberalised the law still further by drawing further deductions from the text of Bṛihaspati, which declares that none can succeed to the property of a person as long as his wife is alive. He could have argued that whether the deceased was a member of the joint family or not was an immaterial question. As long as the wife was alive, the husband ought to

[1] तस्मादपुत्रस्य स्वर्यातस्य विभक्तस्यासंसृष्टिनो धनं परिणीता स्त्री संयता सकलमेव गृह्णातीति स्थितम्। On *Yāj.* II, 136.
संसृष्टिनस्तु संसृष्टी सोदरस्य तु सोदरः। II, 138.

be regarded as living; the inheritance would not open at all till the death of the wife. She must be therefore allowed to enjoy the property of her husband, irrespective of the consideration whether he had separated from the family or not before his death.

Vijñāneśvara, however, was not prepared to take this step. He had included inherited property under Strīdhana, and he was probably reluctant to sanction a scheme of succession, whereunder extensive property would automatically and very frequently pass out of the joint family to female Stridhana heirs. He probably felt that if a coparcener effects a separation from the joint family, the members of the latter should have no grievance if the property of the deceased passes as Strīdhana to his daughter. If, however, no separation was effected and the share of an undivided coparcener were allowed to devolve on his wife, it would have passed out of the family with an alarming frequency, since unlike the Dāyabhāga school, the Mitāksharā school had declared this share as the Strīdhana of the wife. Most of the medieval jurists agree with the Mitāksharā and recognise the widow's right of inheritance only when her husband was not a member of the joint family at the time of his death.

To Jīmutavāhana, the founder of the Dāyabhāga school, belongs the credit of liberalising the law still further in favour of the widow. He would not include inherited property under Strīdhana. This was so because he wanted to disarm social opposition to his revolutionary proposal to give to every widow the right to her husband's share in the family property,

even when he was a member of the joint family at the time of his death. While anxious that every widow should get her husband's share in the joint family property, he wanted to prevent it from going outside the family to Strīdhana heirs. He therefore did not include it under her Strīdhana.

The Dāyabhāga law undoubtedly marks a further step in the expansion of the widow's right. It lays down that the widow can get her husband's share in the family property even when he was a member of the joint family at the time of his death. Jīmūtavāhana relies upon a text of Bṛihaspati, which is silent about separation, and declares that the property of a person can go to his brother, only when he dies without leaving a son or widow behind.[1] He further points out that even when brothers are living as members of a joint family, under the Dāyabhāga conception of this institution, each has got his own share clearly determined though not specifically separated by metes and bounds ; it is then but fair that it should be earmarked for his wife.[2] There is further nothing to prove that the wife's co-ownership in the husband's property, that arises at the marriage, automatically terminates at the death of the husband if it takes place while the family is still joint. It is therefore but fair that she should be allowed to inherit her husband's share irrespective of the consideration as to

[1] यदा कश्चित्प्रमीयेत प्रव्रजेद्वा कथंचन।
न लुप्यते तस्य भागः सोदरस्य विधीयते ॥
अनपत्यस्य धर्मोयमभार्यापितृकस्य च ॥ Section XI.

[2] न हि संसृष्टत्वेपि यदेवैकस्य तदेवापरस्यापि किंतु अविज्ञातैकदेशं तद्वयोर्नंतुसमग्रमेव। Ibid.

whether he had separated from the joint family or not.

If the texts, on which Jīmūtavāhana had relied, had been utilised to their fullest capacity, they would have easily enabled him to declare that the estate which the widow inherits is an absolute and not a limited one. The widow is the living half of the husband, says Bṛihaspati, and therefore no one can get the right to inherit the deceased's property as long as she is alive. Now Jīmūtavāhana could have easily argued that the powers of the surviving half (widow) cannot be less extensive than those of the expired half (husband), and so the widow's estate was as absolute as that of her husband, she having the power of sale, mortgage or gift. He, however, did not take this step, but maintained that the widow had only a life estate in her inheritance ; she could utilise its full income in any way she liked, but she could not touch its corpus.

To understand Jīmūtavāhana's reluctance to grant to the widow a full estate in her inheritance, we shall have to discuss the history of the question. The early jurists, like Vishṇu and Yājñavalkya, who have recognised the widow as an heir, have not anywhere used language to show that they regarded her as a limited heir. It is possible to argue that they intended to invest her just with the same full powers which they have granted to other heirs like the son, the father or the brother whom they have mentioned along with her. In the long discussion of the subject in the *Mitāksharā*, Vijñāneśvara nowhere states or hints that the widow was a limited heir, having no right to

dispose of the corpus of the property. In the concluding sentence of his discussion he states, 'Therefore the chaste and regularly married wife of a person who has died without leaving behind any sons, and who had separated from the joint family and not reunited with it, inherits his entire property.'[1] He has introduced here several qualifying adjectives very carefully; but there is none to suggest that the widow's estate was a limited one.

A number of other jurists, however, declare definitely that the widow is a limited heir. An authority quoted by the Mahābhārata states that the widow can only utilise the income of the property she has inherited; she can under no circumstances dispose it of.[2] Kātyāyana states that the inheritance will revert to reversioners after the death of the widow, she having no power to dispose it of.[3] Bṛihaspati, we have seen, was a fervent champion of the widow's rights, but even he expressly declares that her powers over her inheritance are limited; she cannot sell, mortgage or gift it away. He, however, permits a gift for religious purposes, which presumably was to be of a small portion only.[4] Nārada

[1] तस्मादपुत्रस्य स्वर्यातस्य विभक्तस्यासंसृष्टिनो धनं परिणीता स्त्री सकलमेव गृह्णाति। At *Yaj.* II, 136.

[2] स्त्रीणां स्वपतिदायाद उपभोगफलः स्मृतः।
नापहारं स्त्रियः कुर्युः पतिवित्तात्कथंचन॥ XIII, 82, 25.

[3] अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती पतिव्रता।
लभेतामरणात्क्षांता दायादा ऊर्ध्वमाप्नुयुः। Quoted in *SCV*, p. 677.

[4] मृते भर्तरि भर्त्रंशं लभेत कुलपालिका।
यावज्जीवं हीनस्वाम्यं दानाधमनविक्रये।
व्रतोपवासनिरता ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता।
धर्मदानरता नित्यमपुत्रापि दिवं व्रजेत्। Quoted at *Ibid.*

declines to concede full powers to the wife even over her Strīdhana, if it comprised of any immoveable property. The wise have declared, says the jurist, "that transactions of landed property like sale or mortgage or gift, if made by women, are automatically invalid."[1]

To conclude, we find that even some of the warmest champions of the widow's right of inheritance like Bṛihaspati definitely declare her to be a limited heir, while others like Yājñavalkya and Vishṇu are merely silent on the point. No one specifically invests her with the power to dispose of the immoveable property in her inheritance, gifts for religious purposes being the only exception. It is therefore clear that down to the 12th century the widow was intended to be given only limited power over her inheritance. Society was, as shown already, very reluctant to recognise the widow even as a limited heir; it would have summarily rejected her claim, if it had been suggested that she should be invested with absolute powers over her inheritance.

Late medieval period, *c.* 1200-1800 A. D., was undoubtedly the most conservative one in the history of Hindu customs and institutions. It, however, can claim the credit of attempting to liberalise the widow's powers over her estate in one direction. We have seen above how down to *c.* 1200 A. D. jurists were unwilling to concede to the widow the right to

[1] भर्त्रा प्रीतेन यद्दत्तं स्त्रियै तस्मिन्मृतेऽपि तत्।
सा यथाकाममश्नीयाद्द्याद्वा स्थावरादृते॥
स्त्रीकृतान्यप्रमाणानि कार्याण्याहुर्मनीषिणः।
विशेषतो गृहक्षेत्रदानाधमनविक्रयाः। V, 26-7.

alienate her estate. The Nibandha writers after that date are, however, seen to encourage the tendency to recognise the right under certain circumstances. There was a text in Bṛihaspati which, as pointed out already, permitted the widow to gift away a portion of her property for religious and spiritual purposes. Writers like Devaṇabhaṭṭa and Nīlakaṇṭha particularly emphasise on this right. The former states that when sale or mortgage of the immoveable property was prohibited to the widow, what was meant was that she should not gift it away to persons of questionable character like the singers, dancers and actors.[1] The latter maintains that women have inherent powers to make gifts for spiritual purposes.[2]

Neither Devaṇabhaṭṭa nor Nīlakaṇṭha, however, state whether the consent of the next reversioners was necessary for validating such a transaction. The language which they have used would suggest that if the gift was a bona fide one for religious purposes, the widow could give it herself without requiring anybody's consent. The actual practice seems to have varied considerably. We have no recorded cases for northern India, but south Indian inscriptions of the medieval period show that the silence of the authorities was interpreted differently by different persons and localities.

There was one view that the express permission

[1] मृते भर्तरीत्यस्मिन्दृष्टदानप्रतिरोधः। ....। अदृष्टार्थदानविधानात्तदितरदृष्टार्थनर्तकादीनां दानादौ अस्वातंत्र्यप्रतिपादनार्थमिति मन्तव्यम्। एवं च धर्मदाने स्वातंत्र्यमस्त्येव। अपुत्रा शयनमादि कात्यायनोक्तं विभक्तदशाविषयम्। pp. 676-7.

[2] अदृष्टार्थदान तदुपयोग्याधमनादि भवत्येव।

of the reversioner was an essential prerequisite for such a transaction. It would be therefore better still if the gift purported to be a gift made jointly by the widow and the reversioners. Some inscriptions from south India show that this opinion was acted upon in practice on several occasions. Thus a 10th century epigraph from Mysore records a gift of land given by a widow and her brother-in-law (*E. C.*, XI, Holkere No. 33). The brother-in-law is obviously introduced here to show that the transaction had the full consent of the next reversioner. The widow alone could not have legally sold the property. A 12th century inscription from the same state records the donation given by a widow to a temple along with her brother-in-law and Śrīvaishṇavas. Here it is clear that the consent of not only the next reversioner but of the whole caste was deemed necessary to validate the transaction (*Ibid*, X, No. 100 A). A 13th century inscription from Madura district narrates how two childless widows wanted to give a garden to a temple, how their relations would not sanction the transaction, and how eventually they could achieve their object only by securing the permission of some other reversioners (*S. I. E. R.*, 1916, No. 401). It is quite clear from the above cases that the widow's estate was regarded as a limited one. The permission of the next reversioner, if not of the whole caste, was necessary to enable her to gift it even for a religious purpose.

There are, however, other records equally numerous and hailing from the same part of the country, which record sales or gifts of landed property by

widows made for religious purposes, but are silent about any permission of the reversioners. A 12th century inscription from Trichinopoly district records the gift of a piece of land by a Brahmana widow made in favour of a temple; a 13th century inscription from Kolar district refers to a sale by a widow of her own share in her landed property; a 15th century record mentions a Brahmana widow building a temple and giving to it a gift of land for the spiritual benefit of herself and her husband; a 17th century inscription describes how a Brahmana lady gifted away a whole village to a temple.[1] In none of these records is it anywhere mentioned or suggested that any of the widows had obtained any reversioner's consent or permission for her disposal of the landed property. Had any such permission been received, it would have been surely mentioned, as was done by the persons who drew up the documents referred to in the last para. It is to be noted that these epigraphs were lithic deeds of titles, intended to last for ever; it is natural to presume that they would have carefully mentioned all relevant circumstances that would have been necessary to prove that the transactions recorded were valid ones, and the donees had acquired full and unquestioned titles.

The epigraphic evidence then shows that the custom differed with different sections and different localities in south India. Some sections of society felt that the permission of the reversioners was necessary

[1] *I. M. P.*, III, p. 1544; *E. C.*, X, Kolar No. 103; *I. M. P.* I. p. 56; *E. C.*, XI, Holkere No. 80.

to validate even a religious gift; others thought that it might be dispensed with. When we note that all our jurists belonged to the priestly caste, it would not be wondered that the general tendency should have been to give the widow an unrestricted power in the matter.

While pleading for an unrestricted power to the widow to make gifts for religious purposes, Mitramisra, a 17th century jurist of the United Provinces, uses some expressions suggesting that he was half inclined to sanction bona fide sales or gifts made even for non-religious purposes. "To those who contend" says he, "that women have no right to sell or gift away their husbands' inheritance, we ask, do you mean to maintain that even if the gift or sale in question has already become an accomplished fact, it would become invalid merely because it was made by a woman? This is unfair.........Texts prohibiting sales etc. refer to the disposal of landed property made to vicious persons with the malicious purpose of defeating the rights of coparceners. They do not invalidate gifts etc. properly made. *Ownership gives the right of disposal as much over the immoveables as over the moveables, and an accomplished transaction cannot be unsettled even by a hundred sacred texts.*"[1] This principle

[1] समुखमेव वचनार्थमादाय नास्त्येव स्त्रिया भर्तृरिक्थे दानक्रियाद्यधिकार इत्याहुः। तत्रेदं वाच्यम्। किं तस्य तया कृतेपि दानादौ तत्स्वरूपानिष्पत्तिरेव। मन्वादिवचनैः सकल भर्तृधनग्रहणे तस्या उक्ते सति तस्या अस्वतंत्रत्वे दानादिस्वरूपानिष्पत्तेर्बाधितत्वात्......। दानादि प्रतिषेधवचनानि दुर्वृत्तं पुरुषं प्रति कुटुंबदुःखदानार्थमेव दानादिक्रियाप्रतिषेधकानि न तु दानादि स्वरूपानिष्पत्तिप्रतिपादकानि। यथेष्टविनियोगार्हत्वलक्षणस्वत्वस्य द्रव्यान्तर इव स्थिरेप्यविशेषाद्वचनशतेनापि वस्तुनोऽन्यथाकरणा-

would have undoubtedly invested the widow with full right of disposal even over immoveable property. But Mitramiśra not only does not draw its natural corollary, but proceeds immediately to circumscribe its application. For he concludes his discussion with the observation, 'It therefore follows that a widow can dispose of her immoveable property either for making a religious gift or for maintaining herself or for other proved necessities';[1] he does not add 'or for any other purpose she may like.' In spite of his liberal principles Mitramiśra was thus prepared to invest the widow just with those powers, which have been recognised in modern courts. It is clear that society was not yet prepared to grant the widow an unrestricted power over her immoveable inheritance.

Should we now change the law and invest the widow with full power of disposal over her immoveable inheritance? This is a question on which opinion is divided at present. Dr. Deshmukh's bill introduced in 1936 in the Imperial Assembly sought to invest the widow with this power, but the effort failed. The educated woman naturally feels it an insult that she should not have a power over her inheritance which is conceded to the most illiterate and inexperienced villager. We must however note that even at present the widow can sell or mortgage

शक्त्या तत्प्रतिपादनानुपपत्तेरिति निरूपितम्।

Viramitrodaya, V.p. p. 628-9.

[1] तस्माददृष्टार्थे दाने दृष्टादृष्टावश्यकार्यार्थमाधौ विक्रये चारुयेव पत्न्या सकलभर्तृधन विषयेऽप्यधिकारः। नियमस्तु नटनर्तकादिदानादौ अनावश्यकाधि-विक्रयनिवृत्यर्थमिति सिद्धम्।

her property for legal necessities. The disability is that her powers in this connection are not unrestricted. This is of course a disability from one point of view, but also a protection from another. In the Punjab and Palestine, for instance, male peasants had unrestricted powers of alienation ; the result was that many of them sold away their valuable lands and eventually became paupers as they could not properly utilise and invest the sale proceeds. Eventually the government had to restrict these powers in the interests of the peasants themselves. We should not forget that 95 per cent widows are still uneducated and inexperienced and altogether innocent of the provisions of law. If they are given the right to dispose of their landed property, many of them will be induced by interested parties to enter into unwise transactions. The money realised in cash will not last long, and the majority of widows entering into such transactions will eventually find that they have lost both their land and its sale proceeds. Their condition will then become pitiable. In the present circumstances, therefore, it is not in the interests of the widows as a class that they should have unrestricted powers of alienation. A beginning, however, may be made by giving it to those widows who possess certain minimum educational qualifications. This of course will often adversely affect the prospective rights of reversioners, but they have been already annihilated by the ruling of the Privy Council giving the widow an unrestricted power of adoption. If coparceners cultivate friendly and cordial relations with the widow, there is no reason why she should wantonly defeat their

expectations. She would then feel as much interest in her husband's family as the coparceners and would not normally stand in the way of its continued prosperity after her death by selling or willing away her share.

Till 1937 it was only in Bengal that the Hindu widow could inherit her husband's property even if he had died as a member of the joint family. Outside Bengal, she was recognised as an heir only if her husband had effected a separation from the joint family before his death. This was the law as it was laid down in the *Mitakshara* and enforced in modern courts. The latter, however, were anxious to help the widow as much as they could, and sought to facilitate matters in her favour by decreeing that a person should be regarded as being separated from the joint family not only when he had actually severed his connection, but also when he had merely communicated his intention of doing so to his other coparceners. This used to enable many persons, who did not share the traditional regard about the sanctity of the joint family, to secure the devolution. of their share upon their wives. Those wives, however, who did not advise their husbands to take this rather unpleasant step, got as a reward for their regard for the joint family, the misfortune of losing their right of inheritance to their husbands. This was undoubtedly an undesirable and anomalous state of affairs. The new law that has been passed in 1937 practically extends the Dāyabhāga law to the whole of India and invests the widow with the right to inherit her husband's share in the family property, irrespective of

the consideration as to whether her husband had effected his separation from the joint family or not. This is a development in the right direction.[1]

[1]This article forms a portion of a chapter in the author's forthcoming book on '*The position of women in Hindu civilisation.*'

PRE-DRAVIDIAN, PROTO-DRAVIDIAN AND DRAVIDIAN

A short study

By RAO SAHIB PROFESSOR C. S. SRINIVASACHARI
Annamalai University

The Dravidian problem which naturally involves a study of the problem of any racial or cultural pre-Dravidian strain, like the labour of Sisyphus, has not found, even after several decades of attempts at interpretation, any very acceptable solution for the different stresses, ethnological and cultural, that have marked scholarship and research in this field. It has once again come to the foreground owing to the prominence attempted now to be given to the theory of the Dravidian origin of the Mohenjo-Daro civilisation. An attempt is made in this paper to survey a few aspects that have been stressed in connection with the subject by some scholars.

1. *Pre-Dravidian*

The population of South India is made up of different racial types which have, since pre-historic times, become superimposed one upon another. The earliest races of which any traces have been found are connected with the pre-historic remains discovered in the old sites, both sepulchral and residential, scat-

tered in the districts of Chingleput, North Arcot and Nellore, and in Bellary and the Nizam's Dominions. The collection of stone implements discovered in these sites has been figured and catalogued by Mr. R. Bruce-Foote, one of the pioneers of a pre-historic survey on scientific lines in South India. The implements of the races who lived in what may be called the neolithic age, are not very many,—due, it was believed —"not so much to the want of sites connected with the peoples of this age, but to the want of careful exploration of the country." On the summit of Peacock Hill in Bellary, Mr. Bruce-Foote found many evidences of the former settlements of neolithic man —'in the shape of terraces rivetted with rough stone walls, near which were great accumulations of pottery, bones of bovine animals, tanks made by damming streams, and shallow troughs hollowed in the rocks, which were apparently used for crushing corn.' He also discovered stone-celts in all stages of manufacture, chipped, ground and polished, as well as flakes struck off them. Their mode of burial was by inhumation of several bodies in polygonal spaces, enclosed by stones set in an upright position; the bodies were interred at a slight depth, with knives, arrow-heads of flint and ornaments formed of steatites, beads, shells, etc.[1] Later, when cremation was practised, the ashes were placed in baked clay urns, which were deposited in sepulchral chambers formed of slabs. According to available evidence, neolithic man used, in many places of Southern Deccan, some of the rock

[1] *Vide The Foote Collection of Indian Pre-historic and Proto-historic Antiquities*, Introduction pp. 4-6.

shelters on the granite-hills rising abruptly out of the plains. Bruce-Foote could not get any traces of human habitation or inhumation assignable definitely to the palaeolithic or neolithic race in these regions. Megalithic remains and burials of the Iron Age occur in numerous places in Central and Southern India, and in marked abundance in the Hyderabad State; and these have been detailed by writers and explorers from the time of Meadows Taylor and Breeks. Mr. B. S. Guha, writing on the racial affinities of the peoples of India,[1] holds that these megalithic remains reveal "a uniform culture throughout as judged by the nature and contents of the objects found," though there might have been several phases of the same. He could not, however, be certain as to the origins of this culture and also as to the precise period of time to which it may be assigned; and he holds that the presence of iron in these remains should not be regarded as setting a limiting date to them, such as post-Vedic, though he says that "it will be safer to regard the megalithic remains of South India as post-Vedic and later than similar remains of the Central Indian plateau from where the culture would seem to have spread southwards."

In the early iron age, stone implements were almost entirely displaced by iron ones; the art of smelting and working iron was known. Wheel-made pottery had also come into general use, while gradually the people came to be acquainted with three more metals: gold, copper and tin. The discoveries belong-

[1] *Vide the Census of India*, 1931: *Vol. III India, Part III Ethnographical, Introduction*, p. LXV.

ing to this age cover a wide field and come from very many distant parts of South India, being usually connected with pre-historic burial grounds, such as stone-circles, cairns, cromlechs, barrows and cist-vaens. Among the places where these have been traced and even opened in certain cases, are sites in the Nilgiris, Travancore, Malabar, Cochin, Tinnevelly, Madura the Palni Hills, Coimbatore, Salem, North Arcot, South Arcot, Chingleput, Coorg, Anantapur, Bellary and Kurnool. A good idea of these can be gathered from the bulk of the Breeks Collection, and those of Rae and Bruce-Foote, in the pre-historic galleries in the Madras Museum.

We are told that the pre-historic pottery of South India bears a certain resemblance, especially in the vases, to Egyptian, Greek, and Etruscan ceramic wares, though they fall short of the finish of proportion of the classical Western forms.[1] In the sepulchral urns were found various weapons and domestic implements, spears, javelins, arrow-heads, knives, etc., razors, sickles, shears and tweezers. 'In many cases the bronze vessels are so elegant in shape that it is difficult to believe that they are produced in India, for they resemble Græco-Bactrian art works.' The costumes of the people represented in the figurines found on the lids of jars are much more archaic than those of the Sanchi Stupa figures, which were worn more than two thousand years ago. This itself would throw back the age of the figurines probably by many centuries, and gives great probability to the assump-

[1] *Catalogue of Pre-historic Antiquities*, Preface, pp. X and XVI.

tion that the art of iron-smelting and working were known in India fully three thousand years ago, if not earlier.[1]

The next question is—Have the pre-historic types of South Indian man left any remnants or descendants at the present time? One set of authorities would lead us to infer that some at least of the wilder tribes living in the jungles and hills may be racially traced to the primitive man of palaeolithic times. According to them, the non-Aryan population of South India is made up of at least two different racial stocks, which have been called pre-Dravidian (or arche-Dravidian) and Dravidian respectively. If the Dravidian represents the neolithic man, is it not possible that the pre-Dravidian represents in part even the palaeolithic man? This is the trend of reasoning arrived at after many years of speculation by eminent ethnologists of recent times like Dalton and Keane.

It is now fairly well established that some at least of the forest and hill tribes of South India represents racially an element distinct from the Dravidiaṇs, who form its main bulk. In the past, the learned Dr. Caldwell and others held that the jungle and hill tribes and the servile castes of the South were a section of the Dravidians who had been driven to the hills or were rendered servile by the rest of their own people. This theory finds very little support now. For want of a better name, these tribes have been called the pre-Dravidian race. They include the Kurumbas the Sholagans, the Iruḷans, the Chenchus, the Yénádis,

[1] Ibid, Preface.

the Kadars, the Malai-Vedans, the Paṇiyans etc. To the same stock must probably be traced the Veddahs of Ceylon. According to Dr. Haddon, the jungle tribes of Ceylon should be classed along with the Kurmbas, the Iruḷas, and some other jungle tribes of South India, as pre-Dravidian. It is still undecided as to what branch of the human race we should ascribe these kindred jungle tribes of South India and Ceylon.

2. *The Pre-Dravidian and Proto-Dravidian races*

De Quatrefages maintained that the Pre-Dravidians were the representatives of a submerged Negrito element, which in early days found its way into South India. Flower, Lydekker and Topinard all wrote of the Negro element present in the races of South India. This Negro or Negrito element could hardly have come from Africa or Australia according to them. It probably came from Malaysia; and "its spoor may be everywhere followed (through Tenasserim and Arakan, round the Bay of Bengal) from the Negroid flat-faced, curly-haired Kochs of Assam, to the swarthy irregular-featured Nepalese Hayas, thence to the numerous Santals of Chota Nagpur, with a cast of countenance almost approaching the Negro type, and thence to the Khonds and Gonds of the Vindhya range." According to their authority Negroid contact and influences are everywhere betrayed in the aboriginal tribes of South India. Mr. E. Thurston, a noted investigator of a previous generation in South Indian ethnology, supports the view that these pre-Dravidians have affinities with the Sakais of

the Malay Peninsula; and possibly the Australian Negros are also related to them. Haeckel put forward the view that three out of the twelve species of man—the Dravidas, Nubians and Mediterranese—agree in several characteristics and that the primeval species, *Homo Dravida*, is only represented by the Deccan tribes in the southern part of Hindustan and by the neighbouring mountain-folk of Ceylon; and the race showed, on the one hand, traits of relationship to the Australians and Malayas and, on the other, to the Mongols and the Mediterranese. Huxley postulated an identity of the aboriginal Australians with the ancient inhabitants of the Deccan. W. Crooke was of the view that the Dravidians represented an emigration from the African continent, while the Aryan invasion was more social than racial. A. H. Keane elaborates the definition of the term, pre-Dravidian, the use of which was first due to Lapicque and would comprehend in its racial scope "certain jungle-tribes of South India, the Veddahs of Ceylon, the Sakai of the Southern Malay Peninsula, the basal element of certain tribes of the Eastern Archipelago and the main element in the Australians."[1]

Tradition supports the view that some at least of the pre-Dravidian tribes had attained to something

[1] The chief pre-Dravidian features are coarse hair, more or less wavy or curly, a narrow head, a very broad nose, dark brown skin and short stature. The Kadars of the Anamalai hills and the mountain-ranges south into Travancore, the Paniyans of Malabar, the Wynaad and the Nilgiris and the Irulas, the darkest of the Nilgiri tribes, and the jungle Kurumbas of the Nilgiris may be taken as examples. (*Man Past and Present*, revised edition by A. H. Quiggin and A. C. Haddon—(1920), Chapter XII.)

like civilized life at the time that they came in contact with the Dravidians proper. The Kurumbas—who probably represent the civilized element among these elements—apparently had risen to a fairly respectable social and political eminence at one time. They appear to be remnants of a widespread people who erected dolmens. The postulate of a submerged continent of Lemuria refers to the assumption underlying the widespread habitat of the pre-Dravidian element, when Australia formed almost continuous land with the African continent and this land mass was accessible on the north and north-west to primitive migration both from India and from Papuasia.[1]

The Nicobarese are, according to the latest authorities believed to have migrated from the Tenasserim district of Burma and occupied the coastal portions of the Nicobar islands. They do not however show any racial affinity with the Monkhmer speaking tribes of Burma, namely, the Mons and the Palaung-Wa of the northern Shan States. The Chenchus, the Kadars and the Nattu-Malayans have also been examined by the authorities of Census Survey operations of 1931. The Kadars have still semi-nomadic habits; and they are said to contain a definite Negrito element. The presence of a Negrito racial strain in the aboriginal population of South India was suspected by some previous writers; but definite evidence as to it was lacking. Dr. Hutton, the latest Census Commissioner for India, has recently drawn attention to the presence of the Negrito type among the Angami Nagas of

[1] *Vide* Thurston's *Castes and Tribes of Southern India*, Vol. I, Introduction—pp. XXXI *et seq* for an elaboration of this idea.

Assam and it may be presumed that the remnants of the Negrito race now found among the Semangs and the Andamanese were much more widely spread at one time and extended well into the Indian continent, survivals of them being seen among the Kadars and the Pulayans of the Western Ghats.

Rai Bahadur Sarat Chandra Roy thus traces the successive strata in the racial composition of the land. The earliest inhabitants were, in all probability, a small black curly-haired Negrito race allied to the Semangs of Malaya and the Mincopis of the Andamans. Then there came a long-headed race, called pre-Dravidian and sometimes proto-Australoid, who might have entered India from the north-east or the north-west or by the submerged Lemurian continent. "Wherever the pre-Dravidian might have originated, the racial type of the Indian proto-Australoid would appear to have been ultimately fixed in India under the influence of the Indian climatic conditions and he is thus the true aborigine of India." Most of the Indian aboriginal tribes appear to have been descended from this type. The type spread to the extreme south and can be credited with the introduction of neolithic culture and hand-made pottery. Then there was the Melanesian strain seen in the tribes of the hilly regions between Assam and Burma and also on the Malabar Coast—the type having probably originated in a miscegenation between the Oceanic Negrito and the Proto-Australoid from India. The next important wave of immigration into India appears to have been an early branch of the Mediterranean race who brought with them a rudimentary knowledge of agriculture,

the practice of urn-burial, the erection of rude stone-memorials for the dead, neolithic implements, the art of navigation and a new speech. The main body of this race occupied peninsular India which was then perhaps sparsely inhabited by the pre-Dravidians and by some remnants of the original Negritos. "The sections of the early Mediterranean immigrants who stayed on in Northern India were in time mostly absorbed in the dominant pre-Dravidian population of the North. Most of the new immigrants into Southern India, whom we may call the Proto-Dravidians, and their descendants, too, gradually received varying degrees of infusion of Proto-Australoid blood, and in time worked out a civilisation now known as the Dravidian culture. To them perhaps India owes the first establishment of settled villages and a village organisation with its village officials, village deities and village groves." To them Rai Bahadur S. C. Roy would also attribute the dolmens, cairns, menhirs and other megaliths found in South India, as well as the large terracotta funeral urns, the coloured and glazed pottery, metal weapons, ornaments and utensils unearthed in the pre-historic sites. The widespread snake-cult is also regarded as one of their contributions.[1]

Further, Mr. Roy holds that the descendants of these Proto-Dravidians became the Dravidians; they acquired various arts and industries and became great

[1] The Presidential Address of Rai Bahadur S. C. Roy before the Anthropology section of the Seventh Session of the All-India Oriental Conference, Baroda, 1935 (pp. 198 *et seq* of the *Proceedings and Transactions*). The Mediterranean race, referred to above, should be understood in its most extended sense.

builders also, and long before the Christian era developed a considerable civilisation and consolidated themselves into powerful kingdoms. Gradually with the development of village life among them, a rudimentary division of labour came into existence among them, marked by hereditary function and endogamy.

It may have been that the deviations from the Mediterranean race (Proto-Dravidian) which can be found in the population of South India were caused by the inter-breeding between them and the pre-Dravidian races still surviving in the jungles. The assumption that the Mediterranean race itself originated in India has been put forward, but does not seem to be very probable; it is based on the view that the original Dravidian home was in the submerged continent that connected South India with Africa, when the Indo-Gangetic basin had not yet been formed.[1]

3. *Theory of Continuity of Pre-Dravidian and Dravidian*

The late Professor P. T. Srinivasa Aiyangar sought to explain that the Old Stone Age in South India ended very gradually and shaded off very imperceptibly into the neolithic culture and that, throughout South India, there was no geological or other indication of catastrophic phenomena when the palaeolithic age ended and the next age began. "The substitution of trap-rock for quartzite, the acquisition of the skill to polish the tools made with trap-rock

[1] See Dr. G. Slater: *The Dravidian Element in Indian Culture* (pp. 19-25); and G. Elliot Smith: *Migrations of Early Culture*; and H. J. Fleure: *Racial Affinities of South India and Early Culture Contacts*. (Note to Ch. I in Slater's work).

till they became extraordinarily smooth to the touch, the domestication of the wild dog, and the cultivation of the wild rice led to the peaceful evolution of the epoch of new stone tools from that of the older rough implements, the settled life of the neolithians from the nomad life of the palaeolithians."[1]

The learned writer further holds that dialects of the same family of languages were spoken throughout India, except in the Vindhyan regions, in the neolithic age; and that the neolithians of North India spoke languages of their own which were structurally allied to the so-called Dravidian family of languages and not to Sanskrit or Prakrit and which might have been evolved from the holophrastic dialects of very primitive peoples. In South India, as in China, no brief copper age or long bronze age intervened between the neolithic age and the iron age.

The Adichchanallur graves which extend over a hundred acres of land on high ground on the south bank of the Tambaraparani, west of Sri Vaikuntam in the Tinnevelly district, form the most extensive and the most important pre-historic burial place as yet known in South India. They reveal no evidence of cremation and obviously belong to the early iron age. In the State of Pudukkottah rows of early iron age graves have been discovered in several neighbouring places. The most notable of these sites is near the village of Annavasal. The tools found in these graves are both of stone and iron.

Megalithic tombs were supposed to have been

[1] *The Stone Age in India* (Madras, 1926)—Ch. II; *The New Stone Age*, p. 25.

introduced in the end of the neolithic or in the beginning of the iron age. Some anthropologists are of the opinion that the fashioning of megalithic tombs began in the Nile Valley and spread in the wake of an ancient Egyptian sun cult. A tomb of the megalithic type was discovered about twenty-five years ago at Gajjalakonda in the Kurnool district; and there have been discovered many other megalithic sites. The iron age sites in South India do not have relics of houses built of brick. There are evidences of extensive intercourse even in neolithic times—and certainly in later times—between South India and the rest of the world.[1]

Thus, according to this view, the Dravidian race was indigenous to the country; and the Tamil and other allied peoples were indigenous; and their languages were evolved where they are now spoken. "A careful study of South Indian pre-historic antiquities *in situ* cannot lead to any other conclusion than that the passage of culture from stage to stage in ancient times was not a catastrophic change such as

[1] "There is a remarkable resemblance between the terra-cotta sarcophagi found at Pallavaram and 'certain terra-cotta coffins discovered near Baghdad, and also between the latter and the more highly developed and ornamental Etruscan terra-cotta coffin tombs.' Numerous legged vessels of the neolithic times resemble in shape some of the vessels found by Dr. Schliemann in the ruins of Troy. Foote found near the French Rocks near Mysore 'part of a large *chatty* with two ornaments cuneiform in shape, with a small gap in each re-entering angle and a raised garland-like ring surrounding each cross.' This is evidently a *swastika*, and it bears a strong resemblance to the Trojan type of *swastika*. These facts negative the hasty assumptions of historians about the age-long isolation of India from the rest of the world and prove that in the Lithic Ages, as later, India had an active intimate intercourse, cultural and commercial, with the rest of Asia, with *Africa and Europe*." (Ibid, p. 43).

indicates the struggle of alien intruders with the pre-existing population, but a peaceful course of evolution. An inspection of the map of neolithic India is enough to prove that the country was thickly populated by people of one homogeneous form of culture and that the people ought to have been autochthonous, as the Tamil people have always claimed to be in the traditions recorded in their ancient literature. In the most ancient layers of the Tamil language can be discovered not only ample traces of neolithic culture, but also the birth of the iron age culture that succeeded it."[1] A fundamental obstacle in the way of the acceptance of this theory of continuity of race evolution down to the Dravidian culture-epoch is the existence of Negrito and other alien race-marks in some of the indigenous hill-tribes of the interior, as pointed out before.

4. *Objections to the theory of racial continuity*

The student is faced with obvious difficulties that lie in this path of his work. First, the theory of an indigenous origin of ancient Tamils has been enforced by several scholars in the past few decades. It is, however necessary, as a postulate for this indigenous origin theory, to prove whether the so-called pre-Dravidian races and types could be satisfactorily explained as belonging to the same race as the Tamils proper and whether the racial marks of the pre-Dravidian and the Dravidians respectively can be exactly and scientifically differentiated from each other. Dr.

[1] Ibid, p. 47.

A. H. Keane recognised at least three distinct races in the population of South India. Ancient Tamil literature and tradition classify rational beings into three types—*Makkaḷ* (i.e., the Tamils proper), *Dēvar* (Aryan Brahmans settled in the south) and *Narakar* (or *Nāgar*) perhaps aboriginal tribes, Naga being a word loosely applied to the tribes who inhabited the forests and hilly regions not fully colonised by the Tamils. The depressed classes who constitute nearly a seventh of the Tamil-speaking population, are said to belong to a different race altogether. One Tamil scholar would hold them to be the descendants of the ancient Eyina tribesmen (mentioned in early Tamil books) who disliked to call themselves Tamils.[1]

(2) If the Tamils who are deemed to be the main representatives of the Dravidian race should be distinct from the pre-Dravidians, it is necessary to assume that they should have come from elsewhere; but this assumption goes against the grain of a certain class of scholars who hold not merely that the Tamils were indigenous to the land, but that South India was perhaps the earliest home of man, the *Homo Sapiens*. This *a priori* assumption that the *Homo Primigenous*

[1] "Further, the various modes of disposing of the dead prevalent among the Tamils of ancient times, namely, cremation, interment and exposure, could not have been practised at the same time by one and the same race. These facts clearly go to prove that there were in the Tamil country at least three distinct races, namely, the aborigines (whatever may be their names), the Dravidian Tamils and the Aryan immigrants. Though there was a free intermixture of the aborigines and the Dravidian Tamils and though some isolated instances of the fusion of the second and third are noticeable, the existence of three different types is clear." (M. Srinivasa Iyengar's *Tamil Studies*—p. 12).

flourished in South India, is attempted to be supported by interpretation of the relics of early man discovered so far in the Peninsula. These relics have not been so abundant as in the cave dwellings of the European palaeolithians, that have yielded skeletons of different age, owing to men seeking refuge in caves on account of the cold of the recurring glacial epochs. Turning now to the other side, we find that the Dravidian race of South India is assumed to have been a rapidly multiplying and colonising one. In historical times we have evidences of their penetration as traders and colonists into the islands and countries of Indonesia. In the past also, a similar extension has been postulated; and ancient Tamil tradition embodied in the Sangham literature has fully supported their trade relations both with Indonesia and with the Eastern Mediterranean world, in the pre-Christian epoch as well as in the early centuries of the Christian era.[1]

(3) Regarding the alleged connection of the Tamils with the Brahuis of Baluchistan based on the similarity in a few points existing between the two languages, Sir Denys Bray, the greatest authority on the Brahuis, says that the Brahuis contain a large Pathan element and that their nucleus perhaps picked up their language on arrival from the aborigines of the region like the Nichari. Sir George Grierson put forward, some time back, the ingenious theory that the true Dravidian ethnic type had been lost in India proper through admixture with other aboriginal nationalities and was preserved in its purity in Brahui

[1] T. K. Krishna Menon: *The Dravidian Culture and its Diffusion* (1937).

alone. Bray holds that it is "as fanciful to elevate the Brahui into the authentic Dravidian archetype as it is to trace on his countenance the feature of the modern Dravidian of Southern India." The idea, accepted even in some authentic quarters, is that the Brahui is a smaller man than the Baloch and the Pathan, 'but sturdy with the round face and blunt features of the Dravidian.' The Dravidian type is marked neither by the round face nor by very blunt features, but by the long head and the broad nose which is often depressed at the root. Neither would the physical features of the typical Brahui answer to the Vedic description of the Dasa as *anásáh* or noseless.[1]

The Brahui has been classified as belonging to the Turko-Iranian type by Sir Herbert Risley. Sir Aurel Stein would not support the tracing of any lineal descent between the pure-blooded Brahui and the authors of the Mohenjo-Daro civilization, though perhaps, they might be the descendants of the semi-barbarous peoples, who lived on the fringes of that civilisation. The unfortunate Brahuis have been greatly tortured by scholars. As Sir Denys Bray remarks: "The Brahuis hve been classed as Dravidian because of their language; as Semites because of their display of tokens of virginity, after consummation; as Syrian, because of their name; Turko-Iranian, because of their head-measurements; Mongolian, because of the colouring of their infant buttocks; Scythian, because of some of their tribal names; and Sumerian, because of ancient pottery found in their country; and the

[1] Bray: *The Brahui Language—Parts II and III* (1934)—Part II—*The Brahui Problem.*

silver design or Nushki sword-hilts is characteristically Assyrian."[1]

5. *Dravidians and Tamils*

The term Dravidian is now widely used as a synonym for Tamil; and according to Sanskrit Pandits, Dravida connoted a particular country in South India, while it has also been often loosely applied to the whole of the Peninsula. H. H. Wilson and Monier-Williams have given three senses in which the term has been used, namely, (1) the country in which the Tamil language is spoken ; (2) an inhabitant of the country ; and (3) one of the five Pancha-Dravida Brahman communities, as distinguished from the Pancha-Gaudas. The Tamil-speaking non-Brahman classes have always called themselves 'Tamilar' but never 'Dravidas.' Sankaracharya referred to Tirugnanasambanda, one of the primary Saiva Samayāchāryas, as the Drâvidaṣiṣu i.e., Dravida child.[2]

The Pancha-Dravida Brahmans have had a separate ritualistic system and a different social code which

[1] Ibid, p. 40. A hypothesis was put forward that the Brahuis might have migrated from the south to their present habitat. (S. Konow in the article Dravidian in the *Encyclopaedia Britannica*).

[2] This use of the word obtains even to-day. A Tamil-speaking Brahman who has settled down in the Bombay Presidency is spoken of as a 'Dravid' and the word is affixed to the name of the person, e.g., Chintaman Dravid, Natesa Dravid. But the Tamil-speaking non-Brahmans are known by their caste titles—Mudaliyar, Pillai, and so on. Similarly, the Telugus of the north call the Tamil Brahmans 'Dravidu' or 'Dravidas'; while the Tamil non-Brahmans are called Sūdralū or Dakshinādi-Sūdralu. These clearly show that in practice the ethnological application of the name Dravida was restricted and limited to a particular class ; namely, the Tamil-speaking Brahmans. (M. Srinivasa Aiyangar : '*Tamil Studies*,' 1914, pp. 2-3).

have come to the call 'Dravida Sampradaya' or 'Dravida Achara.' One view is that the first introducers of this Achara were the Tamil-speaking Brahmans and an extension of its meaning and application to the other four groups of the Pancha-Dravida is due to the latter observing this Achara.

Thus it is quite a clear matter that the term 'Dravida' had no ethnological significance at first. Dr. Caldwell was the first writer to give the term a great extension of meaning. He called the allied languages of South India by the term, Dravidian, and the people speaking them, Dravidians. His extension of the word as a generic term for covering the entire South Indian group of languages has been generally accepted, though he says that the term had already been used more or less distinctively by Sanskrit philologists. Dr. Caldwell says that the word 'Dravida', though sometimes used in a restricted sense, as equivalent to Tamil, is better fitted for use as a generic term. The derivation of the word 'Dravida' has been regarded as doubtful. As some think that it might have had a purely Sanskrit origin and others hold that it is a corruption or Sanskritised form of Tamil. The word Tamil itself could not be analysed as to its origin very clearly. Dr. Caldwell himself, agreeing with certain pandits, drives it from the Sanskrit Dravida. A learned Tamil scholar of a previous generation, Mr. C. W. Thamotharam Pillai, derives Tamil from the root, *Tami*, i.e., lonely, and believes that Tamil means the peerless language. A few other grammarian and lexicographers regard that Tamil means the sweet language. Another Tamil scholar,

the author of the well-known, "*Tamils* 1800 *Years Ago*," (1904), regards Tamil as an abbreviated form of Tamralitta.

6. *Theories of Dravidian Origin*

Apart from the question of the origin of the word Tamil and its relation to the term 'Dravida,' we can try to see how far the problem of the origin of the so-called Dravidian race and of its relation to the pre-Dravidian stock has been attempted to be explained. Early ethnologists and scholars "following Bunsen and Max Muller, would trace the Dravidians to the Turanian family, and would say that the last Turanian wanderers to the south were the forefathers of the Tamils and allied peoples, as the last wanderers to the north were the ancestors of the Finns, the Basques of Spain, and the Samoyedes of Siberia. Dr. Caldwell believes in the Caucasian physical type of the Dravidians, and would point to the Toda type as an illustration. Sir W. W. Hunter would ascribe to them a north-western passage, and declare that they and the Kolarians belonged to one racial stock. We may, however, dismiss theories which assign a trans-Himalayan origin to the Dravidians as altogether untenable, according to Sir H. Risley. Risley does not appear to suggest in his great work, *People of India* (1903) that the Dravidians were autochthonous, and would leave their origin as an open question for the time being. According to him the pre-Dravidian type is ignored, and the Dravidian race extends from Ceylon to the Ganges Valley. Purest specimens of the type are the Santals of Chota Nagpur and the

Paniyans of Malabar. Risley himself was not fully satisfied with his own classification.

Mr. V. Kanakasabhai Pillai, in his *Tamils Eighteen Hundred Years Ago*, already referred to, held that the aboriginal inhabitants of South India were the Villavas and the Minavas, who were conquered by a highly civilized race called the Nagas, coming from Central Asia. Subsequently these Nagas were conquered by a Mongolian race, called the Tamralittis or Tamils, who had migrated from the Tibetan plateau and came to South India along the east coast in four bands—the Mārar, who founded the Pandyan Kingdom; the Tiraiyar tribe of the Cholas; the Vānavar, who were the ancestors of the Chola kings; and the Kōsar of the Kongu country. The Tamil immigrants came at distant intervals and in separate tribes, and were fewer in number than the aboriginal Nagas and Villavas; they had to adopt the ancient Dravidian language, which they in course of time modified into Tamil. In attributing a Mongolian origin to the Tamils, Mr. Kanakasabhai relied partly on literary evidence and partly on the similarity of sounds in certain words.

He would say that the Nagas were civilized and were good weavers of cloth; and from them the Aryans learned their alphabet, which thenceforth was known as the Devanagari. He is also of the opinion that the Maravars, the Eyinars, the Oliyars, the Aruvāḷars, etc., mentioned as rude tribes in the Tamil works of the Sangham period, belonged to the above Naga race and had always been hostile to the Tamils.[1]

[1] pp. 39-64, Ch. IV.

Objections were raised against these assumptions—the most weighty being the argument that a large body of people of very black and conspicuously long-headed type could not have come from Mongolian regions peopled exclusively by races with broad heads and yellow complexions.

The last theory that has got to be noted is that the Dravidians came from Western Asia, either by a direct sea-route or by land through the north-western mountain passes, and became super-imposed on the aboriginal stock, probably of Lemurian origin (presupposing the existence of a Lemurian continent connecting Malaysia with Africa) long before there was any Aryan influence at all. The original home of these people should have been Assyria and Asia Minor; and they should have lived with the ancient Accadians and other Turnian races before they migrated. Objections to this theory have been raised by Sir H. Risley and Sir Denys Bray. The arguments brought forward in support of this theory group themselves under three heads. (1) Linguistic—Dr. Caldwell thinks that the Dravidian languages may be affiliated morphologically to the Accadian tongue. There is identity in form and meaning of several important words in the Semitic, Altaic and Tamil languages. And there is the additional support of the Brahui dialect of Baluchistan having probably sprung from the same source as the Dravidian language group. (2) The Indian oblong sarcophagi, discovered at various places in the Chingleput, Nellore, North and South Arcot districts, are practically identical in form with similar objects found near Bagdad. The author of

Manimekhalai, (a Tamil classic), enumerates five methods of disposing of the dead, including exposure. So far as we know, the only nation which exposed the dead in this fashion were the ancient Persians. The artificial irrigation of the soil by constructing large reservoirs and canals on a large scale was encouraged by the Tamils as in Babylonia. (3) The ancient Tamil people were, like the Assyrians and the Babylonians, a ferocious race of hunters and soldiers, armed with bows and lances, making war, slaying, pillaging and ravaging.[1] The theory of the Dravidian race being an element of the Mediterranean race has been adverted to. From the time of Professor G. Sergi who introduced this term and believed that, possibly, the home of this race was East Africa, we have been hearing of the migrations of this race to Arabia, Syria and Mesopotamia whose Sumerians belonged to it and to Persia and India. In Persia it mixed in the south with a Negroid and in the north with an Alpine strain. According to Professor Elliot Smith, the predominant element in India is undoubtedly identical in type with the Mediterranean element in Europe and Africa, the difference in the Indian skin-colour being "partly due to the fact that the original population of India was made up of pre-Dravidians and Proto-Australians, and probably in part to the stream of Negros who passed through India when migrating from Africa towards

[1] M. Srinivasa Iyengar: *Tamil Studies*, p. 41. The writer compares same passages of accounts of Assyrian military campaigns with those embodied in Tamil classical works like the *Purapporul Veṇbā Mālai.*

Melanesia." He further holds that "the physical characteristics of the population of Southern India reveal a considerable amount of admixture with Australian and Negro strains, but, nevertheless, both in the ancient and the modern people, Mediterranean characteristics predominate."[1]

The Rev. H. Heras, S. J., has been led, in the course of his attempts to decipher the script of the Indus Valley seals, to strengthen the theory that the Mohenjo-Daro civilization had perhaps a Dravidian origin, saying that the controversy going on about the pre-Aryan character of the inhabitants of Mohenjo-Daro has only strengthened the possibility of the theory of the Dravidian origin of the Mohenjo-Daro civilization, and that a fixing of the identity and the original habitat of these Dravidians will help greatly in solving the Mohenjo-Daro riddle. He would support the theory that the original home of the Dravidians was probably Libya whose people spread over the southern countries of Europe and Egypt in its pre-dynastic days and whose culture was brought to India by the people who were called Dravidians, the culture itself being improved by their mixture with the Negritoes and the Kolarians who were inhabiting India at the time of their arrival. It was this mixture with the Negritoes that gave the Dravidian race some of their characteristics; and it is also postulated that they mixed much more freely with the Austric peoples who were racially less different from them. Professor

[1] Human History (1930)—p. 156; and also W. J. Perry: *Growth of Civilization*—Ch. V. The Archaic Civilization and its Spread.

Heras holds that the culture of the Dravidian people received a new impulse after their mixture with the earlier settlers; and one fruit of this is the hitherto unknown proto-Dravidian script which was very likely the parent of the Mohenjo-Daro script.[1]

Professor P. T. Srinivasa Aiyangar maintains that the artefacts and other relics of ancient times discovered so far in Southern India form an unbroken series, showing that there has been in this country a regular evolution of culture, which was never rendered discontinuous by any catastrophe, from the lowest palaeolithic stage to the latest age of metals.[2] The Tamil language existed in South India during the course of this evolution. The words necessary for the linguistic expression of every stage of this culture are found in the earliest strata of Tamil, and the customs of these early ages continued sufficiently long to be enshrined in the earliest extant specimens of Tamil literature. It may therefore be taken as fairly certain that the Tamils were indigenous to *South India.*[3]

7. *Conclusion*

The problem of Dravidian origin therefore has become very much more difficult for solution than

[1] *The New Review*, Calcutta, Vol. IV—pp. 3 *et seq* (article on Light on the Mohenjo-Daro Riddle). In his booklet—*India, the Empire of the Svastika*—reprinted from the *Coronation Souvenir*, the Rev. H. Heras, S. J., maintains that the *svastika* symbol was originally a Dravidian symbol which was adopted by the Aryans and was in reality the plan of a city (*pura*) which was the cause of its prosperity.

[2] For the evidences for this statement, vide his *Stone Age in India*, and *supra*, pp. 9-11.

[3] See his *Pre-Aryan Tamil Culture*—pp. 3-5.

ever it was. The old Aryo-Dravidian problem which is one phase of the question and which is based on the assumption of the superior claims to culture of the Aryan was attempted to be challenged by the Tamils, who raised a discussion but, in the end, have left the field more complicated than before. A number of Tamil scholars have, in the last half a century, taken up the question and studied the matter very diligently. They have tried to prove that there were two prime elements in the Indian civilization, Aryan and Dravidian and that deep seated differences separate the one from the other, and that the Dravidian element is as good as, if not superior to the Aryan; but they did not and could not however, fix the racial identity of the Dravidian and Aryan respectively. Research in ethnology and philology has not been fruitful in bringing about any decisive result.

One bold scholar, more venturesome than others, would go further and on the basis of an examination of the Vélan epic, which is very important for the Tamils, has built upon it an unconvincing, but very bold, theory that the long-headed and short-headed types of the original Homo Sapiens first lived in the submerged Atlantis in the bed of the Indian Ocean to the south of India and the Vélans adopted meteoric iron in the place of the palaeolithic spear-edge; and this gave them an assured superiority over their rivals, the Surans, who used only stone clubs. Thus there was postulated the parallel evolution of the long-headed Vélans and the short-headed Surans through the ages. Then the Surans and the Vélans fought a great war during the closing scenes of their life in

their submerged land-cradle ; and the former entered and left India without leaving any relic behind ; and only a portion of the latter proceeded to Europe. The Surans gave birth to the Latins, the Greeks, the Indians and the Aryans ; while from the Vélans sprang forth the Celts, the Teutons, the Vends and the Letts ; and these dispersed from their secondary Russian cradle after a sojourn there.[1]

One theory put forward, perhaps diffidently, by Caldwell, Lepsius and others, may receive some notice here as it has been recently made the basic idea of an elaborate treatise by F. A. Uxbond. The grouping of the Dravida languages with the Ugrian family of Turanian (Uralo-Altaian) languages by Caldwell has brought forth supporting scholarship in its proof and defence, in the course of which the idea of a Dravida-Magyar connection, linguistically, was advanced by a Hungarian scholar, Balint, who advocated the deep relationship between Magyar and Tamil and tried to prove his theory by quoting a number of supposedly analogous words in both languages, in a paper with the title, as translated, running thus—The Tamil Language as the Sanskrit of Turanian idioms or has the Magyar a sister language ? (1888). The Hungarian Academy of Sciences declared that there was no relationship whatever between the Magyar and the Dravidian languages. But the scholar adverted to above, tried to prove a

[1] The book containing these speculative ideas is a curious monument of learning marked by an eagerness to explode existing theories of race and culture classification. It is entitled *The Origin of the Indo-European Races and Peoples*—Vol. I (1935) by V. Chockalingam Pillai (Palamcottah).

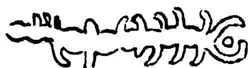
connection between Maori and Magyar and between Maori and Munda and consequently a relationship between Magyar and Maori, with a number of supports of inter-related customs, relics of traditions etc., between the two respective groups. He says that the Mundas and the Dravidas lived fairly harmoniously and that amalgamation between them was easy. The Dravidas were worshippers of the moon and, later on, of the snake and the phallus. The Mundas worshipped Mother Earth and later followed the Dravidian cults. In the border tracts, the two races, Munda and Dravida, were completely blended and formed new tribes; and in many places it is only the Munda speech which indicates the original dweller; and the Dravidian land organisation was superimposed upon the Munda division of the country.[1] The above are only a few of the difficulties that beset the path of the Dravidian problem.

[1] F. A. Uxbond: *Munda-Magyar-Maori: An Indian Link between the Antipodes: New Tracks of Hungarian Origins* (1928)—Chap. X-XII.

Miscellaneous Contributions

NOTE ON THE KOSAM COIN OF BHAVANĀGA

Dr. Jayaswal, in his interesting description of a cast copper coin of Kosam, of the "Lanky-Bull" type, bearing the inscription [*Śrī*] *Bhavanāgo*, in the J.B.O.R.S. of June 1936, p. 71, to which Sir R. Burn refers in his Article in J.B.O.R.S. 1937, pp. 269-72, describes an object at the bottom of the obverse as "bottom, a serpent [nāga]." Dr. Jayaswal gives an enlarged photograph of the coin (Plate I), on which the object is clear, and a tracing from it shows the object to be clearly a centipede, *vṛiśchika*.

The reference on page 74 to the Narwar Coin of Bhīmanāga illustrated by Cunningham in Coins of Mediæval India should be C. M. I. Pl. II. 15.

E. H. C. WALSH

ON THE CULT OF THE GODLING BĪR KUĀR IN THE PALAMAU DISTRICT IN CHOTA NAGPORE

By SARAT CHANDRA MITRA, M.A., B.L.

The Bhuiyās are a people of aboriginal descent and constitute the most populous caste which lives in the district of Palamau in Chota Nagpore. They now earn their livelihood by serving as labourers and serfs (kāmiyās). They nominally follow the tenets of the Hindu faith. But this veneer of Hinduism, which has been laid on them, is of recent introduction. They still retain many of their old animistic beliefs and practices. They worship a godling named Bīr Kuār, who was originally a Bhuiyā but was murdered for having carried on an intrigue with an Ahir woman. This godling is symbolized by two posts which are set up outside the village. A pit is dug between these two posts and filled with wood, which is then set fire to. The Baigā or village-priest, having then bathed and put on a yellow-dyed *dhoti*, sprinkles *ghi* or clarified butter on the fire and spreads a layer of grass over it. He then mounts upon a pig and, thus mounted, rides through the fire. The beast is then killed by being stabbed to the heart. The flesh of the slain pig is then distributed among those Bhuiyās who are present there. If any meat is left over, it is buried under the ground. Another offering consists of a hen which is made to eat rice and then killed. This godling is believed to

be present at the scene of the sacrifice and to chastise his worshippers with a leather-whip, which is plied by a man impersonating his deityship.[1]

Among the Hindu castes who live in the Palamau district, the most numerically strong are the Ahirs or Goālās. Like the Bhuiyās, they also worship the godling Bīr Kuār, who is symbolized by the two wooden posts. The officiating priest invokes the deity to appear and, throwing himself into an ecstatic condition, leaps about, lashing his own body with a rope made of hair. When this condition passes away, the worshippers consult him about the diseases which are ailing their cattle and hands over some rice to him. The oracle then looks at this rice and then declares whether or not the beasts will recover from their ailments. This rice is then thrown into the cattle-shed under the belief that it will act as a charm.

The legend current among the Ahirs about the evolution of this godling is that Bīr Kuār was an Ahir whose sister was a great witch. She taught many young girls the principles of the art of witchcraft at the dead of night. Her meeting-place was situated near a pool in a forest. The women, who took part in these witches' revels, had to strip themselves naked and keep their clothing apart. One night, Bir Kuār took them by surprise and stole their clothes. His sister, being ashamed to come out stark naked, metamorphosed herself into a tigress and began to kill all the cattle of the Ahirs. In this distressful condition, the Ahirs appealed to Bīr Kuār, saying that if his deity-

[1] See *Gazetteer of Palamau.* By L. S. S. O'Malley, I.C.S. 1907. The Bengal Secretariat Book Depot, Calcutta, page 46.

ship would preserve them from the ravages of this tigress, each of them would give him a horse. One night, while he was sleeping among his buffaloes, the demon-tigress came and tried to kill him. But the buffaloes were so devoted to him that they formed a circle round the tigress and killed her. Ever since then, the Ahirs' cattle have been immune from all dangers. But when these Goālās were called upon to fulfil their promises of offering horses to Bīr Kuār, they refused to do so. At last, they compromised by giving him small earthenware horses. It is for this reason that heaps of small earthenware horses may be seen in every shrine of Bīr Kuār, who protects the Ahirs' cattle from the attacks of tigers.[1]

The most interesting points in the foregoing description of the cult of Bīr Kuār are the following :—

(1) The Bhuiyā legend about the evolution of the godling Bīr Kuār.

(2) The rite of the Baigā's mounting upon a pig and riding through the fire.

(3) The incident of the Baigā's distributing part of the sacrificed beast's flesh to the worshippers.

(4) The incident of the Baigā's burying the remainder of the sacrificial meat under the ground.

(5) The incident of the worshippers' being lashed with a leather-whip by Bīr Kuār's proxy.

[1] Op. cit., pages 46-47.

(6) The incident of the Baigā's acting as an oracle.
(7) The use of rice for the purposes of divination.
(8) The use of charmed rice as a scarer of disease-demons.
(9) The incident, in the Ahir legend, of Bīr Kuār's stealing the clothes of the naked witches.
(10) The incident of the witch's metamorphosing herself into a demon-tigress.

Now, I shall take up the aforementioned points for discussion. As regards point (1) *supra*, I shall say that the exponents of cultural anthropology are of opinion that the ghosts of persons who come by their deaths from foul play or meet with their ends in accidents become malignant and are ever ready to inflict misfortunes and troubles upon human beings. It is for this reason that they are either propitiated or exorcised away or very rarely destroyed. In case they are propitiated, they acquire the status of local godlings, and shrines are erected to them. Instances of this phase of superstitious belief are to be met with all over India. Among the Binds who constitute the fishing caste of Bihar, a godling named Kāsī Bābā is worshipped under the belief that he is the protector of their cattle. A Brahman named Kāsī Nāth was suspected of having caused murrain to break out among the cattle belonging to the Binds and was, therefore, murdered. Thereafter the ghost of this Braḥman was deified under the name of Kāsī Bābā and, has, since then, been worshipped. In the district

of Gaya in South Bihar, a Bābhan named Raghuni killed his own daughter and a labourer under the suspicion that both the latter had been carrying on an adulterous intrigue. Then he himself committed suicide. The ghosts of all these three persons are now collectively known under the name of Raghuni Dauk and are widely worshipped throughout the aforementioned district.

Then again, the Musahars of the district of Monghyr in South Bihar worship the deified ghost of a murdered man under the name of Murkātiyā. In this case also, the victim was the murderer's labourer and was killed under suspicious circumstances similar to those in the Gaya example.

Similarly, in various parts of Northern India, the ghosts of persons who have been killed by such wild beasts as tigers, panthers and bears are regarded as being very malevolent. For the purpose of propitiating them, these malignant spirits are canonized as godlings, and shrines are erected in their honour. For instance, in the district of Gaya in South Bihar, the ghosts of low-caste men who have been killed by tigers are deified under the name of *Baghaut*. Then again, in the district of Bhagalpur in the same part of Bihar, the apotheosized ghost of a *goālā* or cowherd, who had been slain by a tiger, is worshipped under the name of *Bisu Raut*.

Similarly, the Pauris or Hill-Bhuiyās of Orissa worship the deified ghosts of persons killed by tigers under the name of *Baghea*. The apotheosized spirits of those who are killed by bears are designated as *Bauti* and propitiated by the same primitive folk.

But no shrines are erected for the habitation of these godlings.

Under the influence of the same kind of superstitious awe, the Bhuiyās of the Palamau district in Chota Nagpore have deified the ghost of their murdered caste-fellow and dubbed him with the name of Bīr Kuār.

In the next place, I shall take up for discussion the point (2) which is about the fire-walking ceremony. The significance of this rite is that the *Baigā* or village-priest, acting as the proxy of the whole body of his caste-fellows, mounts upon the pig and thereby transfers to that beast, the diseases and other tribulations that are troubling their cattle. By riding, thus mounted through the fire, the transferred ailments and misfortunes are supposed to be burnt or destroyed by the devouring element. In this way, the cattle and other live-stock of the Bhuiyās are supposed to be freed from all kinds of diseases and troubles.

Then as regards the point (3), I may state that, for the purpose of making assurance doubly sure so that none of the transferred evils may be left over, the pig is killed by way of sacrifice to the godling Bīr Kuār, who is thereby more effectively propitiated.

Then the *Baiga* distributes parts of the sacrificed pig's flesh to the worshippers in order that the latter, by partaking of the same may, set up a bond of alliance or union with the godling Bīr Kuār. The object of this alliance is that, by reason of it, the deity will take greater care of and, be more favourably disposed towards, his votaries and their belongings.

On this point, Miss C. S. Burne says: "The

bond set up by sharing food, the sympathetic effect of the food on the eater which we have had occasion to observe in considering the mutual relations of mankind with one another all appear in the worship of divine powers by prayer and sacrifice."

"A sacrifice, for our present purpose, may be defined as something devoted to a god, and consumed either in his honour, or by him, or by him and his worshipper. It is thus distinguished from a simple offering, which may be anything dedicated to the service of a god, such as an altar, a slave, a garment, a jewel. It is further important to observe whether the deity alone is supposed to be the consumer of the sacrifice or whether the worshippers share the feast. *For if sharing food sets up a bond of union, food shared with a god sets up an alliance or fellowship with the god.* But when there is no commensality, the ideas of communion and covenant cannot be present."[1]

Then as regards the point (4), it may be stated that the burial of the remnant of the sacrificial meat *under the ground* signifies that the pig has also been offered as a sacrifice to the Earth-Mother or the Earth Goddess in order that her deityship may grant bumper crops to the worshippers and that she may keep the pastures and the grazing grounds full of green and luscious grass and herbage for the sacrificers' cattle and other livestock to browse upon.

With reference to point (5), it may be said that the godling Bīr Kuār's proxy lashes the worshippers

[1] *Vide The Handbook of Folk-Lore.* By C. S. Burne. Revised and Enlarged Edition. London : Sidgwick and Jackson Ltd. 1914, page 99.

with a leather-whip by way of punishment for the sins that the latter might have committed, so that this punishment may act as a deterrent to other members of the caste from committing the same moral delinquencies.

It will not be out of place to mention here the case of another curious sect, namely, the Nikalsenis of the Punjab among whom the members are flogged, from time to time, by their *guru* or spiritual preceptor who was an English officer. The sectarians themselves said that this treatment was meted out to them by way of punishment for their moral transgressions and that this was done for their good. This will appear from the following testimony of Mr. L. S. S. O'Malley :—

"A better known case is that of John Nicholson, who for seven or eight years before his death, was adored by a small sect, which gave him the designation of Guru and much to his annoyance, worshipped him as an incarnation of divinity. It was apparently only in this way that they could express the mingled awe and love which they felt for a man who inspired terror in battle and went in and out among them as their protector and their judge. The members of the sect are said to have been a quiet inoffensive set of people who wore saffron-coloured robes and called themselves after his name Guru Nikalsenis. The form which worship took appears to have consisted simply of singing hymns in every verse of which the refrain was Guru Nikalsen. *As is well known, Nicholson tried to stop this unwelcome worship and flogged his devotees; but this increased rather than diminished their awe and reverence. Floggings, they said, were a just*

punishment for unholy living. When Nicholson fell at Delhi, one of them cut his throat, saying that he could no longer live in a world from which his Guru had departed. Others decided to have the same God as Nicholson, and embraced Christianity."[1]

Regarding the point (6), it may be stated that the *Baiga* works himself up into a state of frenzy and leaps about for the purpose of making the celebrants of worship believe that he has been filled with the divine afflatus or spirit of the godling Bīr Kuār and that his deityship is now ready to speak through his mouth and to advise his votaries on matters about which he may be consulted. This kind of incident in which the priest or *shaman* or medicine-man works himself up into an ecstatic state and is superstitiously believed to be obsessed by a spirit or a deity is common in every cult which is prevalent throughout the world.

With reference to point (7) I may state that the use of rice by the *Baiga* for the purpose of divination is curious. Most likely, the supposed oracle, for the purpose of mystifying his clients, goes through this part of the rite and pretends to draw omens from the appearance of the rice, just in the same way that the ancient Roman augurs drew omens by watching the flight of birds and by looking at the intestines of sacrificed victims.

The use of rice for the purpose of divination should be compared with the use of *kurthi* pulse in the witch-finding ceremony performed by the *Ojhas* of the Palamau district. In the course of this ceremony which

[1] See *Popular Hinduism*. By L. S. S. O'Malley, I.C.S., C.I.E. Cambridge: At the University Press, 1935, pages 171-172.

is called the "*Kansa Kurthi*," a bell-metal vessel is filled with water and a handful of *kurthi* (a kind of coarse pulse) is thrown into it. The *Ojha* then looks into the shadow cast by the pulses floating on the surface of the water. After looking at it for a few minutes, he retires to a little distance. Then one of his assistants comes forward and looks at the same shadow. Thereafter the *Ojha* asks the latter various questions until the latter names the person who is suspected of being the witch. The name of a person with whom the *Ojha* is on inimical terms is usually mentioned as being that of the suspected witch. If there is no such enemy on whom the *Ojha's* vengeance has to be wreaked the name of a barren woman is mentioned by the *Ojha's* assistant.[1]

Then as regards point (8), I think that the ignorant worshippers, who participate in this ceremony, superstitiously believe that the rice, having come in contact with the supposed oracle, has acquired some magical potency and is efficacious for exorcising away evil spirits and demons. It is for this reason that the charmed rice is thrown into the cattle-shed under the belief that it will scare away the disease-spirits that are troubling their cattle.

With reference to point (9), I shall say that the incident, mentioned in the Ahir legend, about Bīr Kuār's stealing the clothes of the naked witches, appears to me to be somewhat similar to the well-known episode in Hindu mythology, according to which the divine cowherd Srī Krisṇṇa is stated to

[1] See *Gazetteer of Palamau.* By L. S. S. O'Malley, I.C.S. 1907, Calcutta, The Bengal Secretariat Book Depot, page 43.

have stolen the clothes of the milkmaids of Brindaban.

I am inclined to think that the clothes of the witches possess some magical potency which imparts to them at least some power of casting spells and practising nefarious magic upon other persons. I am further of opinion that by stealing the clothes of the witches the godling Bīr Kuār intended to deprive them of some power at least of causing mischief to others.

Now I come to the last or the 10th point which deals with the witch's power of metamorphosing herself into a tigress.

Cultural anthropologists are of opinion that among many peoples in a primitive stage of civilization the belief prevails that some men among them possess a knowledge of magic and that, by means of this knowledge they can transform themselves into beasts. For instance during the Middle Ages, the terrible belief in Lycanthropy prevailed in Europe. It is said that, under the influence of this belief people thought that some persons, who were human beings by day time, could change themselves at night into wolves. These men-wolves were called *wer-wolves*.

A similar belief prevails in India, Burma and the Malaya Peninsula even at the present day. It is believed that some men, by their knowledge of magic, can change themselves into tigers. In this connection, my paper entitled: "*On some Malay, Burman and Indian Folk-Beliefs about the Man-Tiger or Wer-Tiger, with Some Remarks on the Origin of Lycanthropy*" which has been published in the *Journal of the Anthropological*

Society of Bombay, Vol. XV, pages 412-420, may be referred to.

In Southern India, there is a class of magicians who are known under the name of Odiyans. It is believed that, by the exercise of their magical powers, they can render themselves invisible and transform themselves into animals. On this point, Mr. L. S. S. O'Malley says :—

"The Odiyans are credited with terrible powers derived from what is called child-oil or foetus-oil. This is distilled from a human foetus of six or seven month's growth. To get it, the sorcerer, lures or charms away from her house a woman who is in her first pregnancy, takes her away and removes the foetus, sometime killing her in the process. There are authenticated cases of women being done to death in this way. *With the help of this magical oil, he is believed to have the power of rendering himself invisible, or transforming himself into an animal*, luring his victims from their homes even in their sleep, and torturing or killing them at his will."[1]

In Beluchistan, sorcerers are believed to transform themselves into black bears. In South Africa, they are credited with the possession of the power of changing themselves into hyaenas.[2]

[1] See *Popular Hinduism*. By L. S. S. O'Malley, I.C.S., C.I.E. Cambridge : At the University Press, 1935, Pages 163-164.

[2] *Vide The Handbook of Folk-Lore*. By C. S. Burne. Revised and Enlarged Edition, London : Sidgwick and Jackson Ltd. 1914, page 40.

Notes of the Quarter

Proceedings of a meeting of the Council of the Bihar and Orissa Research Society held on January 30, 1938.

Present

The Hon'ble Mr. Justice J. F. W. James, M.A., I.C.S., (in the chair).
Dr. A. P. Banerji-Sastri, M.A., D. Phil.
Mr. Sham Bahadur, Barrister-at-Law.
Mr. J. L. Hill, M.A., (Oxon).

1. Confirmed the proceedings of the meeting of the Council held on August 15th 1937.
2. Passed accounts for the months July to December 1937.
3. Confirmed the payment of the following bills :—

	Rs.	as.	p.
(a) Bill No. 362 printing charges of Vol. XXIII. pt. II June issue 1937	353	15	0
(b) Bill No. 362 printing charges of Index for 1936	46	8	0
(c) Bill No. 488 printing charges of Vol. XXIII pt. III September issue 1937 ..	609	14	6
(d) Bill No. 500 printing charges of Vigrahavyavartani ..	53	10	0
(e) Printing charges of advertisement paid to *The Statesman,* Calcutta	36	0	0
(f) Printing charges of advertisement paid to *The Times of India*	9	10	0

4. Elected the following persons as ordinary members of the Society :—

   (a) Dr. Wali Mohammad, M.A., Ph.D., Librarian, Lucknow University, Lucknow.
   (b) Allen Cameron, Esq., M.A., Principal, Scottish Churches College, Calcutta.
   (c) Krishna Deva Esq., M.A., (in ancient History and Culture), M. L. Bhavan, Bihar Sharif.
   (d) Babu Jagdish Nandan Singh, Proprietor, Junior Branch, Madhubani.

5. Read the invitation to send delegates to the second session of the Congrès international des Sciences anthropologiques et ethnologiques.
   Resolved that Dr. Sten Konow, Oslo, be asked to represent the Society.
6. Placed the Office of the Superintendent for Epigraphy, Mylapore, Madras, on the Society's exchange list.
7. Read letter no. 398, dated September 1st 1937, from the Secretary, Karnatak Historical Research Society, conveying sympathy with the Society in the loss of Dr. Jayaswal. Resolved that the Society's thanks be sent to the Karnatak Historical Research Society.
8. Read letter no. 208, dated September 23rd from the Secretary, Maheshvar Public Library asking for free copies of the Bihar and Orissa Research Society Journal.
   Resolved that the Council regret that this can not be granted.
9. Considered arrangements for the Annual General

Meeting of the Society.

Fixed Tuesday, March 22nd 1938, subject to His Excellency the President's convenience, as the date of the annual meeting.

Resolved that Dr. R. C. Mazumdar, Vice-Chancellor of the University of Dacca, be invited to address the meeting.

10. Considered the question of the Pramanavartikas-vavritti Tika and the Pramanavartikabhasya, which were edited by the Rev. Rahula Sankrityayana, and sent to the Allahabad Law Journal Co. for printing on the orders of the late Dr. Jayaswal.

Resolved that it is more desirable that the Rev. Rahula's recensions should be published separately, than that they should be published in the society's journal; and that the Rev. Rahula be invited to make separate arrangements for publication by the Local Government or otherwise, if possible.

11. The following books, which had been issued from the Society's Library to Dr. Jayaswal, and which after his death could not be traced, were written off:

Receipt No.

207 Indian Culture, July 1934.

208 Journal of Oriental Research, Madras, Vol. VIII (1)

215 Annual Bibliography of Archaeology 1932.

J. L. Hill
Honorary General Secretary

ANNUAL REPORT FOR 1937-38

I.—MEMBERSHIP

The total number of ordinary members and subscribers to the Society's Journal on the 31st December 1937, was 122. This represents a decrease of five from the corresponding figure at the end of 1936, the Society losing twelve of its ordinary members : five by resignation and three by death, while the Council decided that the names of 4 members, much in arrears with their subscriptions, should be taken off the Society's List of Membership. Seven new members and one new subscriber were enrolled in the course of the year. With the 14 honorary members and 14 life members, the total membership of the Society stands at 150.

At last year's Annual General Meeting the following were elected office-bearers of the Society and members of the Council :—

President.—His Excellency Sir Maurice Garnier Hallett, K.C.S.I., C.I.E., I.C.S.

Vice-President.—The Hon'ble Mr. Justice J. F. W. James, M.A., I.C.S., Barrister-at-Law.

Secretary.—Mr. J. L. Hill, M.A.

Treasurer.—Mr. Sham Bahadur,

Librarian.—Dr. A Banerji-Sastri, M.A., Ph. D.

II—Dr. K. P. JAYASWAL

The Society has this year sustained an irreparable loss in the death of Dr. Jayaswal, who has been so intimately connected with the Society since its inception, and has been for 19 years the editor of the Society's Journal. The Society and its Journal stand to-day high in the learned world's esteem largely, even chiefly, from what Dr. Jayaswal has given to it.

The Council of the Society decided that a memorial to Dr. Jayaswal could most fittingly take the shape of a special number of the Bihar and Orissa

Research Society Journal, of which he was so long the editor. An obituary notice to Dr. Jayaswal appeared in the September issue of the Journal.

III—MEETINGS

The last Annual General Meeting was held on the 17th March, 1937, in the Physics Lecture Theatre of the Science College, Patna. His Excellency Sir Maurice Garnier Hallett, K.C.S.I., C.I.E., I.C.S., President of the Society, presiding. After the transaction of the formal business, the Vice-President reviewed the work of the Society during the past year. The meeting was followed by a most interesting lecture on "the Development of Stūpa Architecture" delivered by the Rev. Anāgarika B. Govinda.

Meetings of the Council were held on 15th August 1937 and on 30th January 1938.

IV—JOURNAL

During the period under review parts, 1, 2, 3, and 4 of Volume XXIII of the Society's Journal, containing 588 pages, 16 plates and maps have been published.

The printing of Buchanan's "Account of Bhagalpur" is going on under the Editorship of Dr. A. Banerji-Sastri, assisted by Dr. K. K. Dutt and Mr. J. N. Sarkar.

The following publications have been put on the Journal's exchange list :—

The publications of the office of the Superintendent for Epigraphy, Mylapur, Madras.

Rivista Degli Studi Orientali, Citta University, Roma.

Archaeological Department, Baroda State, Baroda.

Institute Fur Volkerkunde an der Universtat, Wein.

V—LIBRARY

During the year 286 books (438 volumes) of which 151 were Sanskrit, 3 Pali, and 1 Oriya-Hindi Dictionary were added to the Library. Of this total 48 were presented, while 235 were obtained by exchange and 155 by purchase. On the 31st December, 1937, the Library contained 7646 volumes as compared with 7208 volumes at the end of the previous year.

The Library Grant of Rs. 1,000 has been restored this year by the Government of Bihar.

VI—SANSKRIT BUDDHIST TEXTS

In last year's annual report mention was made of the Sanskrit Buddhist Texts discovered by the Rev. Rahula Sankrityayana in Tibet. Their discoverer, with his usual generosity, made over the photographs of these texts for publication to the Research Society, which set itself to find how best these texts might be published. The Council of the Society felt that it should be guided by two principles : the first, that the importance of the texts demanded the most scrupulous and scholarly editing; the second, that, if possible consistent with the first principle, publication of these texts should be kept within the Province.

An edition of the texts has now been planned in conformance it is hoped with both these principles. For the fact that this has been made possible, the Society has to thank another of its most generous patrons, Rai Bahadur Radhakrishna Jalan, who has not only undertaken to print this edition at his Law Press, taking upon himself whatever risk of financial loss there may be, but had ordered specially for its printing a new monotype press with both English and Sanskrit fonts. To make sure that the series shall be edited according to the highest standards of scholarship, the Society will obtain the help of the best Sanskritists available in Europe and India.

VII—AN EXPEDITION TO TIBET

Some of the Rev. Rahula's photographs of the original texts on which the edition will be based have been found to be failures or too much out of focus to be read with certainty, and one such failure makes it impossible to print the text in which it occurs. The Rev. Rahula, therefore, planned to return to Tibet with a small expedition, including a skilled photographer, who would be able to develop all the plates on the spot, and so discover immediately any failure. For this purpose the Government, with a liberality for which the Society is most grateful, made a grant of Rs.6,000 to cover the expedition's expenses.

In September the Rev. Rahula decided to go to Russia to secure the help of Professor Tcherbatsky in editing *Pramāṇavārtikavṛitti* and *Pramāṇavārtika-svavṛittibhāṣya*, and the leadership of the expedition

was undertaken by Dr. Banerji-Sastri. The personnel of the expedition now consists of:—

1. Dr. A. Banerji-Sastri, M. A., Ph. D., Leader.
2. Sj. Ganga Saran Singh.
3. Copyist, Sj. Kedar Nath Khanna.
4. Bhikshu Nagarjuna.
5. Bhikshu Aryadeva.
6. Abhaya Charan Pereira (at present at Gyantse). The photographer has not been selected.

VIII—SEARCH FOR MANUSCRIPTS

The Mithila Pandit was engaged throughout the year in reading the proofs of the Tibetan Sanskrit Texts which are being printed in the Journal. These texts include *Pramāṇavārtika* of Dharmakīrti, *Pramāṇavārtikavṛitti* of Manoratha Nandin, *Adhyardhaśataka* of Mātṛceṭa and *Vigrahavyāvartanī* of Nāgārjuna. He is also helping in preparing the press-copy of the *Jayamaṅgala* commentary on the *Arthaśastra* of Kauṭilya. Volume III of the Descriptive Catalogue of Manuscripts in Mithila was edited by Dr. A. Banerji-Sastri and printed and published with funds generously placed at the disposal of the Society for the purpose by the late Maharajadhiraja of Darbhanga. Volume IV is in the press.

The Catalogue of Oriya Manuscripts, prepared by Pandits Nagendranatha Mahapatra, Vishvanatha Ratha and Chintamani Mishra has been sent to the Principal, Ravenshaw College, Cuttack, on the understanding that the Orissa Government will arrange for the publication of a suitable selection from it.

STATEMENT OF ACCOUNTS FROM APRIL 1, 1937 TO FEBRUARY 28, 1938

A. The Actuals for 1936-37 showed a closing balance of Rs. 2,668-10-2, with the amount transferred to fixed deposit, and Public account, *viz*., Rs. 4,603-12-6, the total balance to the credit of the Society was Rs. 7,272-6-8 at the end of 1936-37.

B. As regards the actuals up to the 28th February, 1938 the current account closing balance was Rs. 4,410-7-8. To this must be added the amount in the Public account, *viz*,. Rs. 2,645-12-0 which gives a total of Rs. 7,056-3-8.

C. The chief sources of income are the Government grant subscriptions, sale proceeds of the Society's Journal and interest on the amount in the Public account. The subscriptions realised up to the 28th February, 1938 amounted to Rs. 1,167-8-0, up to the 28th February, 1937 the realised amount was Rs. 1,297-0-0. The estimate for the whole financial year was Rs. 1,300.

Our realization from the sale-proceeds of published literature amounted to Rs. 632-15-0 up to the end of February, 1938. For the same period last year, the amount was Rs. 433-6-0.

The interest on fixed deposits amounted to Rs. 41-15-6 up to the 28th February, 1938.

S. BAHADUR

March 9, 1937 — *Honorary Treasurer*.

ACTUALS UP TO FEBRUARY 28, 1938

INCOME

	Actuals			Revised Budget		
	Rs.	a.	p.	Rs.	a.	p.
Subscription . .	1,167	8	0	1,300	0	0
Sale of Journal . .	125	15	0	200	0	0
Miscellaneous . .	182	1	0	..		
Postage Recovered .	11	4	0	10	0	0
Sale of Catalogue of Mithila Manuscripts .	5	0	0	..		
Sale of Purnea Report .	502	0	0	..		
Government Grant .	5,873	0	0	4,883	0	0
Opening Balance:—						
Hathwa Fund . .	-315	2	0	-315	2	6
Darbhanga Fund .	1,483	1	9	1,483	1	9
Mayurbhanj Fund .	796	1	1½	796	1	1½
Tibetan Fund . .	2,000	0	0	2,000	0	0
General Balance . .	3,308	5	9½	3,308	5	9
Interest on F. D. .	41	15	6	..		
GRAND TOTAL .	15,181	2	2	13,665	6	1½

S. BAHADUR
Honorary Treasurer

March 9, 1938

ACTUALS UP TO FEBRUARY 28, 1938

EXPENDITURE

	Actuals			Revised Budget		
	Rs.	a.	p.	Rs.	a.	p.
Establishment . .	1,173	9	0	1,280	0	0
Mithila Pandit . .	1,168	12	0	1,608	0	0
Telephone. . .	192	0	0	192	0	0
Printing Charges .	2,837	9	3	2,400	0	0
Postage . . .	392	6	3	375	0	0
Stationery . .	62	9	0	90	0	0
Library . . .	492	1	11	654	4	11
Electrical Charges .	86	8	0	133	0	0
Hathwa Fund . .	2	11	6	..		
Darbhanga Fund .	..			1,511	1	9
Mayurbhanj Fund .	405	10	1	796	1	1½
Miscellaneous . .	311	1	6	300	0	0
Tibetan Fund . .	1,000	0	0	2,000	0	0
TOTAL . .	8,124	14	6	11,339	7	9½
CLOSING BALANCE .	7,056	3	8	2,325	14	4
GRAND TOTAL .	15,181	2	2	13,665	6	1½

Details of closing Balance on 28th February 1938:—

	C/A			P/A			Total		
	Rs.	a.	p.	Rs.	a.	p.	Rs.	a.	p.
Hathwa Fund .	184	2	6	..			184	2	6
Darbhanga „ .	385	15	3	1,144	2	0	1,530	1	3
Mayurbhanj „ .	325	3	11½	715	11	0	390	7	0½
General Balance	3,165	9	10½	785	15	0	3,951	8	10½
Tibetan . .	1,000	0	0	..			1,000	0	0
TOTAL .	4,410	7	8	2,645	12	0	7,056	3	8

S. BAHADUR
Honorary Treasurer

March 9, 1938

Proceedings of the Annual General Meeting of the Bihar and Orissa Research Society held in the Physics Lecture Theatre of the Science College, Patna, on Tuesday, the 22nd March, 1938, *at* 6-30 *p. m.*

Before the transaction of formal business, His Excellency the President, spoke of the loss the Society and India has sustained through the death of Dr. K. P. Jayaswal. The whole assembly stood for a few minutes in respect for the memory of Dr. Jayaswal.

1. The President, His Excellency Sir Maurice Garnier Hallett, K.C.S.I., C.I.E., I.C.S., declared the meeting open.

2. The following members were elected office-bearers and members of the Council of the Society for the year 1938-39 on the motion of Khan Bahadur S. M. Ismail.

   President—His Excellency Sir Maurice Garnier Hallett, K.C.S.I., C.I.E., I.C.S.

   Vice-President—The Hon'ble Mr. Justice J. F. W. James, M. A., I. C. S., Barrister-at-Law.

   Secretary—Mr. J. L. Hill, M.A.

   Treasurer—Mr. Sham Bahadur.

   Librarian—Dr. A. Banerji-Sastri, M.A., D.Phil.

Editorial Board—The Hon'ble Mr. Justice J. F. W. James, M.A., I.C.S., Barrister-at-Law.
Dr. A. Banerji-Sastri, M.A., D.Phil.

Members of the Council (in addition to the President, Secretary, Treasurer and Librarian, who are ex-officio members).

The Hon'ble Mr. Justice J. F. W. James, M.A., I.C.S., Barrister-at-Law.
Rai Bahadur Sarat Chandra Roy, M.A., B.L.
Mr. D. N. Sen, M.A.
The Hon'ble Mr. Justice Saiyid Fazl Ali.
Dr. S. Sarkar, M.A. Ph.D.
The Hon'ble Mr. Justice S. Varma.
Mr. H. R. Batheja, M.A., I.E.S.

3. The Honorary Secretary presented the Annual Report.
4. The Honorary Treasurer presented the Annual Statement of Accounts.
5. The Vice-President reviewed the year's work of the Society.
6. The President invited Dr. R. C. Mazumdar, Vice-Chancellor of Dacca University, to address the meeting.
7. Dr. Mazumdar in a most interesting lecture entitled "A Forgotten Empire" traced the development and decline of the Sailendras in the Malaya Archipelago.
8. The President proposed a vote of thanks to the lecturer. He said that so interesting

a lecture made him wish that a wide and more popular audience could be made aware of what the Society had to offer.

9. Dr. A. Banerji-Sastri proposed a vote of thanks to the Chair.
10. The President declared the meeting closed.

J. L. Hill

March 31, 1938 — *Honorary General Secretary*

APPENDIX TO J. B. O. R. S., VOL. XXIV

PRAMĀNAVĀRTTIKAM

By

Ācārya Dharmakīrti

Edited by Rāhula Sāṅkṛtyāyana

PREFACE

Dharmakīrti has a unique position not only among the foremost Buddhist logicians and philosophers, but among all Indian Thinkers. If Diṅnāga is the harbinger of a new era in Indian logic and is rightly considered as 'the father of Indian mediæval logic,' Dharmakīrti's contribution is so vast and so profound that after his time the whole Indian philosophical literature, specially logic, bears the stamp of his master mind. How Jaina logic originated imbibing most of Dharmakīrti's original thoughts, and how the Navya-Nyāya discarded many of the points condemned by Dharmakīrti, points which the old Naiyāyikas so keenly contested, is not my theme here. Suffice it to quote Jayanta Bhaṭṭa, the author of Nyāyamañjarī, a valiant opponent of Dharmakīrti—

"इति सुनिपुणबुद्धिर्लक्षणं वक्तुकामः
पदयुगलमपीदं निर्ममे नानवद्यम्।
भवतु मतिमहिम्नश्चेष्टितं दृष्टमेत—
ज्जगदभिभवधीरं धीमतो धर्म्मकीर्तेः॥"

—Nyāyamañjarī (P. 100)

Srīharṣa, the greatest Vedantist, writes in his Khaṇḍana-khaṇḍa-khādya

"दुरावाध इव चायं धर्म्मकीर्तेः पन्था इत्यवहितेन भाव्यमिहेति।"
(Chapter I).

Vācaspati Miśra has criticised Dharmakīrti in his Tātparyaṭīkā and Bhāmatī. The Sammati-tarka has many quotations from Dharmakīrti. The same is the

case with Śālikanātha Miśra and Pārthasārathi Miśra, the authors of the commentaries on Vṛhatī and Śloka-vārttika respectively. Sometimes he is quoted as Kīrti, and sometimes his full name is mentioned. Though in the Tanjur we have the translations of some works on Tantra and poetry[1] attributed to Dharmakīrti, their authorship is doubtful. Dharmakīrti's nine works—seven original works and two commentaries on his own works—are translated into Tibetan.[2] They are all works on logic. Among them Pramāṇavārttika is his masterpiece. It is written as an independent commentary on Diṅnāga's *Pramāṇa-samuccaya*, but the treatment of the subject and method of explanation are such that it is accepted as an original work on logic. In fact, the Pramāṇa-samuccaya was, as observed above, superseded by this work.

The popularity of the Pramāṇa-vārttika in Nālandā and other centres of Buddhist learning in India is evidenced by the number of commentaries and sub-commentaries on it,[3] eight of which are preserved in Tibetan translations. The commentaries by Manorathanandin and Karṇakagomin, which I discovered in Tibet, were never translated into Tibetan. There might have been some more commentaries on this important work which are now lost.

The Pramāṇa-samuccaya contains two hundred

[1] Jātakamālāṭīkā [Tanjur, Mdo, XCI; 2] Buddhaparinirvāṇa Stotra [Tanjur, Sto, I : 47] : and small treatises on Tantrikism [Tanjur XII : 23, XVII : 6, LI : 6, LXIII : 10].

[2] See my appendix G to the Vādanyāya (1935-36). JBORS.

[3] Out of about hundred and seventy thousand Ślokas on logic translated into Tibetan about hundred and thirty-seven thousand are on Dharmakīrti's works and one hundred and five thousand are on Pv. alone.

and forty-seven verses which are divided into the following chapters :—

Chapter	Subject	Ślokas
I	प्रत्यक्ष-परीक्षा	48
II	स्वार्थानुमान	51
III	परार्थानुमान	50
IV	दृष्टान्त-परीक्षा	21
V	अपोहपरीक्षा	52
VI	जाति-परीक्षा	25
		247

The Pramāṇa-vārttika deals with the first three chapters of the Pramāṇa-Samuccaya. Out of its four chapters the three are devoted to *Pratyakṣa, Svārthānumāna* and *Parārthānumāna* and one chapter is to support and explain the first salutation verse of the Pramāṇa-Samuccaya.[4]

The order of Chapters in the Pv. is not the same in all the works dealing with it. Our manuscript of the text and the commentaries translated into Tibetan give the following order :—

Chapter	Subject	Ślokas
I	स्वार्थानुमान	342
II	प्रमाणसिद्धि	285½
III	प्रत्यक्ष	541
IV	परार्थानुमान	286
		1454½

[4] प्रमाणभूताय जगद्धितैषिणे प्रणम्य शास्त्रे सुगताय तायिने ।
प्रमाणसिद्धयै स्वमतात्समुच्चयः करिष्यते विप्रसितादिहैककः ॥

This arrangement of chapters is not correct as it will be seen if we compare it with the arrangement of chapters in the Pramāṇa-Samuccaya or if we take into account the logical order which should be :—I Pramāṇa-Siddhi, II Pratyakṣa, III Svārthānumāna, and IV Parārthānumāna. In the commentary of Manorathanandin we find the above order followed. Hereby the Pramāṇa-siddhis meant the Pramāṇa-siddhi ('The establishment of proof') of the Buddha, referring to the first verse of the PS. The reason for the change of order of chapters is this. Dharmakīrti wrote his own commentary on the Svārthānumāna chapter of Pv. and most of the earliest commentators like Devendrabuddhi (Devendramati) and Prajñākaragupta did not comment on the chapter which has Dharmakīrti's own commentary. It seems that for this reason the Svārthānumāna chapter was separated from the other three and was made Chapter I. There are many commentaries on the Pv. in Tibetan written by Tibetan scholars ; they also follow this irregular arrangement found in the Pv. MS.

Vārttika means a commentary which has the freedom to criticise the author wherever necessary to do so. We know the Vārttika of Kātyāyana on Pāṇini's grammar which is not a commentary but a critical appendix. The new style of Vārttikas begins with the Nyāya-vārttika of Udyotakara (550 A.C.). Kumārila (600 A.C.) brought it to a very high standard in his Śloka-vārttika. In naming his treatise as *Pramāṇa-vārttika*, Dharmakīrti was influenced by Nyāyavārttika and Ślokavārttika which were the main target of his criticism.

In his second verse the author explains the aim of his work—"The ordinary people of feeble intellect generally not only show indifference to the good work (of Diṅnāga) but become malicious on account of their envy and jealousy. Therefore, it was not of great use. Thinking so, and with my aptitude developed with the long and continuous study of the good work (of Diṅnāga) I undertook my present work".

This work of Dharmakirti is most difficult in its construction of sentences. It seems that the author wants to put so many ideas of his deep thinking in as compact a manner as possible. This is the reason why the Pv. is so difficult to follow. In fact, many portions of it would have remained sealed if we had not been able to get Manorathanandin's commentary. It seems that the works of Dharmakīrti did not find general approval in his own lifetime. A verse of his is quoted by Śrīdharadāsa in which Dharmakīrti throws contempt on general opinion regarding his composition :

> "Nobody blames Vālmīki for saying that a dyke across the sea was made of rocks brought by monkeys; nor Vyāsa for exaggeration in attributing it to the arrows of Pārtha. But people open their mouth to criticise my composition wherein I have weighed every word and sense. Recognition! I do bow to thee!"[5]

[5] Sadūktikarṇāmṛta (p. 327). (Punjab Sanskrit Book Depot, Lahore).

शैलैर्बन्धयति स्म वानरहृतैर्वाल्मीकिरम्भोनिधिं,
व्यासः पार्थशरैस्तथापि न तयोरत्युक्तिरुद्भाव्यते।

Indeed every word and its meaning in the Pv. is as it were weighed on scales.

We are not in a position to state the chronological order of Dharmakīrti's seven treatises, and we are not aware of the length of life which he lived, but the Pv. cannot be his first work, since it is the product of a mature intellect. Dharmakīrti was conscious of his intellectual performance, and he knew the fate of Diṅnāga's great work whose merits were not properly recognized, and so he was rather pessimistic about the reception of his own work which is reflected by the last verse of the Pv.[6]

"My view whose depth has not been reached by the power of mighty brains, whose real purport has not been perceived even with great efforts, and which has not found in this world an appreciator (taker) befitting it, will, like the water of the ocean, attain old age within its own confines."

But his fears were not justified, as we see his works admired equally both by his friends and foes.

वागर्थौ च तुलाधृताविव तथाप्यस्मत्प्रबन्धानयं
लोको दूषयितुं प्रसारितमुखस्तुभ्यं प्रतिष्ठे नमः ॥

[6] अनध्यवसितावगाहनमनल्पधीशक्तिना—
प्यदृष्टपरमार्थसारमधिकाभियोगैरपि ।
मतं मम जगत्यलब्धसदृशप्रतिग्राहकं
प्रयास्यति पयोनिधेः पय इव स्वदेहे जराम् ॥

MSS and Text

Owing to the importance of the Pramāṇa-vārttika by Dharmakīrti in the history of Indian thought for the post-Diṅnāga-period, I started restoring it from the Tibetan version into Sanskrit in 1930. I stopped the restoration on hearing of the existence of a MS. of the PV. in the MSS. library of the Rājaguru Pandit Hemarāja Śarman, Nepal. I obtained its photographs, and in my second journey to Tibet I made a special search for the PV., and was able to find an incomplete MS. of the *Bhāṣya* (on the Pv.) by Prajñākaragupta which contained Dharmakīrti's original Kārikās of a portion of the third and the whole of the fourth chapter. Taking together the photographs of the MS. of the Rājaguru which he kindly gave me and the fragment book of Prajñākaragupta, about three hundred Kārikās of the Pv. were still found missing. I restored the three hundred missing verses from the Tibetan translation. At that moment I had no hope of recovering the original three chapters of the Pv. In my third journey to Tibet (1936), however, I had the good fortune of realizing my great desire discovering the whole text of the Pv., in addition I found a complete literature on it, which is briefly described in the March issue of the Journal of Bihar and Orissa Research Society, 1937. From the monastery of Ṣhalu, I recovered material to fill up the missing three chapters. At the monastery of Sā-skya, I discovered a complete commentary. I also recovered a fragmentary commentary by Dharmakīrti himself on the first chapter of Pv. Although this latter was not a complete copy, the deficiency was more than compensated by the discovery of a ṭīkā—a sub-commentary

on it, and a commentary on the whole Pv. by Manorathanandin, which has the value of making the Pv. easy of comprehension.

The description of the MSS. utilized for the Text

1. PH.—A palm-leaf MS. of the Pv. belonging to the Rājaguru Pt. Hemarāja Śarman of Nepal. The script is Māgadhī, i.e., the Script prevalent in Eastern India during the twelfth and thirteenth centuries. In the colophon, we find:

"लिखितमिदं पुस्तकं पक्कडिद्वीपमण्डलपालेन [ति] ।"

This shows that it was written by a Maṇḍalapāla (the head of a district-Saṅgha) of Pakkaḍidvīpa. Though the MS. was discovered in Nepal, the word 'Pakkaḍi' shows that it was written in the plains where we have got plenty of पकड़ी's, *Pakaḍī* is a common name for many villages in eastern U. P. and Bihar. The MS. has not many mistakes, but there are many lacunae; and as many as ten leaves are missing.

2. PS.—A palm-leaf MS. of PV., belonging to the monastery of Ṣhalu. The size is $12\frac{1}{2}'' \times 1\frac{3}{4}''$. There are 31 leaves; each page containing seven lines. The character is Kuṭilā of the 12th century. It has no colophon. The MS. is mostly correct. The first chapter was not included in this MS.

3. P.V.—A palm-leaf MS. of the Pramāṇa-vārttika-vṛtti by Dharmakīrti, belonging to Sa-skya monastery. The Size is $22\frac{1}{4}'' \times 2\frac{1}{8}''$. The number of leaves is eleven, each page containing seven to eight lines. The script is Māgadhī. It is only a fragment of the whole work. Probably it was carried to Tibet by Śākyaśrībhadra

and his companions who reached Tibet in 1203 A.C. I made a search for the missing leaves of this MS., but I could not succeed. I still hope that some of the leaves may be found in Chhag-pe-lha-khang if a thorough search is made.

4. PVT.—A palm-leaf MS. of a commentary on No.3 by Karṇakagomin. The size is $32\frac{1}{2}'' \times 2''$, and it contains 250 leaves, each page having six lines. Only the twelfth and the thirty-seventh leaves are missing. The script is Māgadhī. There is no colophon, but it may belong to Śākyaśrībhadra or his party. Only in a few places it was helpful in reconstructing the Kārikās. It will also greatly help in restoring Dharmakīrtī's commentary which has also a Tibetan translation in Tanjur.

5. VA.—A paper MS. of the P.V.-Bhāshya or *Vārttikālaṅkāra* by Prajñākaragupa belonging to Saskya monastery. Size $27'' \times 4''$. Leaves 59, each page containing 10 to 19 lines. It is an incomplete MS. written by Vibhūtichandra who accompanied Śākyaśrībhadra into Tibet. The colophon says "लिखितमुत्तरस्याम्" (written in the north). This shows that Vibhūtichandra copied it after his arrival in Tibet. The MS. has not many mistakes.

6. VB.—A palm-leaf MS. of the P.V. Bhāshya belonging to the monastery of Sa-skya (chhag-pe-lha-khaṇg). Size $22'' \times 2\frac{1}{8}''$. Leaves 340, each page containing six to eight lines. The script is Māgadhī. This MS. originally belonged to Dānaśrī, a companion of Śākyaśrībhadra. The MS. is complete and contains the Kārikās of three chapters.

7. PVM.—A paper MS. of a commentary on PV. by Manorathanandin belonging to the monastery of Ṣhalu. Size × 26½″ × 2″. Leaves 105, each page containing six to seven lines. It is a complete MS. written by Vibhūtichandra (Māgadhī Script). Though Kārikās are not given, the author comments on each and every word of PV., so it was a great help in getting the correct reading in so many doubtful cases.

8. BB.—A block print of Tibetan translation of the PV. from the monastery of Sa-skya. I used it in comparing the readings of the MSS. mentioned above, and the variations are given in the foot-notes. The PV. was translated into Tibetan by Pt. Subhūtiśrīśānti with the help of Lotsava (Tibetan translator) Dge-bai-blo-gros at the command of King Dvang-sde (1080 A.C.) of Western Tibet. This translation was revised by Bhāvyarāja of Kashmere with the help of Lotsava Blo-ldan-shes-rab (1059-1108 A. C.). The third revision was made by Śākyaśrībhadra (1127-1225 A. C.) and others with the help of Sa-paṇ Kun-dgaḥ-rgyal-tṣhan (1182-1225 A. C.) during the former's sojourn in Tibet (1203-1213 A.C.). The translation is perfect as is expected from the methods of translation developed in Tibet.

I have included some of the readings from quotations in Brahmanical and Jaina works on logic, but the Pv. is so widely quoted in the post-Dharmakīrti literature that my comparison with quotations is anything but complete.

In all the MSS., no distinction is made between व and ब, and often श and स are interchanged. Throughout the MSS. anusvāras at the end of a sentence are employed instead of म्. This seems to be a common

practice during that time. I have retained this feature in the text.

The divisions of sections and sub-sections are my own in making which I am helped by the commentaries.

Patna
28-7-37

Rāhula Sāṅkṛtyāyana

विषय-सूची

प्रथम-परिच्छेदः

द्वितीय-परिच्छेदः

प्रमाणसिद्धिः

तृतीय-परिच्छेदः

प्रत्यक्षम्

चतुर्थ-परिच्छेदः

परार्थानुमानम्

BIBLIOGRAPHY

PSA. प्रमाणसमुच्चय (restored Ch. 1) by दिग्नाग (Mysore University)

NR. न्यायरत्नाकर (श्लोकवार्त्तिकटीका) by पार्थसारथिमिश्र (Chaukhamba Sanskrit Series, Benares)

VP. बृहतीपंजिका by शालिकनाथ (Madras University)

P. प्रमेयकल्पमार्त्तण्ड by प्रभाचन्द्र (Nirṇaya Sāgar Press, Bombay)

S. सन्मतितर्क by सिद्धसेनदिवाकर (Gujrat Vidyapith, Ahmedabad)

N. न्यायमंजरी by जयन्तभट्ट (Vizianagaram Sanskrit Series, Benares)

V. न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीका by वाचस्पतिमिश्र (Kashi Sanskrit Series, Benares)

KKK. खण्डनखण्डखाद्य by श्रीहर्ष (Chaukhamba Sanskrit Series, Benares)

B. भामती by वाचस्पतिमिश्र (Nirṇayasāgar Press, Bombay)

VN. वादन्यायटीका by धर्मकीर्ति, with a commentary by शान्तिरक्षित (The Mahabodhi Society, Sarnath, Benares)

SD. शास्त्रदीपिका by पार्थसारथिमिश्र (Pandit 1891, Benares)

SH. साहित्यदर्पण by विश्वनाथ (Nirṇayasāgar Press, Bombay)

MSS. CONSULTED

1. PH. प्रमाणवार्तिककारिका Palm on which is based this edition (belonging to राजगुरु पंडित हेमराज शर्मा, Nepal)
2. PS. प्रमाणवार्तिककारिका Palm (Ṣhalu monastery, Tibet)
3. PV. प्रमाणवार्तिकवृत्ति by धर्मकीर्ति (Ṣa-skya Chhag-pe-lha-khang, Tibet)
4. PVT. प्रमाणवार्तिकवृत्तिटीका by कर्णकगोमी (Sa-skya Chhag-pe-lhakhang, Tibet)
5. VA. वार्तिकालङ्कार by प्रज्ञाकरगुप्त (Sa-skya Gu-rim-lha-khang, Tibet)
6. VB. वार्तिकालङ्कार (Sa-skya Chhag-pe-lha-khang, Tibet)
7. PVM. प्रमाणवार्तिकवृत्ति by मनोरथनन्दी (Ṣhalu monastery, Tibet)
8. भो० भा० Tibetan translation of P.V.

प्रमाणवार्त्तिकम्

प्रथमः परिच्छेदः[1]

स्वार्थानुमानम्

क. नमस्कारश्लोकः

[विधूतकल्पनाजालगम्भीरोदारमूर्त्तये ।
नमः समन्तभद्राय समन्तस्फरणत्विषे ॥ (१)

ख. शास्त्रारम्भप्रयोजनम्

प्रायः प्राकृतसक्तिरप्रतिबलप्रज्ञो जनः केवलं,
नानर्थ्येव सुभाषितैः परिगतो विद्वेष्ट्यपीर्ष्यामलैः ।
तेनायं न परोपकार इति नः चिन्तापि चेतश्चिरं ।
सूक्ताभ्यासविवर्द्धितव्यसनमित्यत्रानुबद्धस्पृहम् ॥ (२)]

१. हेतुचिन्ता

(१) हेतुलक्षणम्; (२) हेतुस्त्रिधा; (३) हेत्वाभासाः

[2][पक्षधर्मस्तदंशेन व्याप्तो हेतुः, त्रिधैव सः ।
अविनाभावनियमात्; हेत्वाभासास्ततोऽपरे ॥ (३)
कार्यं स्वाभावैर्यावद्भिरविनाभावि कार्यवत् ।
अप्रवृत्तिः प्रमाणानां, हेतुभेदव्यपेक्षया ॥ (४)
2a विरुद्धकार्ययोः सिद्धिरथ हेतुस्व]भावयोः ।

२. अनुपलब्धिचिन्ता

दृश्यात्मनोरभावात्मानुपलब्धिश्चतुर्विधा ॥ (५)
तद्विरुद्धनिमित्तस्य [3]सोपलब्धिः प्रयुज्यते ।
निमित्तयोर्विरुद्धत्वाभावो[1]हि व्यभिचारवान् ॥ (६)

[1] चतुरस्रबन्धनी [ ] निबद्धः पाठ आचार्यमनोरथनन्दिकृतप्रमाणवार्त्तिक-वृत्ति(PVM.) साहाय्येन पूरितोऽस्मिन् परिच्छेदेऽन्यत्र तु VA. पाठः
[2] PVT. [3] PVM. योप० ।

(इष्टं विरुद्धका)र्येऽपि देशकालाद्यपेक्षणः ।
अन्यथा व्यभिचारी स्यात् (भस्मेवा)शीतसाधने ॥ (७)
हेतुना यः समग्रेण कार्योत्पादो(ऽनुमीयते)[2] ।
[1]इतरार्थानपेक्षत्वात्स स्वभावोऽनुवर्णितः ॥ (८)
सामग्रीफलशक्तीनां परिणामानुबन्धिनि ।
अनैकान्तिकता कार्ये[2]प्रतिबन्धस्य स[म्भवात् ॥ (९)
एकसामग्र्यधी][3]नस्य रूपादेरसतो गतिः ।
हेतुतुल्यानुमानेन[3] धूमेन्धनविकारवत् ॥ (१०)
शक्तिप्रवृत्त्या न विना रसः सैवान्यकारणः ।
इत्य(तीताध्वनां बोधो जायते)[4]कार्यलिङ्गतः ॥ (११)
हेतुना च समग्रेण यत्कार्यमनुमीयते ।
भेदे च भेदसामर्थ्याद्देहाद्रागानुमानवत् ॥ (१२)
2b [5][विपक्षेऽदृष्टिमात्रेण कार्य][5]सामान्यदर्शनात् ।
हेतुज्ञानप्रमाणाभं वचनाद्रागितादिवत् ॥ (१३)
न चादर्शनमात्रेण विपक्षेऽव्यभिचारिता ।
संभाव्यव्यभिचारित्वात्स्थालीतंडुलपाकवत् ॥ (१४)
[2][यस्यादर्शनमात्रेण व्यतिरेकः][1]प्रदर्श्यते ।
तद्धि[8] संशयहेतुत्वाच्छेषवत्तदुदाहृतं ॥ (१५)

(ईश्वरसेनमतनिरासः)

हेतोस्त्रिष्वपि रूपेषु निश्चयस्तेन वर्णितः ।
असिद्धविपरीतार्थव्यभिचारिविपक्षतः ॥ (१६)

(१) व्याप्तिचिन्ता

(व्यभिचारिविपक्षेण)[2] वैधर्म्यवचनञ्च यत् ।
यद्य[1]व्यक्तिफलं तच्च तदनुक्तेऽपि गम्यते ॥ (१७)
न च नास्तीति वचनात्तन्नास्त्येव यथा यदि ।
नास्ति सं[6]ख्याप्यते चायमु(क्तौ) नेति गतिस्तदा[3] ॥ (१८)

[1]PVM. अर्थान्तरा [2]PVM. कार्ये [3]PVM. हेतुधर्मानुमानेन ।
[4]PVM. तस्य । [5] PVM. यद्यदृष्टि० । [6] PVM. स ख्याप्यते ।

यद्यदृष्ट्या[1] निवृत्तिः स्याच्छेषवद् व्यभिचारि किं ।
व्यतिरेक्यपि हेतुः स्यान्न वाच्याऽसिद्धियोजना ॥ (१९)
विशेषस्य व्यवच्छेदहे[तुता स्याददर्शनात् ।
प्रमा]ᶜणान्तरबाधा चेन्नेदानीन्नास्ति तादृशः ॥ (२०)
तथान्यत्रापि संभाव्यं प्रमाणान्तरबाधनं ।
दृष्टा युक्तिरदृष्टेश्च[2] [स्यात् स्पर्शस्याविरोधिनी ॥ (२१)
3a देशादि]भेदाद् दृश्यन्ते भिन्ना द्रव्येषु शक्तयः ।
तत्रैकदृष्ट्या नान्यत्र युक्तस्तद्भावनिश्चयः ॥ (२२)
आत्ममृच्चेतनादीनां यो भावस्याप्रसाधकः ।
स एव[ानुपलंभः किं हेत्वभावस्य साधकः[3] ॥][1] (२३)
तस्मात्तन्मात्रसंबन्धः स्वभावो भावमेव वा ।
निवर्तयेत्कारणं वा कार्यमव्यभिचारतः ॥ (२४)
अन्यथैकनिवृत्त्यान्यविनिवृत्तिः कथं भवेत् ।
नाश्ववानिति संदेहे किं न वा पशुसंशयः ॥[3] (२५)
सन्निधानात्तथैकस्य कथमन्यस्य सन्निधिः ।
गोमानित्येव म(र्त्ये)न भाव्यमश्ववतापि किं ॥ (२६)
तस्माद्वैधर्म्यदृष्टान्ते नेष्टोवश्यमिहाश्र[यः ।
तदभावेपि तन्नेति वचना]ᶜदपि तद्गतेः[4] । (२७)
तद्भावहेतुभावौ हि दृष्टान्ते तदवेदिनः ।
ख्याप्येते विदुषां वाच्यो हेतुरेव हि केवलः ॥[5] (२८)
तेनैव ज्ञातसंबन्धे द्वयोरन्यत[रोक्तितः ।
अर्थापत्त्या द्वितीये]ᶜपि स्मृतिः समुपजायते ॥ (२९)
हेतुस्वभावाभावतः[6] प्रतिषेधे च कस्यचित् ।
हेतुर्युक्तोपलम्भस्य तस्य चानुपलम्भनं ॥ (३०)
इतीयन्त्रिविधो[क्काप्यनुपलब्धिरनेकधा ।
3b ते च तेषां]ᶜविरुद्धा[7]दिगतिभेदप्रयोगतः ॥ (३१)

[1] PVM. यद्यदृष्टौ । [2] PVM. दृष्टाश्युक्ति० ।
[3] VN. टीका पृ० १४० (४५) । [4] PVM. तद्गतिः ।
[5] तद्भानेति भेदेन VN. टीका पृ० ११० (४४) । [6] PVM.०भावोत
[7] PVM. तत्तद्विरुद्धाद्यगतिगति० ।

कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकात् ।
अविनाभावनियमोऽदर्शनान्न न दर्शनात् ॥ (३२)
[अवश्यंभावनियमोऽन्यथा परस्य कः परैः ।[1]
अर्थान्तर]निमित्ते वा धर्मे वाससि रागवत् ॥ (३३)
अर्थान्तरनिमित्तो हि धर्मः स्यादन्य एव सः ।
पश्चाद्भावान्न हेतुत्वं फलेप्येकान्तता कुतः ॥ (३४)
कार्यं [धूमो हुतभुजः कार्यधर्मानुवर्त्त[1]नात्[2] ।
स[2] भवन् तस्या]भावे तु हेतुमत्तां विलंघयेत् ॥ (३५)
नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वाऽहेतोरन्यानपेक्षणात् ।
अपेक्षातो हि[3] भावानां कादाचित्कस्य संभवः ॥ (३६)
[अग्निस्वभावः शक्रस्य मूर्द्धा यद्य][3]ग्निरेव सः ।
अथानग्निस्वभावोसौ धूमस्तत्र कथं भवेत् ॥ (३७)
धूमहेतुस्वभावो हि वह्निस्तच्छक्तिभेदवान् ।
अधूमहेतोर्धूमस्य भावे स स्याद[हेतुकः ॥ (३८)
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां) य[4]स्य दृष्टोनुवर्तकः ।
स्वभावस्तस्य तद्धेतुर[तोभिन्नान्न सम्भवः(३९)] ॥ (—संग्रहश्लोकः ।)

(२) सामान्यचिन्ता

[स्वभावे]प्यविनाभावो भावमात्रानुरोधिनि ।
तदभावे स्वयम्भावस्या[भावः स्यादभेदतः (४०)] ॥
[सर्वे भावाः स्वभावेन स्वस्वभावव्यवस्थितेः ।
स्वभावपरभावाभ्यां व्यावृत्तिभगिनो यतः ॥ (४१)
तस्माद् व्यावृत्तिरर्थानां यतश्च तन्निबन्धनाः ।
जातिभेदाः प्रकल्प्यन्ते तद्विशेषावगाहिनः ॥[4] (४२)
तस्माद् विशेषो यो येन धर्मेण संप्रतीयते ।
न स शक्यस्ततोन्येन तेन भिन्ना व्यवस्थितिः ॥ (४३)
एकस्यार्थस्वभावस्य प्रत्यक्षस्य सतः स्वयम् ।
कोन्यो भागो न दृष्टः स्यात् यैः प्रमाणैः परीक्ष्यते ॥ (४४)[5]

[1] PVM. ० वृत्तितः । [2] PVM. तस्याभावे तु स भवन् ।
[3] PVM. अपेक्षातश्च ।
[4] NR. (पृ० ५७८)० दयतो यतोऽर्थानां व्यावृत्तिः ०।
[5] NR. (पृ० ५९०)

नो चेद् भ्रान्तिनिमित्तेन संयोज्येत गुणान्तरम् ।
शुक्तौ वा रजताकारो रूपसाधर्म्यदर्शनात् ॥ (४५)
तस्माद् दृष्टस्य भावस्य दृष्ट एवाखिलो गुणः ।
भ्रान्त्या[1] न निश्चय इति साधनं संप्रवर्त्तते ॥ (४६)
वस्तुग्रहेनुमानाच्च धर्मस्यैकस्य निश्चये ।
सर्वग्रहो ह्यपोहे तु नायं दोषः प्रसज्यते ॥ (४७)
तस्मादपोहविषयं लिङ्गमिति प्रकीर्तितम् ।
अन्यथा धर्मिणः सिद्धौ किमतः साधकं परम् ॥ (४८)
क्वचित् सामान्यविषयं दृष्टे ज्ञानमलिङ्गजम् ।
कथमन्यापोहविषयं तन्मात्रापोहगोचरः ॥ (४९)
निश्चयारोपमनसोर्बाध्यबाधकभावतः ।
समारोपविवेकेऽस्य प्रवृत्तिरिति गम्यते ॥ (५०)
यावन्तोंऽशसमारोपा निश्चयास्तन्निरासतः ।
तावन्त एव शब्दाभिन्नव्यवच्छेदगोचराः ॥ (५१)
अन्यथा वस्तु विषयीकुरुत एकेन वा धिया ।
एकत्र नान्यो विषयोस्तीति स्यात् पर्यायता ॥ (५२)
नानोपाधिविशिष्टस्य भेदिनोर्थस्य ग्राहिका ।
उपकाराङ्गशक्तिभ्योऽभिन्नात्मनिश्चयग्रहे ॥ (५३)
सर्वात्मना कृते ग्राहे को भेदः स्यादनिश्चितः ।
तयोरात्मनि सम्बन्धादेकज्ञाने द्वयग्रहः ॥ (५४)
धर्मोपकारशक्तीनां भेदे ताः तस्य किं यदि ।
नोपकारस्ततः तासां तथा स्यादनवस्थितिः ॥ (५५)
एकोपकारके ग्राह्येऽदृष्टाः तस्मिन्न सन्ति ते ।
सर्वोपकारकं ह्येकं तद्ग्रहे सकलग्रहः ॥ (५६)]

क. न्यायमीमांसामतनिरासः

5a [2]यदि भ्रा॰न्तिनिरासार्थं गृ॰ीतेप्यन्यदिष्यते ।
तद्व्यवच्छेदविषयः सिद्धोतोन्योपि तादृशः ॥ (५७)

[1] PVM. भ्रान्तेर्न ।

[2] PVM. यदि भ्रान्तिनिवृत्यर्थं गृहीतेप्यन्यदिष्यते । तद्व्यवच्छेदविषयं सिद्धन्तद्वत् ततोऽपरम् ।

तद्विपक्षसमारोपविषये यदि निश्चयैः ।
निश्चीयते न यद् रूपं तत्तेषां विषयः कथम् ॥ (५८)
प्रत्यक्षेण गृहीतेऽपि वि][1]शेषेंऽशविवर्जिते ।
यद्विशेषावसायोस्ति प्रत्ययः स प्रतीयते ॥ (५९)
[1]प्रत्यये चान्यव्यावृत्तिरन्यव्यावृत्ति(प्र)त्ययः ।
शब्दाश्च निश्चया[श्चैव निमित्तमनुरुन्धते ॥ (६०)]
द्वयोरेका[2]भिधानेपि विभक्तिर्व्यतिरेकिणी ।
भिन्नमर्थमिवान्वेति वाच्यते स विशेषतः ॥ (६१)
भेदान्तरप्रतिक्षेपाप्रतिक्षेपौ तयोर्द्वयोः ।
[तयोः सङ्केतभेदस्य ज्ञातृवाञ्छा][3]नुरोधिनः ॥ (६२)
भेदोयऽमेव सर्व्वत्र द्रव्यभावाभिधायिनोः ।
शब्दयोर्न तयोर्वाच्ये विशेषस्तेन कश्चन ॥ (६३)
जिज्ञापयिषुरर्थं त[न्तद्धितेन कृतापि वा ।
अन्येन वा यदि ब्रू][4]याद्भेदो नास्ति ततोऽपरः ॥ (६४)
तेनान्यापोहविषये तद्वत्पक्षोपवर्णनं[2] ।
प्रत्याख्यातं पृथक्त्वे हि स्याद्दोषो जातितद्वतोः ॥ (६५)
येषां वस्तुवशा वाचो न विवक्षा[3][पराश्रयाः ।
5b षष्ठीवच(न)भेदादि चोद्यं][5]न्तान् प्रति युक्तिमत् ॥ (६६)
यद्यथा वाचकत्वेन वक्तृभिर्विनियम्यते ।[4]
अनपेक्षितवाह्यार्थन्तत्तथा वाचकं वचः ॥ (६७)
दाराः षण्णगरीत्यादौ भेदाभेदव्यवस्थितेः ।
खस्य स्वभावः खत्वं वेत्यत्र वा किं निबन्धनं ॥ (६८)
पररूपं स्वरूपेण यया संव्रियते धिया ।[5]
ए[1]कार्थप्रतिभासिन्या भावानाश्रित्य भेदिनः ॥ (६९)
तया संवृतनानार्थाः[6] संवृत्या भेदिनः स्वयं ।
अभेदिन इवाभान्ति भावा[7] रूपेण केनचित् ॥ (७०)

[1] PVM. तत्रापि चान्यव्यावृत्तिरन्यव्यावृत्त इत्यपि ।
[2] PVM. तद्दोषोपवर्ण्णनं । [3] खण्डितोंशो VN. टीकायां पृ० ३० (९)।
[4] VN. टीका पृ० ३० (१०) ।
[5] कारिकार्द्धमिदं VV. भोटभाषान्तरे PVM च ।
[6] PVM. ०नानात्वाः । [7] PVM. भेदा ।

तस्या अभिप्रायवशात्सामान्यं सत्प्रकीर्तितं ।
(तदसत्परमार्थेन यथा संकल्पितं तथा ॥ ७१)[1]
(व्य)[2]क्तयो नान्व[3]यन्त्यन्यदनुयायि न भासते ।
ज्ञानादव्यतिरिक्तञ्च[3] कथमर्थान्तरं व्रजेत् ॥ (७२)
तस्मान्मिथ्याविकल्पोयमर्थेष्वेकात्मताग्रहः ।
इतरेतरभेदोस्य बीजसंज्ञा यदर्थिका ॥ (७३)
एकप्रत्यवमर्शार्थ[ज्ञानाद्येकार्थसाधने ।
केचिद्भेदेपि नियताः][4]स्वभावेनेन्द्रियादिवत् ॥ (७४)
ज्वरादिशमने काश्चित् सह प्रत्येकमेव वा ।
दृष्टा यथा वौषधयो नानात्वेपि न चापराः ॥ (७५)
अविशेषान्न सामान्यमविशेषप्रसङ्गतः ।
तासां क्षेत्रादि[भेदेपि ध्रौव्याच्चानुपकारतः ॥ (७६)
तत्स्वभावविकल][4]पा धीस्तदर्थेवाप्यनर्थिका ।
विकल्पिकाऽतत्कार्यार्थभेदनिष्ठा प्रजायते ॥ (७७)
तस्यां यद्रूपमाभाति बाह्यमेकमिवान्यतः ।
व्यावृत्तमिव निस्तत्वं परीक्षानङ्गभावतः ॥ (७८)
अर्थाज्ञान[निविष्टास्त एवं व्यावृत्तरूपकाः ।
अभिन्ना इव चाभान्ति] [5]व्यावृत्ताः पुनरन्यतः । (७९)
त एव तेषां सामान्यसमानाधारगोचरैः ।
ज्ञानाभिधानै[र्व्यवहारे मिथ्यार्थः स[4]] प्रतन्यते ॥ (८०)
स च सर्वपदार्थानामन्योन्याभावसंश्रयः ।
तेनान्या[पोहविषयः तदतत्कार्यकारिणाम् ॥ (८१)
वस्तुलाभाश्रयो यत्र] [6]यथोक्तानुमितौ यथा ।
नान्यत्र भ्रान्ति[साम्येपि दीपतेजो मणौ यथा ॥ (८२)]
तत्रानेकापि[5] कार्यैका न तत्कार्यपराश्रया[6] ।[7]
[ज्ञानाभिधानैरेकत्वात् व्यवहारः प्रतार्यते ॥ (८३)
ततश्चैकोप्यनेककृत् तद्भावपरिदीपनात् ।]
6a अतत्कार्यार्थभेदेन नाना धर्मः प्रतीयते ॥ (८४)

[1] VV. (पृ० ५२) ६९-७९ कारिकाः, का०ठकपा०ठ्, ततः ।
[2] PVM. ०नुयन्ति । [3] PVM. वा । [4] PVM. नास्ति ।
[5] PVM. ०कोपि । [6] PVM. ०श्रयैः ।

यथाप्रतीतिकथितः शब्दार्थोसावसन्नपि ।
सामानाधिकरण्यञ्च वस्तुन्यस्य न संभवः ॥ (८५)
धर्म्मधर्म्मिव्यवस्थानं भेदोभेदश्च यादृशः ।
असमीक्षिततत्वार्थो[1] यथा लोके प्रतीयते ॥ (८६)
तत्तथैव समाश्रित्य साध्यसाधनसंस्थितिः[1] ।]
परमार्थावताराय विद्वद्भिरवकल्प्यते ॥ (८७)
संसृज्यन्ते न भिद्यन्ते स्वतोर्थाः पारमार्थिकाः ।
रूपमेकमनेकञ्च तेषु बुद्धेरुपप्लवः ॥ (८८)
भेदस्ततोपि बौद्धेऽर्थे सामान्यं भेद इत्यपि ।
तस्यैव चान्यव्यावृत्या धर्मभेदः प्रकल्प्यते ॥ (८९)
[साध्यसाधनसंकल्पे वस्तु][2]दर्शनहानितः ।
भेदः [2]सामान्यसंसृष्टो ग्राह्यो नात्र स्वलक्षणं ॥ (९०)
समानभिन्नाद्याकारैर्न तद् ग्राह्यं कथञ्चन ।
भेदानां बहुभेदानां तत्रैकस्मिन्नयोगतः ॥ (९१)
तद्रूपं सर्वतो भिन्नं तथा तत्प्रतिपादिका ।
न श्रुति [: कल्पना वास्ति सामान्येनैव वृत्ति][2]तः ॥ (९२)

(—इति) संग्रहश्लोकाः ॥

शब्दाः सङ्केतितं प्राहुर्व्यवहाराय स स्मृतः ।
तदा स्वलक्षणन्नास्ति सङ्केतस्ते(न) तत्र न ॥ (९३)
अपि प्रवर्तेत पुमान्विज्ञायार्थक्रियाक्षमान् ।
तत्साधनायेत्यर्थेषु संयोज्यन्तेऽभि(धाक्रियाः) ॥ (९४)
(अत्रानर्थक्रियायोग्यो नास्ति)[4]तद्वानलं स च ।
साक्षान्न योज्यते कस्मादानंत्याच्चेदिदं समं ॥ (९५)
~~तत्कारिणाम~~तत्कारिभेदसाम्ये न किं कृतः ।
तद्वद्दोषस्य साम्याच्चेदस्तु जातिरलं परा ॥ (९६)
तदन्यपरिहारेण प्रवर्तेतेति च ध्वनेः ।
ते(न तेभ्योऽव्यवच्छेदे)[5]प्रवर्त्तेत कथञ्च सः ॥ (९७)
व्यवच्छेदोस्ति चेदस्य नन्वेतावत् प्रयोजनं ।
शब्दानामिति किं तत्र सामान्येनापरेण वः ॥ (९८)

[1] PVM. ०तत्त्वोर्थो । [2]PVT. सामान्येनैव शब्दस्य कल्पनायाश्च वृत्तितः ।

ज्ञानाद्यर्थक्रियां तांस्तां दृष्ट्वा भेदेपि[1] कुर्वतः ।
अर्थान् तद्[illegible]निभिः सह ॥(९९)
संयो[ज्य प्रत्यभिज्ञा[2]ने पूर्वदृष्टान्यदर्श][6]ने ।
परस्यापि न सा बुद्धिः सामान्यादेव केवलात् ॥ (१००)
नित्यं तन्मात्रविज्ञाने व्यक्त्यज्ञानप्रसङ्गतः (।)
तदा कदाचित्संब[3]न्धस्यागृहीतस्य तद्वतः ॥ (१०१)
तद्वत्तानिश्चयो न स्याद् व्यवहारस्ततः कथं ।
एकवस्तुस(हायश्चेद् व्यक्तिर्ज्ञानस्य कारणं)[7] ॥ (१०२)
6b प्रत्येकं[4] वस्तु किं तासां नानात्वं समपोहति ।
नानात्वाच्चैकविज्ञानहेतुता तासु नेष्यते ॥ (१०३)
अनेकमपि यद्येकमपेक्ष्याभिन्नबुद्धिकृत् ।
ताभिर्विनापि प्रत्येकं क्रियमाणान्धियं प्रति ॥ (१०४)
तेनैकेनापि सामान्यात्तासां नेत्यग्रहे (धिया ।[1]
नीलादे[illegible]ने पृथक्) सामर्थ्यदर्शनात् ॥ (१०५)
शक्तिसिद्धिः समूहेपि नैवं व्यक्तेः कथञ्चन ।
तासामन्यतमापेक्षं[5] तच्चेच्छक्तं न केवलं[1] ॥ (१०६)
तदैकमुपकुर्युस्ताः कथमेकां धियञ्च न ।
कार्यञ्च तासां प्राप्तोसौ जननं यदुपक्रिया ॥ (१०७)
[अभिन्नप्रतिभासा धी[6]र्भिन्नेष्वि][2]तिचेन्मतं ।
प्रतिभासो धियां[9] भिन्नः समाना इति तद्ग्रहात् ॥ (१०८)
कथन्ता भिन्नधीग्राह्याः समाश्चेदेककार्यता ।
सादृश्यं ननु धीः कार्यं तासां सा च विभिद्यते ॥ (१०९)
एकप्रत्यवमर्शस्य हेतुत्वाद्धीरभेदिनी ।
एकधा[8] हे[तुभावेन व्यक्तीनामप्यभिन्नता[9]][8] (॥११०)

[1] PVM. भेदेन ।
[2] PVM. प्रत्यभिज्ञानं ।
[3] PVM. ० सम्बद्धस्य ।
[4] PVM. तदेकं ।
[5] PVM. ०पेक्ष्यं ।
[6] PVM. धीर्नभिन्ने० ।
[7] PVM. धिया ।
[8] PVM. एकधीहेतु० ।
[9] VN. टीका पृ० ८४ (२५) ।

स[1] चातत्कार्यविश्लेषस्तदन्यस्यानुवर्तिनः ।
अदृष्टेः प्रतिषेधाच्च संकेतस्तद्विदर्थिकः ॥ (१११)
[2]अतत्कारिविवेकेन प्रवृत्यर्थतया श्रुतिः ।
अकार्यकृतितत्कारितुल्यरूपावसायिनी[3] ॥ (११२)
धियं वस्तु(पृथग्भूतामेव बीजमनर्थिकां)[4] ।
जनयन्त्यप्यतत्कारिपरिहाराङ्गभावतः ॥ (११३)
वस्तुभेदाश्रयाच्चार्थे न विसंवादिकामतः ।
ततोन्यापोहविषया तत्कर्त्राश्रितभावतः ॥ (११४)
अवृत्तव्यतिरेकेण वृत्तार्थग्रहणे द्वयं ।
अ[न्योन्याश्रयत[4] एकग्रहाभावे][5] द्वयाग्रहः ॥ (११५)
सङ्केतासंभवस्तस्मादिति केचित्प्रचक्षते ।
तेषामवृत्तास्सङ्केते [illegible] न वा यदि ॥ (११६)
व्यवच्छिन्नाः कथं ज्ञाताः प्राग्वृत्तग्रहणादृते ।
अनिराकरणे ते[षां सङ्केते व्यवहारिणां ॥[6] ११७]
न स्यात्तत्परिहारेण प्रवृत्तिर्वृत्तभेदवत् ।
अविधाय निषिध्यान्यत्प्रदर्श्यैकं पुरःस्थितं ॥ (११८)
वृत्तोयमिति संकेतः क्रियते तत्प्रपद्यते ।
व्यवहारेपि तेनायमदोष इति चेत्तरुः ॥ (११९)
अयमप्ययमेवेति [प्रसङ्गो न निवर्त्तते][7] ।
7a एकप्रत्यवमर्शश्चेज्ज्ञान[5] एकत्र हि स्थितः ॥ (१२०)
प्रपत्ता तदतद्धेतूनर्थान् विभजते स्वयं ।
तद्बुद्धिवर्तिनो भावा(न्) भातो[6] हेतुतया धियः ॥ (१२१)
अहेतु[illegible] स्वयं ।
भेदेन प्रतिपद्येतेत्युक्तिर्भेदे नियु[ज्यते ॥ (१२२)
(तं तस्या धीर्विकल्पिका भ्रान्त्यै)[1]कं वस्त्विवेक्षते ।
क्वचिन्निवेशनायार्थे विनिवर्त्य कुतश्चन ॥ (१२३)

[1] PVM. सा । [2] नास्ति भोटभाषान्तरे ।
[3] PVM. तुल्यरूपावभासिनीं—भोट-भाषान्तरे च ।
[4] PVM. अन्योन्याश्रयमित्येक० । [5] PVM. एकप्रत्यमर्शाख्ये ज्ञाने
[6]भान्ति—भो० भा० ।

बुद्धेः प्रयुज्यते शब्दस्तदर्थस्यावधारणात् ।
व्यर्थोन्यथा प्रयोगः स्यात्तज्ज्ञेयादिपदेष्वपि ॥ (१२४)
व्यवहारोपनीतेषु व्यवच्छेद्यो[1]स्ति कश्चन ।
निवेशनं च यो यस्माद् भिद्यते तन्निवर्तना]श्त् ॥ (१२५)
तद्भेदे भिद्यमानानां समानाकारभासिनि ।
स चायमन्यव्यावृत्त्या गम्यते तस्य वस्तुनः ॥ (१२६)
कश्चिद्भाग इति प्रोक्तो रूपं नास्यापि किञ्चन ।
तद्गतावेव शब्देभ्यो गम्यतेन्यनिवर्तनं ॥ (१२७)
न तत्र गम्य[ते कश्चित् केनचिद् भेदवान् परः][8] ।
न चापि शब्दो द्वयकृदन्योन्याभाव इत्यसौ ॥ (१२८)
अरूपे रूपवत्त्वेन दर्शनं बुद्धिविप्लवः ।
तेनैवापरमार्थोसावन्यथा न हि वस्तुनः ॥ (१२९)
व्यावृत्तिर्वस्तु भवति भेदोस्यास्मादितीरणात् ।
एकार्थश्ले[षविच्छेद एको व्याप्रियते ध्वनिः ॥[4] १३०]
लिङ्गं वा तत्र विच्छिन्नं वाच्यं वस्तु न किञ्चन ।
यस्याभिधानतो वस्तुसामर्थ्यादखिले गतिः ॥ (१३१)
[2]भवेन्नानाफलः शब्द एकाधारो भवत्यतः ।
विच्छेदं सूचयन्नेकमप्रतिक्षिप्य वर्तते ॥ (१३२)
यदान्यं तेन स[व्याप्त एकत्वेन च भासते][6] ।
सामानाधिकरण्यं स्यात्तदा बुद्ध्यनुरोधतः ॥ (१३३)
वस्तुधर्म्मस्य संस्पर्शो विच्छेदकरणे ध्वनेः ।
स्यात्सत्यं सति तत्त्वे हि नेकवस्त्वभिधायिनि ॥ (१३४)
बुद्धावभासमानस्य दृश्यस्याभावनिश्चयात् ।
तेनान्या[पोहविषयाः श[3]ब्दाः सामा][6]न्यगोचराः ॥ (१३५)
शब्दाश्च बुद्धयश्चैव वस्तुन्येषामसम्भवात् ।
एकत्वाद्वस्तुरूपस्य भिन्नरूपा मतिः कुतः ॥ (१३६)
अन्वयव्यतिरेकौ वा नैकस्यैकार्थगोचरौ ।
अभेदव्यवहाराश्च भेदे[स्युरनिबन्धनाः ॥[7] १३७]

[1] व्यवच्छेदो—भो० भा० । [2] PVM. भूयान्ना
[3] PVM. प्रोक्ताः ।

7b सर्वत्र भावाद् व्यावृत्तेनैते दोषाः [illegible]ः ।
एककार्येषु भेदेषु[1] तत्कार्यपरिचोदने[2] ॥ (१३८)
गौरवाशक्तिवैफल्याद्भेदाख्यायाः समा श्रुतिः ।
कृता वृद्धैरतत्कार्यव्यावृत्तिविनिबन्धना ॥ (१३९)
न भावे सर्वभावानां [स्वस्वभावव्यवस्थितेः ।
यद्रूपं][1]शावलेयस्य बाहुलेयस्य नास्ति तत् ॥ (१४०)
अतत्कार्यपरावृत्तिर्द्वयोरपि च[3] विद्यते ।
[4]अर्थाभेदेन च विना शब्दाभेदो न युज्यते ॥ (१४१)
तस्मात्तत्कार्यतापीष्टाऽतत्कार्यादेव भिन्नता ।
चक्षुरादा[वनेकत्र रूपविज्ञानके][5]क्वचित् ॥ (१४२)
अविशेषेण तत्कार्यचोदनासंभवे सति ।
सकृत्सर्वप्रतीत्यर्थं कश्चित्साङ्केतिकीं श्रुतिं ॥ (१४३)
कुर्यादतेपि तद्रूपसामान्याद् व्यतिरेकिणः ।
एकप्रवृत्तेरनेकोपि [यद्येकश्रुतिमान् भवेत् ॥ (१४४)
वृत्तिराधेय][3]ता व्यक्तिरिति तस्मिन्न युज्यते ।
नित्यस्यानुपकार्यत्वान्नाधारः प्रविसर्पतः ॥ (१४५)
शक्तिस्तद्देशजननं कुण्डादेर्बदरादिषु ।
न संभवति साप्यत्र तदभावेप्यवस्थितेः ॥ (१४६)
न स्थितिः साप्ययुक्तैव भेदाभेदविवेच[ने ।
विज्ञानोत्पत्तियोग्यत्वाया][4]त्मन्यन्यानुरोधि यत् ॥ (१४७)
तद् व्यंग्यं योग्यतायाश्च कारणं कारकं मतं ।
प्रागेवास्य च योग्यत्वे तदपेक्षा न युज्यते ॥ (१४८)
सामान्यस्याविकार्यस्य तत्सामान्यवतः कुतः ।
अञ्जनादेरिव व्यक्तेः संस्कारो[ऽन्तस्य न भवेत् ॥ (१४९)
तत्प्रपत्तेरभि][6]न्नत्वात्तद्भावा[illegible]ः ।
व्यञ्जकस्य च जातीनां जातिमत्ता यदीष्यते ॥ (१५०)

[1] PVM. भावेषु [2] परिवेदनात्—भो० भा० ।
[3] विद्यते—भो० भा० । अतद्रूपपरावृत्तिरित्येतेन पाठभेदेन सह यद्रूपमित्यादि श्लोकः श्लोकवार्त्तिकटीकायां न्यायरत्नाकरे (NR. पृष्ठे ५६६तमे) ।
[4] अर्थभेदेन च विना शब्दभेदो न युज्यते—भो० भा० ।
[5] भोटभाषान्तरे तु—विज्ञानकार्यवत् ।

प्राप्तो गोत्वादिना तद्वान् प्रदीपादिः[१] प्रकाशकः ।
व्यक्तेरन्याथवानन्या येषां जातिस्तु विद्यते ॥ (१५१)
तेषां व्यक्तिष्वपूर्वासु क(थं सामान्यबुद्धयः ।
एकत्र दृष्टस्या)ऽन्यत्र दर्शनासम्भवात्ततः ॥ (१५२)
अनन्यत्वेऽन्वयाभावादन्यत्वेऽप्यनपाश्रयात् ।
न याति न च तत्रासीदस्ति पश्चान्न चांशवत्[२] ॥ (१५३)
जहाति पूर्वं नाधारमहो व्यसनसन्ततिः ।
अन्यत्र वर्तमानस्य ततो[न्यस्थानजन्मनि ॥ (१५४)
8a स्वस्थानादचलतोऽन्यत्र वृत्तिर]ऽयुक्तिमत् ।
यत्रासौ वर्तते भावस्तेन संबध्यतेऽपि न ॥ (१५५)
तद्देशिनञ्च व्याप्नोति [illegible] चाद्भुतं[३] ।
व्यक्त्येवैक[व्यक्ताऽथ सर्वगा जातिरिष्यते][1] ॥ (१५६)
सर्वत्र दृश्येताभेदात्साऽपि न व्यक्त्यपेक्षणात्[४] ।
व्यंजकाकल्पनायान्तु व्यंग्ये सम्यङ् न कल्पितम् ॥ (१५७)
विपर्ययः पुनः) कस्मादिष्टः सामान्यतद्वतोः ।
पाचकादिष्वभिन्नेन विनाप्यर्थेन वाचकः ॥[५] (१५८)
भेदान्न हेतुः कर्मास्य न जातिः कर्म[संश्रयात्] ।
[श्रोत्र[६]न्तरनिमित्तान्न कर्मणोप्यस्ति वर्तनम् ॥ १५९
असं]बन्धान्न सामान्यं नायुक्तं शब्द[कारणात् ।
अतिप्रसंगात् कर्मा]ऽपि नासञ्ज्ञानाभिधानयोः[७] ॥ (१६०)
अनैमित्तिकतापत्तेर्न च शक्तिरनन्वयात् ।
सामान्यं पाचकत्वादि यदि प्रागेव तद्भवेत् ॥ (१६१)
व्यक्तिः[८] सत्तादिवन्नो चेन्न [illegible]षतः ।
क्रियोपकारापेक्ष्यस्य व्यञ्जकत्वेऽविक[ारिणः ॥ १६२

[१] PVM. प्रदीपादिप्रकाशकः ।

[२] SD. नायातीति पाठभेदः पृ० ७३ (Reprint from the Pandit 1891)

[३] PVM. ० तन्महाद्भुतं । [४] PVM. व्यक्त्यपेक्षिणी ।

[५] VN. टीका पृ० २७ (७) ।

[६] PVM. श्रुत्यन्तरनिमित्तत्वात्कर्मणो न निमित्तता ।

[७] न सञ्ज्ञानाभिधानयोः—भो० भा० । [८] PVM. व्यक्तं ।

अतिशये वा ह्य]ष्यस्य क्षणिकत्वात्क्रिया कुतः ।
तुल्ये भेदे यया जातिः प्रत्यासत्या प्रसर्पति ॥ (१६३)
क्वचिन्नान्यत्र सैवास्तु शब्दज्ञाननिबन्धनं ।

ख. सांख्यमतनिरासः

न निवृत्तिं विहायास्ति यदि भावान्वयोपरः ॥ (१६४)
एकस्य कार्यमन्यस्य न स्यादत्यन्तभेदतः ।
यद्येकात्मतयानेक(कार्यस्यैकस्य)कारकः ॥ (१६५)
आत्मैकत्रापि[1] सोस्तीति व्यर्थाः स्युः सहकारिणः ।
नापैत्यभिन्नं तद्रूपं विशेषाः खल्वपायिनः ॥ (१६६)
एकापाये फलाभावाद्विशेषेभ्यस्तदुद्भवः ।
स पारमार्थिको भावो य एवार्थक्रियाक्षमः ॥ (१६७)
स च नान्वेति यो[न्वेति न तस्मात् का]र्यसंभवः ।
तेनात्मना हि भेदेपि हेतुः कश्चिन्न चापरः ॥ (१६८)
स्वभावोयमभेदे तु स्यातां नाशोद्भवौ सकृत् ।
भेदोपि तेन नैवं चेद्य एकस्मिन्विनश्यति ॥ (१६९)
तिष्ठत्यात्मा न तस्यातो न स्यात्सामान्यभेदधीः ।
निवृत्तेर्निः[स्वभावत्वान्न] स्थानास्थानकल्पना ॥[2] (१७०)
उपप्लवश्च सामान्यधियस्तेनाप्यदूषणा ।
यत्तस्य जनकं रूपं ततोन्यो जनकः कथं ॥ (१७१)
भिन्ना विशेषा जनका अप्यभेदोपि तेषु चेत् ।
8b (तेन) ते जनकाः प्रोक्ताः प्रतिभासोपि भेदकः ॥ (१७२)
अनन्यभाक् स एवार्थस्तस्य व्यावृत्तयोपरे ।
तत् कार्यं कारणञ्चोक्तं तत्स्वलक्षणमिष्यते ॥ (१७३)
तत्त्यागाप्तिफलाः सर्वाः पुरुषाणां प्रवृत्तयः ।
यथा भेदाविशेषेपि न सर्व्वं सर्व्वसाधनं ॥ (१७४)
तथा[ऽ] भेदा[ऽविशेषेऽपि]न सर्व्वं सर्व्वसाधनं ।
भेदे हि[3] कारकं किञ्चिद्वस्तुधर्म्मतया भवेत् ॥ (१७५)

[1] PVM. वास्तीति । [2] VPT. व्यावृत्तेर्नं स्व०
[3] भेदेपि—भो० भा० ।

अभेदे तु विरुध्येते तस्यैकस्य क्रियाक्रिये ।
भेदोप्यस्त्यक्रियातश्चेत् न कुर्युः सहकारिणः ॥ (१७६)
पर्यायेणाथ कर्तृत्वं स किं तस्यैव वस्तुनः ।
अत्यन्तभेदाभेदौ तु [स्यातां तद्वति][2]वस्तुनि ॥ (१७७)
अन्योन्यं वा तयोर्भेदः सदृशासदृशात्मनोः ।
तयोरपि भवेद्भेदो यदि येनात्मना तयोः ॥ (१७८)
भेदः सामान्यमित्येतद्यदि भेदस्तदात्मना ।
भेद एव तथा च स्यान्निःसामान्यविशेषता ॥ (१७९)
भेदसामान्ययोर्य[द्वत् घटादीनां][3] परस्परं ।
यमात्मानं पुरस्कृत्य पुरुषोयं प्रवर्तते ॥ (१८०)
तत्साध्यफलवाञ्छावान् भेदाभेदौ तदाश्रयौ ।
चिन्त्येत स्वात्मना भेदो व्यावृत्त्या च समानता ॥ (१८१)
अस्त्येव वस्तु नान्वेति प्रवृत्त्यादिप्रसङ्गतः ।

ग. जैनमतनिरासः

एतेनैव[1] य[त्किंचिदयुक्तम][4]श्लीलमाकुलं ॥ (१८२)
प्रलपन्ति प्रतिक्षिप्तं तदप्येकान्तसम्भवात् ।
सर्वस्योभयरूपत्वे तद्विशेषनिराकृतेः ॥ (१८३)
चोदितो दधि खादेति किमुष्ट्रं नाभिधावति ।
अथास्त्यतिशयः कश्चिद्येन भेदेन व[र्त्तते ॥ (१८४)
स एव विशेषोऽन्यत्र][5] नास्तीत्यनुभयं परं ।
सर्वात्मत्वे च सर्वेषां भिन्नौ स्यातां न धीध्वनी ॥ (१८५)
भेदसंभारवादस्य तदभावाद[2][संभवः] ।

३. शब्दचिन्ता

द्रव्याभावादभावस्य शब्दा रूपाभिधायिनः ॥ (१८६)
[नाशंक्या] एव सि[द्धास्तेऽतो व्यवच्छेदवाचकाः]।[6]
तया[3] विभेदापेक्षो वा स्वभावः केवलोऽथवा ॥ (१८७)

[1] PVM. एतेनैव यदाह्लीकाः किमप्ययुक्तमाकुलम् ।
[2] PVM. तदभेदात् ।
[3] PVM. क्वचित् ।

उच्यते साध्यसिद्ध्यर्थं नाशे कार्यत्वसत्त्ववत् ।
सत्ता[स्वभावो हेतुश्चेत् सा सत्ता साध्यते कथम्' ॥ (१८८)
भेदेनानन्वयात् सोयं व्याहतो हेतुसाध्ययोः ।
9a भ]ावोपादानमात्रे[1] तु साध्ये सामान्यधर्मिणि ॥ (१८९)
न कश्चिदर्थः सिद्धः स्यादनिषिद्धश्च तादृशं ।
उपात्तभेदे साध्येस्मिन् भवेद्धेतुरनन्वयः ॥ (१९०)
सत्तायां तेन साध्यायां [विशेषः साधितो भवेत् ।
अपरामृष्टतद्भेदे वस्तुमात्रस्य[2] साधने ॥ (१९१)
तन्मात्रव्य]¹ापिनः साध्यस्यान्वयो न विहन्यते ।
नासिद्धे भावधर्म्मोस्ति व्यभिचार्युभयाश्रयः ॥ (१९२)
धर्मो विरुद्धोऽभावस्य सा सत्ता साध्यते कथं ।
सिद्धःस्वभावो गमकोऽतो गम्यस्तस्य व्यापकः ॥ (१९३)
स्व[3]भावनियतो बोध्यः तत्सि)²द्धौ वा निवर्तकः ।

(१) निर्हेतुकविनाशः

अनित्यत्वे यथा कार्यमकार्ये[4] वाऽविनाशिनि ॥ (१९४)
अहेतुत्वाद्विनाशस्य स्वभावादनुबन्धिता ।
सापेक्षाणां हि भावानां नावश्यम्भाव[5]तेच्यते ॥ (१९५)
बाहुल्ये[पीति चेत् तस्य हेतोः कचिदसम्भवः ।]³
एतेन व्यभिचारित्वमुक्तं कार्याव्यवस्थितेः ॥ (१९६)
सर्व्वेषां नाशहेतूनां हेतुमन्नाशवादिनां ।
असामर्थ्याच्च तद्धेतोर्भवत्येव स्वभावतः ॥ (१९७)
यत्र नाम [illegible] स्वभावतः ।
या [भाव[6]विषया काचिद्[6] द्विधैवानुमितिः ततः ॥ (१९८)
स्वसाध्ये कार्यभावाभ्यां संबन्धनियमात्तयोः ।

(२) अनुपलब्धिचिन्ता

प्रवृत्तेर्बुद्धिपूर्वत्वात्तद्भावानुपलम्भने ॥ (१९९)

[1] सत्ताविशेषमात्रे—भो० भा०। [2] PVM. वस्तुमात्रे तु।
[3] PVM. सिद्धः स्वभावो नियतः स्वनिवृत्तौ निवर्त्तकः।
[4] PVM. अकार्यं। [5] PVM. ०भाविता।
[6] PVM. या काचिद्भावविषयाऽनुमितिर्द्विविधैव सा।

प्रवर्तितव्यं नेत्युक्ताऽनुपलब्धेः प्रमाणता ।
शास्त्राधिकारासम्बद्धा बहवो[ऽर्थाकृतेन्द्रियाः[१] ॥[५] २००]
अलिङ्गाश्च कथन्तेषां अभावानुपलब्धितः ।
सदसन्निश्चयफला न हि स्याद्वाऽप्रमाणता ॥ (२०१)
प्रमाणमपि काचित्स्याल्लिङ्गातिशयभाविनी ।
स्वभावज्ञापकाज्ञानस्यायं न्याय उदाहृतः ॥ (२०२)
9b [कार्ये तु कारकाज्ञान][६]मभावस्यैव साधकं ।
स्वभावानुपलम्भश्च स्वभावेऽर्थस्य लिङ्गिनि ॥ (२०३)
तदभावः प्रतीयेत हेतुना यदि केनचित् ।
दृश्यस्य दर्शनाभावकारिणो[२]ऽसम्भवे सति ॥ (२०४(
भावस्यानुपलम्भस्य [भावा]भाव[ः प्रतीयते][१] ।
विरुद्धस्य च भावस्य भावे तद्भावबाधनात् ॥ (२०५)
तद्विरुद्धोपलब्धौ स्यादसत्ताया विनिश्चयः ।
अनादि[३]वासनोद्भूतविकल्पपरिनिष्ठितः ॥ (२०६)
शब्दार्थस्त्रिविधो धर्मी भावाभावोभयाश्रयः ।
तस्मिन्भावानुपा[दाने साध्येऽ][२] स्यानुपलम्भनं ॥ (२०७)
तथा हेतुर्न तस्यैवाभावे[४] शब्दप्रयोगतः ।
परमार्थैकतानत्वे शब्दानामनिबन्धना ॥[५] (२०८)
न स्यात् प्रवृत्तिरर्थेषु दर्शनान्तरभेदिषु ।
अतीताजातयोर्वापि न च [स्यादनृतार्थ[६]][५]ता ॥ (२०९)
वाचः कस्याश्चिदि[ष्टेयं] बौद्धार्थविषया मता ।
शब्दार्थापह्नवे साध्ये धर्माधारनिराकृतेः ॥ (२१०)
न साध्यः समुदायः स्यात्सिद्धो धर्मश्च केवलः ।
सदसत्पक्षभेदेन [शब्दार्थानप][६]वादिभिः ॥ (२११)
वस्त्वेव चिन्त्यते ह्यत्र प्रतिबद्धफलोदयः ।
अर्थक्रिया[ऽ]समर्थस्य विचारैः किं तदर्थिनां ॥ (२१२)

[१] VN. ०कथन्तेषामभावोऽनुपलम्भता—इति भेदेन टीकायां पृ० २४(५)।
[२] PVM. ०कारणासंभवे । [३] असङ्गवासना—भो० भा० ।
[४] PVM. ०भावः । [५] VN. टीका पृ० ७२ (२३, २४) ।
[६] धर्मे वस्त्वाश्रयासिद्धिरयं—भो० भा० ।

षण्ढस्य रूपवैरूप्यकादिभिः[1] किं परीक्षया ।
[शब्दार्थः कल्पनाज्ञानविष][5]यत्वेन कल्पितः ॥ (२१३)
धर्म्मो वस्त्वाश्रया[ऽ]सिद्धि[2]रस्योक्ता न्यायवादिना ।

४. आगमचिन्ता

नान्तरीयकता(ऽ)भावाच्छब्दानां वस्तुभिस्सह ॥ (२१४)
10a नार्थसिद्धिस्ततस्तद्धि वक्तुर[6]र्थाभिधायकं ।
[आप्तवादाविसंवादसामान्यादनुमानता ॥ (२१५)
सम्बन्धाऽनुगुणोपायं पुरुषार्थाभिधायकम् ।]
परीक्षाधिकृतं वाक्यं अतोनधिकृतम्परं ॥ (२१६)
प्रत्यक्षेणानुमानेन द्विविधेनाप्यबाधनं ।
दृष्टादृष्टार्थयोरस्याविसंवादः तदर्थयोः ॥ (२१७)
आप्तवादाविसंवाद[सामान्यादनुमा]नता ।
बुद्धेरगत्याभि(हिता निषिद्धाप्यस्य गो)[1]चरे ॥ (२१८)
हेयोपादेयतत्वस्य सोपायस्य प्रसिद्धितः ।
प्रधानार्थाविसंवादादनुमानम्परत्र वा ॥ (२१९)
पुरुषातिशयापेक्षं यथार्थमपरे विदुः ।
इष्टोयमर्थः[प्रत्येतुं शक्यः] सोतिशयो यदि ॥ (२२०)
अयमेवं न वे[त्यन्यदो][2]षानिर्दोषतापि वा ।
दुर्लभत्वात्प्रमाणानां दुर्बोधेत्यपरे विदुः ॥ (२२१)
सर्वेषां सविपक्षत्वान्निर्ह्रासातिशयश्रिताः ।
सात्मीभावात्तदभ्यासा[द्] हीयेरन्नास्रवाः क्वचित् ॥ (२२२)
(निरु)पद्रवभूतार्थस्वभावस्य विपर्ययैः ।[3]
न बाधा यत्नवत्त्वेपि बुद्धेस्तत्पक्षपाततः ॥ (२२३)
सर्व्वासां दोषजातीनां जातिः सत्कायदर्शनात् ।
साऽविद्या तत्र तत्स्नेहस्तस्माद् द्वेषादिसम्भवः ॥ (२२४)
मोहो निदानं दोषाणां अत एवाभिधीयते ।
सत्कायदृष्टि[illegible] त[त्प्रहा][4]णे प्रहाणतः ।०॥ (२२५)

[1] PVM. रूपे वैरूप्ये कामिन्याः । [2] PVM. नार्थसिद्धिस्ततस्ते हि वक्त्रभिप्रायसूचकाः ।—इति VN. टीका पृ० २३ (४) ।

(१) वेदप्रामाण्यनिरासः

गिराम्मिथ्यात्वहेतूनां दोषाणां पुरुषाश्रयात् ।
अपौरुषेयं सत्यार्थमिति केचित्प्रचक्षते ॥ (२२६)
गिरां सत्यत्वहेतूनां गुणानां पुरुषाश्रयात् ।
अपौरुषेयं मिथ्यार्थं किं नेत्थं वै प्रच [5]क्षते ॥ (२२७)
अर्थज्ञापनहेतुर्हि सङ्केतः पुरुषाश्रयः ।
गिरामपौरुषेयत्वेऽप्यतो मिथ्यात्वसम्भवः ॥ (२२८)

क. अपौरुषेयत्वेऽप्यप्रामाण्यम्

सम्बन्धापौरुषेयत्वे स्यात्प्रतीतिरसंविदः ।
सङ्केतात्तदभिव्यक्तावसमर्थान्यकल्पना ॥ (२२९)
10b गिरामेकार्थनि(यमे)[6]न स्यादर्थान्तरे गतिः ।
अनेकार्थाभिसम्बन्धे विरुद्धव्यक्तिसम्भवः ॥ (२३०)
अपौरुषेयतायाश्च व्यर्था स्यात्परिकल्पना ।
वाच्यश्च हेतुर्भिन्नानां सम्बन्धस्य व्यवस्थितेः ॥ (२३१)
असंस्कार्यतया पुंभिः सर्व्वथा स्यान्निरर्थता ।
संस्कारोपगमे मुख्यं ग[जस्नाननिभं भ][1]वेत् ॥ (२३२)

ख. सम्बन्धचिन्ता

संबन्धिनामनित्यत्वान्न संबन्धेस्ति नित्यता ।
[1] नित्यस्यानुपकार्यत्वादकुर्वाणश्च नाश्रयः ॥ (२३३)
अर्थैरतः स शब्दानां संस्कार्यः पुरुषैर्धिया ।
अर्थैरेव सहोत्पादे न स्वभावो[2] विपर्ययः ॥ (२३४)
शब्देषु युक्तः, सम्बन्धे नायं दोषो विकल्पिते ।
नित्यत्वा[न्ना]श्रया[पा]येप्यनाशो यदि [सम्मतः ॥[2] २३५]
नित्येष्वाश्रयसामर्थ्यं किं येनेष्टः समा[3]श्रयः ।
ज्ञानोत्पादेन हेतूनां संबन्धास्सहकारिणां ॥ (२३६)
तदुत्पादनयोग्यत्वेनोत्पत्तिर्व्यक्तिरिष्यते ।
घटादिष्वपि [illegible]षेऽविकारिणां ॥ (२३७)

[1] नास्तीदं श्लोकार्द्धं भोटभाषान्तरे ।
[2] PVM. स्वभावविपर्ययः ।
[3] PVM. स चाश्रयः ।

व्यञ्जकैः स्वैः कुतः कोर्थो व्यक्तास्तैस्ते य[तो][3] मताः ।
सम्बन्धस्य च वस्तुत्वे स्याद्भेदाद् बुद्धिचित्रता ॥ (२३८)
ताभ्यामभेदे तावेव नातोन्या वस्तुनो गतिः ।
भिन्नत्वाद्वस्तुरूपस्य सम्बन्धः कल्पनाकृतः ॥ (२३९)
सद्द्रव्यं स्यात्पराधीनं सम्बन्धोऽन्यस्य वा कथं ।
वर्णा निरर्थकाः सन्तः [पदा][4]दिपरिकल्पि[1]ताः ॥ (२४०)
अवस्तुनि कथं वृत्तिः सम्बन्धस्यास्य वस्तुनः ।

ग. नापौरुषेयता

अपौरुषेयतापीष्टा कर्तॄणामस्मृतेः किल ॥ (२४१)
सन्त्यस्याप्यनुवक्तार इति धिग् व्यापकं तमः (॥)

घ. न नित्यता

(क) गुर्वध्ययनपूर्वकत्वादपि न

[यथाऽय]मन्यतोऽश्रुत्वा नेमं वर्णपदक्रमं ॥ (२४२)
व[क्तुं स][5]मर्थः पुरुषस्तथान्योपीति कश्चन ।
अन्यो वा रचितो ग्रन्थः सम्प्रदायादृते परैः ॥ (२४३)
दृष्टः कोऽभिहितो येन सोप्येवं नानुमीयते ।
यज्जातीयो यतः सिद्धः स[ोऽविशिष्टोग्निका]ष्ठवत् ॥(२४४)
अदृष्टहेतुरप्यन्य[स्तद्भवः संप्रतीयते][6]।[2]
11a तत्राप्रदर्श्य ये भेदं कार्यसामान्यदर्शनात् ॥(२४५)
हेतवः प्रवितन्यन्ते सर्वे ते व्यभिचारिणः ।
सर्वथानादितः सिद्ध्येदेवं नापुरुषाश्रयः ॥(२४६)
तस्मा[illegible]त्वे स्यादन्योऽपुरुषाश्रयः[3] ।
म्लेच्छ[ादिव्यवहारा]णां नास्तिक्यवचसा[मपि ॥२४७
अनादित्त्वाद् भवेदे[4]वं][1] पूर्वसंस्कारसन्ततेः ।
तादृशेऽपौरुषेयत्वे कः सिद्धेपि गुणो भवेत् ॥(२४८)

[1] PVM. ०परिकल्पितं
[2] VV. (पृ० १४४)० तस्मादग्निकाष्ठवत् ।० न्यो विशिष्टः संप्रतीयते ।
[3] PVM. ०नराश्रयः ।
[4] PVM. तथाभावः ।

(ख) अनादित्वेऽर्थसंस्कारभेदेन संशयः

अर्थसंस्कारभेदानां दर्शनात्संशयः पुनः ।
अन्याविशेषाद्वर्णानां साधने किं फलं भवेत् ॥(२४९)
वा[क्यं भिन्नं न व]र्णेभ्यो विद्यतेनुपलंभतः ।
[1](अनेकांगतया)[2]सिद्धेः पृथक् तेषां निरर्थता ॥(२५०)
अतद्रूपे च ताद्रूप्यं कल्पितं सिंहतादिवत् ।
प्रत्येकं सार्थकत्वेपि मिथ्यानेकत्त्वकल्पना ॥(२५१)
एकावयवगत्या च वाक्यार्थप्रतिपद्भवेत् ।
सकृ[च्छ्रुतौ च सर्वे]षां कालभेदो न युज्यते ॥(२५२)

एकत्वेपि [ह्य][3]भिन्नस्य क्रमशो गत्यसम्भवात् ।
अनित्यं यत्नसम्भूतं पौरुषेयं कथन्न तत् ॥(२५३)
नित्योपलब्धिर्नित्यत्वेऽप्यनावरणसम्भवात् ।
अश्रुतिर्व्विकलत्वाच्चेत् कस्यचित्सहकारिणः ॥(२५४)
काममन्यपरोक्षो[2]क्तिर्नियमस्तु विरुध्यते ।[4]
सर्वत्रानुपलम्भः स्यात् तेषामव्यापिता यदि ॥(२५५)
सर्व्वेषामुपलम्भः स्यात् युगपद् व्यापिता यदि ।
संस्कृतस्योपलम्भे च कः संस्कर्त्ताऽविकारिणः ॥(२५६)
इन्द्रियस्य स्यात्संस्कारः शृणुयान्निखिलञ्च तत् ।
संस्कारभे[दभि][5]न्नत्वादेकार्थनियमो यदि ॥ (२५७)
अनेकशब्दसंताने[3] श्रुतिः कलकले कथं ।
ध्वनयः केवलं तत्र श्रूयन्ते चेन्न वाचकाः ॥ (२५८)
ध्वनिभ्यो भिन्नमस्तीति श्रद्धेयमविवक्षितं ।
स्थितेष्वन्येषु शब्देषु श्रूयते वाचकः कथं[6] ॥ (२५९)
11b कथं वा शक्तिनियमाद्भिन्नध्वनिगतिर्भवेत् ।
ध्वनयः संमता यैस्ते दोषैः कैरप्यवाचकाः ॥ (२६०)
ध्वनिभिर्व्यंज्यमानेस्मिन् वाचकेपि कथं न ते ।

[1]PVM. अनेकावयवात्मत्वे पृथक् ।
[2]PVM. प्रतीक्षोक्ति । [3]PVM. ० संघाते ।

(घ) वर्णानुपूर्विचिन्ता

वर्णानुपूर्वी वाक्यं चेन्न वर्णानामभेदतः ॥ (२६१)
तेषाञ्च न व्यवस्थानं क्रमान्तरविरोधतः ।
देशकालक्रमाभावो व्याप्ति[नित्यत्ववर्णना][1]त् ॥ (२६२)
अनित्याव्यापितायाञ्च दोषः प्रागेव कीर्त्तितः ।
व्यक्तिक्रमोपि वाक्यं न नित्यव्यक्तिनिराकृतेः ॥ (२६३)
व्यापारादेर्हि [1]तत्सिद्धेः करणानाञ्च कार्यता ।
[2]स्वज्ञानेनान्यधीहेतुः सिद्धेर्थे व्यञ्जको मतः ॥ (२६४)
यथा दीपोन्यथा वापि को विशेषोस्य कारकात् ।
कर[णानां][2] समग्राणां व्यापारादुपलब्धितः ॥ (२६५)
नियमेन च कार्यत्वं व्यञ्जके तदसम्भवात् ।
तद्रूपावरणानां च व्यक्तिस्ते विगमो यदि ॥ (२६६)
अभावे करणग्रामसामर्थ्यं किं न तद्भवेत् ।
शब्दाविशेषादन्येषामपि व्यक्तिः प्रसज्यते ॥ (२६७)
तथाभ्युपगमे सर्वकार[काणां][3] निरर्थता ।
साधनं प्रत्यभिज्ञानं सत्प्रयोगादि यन्मतं ॥ (२६८)
अनुदाहरणं सर्वभावानां क्षणभङ्गतः ।
दूष्यः कुहेतुरन्योपि बुद्धेरपुरुषाश्रये ॥ (२६९)
बाधाभ्युपेतप्रत्यक्षप्रतीतानुमितैः समं ।
आनुपूर्व्याश्च वर्णेभ्यो [भेदः] [4]स्फोटेन चिन्तितः ॥ (२७०)
कल्पनारोपिता सा स्यात् कथं वा पुरुषाश्रया ।

(ङ) निर्हेतुको विनाशः

सत्तामात्रानुबन्धित्वान्नाशस्यानित्यता ध्वनेः ॥ (२७१)
अविनाशात्स एवास्य विनाश इति चेत्कथं ।[3]
अन्यो[ऽ[4]र्थोन्यस्य ना]शोस्तु काष्ठं कस्मान्न दृश्यते ॥ (२७२)

[1] PVM. ०देव ।   [2] SH. स्वज्ञानेनेत्यादिकारिका "यथा दीपोन्यथा-भावे"—इति भेदेन साहित्यदर्पणे तृतीयपरिच्छेदेप्युद्धृता ।

[3] अग्नेरर्थान्तरं जातं काष्ठं हि दृष्टतां व्रजेत् ।—इति भोटभाषान्तरेऽधिकं श्लोकार्द्धम् ।   [4] PVM. अन्योऽर्थोऽन्यस्य ।

त[त्परिग्रहत][5]श्चेन्न तेनानावरणं यतः ।
विनाशस्य[ा]विनाशित्वं स्यादुत्पत्तेस्ततः पुनः ॥ (२७३)
काष्ठस्य दर्शनं हन्तृघाते चैत्रापुनर्भवः ।
यथात्राप्येवमिति चेत् हन्तुर्न्नामरणत्वतः ॥ (२७४)
[अनन्य]त्त्वे विनाशस्य स्यान्नाशः [काष्ठमेव तु][6] ।
122a तस्यासत्वादहेतुत्वं नातोन्या विद्यते गतिः ॥ (२७५)
अहेतुत्वेपि नाशस्य नित्यत्वाद् भावनाशयोः ।
सहभावप्रसङ्गश्चेदसतो नित्यता कुतः ॥ (२७६)
असत्वे [ऽ]भावनाशित्वप्रसङ्गोपि न युज्यते ।
[नाशेन] यस्माद् भावस्य न विनाशनमिष्यते ॥ (२७७)
[नश्यन् भावोन[1]परापेक्षः तस्य][1]ज्ञापनाय सा ।
अवस्थाऽहेतुरुक्तास्या भेदमारोप्य चेतसा ॥ (२७८)
स्वतोपि भावेभावस्य विकल्पश्चेदयं समः ।
न तस्य किञ्चिद् भवति न भवत्येव केवलं ॥ (२७९)
भावे ह्येष विकल्पः स्याद्विधेर्व्वस्त्व[नुरोधतः] ।
न भावो भवतीत्युक्तमभा[वो भवतीति न ।।[2] (२८०)]
अपेक्षेत परं कार्यं यदि विद्येत किञ्चन ।
यदकिञ्चित्करं वस्तु किं केनचिदपेक्ष्यते ॥ (२८१)
एतेनाहेतुकत्वेपि ह्यभूत्वा नाशभावतः ।
सत्तानाशित्वदोषस्य प्रत्याख्यातं प्रसञ्जनं ॥ (२८२)
यथा केषाञ्चिदेवेष्टः प्र[ति घो ज][3]न्मिनां तथा ।
नाशि[2]स्वभावो भावानां नानुत्पत्तिमतां यदि ॥ (२८३)
स्वभावनियमाद्धेतोः स्वभावनियमः फले ।
नानित्ये रूपभेदोस्ति भेदकानामभावतः ॥ (२८४)
प्रत्याख्येयाऽत एवेषां सम्बन्धस्यापि नित्यता ।
स[म्बन्ध][4]दोषैः प्रागुक्तैः शब्दशक्तिश्च दूषिता ॥ (२८५)

[1] PVM. भावः परापेक्षो न ।
[2] PVM. नाशस्वभावो ।

(२ a.) नव्यमीमांसक (भाट्ट) मत-निरासः

क. अपौरुषेयत्वेऽपि दोषाः

नाऽपौरुषेयमित्येव यथार्थज्ञानसाधनं ।
दृष्टोऽन्यथापि वह्न्यादिरदुष्टः पुरुषागसा ॥ (२८६)
न ज्ञानहेतुतैव स्यात् तस्मिन्न कृतके मते ।
नित्येभ्यो वस्तुसामर्थ्यात् न च जन्मास्ति कस्य(चित् ॥[॰] २८७)
विकल्पवासनोद्भूताः समारोपितगोचराः ।
जायन्ते बुद्धयस्तत्र केवलं नार्थगोचराः ॥ (२८८)

ख. कृतकत्वेऽपि दोषाः

मिथ्यात्वं कृतकेष्वेव दृष्टमित्यकृतं वचः ।
सत्यार्थं व्यतिरेकस्य विरोधिव्यापनाद् यदि ॥ (२८९)
12b हेतावसम्भवे(ऽप्यभावात्तत्)तस्यापि शङ्क्यते ।
विरुद्धानाम्पदार्थानामपि व्यापकदर्शनात्॥ (२९०)
नासत्तासिद्धिरित्युक्तं सर्वतोनुपलम्भनात् ।
असिद्धायामसत्तायां संदिग्धा व्यतिरेकिता ॥ (२९१)
अन्वयो व्यतिरेको वा सत्त्वं वा साध्यधर्मिणि ।
तन्निश्चयफलैर्ज्ञानैः सिद्ध्यन्ति यदि साधनं ॥ (२९२)
[यत्र साध्यविपक्षस्य] [1]वर्ण्यते व्यतिरेकिता ।
स एवास्य सपक्षः स्यात् सर्वो हेतुरतो[1]न्वयी ॥ (२९३)
समयत्वे हि मन्त्राणां कस्यचित् कार्यदर्शनं[2] ।
अथापि भावशक्तिः स्यादन्यथाप्यविशेषतः ॥ (२९४)
क्रमस्यार्थान्तरत्वञ्च पूर्व्वमेव निराकृतं ।
नित्यं तदर्थसिद्धिः स्यादसामर्थ्यमपेक्ष्यते[2] ॥ (२९५)
सर्वस्य साधनं ते स्युर्भावशक्तिर्यदीदृशी ।

ग. नित्यत्वे दोषाः

प्रयोक्तृभेदापेक्षा[3] च नासंस्कार्यस्य युज्यते ॥ (२९६)

[1] PVM. ०रनन्वयी। [2] कार्यसाधनं—भो० भा० ।
[3] कर्त्तृभेदापेक्षा च—भो० भा० ।

संस्कार्यस्यापि भावस्य वस्तुभेदो हि भेदकः ।
प्रयोक्तृ[illegible]: शक्तौ न, समये भवेत् ॥ (२९७)
अनाधेयविशेषाणां किंकुर्वाणः प्रयोजकः ।[3]
प्रयोगो यद्यभिव्यक्तिः सा प्रागेव निराकृता ॥ (२९८)
व्यक्तिश्च[1] बुद्धिः सा यस्मात् स फलैर्यदि युज्यते ।
स्याच्छ्रोतुः फलसंबन्धो वक्ता हि व्यक्तिकारणं ॥ (२९९)
अनभिव्यक्तशब्दानां करणानां प्रयोजनं ।
मनोजपो वा व्यर्थः स्या[illegible] हि श्रोत्रगोचरः[4] ॥ (३००)
पारम्पर्येण तज्जत्वात्तद्व्यक्तिः सापि चेन्मतिः ।
ते तथा स्युस्तद्वर्था चेदसिद्धं कल्पनान्वयात् ॥ (३०१)

घ. समयकाराणामुक्तया फलविशेषः

स्वसामान्यस्वभावानामेकभावविवक्षया ।
उक्तेः समयकाराणामविरोधो न वस्तुनि ॥ (३०२)
आनुपूर्व्यामसत्यां स्यात्सरो रस (इति श्रु)[5]तौ ।

ङ. वर्णानुपूर्विचिन्ता

न कार्यभेद इति चेदस्ति सा पुरुषाश्रया ॥ (३०३)
यो यद्वर्णसमुत्थानज्ञानजाज्ज्ञानतो ध्वनिः ।
जायते तदुपाधिः स श्रुत्या समवसीयते ॥ (३०४)
तज्ज्ञानजनितज्ञानः स श्रुतावपटुश्रुतिः ।
अपेक्ष्य तत्स्मृतिं पश्चात् [स्मृतिमाधत्त आत्म][6]नि ॥ (३०५)
इत्येषा [illegible] तद्धेतुग्राहिचेतसां ।
कार्यकारणता वर्णे ह्यानुपूर्वीति कथ्यते ॥ (३०६)
अन्यदेव ततो रूपं तद्वर्णानां पदापदं[2] ।
कर्तृसंस्कारतो भिन्नं सहितं [कार्यभेद]कृत् ॥ (३०७)
13a सा चानु(पूर्वी वर्णानां वर्तते वा)[7]चनाकृता[1] ।
इच्छा[8]ऽविरुद्धसिद्धीनां स्थि(ति)तक्रमविरोधतः ॥ (३०८)

[1] व्यक्ता च—भो० भा०।
[2] PVM. पदे पदे ।
[3] PVM. तद्धेतुग्राहिचेतसां ।
[4] PVM. श्लोकार्द्धनमिदं नोपलभ्यते ।

कार्यकारणतासिद्धेः पुंसां[1] वर्णक्रमस्य च ।
सर्वो वर्णक्रमः पुंभ्यो दहनेन्धनयुक्तिवत् ॥ (३०९)
असाधारणता सिद्धा (च पुंसां क्रम)कारिणां ।
[अतो ज्ञान]प्रभावाभ्यामन्येषां [तदभावतः ॥ (३१०)

च. आप्तचिन्ता

येऽपि[2] त]¹न्त्रविदः केचिन्मन्त्रान्कांश्चन कुर्वते ।
प्रभु[3]प्रभावस्तेषां स तदुक्तन्यायवृत्तितः ॥ (३११)
कृतकाः पौरुषेयाश्च मंत्रा वाच्याः फलेप्सुना ।
अशक्तिसाधनं पुंसामनेनैव निराकृतं ॥ (३१२)
बुद्धीन्द्रियोक्तिपुंस्त्वादिसाधनं यत्तु वर्ण्यते ।
[प्रमाणाभं]⁴यथार्थोस्ति न हि शेषवतो गतिः ॥ (३१३)
अर्थोयं नायमर्थो न इति शब्दा वदन्ति न ।
कल्प्योयमर्थः पुरुषैस्ते च रागादिसंयुताः ॥ (३१४)
स एकस्तत्त्वविज्ञान्य इति भेदश्च किंकृतः ।
तद्वत्पुंस्त्वे कथमपि ज्ञानी कश्चित्कथं न वः ॥⁵ (३१५)
यस्य प्रमाण[4]संवादि वचनं सोर्थविद्यदि ।
न ह्यत्यन्तपरोक्षेषु प्रमाणस्यास्ति सम्भवः ॥ (३१६)
यस्य प्रमाणसंवादि वचनं तत्कृतं वचः ।
स आगम इति प्राप्तं निरर्थाऽपौरुषेयता ॥ (३१७)
यद्यत्यन्तपरोक्षेर्थेऽनागमज्ञानसम्भवः ।
अतीन्द्रिया[illegible]⁶दस्तीत्यभिमतं भवेत् ॥ (३१८)
स्वयं रागादिमान्नार्थं वेत्ति वेदस्य नान्यतः ।
न वेदयति वेदोपि वेदार्थस्य कुतो गतिः ॥ (३१९)
तेनाग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इति श्रुता ।
खादेच्छ्ववमांसमित्येष नार्थ इत्यत्र का प्रमा ॥ (३२०)
प्रसिद्धो लोक[वा]⁶दश्चेत्तत्र कोतीन्द्रियार्थदृक् ।
अनेकार्थेषु शब्देषु येनार्थोयं विवेचितः ॥ (३२१)

[1] PVM. पुंभ्यो ।
[2] PVM. मन्त्रविदः ।
[3] PVM. प्रभोः ।
[4] PVM. प्रमाणमविसम्वादि ।

स्वर्गोर्वश्यादिशब्दश्च दृष्टोऽरूढार्थवाचकः।
शब्दान्तरेषु तादृक्तु तादृश्येवास्तु कल्पना ॥ (३२२)
प्रसिद्धिश्च नृणां वादः प्रमाणं स च नेष्यते।
ततश्च भूयोर्थगतिः किमेतद् द्विष्टकामितं ॥ (३२३)
अथ प्रसिद्धिमुल्लंघ्य कल्पने न निबन्धनं।
प्रसिद्धेरप्रमाणत्वात्तद्ग्रहे किं निबन्धनं ॥ (३२४)
उत्पादिता प्रसिद्ध्यैव शङ्का शब्दार्थनिश्चये।
यस्मान्नानार्थवृत्तित्वं शब्दानां तत्र दृश्यते ॥ (३२५)
अन्यथ[ासंभवाभावात्][1] नानाशक्तेः स्वयं ध्वनेः।
अवश्यं शङ्कया भाव्यं नियामकमपश्यतां ॥ (३२६)
एष स्थाणुरयं मार्ग इति वक्तीति कश्चन।
अन्यः स्वयं ब्रवीमीति तयोर्भेदः परीक्ष्यतां ॥ (३२७)
सर्व्वत्र योग्यस्यैकार्थद्योतने संभवः[1] कुतः।
[illegible]ः के[न वि]वक्षावचनादृते[2] ॥ (३२८)
विवक्षानियमे हेतुः सङ्केतस्तत्प्रकाशनः।
अपौरुषेये सा नास्ति तस्य सैकार्थता कुतः ॥ (३२९)
स्वभावनियमेऽन्यत्र न योज्येत तया पुनः।
सङ्केतश्च निरर्थः स्याद् व्यक्तौ च नियमः कुतः ॥ (३३०)
यत्र स्वातंत्र्यमिच्छाया नियमो नाम तत्र कः।
द्योत[ये]त्तेन सङ्केतो नेष्टामेवास्य योग्यतां ॥ (३३१)

—अन्तरश्लोकाः।

(२ b.) वृद्धमीमांसक (जैमिनि) मतनिरासः

क. वेदैकदेशसंवादित्वे न सर्वस्य प्रामाण्यम्

यस्मात्किलेदृशी सत्यं यथाग्निः शीतनोदनः।
वाक्यं वेदक[illegible]दन्यदप्यपरोऽब्रवीत् ॥ (३३२)
रसवत्तुल्यरूपत्वादेकभाण्डे च पाकवत्।
शेषवद् व्य[illegible] न्यायविदेदृशां ॥ (३३३)

[1] PVM. नियमः। [2] विवक्षानियमादृते—भो० भा०।

ख. वेदप्रामाण्यघोषणा जैमिनेर्धार्ष्ट्यम्

नित्य[स्य] [4]पुंसः कर्तृत्वं नित्यान्भावानतीन्द्रियान् ।
ऐन्द्रियान्विषमं हेतुं भावानां विषमां स्थितिं ॥ (३३४)
निवृत्तिश्च प्रमाणाभ्यामन्यद्वा व्यस्तगोचरं ।
[illegible]णानुमानेन वा वदत् ॥ (३३५)
विरोधमसमाधाय शास्त्रार्थं चाप्रदर्श्य सः ।[5]
सत्यार्थं प्रतिजानानो जयेद्धाष्टर्येन बन्धकीं ॥ (३३६)
सिद्ध्येत्प्रमाणं यद्येवमप्रमाणमथेह किं ।
[illegible] मास्ति सत्याथ पुरुषे बहुभाषिणि ॥ (३३७)
नायं स्वभावः कार्यं वा वस्तूनां वक्तरि ध्वनिः ।
न च तद्व्यतिरिक्तस्य विद्यते(ऽव्यभिचारिता)[6] ॥ (३३८)
प्रवृत्तिर्वाचकानाञ्च वाच्यदृष्टिकृतेति चेत् ।
परस्परविरुद्धार्था कथमेकत्र सा भवेत् ॥ (३३९)
वस्तुभिर्नागमास्तेन कथञ्चिन्नान्तरीयकाः ।
प्रतिपत्तुर्न्नसि[ध्यन्ति] कुतस्तेभ्यो[ऽर्थनिश्च]यः ॥ (३४०)
14a तस्मा[न्न तन्निवृत्यापि वस्त्व[1]भा][1]वः प्रसिध्यति ।
तेनासाभर [illegible]ऽनुपलब्धिर्न्न सिध्यति ॥०॥ (३४१)
[illegible] कस्यचित्कर्तृवादः स्नाने धर्मेच्छा जातिवादावलेपः ।
संतापारम्भः पापहानाय चेति ध्वस्तप्रज्ञा(नां प)ञ्च
लिङ्गानि जाड्ये॥प्र॥[2]

[3]इति (ध)र्म्मकीर्तिकीर्त्तितप्रमाण[1]वार्तिके स्वार्थानु
माननिश्चयपरिच्छेदः ॥ (१) ॥

---

[1] PVM. भावाभावः ।

[2] PVM. नास्ति ।

[3] प्रमाणवार्त्तिककारिकायाः स्वार्थानुमानं नाम प्रथमः परिच्छेदः

द्वितीयः परिच्छेदः

प्रमाणसिद्धिः

१. प्रमाणलक्षणम्

(१) अविसंवादि ज्ञानम्

प्रमाणमविसंवादि ज्ञानम्; अर्थक्रियास्थितिः ।
अविसंवादनं; शाब्देऽप्यभिप्रायनिवेदनात् ॥ (१)
वक्तृव्यापारविषयो योर्थो बुद्धौ प्रकाशते ।
प्रामाण्यं तत्र शब्दस्य नार्थतत्त्वनिबन्धनं ॥ (२)
गृहीत[ग्रहणा]न्नेष्टं साम्वृतं धीप्रमाणता ।
प्रवृत्तेस्तत्प्रधानत्वात् हेयोपादेयवस्तुनि ॥ (३)
विषयाकारभेदाच्च धियोधिगमभेदतः ।
भावादेवास्य तद्भावात् स्वरूपस्य स्वतो गतिः ॥ (४)
प्रामाण्यं व्यवहारेण; शास्त्रं मोहनिवर्तनं ।

(२) अज्ञातार्थप्रकाशकम्

अज्ञातार्थप्रकाशो वा; स्वरूपाधिगतेः परं ॥ (५)
प्राप्तं सामान्यविज्ञानं; नाविज्ञाते स्वलक्षणे ।
यज्ज्ञान[1]मित्यभिप्रायात्; स्वलक्षणविचारतः ॥ (६)

(३) भगवतः प्रामाण्यम्

तद्वत्प्रमाणं भगवान् अभूतविनिवृत्तये ।
भूतोक्तिः; साधनापेक्षा ततो युक्ता [प्रमा]णता ॥०॥ (७)

[1] VB. तज्ज्ञान ।

(४) ईश्वरादेरप्रामाण्यम्

क. नित्यानित्ययोरप्रमाणता

नित्यं प्रमाणं नैवास्ति प्रामाण्याद्; वस्तुसङ्गतेः।
ज्ञेयानित्यतया तस्या अध्रौव्यात् क्रमजन्मनः ॥ (८)
नित्यानुत्पत्तिविश्लेषादपेक्षाया अयोगतः।
कथञ्चिन्नोपकार्यत्वाद्; अनित्येप्यप्रमाणता ॥ (९)

ख. ईश्वरदूषणम्

स्थिति[1]प्रवृत्तिसं[स्थान][5]विशेषार्थक्रियादिषु।
इष्टसिद्धिरसिद्धिर्व्वा दृष्टान्ते संशयोऽथवा ॥ (१०)
सिद्धं यादृगधिष्ठातृभावाभावानु[2]वृत्तिमत्।
सन्निवेशादि तद्युक्तं तस्माद्यदनुमीयते ॥ (११)
वस्तुभेदे प्रसिद्धस्य शब्दसाम्यादभेदिनः।
14b न युक्ता[नुमितिः][6] पाण्डुद्रव्यादिवद् हुताशने ॥ (१२)
अन्यथा कुम्भकारेण मृद्विकारस्य कस्यचित्।
घटादेः करणात्सिध्येद् वल्मीकस्यापि तत्कृतिः ॥(१३)
साध्येनानुगमात्कार्ये सामान्येनापि साधने।
सम्बन्धिभेदाद्भेदोक्तिदोषः कार्यसमो मतः ॥ (१४)
[जात्यन्तरे[3] प्रसि][1]द्धस्य शब्दसामान्यदर्शनात्।
न युक्तं साधनं गोत्वाच्छशादीनां[4] विषा[5]णवत् ॥ (१५)
विवक्षापरतन्त्रत्वान्न शब्दाः संति कुत्र वा[6]।
तद्भावादर्थसिद्धौ तु सर्व्वं सर्व्वस्य सिध्यति ॥ (१६)
एतेन कापिलादीनामचैतन्यादि[7] चिन्तितं।
अनित्यादेश्च चैतन्य[2]मरणात्त्वगपेततः[8] ॥ (१७)
वस्तुस्वरूपेऽसिद्धेयं न्यायः सिद्धे[9] विशेषणं।
अबाधकमसिद्धावप्याकाशाश्रयवद् ध्वनेः ॥ (१८)

[1] PS. VB. स्थित्वा। [2] VB. ०वात्तु। [3] VB. जात्युत्तरे प्रसि०।
[4] PS. PVM. ०त्वाद्वागादीनां। [5] PVM. विषाणिवत्।
[6] कुत्र न—भो० भा०। [7] PH. ०मिच्छेत्यादि।
[8] PS. त्वगपोहृतः, VB. त्वगपेततम्। [9] PS.VB. सिद्धे।

असिद्धावपि शब्दस्य सिद्धे वस्तुनि सिध्यति ।
औलूक्यस्य यथा बाद्धेनोक्तं मूर्त्या[1]दिसाधनं[2] ॥ (१९)
तस्यैव व्यभिचारादौ शब्देप्यव्यभिचारिणि ।
दोषवत् साधनं ज्ञेयं वस्तुनो वस्तुसिद्धितः ॥ (२०)[2]
यथा तत् कारणं वस्तु तथैव तदकारणं ।
यदा तत् कारणं केन मतं नेष्टमकारणं ॥ (२१)
शस्त्रौषधाभिसंबंधाच्चैत्रस्य व्रणरोहणे ।
असम्बद्धस्य किं स्थाणोः कारणत्वं न कल्प्यते ॥ (२२)
स्वभावभेदेन विना व्यापारोपि न युज्यते ।
नित्यस्याव्यतिरेकित्वात्सामर्थ्यंञ्च दुरन्वयं ॥ (२३)
यस्य सत्त्वे[3] भवत्येव यत्तेभ्योन्यस्य (कल्प)णे[4] [5] ।
तद्धेतुत्वेन सर्वत्र हेतूनामनवस्थितिः[5] ॥ (२४)
स्वभावपरिणामेन हेतुरङ्कुरजन्मनि ।
भूम्यादिस्तस्य संस्कारे तद्विशेषस्य दर्शनात् ॥ (२५)
यथा[6] विशेषेण विना विषयेन्द्रियसंहतिः ।
15a बुद्धेर्हेतुस्तथेद[ञ्चेन्न तत्रा][6]पि विशेषतः ॥ (२६)
पृथक् पृथगशक्तानां स्वभावातिशयेऽसति[7] ।
संहतावप्यसामर्थ्यं स्यात्सिद्धोतिशयस्तदा[8] ॥ (२७)
तस्मात्पृथगशक्तेषु येषु संभाव्यते गुणः ।
संहतौ हेतुता तेषां नेश्वरादेरभेदतः ॥ (२८)

[1] VB. मूर्त्यादि ।

[2] गमनात्प्राणिमत्त्वाच्च गजः शृङ्गीति साधनम् ।
अस्य शब्दस्य वाच्यं हि प्रसिद्धया युक्त्यसम्मतम् ॥

अधिकेयं कारिका भोटभाषायाम् ।

[3] PS. PVM. येषु सत्सु ।   [4] PS. कल्पने ।

[5] VB. येषु सत्सु ० स्य कल्पने । ० त्वेन हेतूनां सर्वेषामन० ।

[6] यदि—भो० भा० ।   [7] PS. VB. सन्तानातिशये सति ।

[8] PVM. VB. ० स्ततः ।

कार्यकारणतासिद्धेः पुंसां[1] वर्णक्रमस्य च ।
सर्वो वर्णक्रमः पुंभ्यो दहनेन्धनयुक्तिवत् ॥ (३०९)
असाधारणता सिद्धा (च पुंसां क्रम)कारिणां ।
[अतो ज्ञान]प्रभावाभ्यामन्येषां [तदभावतः ॥ (३१०)

च. आप्तचिन्ता

येऽपि[2] त][1]न्त्रविदः केचिन्मन्त्रान्कांश्चन कुर्वते ।
प्रभु[3]प्रभावस्तेषां स तदुक्तन्यायवृत्तितः ॥ (३११)
कृतकाः पौरुषेयाश्च मंत्रा वाच्याः फलेप्सुना ।
अशक्तिसाधनं पुंसामनेनैव निराकृतं ॥ (३१२)
बुद्धीन्द्रियोक्तिपुंस्त्वादिसाधनं यत्तु वर्ण्यते ।
[प्रमाणाभं][4]यथार्थोस्ति न हि शेषवतो गतिः ॥ (३१३)
अर्थोयं नायमर्थो न इति शब्दा वदन्ति न ।
कल्प्योयमर्थः पुरुषैस्ते च रागादिसंयुताः ॥ (३१४)
स एकस्तत्त्वविन्नान्य इति भेदश्च किंकृतः ।
तद्वत्पुंस्त्वे कथमपि ज्ञानी कश्चित्कथं न वः ॥[8] (३१५)
यस्य प्रमाण[4]संवादि वचनं सोर्थविद्यदि ।
न ह्यत्यन्तपरोक्षेषु प्रमाणस्यास्ति सम्भवः ॥ (३१६)
यस्य प्रमाणसंवादि वचनं तत्कृतं वचः ।
स आगम इति प्राप्तं निरर्थाऽपौरुषेयता ॥ (३१७)
यद्यत्यन्तपरोक्षेर्थेऽनागमज्ञानसम्भवः ।
अतीन्द्रियार्थवित्कश्चि[6]दस्तीत्यभिमतं भवेत् ॥ (३१८)
स्वयं रागादिमान्नार्थं वेत्ति वेदस्य नान्यतः ।
न वेदयति वेदोपि वेदार्थस्य कुतो गतिः ॥ (३१९)
तेनाग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इति श्रुता ।
खादेच्छ्वमांसमित्येष नार्थ इत्यत्र का प्रमा ॥ (३२०)
प्रसिद्धो लोक[वा][5]दश्चेत्तत्र कोतीन्द्रियार्थदृक् ।
अनेकार्थेषु शब्देषु येनार्थोयं विवेचितः ॥ (३२१)

[1] PVM. पुंभ्यो ।
[2] PVM. मन्त्रविदः ।
[3] PVM. प्रभोः ।
[4] PVM. प्रमाणमविसम्वादि ।

स्वर्गोर्वश्यादिशब्दश्च दृष्टोऽरूढार्थवाचकः।
शब्दान्तरेषु तादृक्तु तादृश्येवास्तु कल्पना ॥ (३२२)

13b प्रसिद्धिश्च नृणां वादः प्रमाणं स च[6]नेष्यते।
ततश्च भूयोर्थगतिः किमेतद् द्विष्ठकामितं ॥ (३२३)

अथ प्रसि[illegible] कल्पने न निबन्धनं।
प्रसिद्धेरप्रमाणत्वात्तद्ग्रहे किं निबन्धनं ॥ (३२४)

उत्पादिता प्रसिद्धैयव शङ्का शब्दार्थनिश्चये।
यस्मान्नानार्थवृत्तित्वं शब्दानां तत्र दृश्यते ॥ (३२५)

अन्यथ[ासंभवाभावात्][1] नानाशक्तेः स्वयं ध्वनेः।
अवश्यं शङ्कया भाव्यं नियामकमपश्यतां ॥ (३२६)

एष स्थाणुरयं मार्ग्ग इति वक्तीति कश्चन।
अन्यः स्वयं ब्रवीमीति तयोर्भेदः परीक्ष्यतां ॥ (३२७)

सर्व्वत्र योग्यस्यैकार्थद्योतने संभवः[1] कुतः।
ज्ञातावातीन्द्रियाः के[न वि][2]वक्षावचनादृते[2] ॥ (३२८)

विवक्षानियमे हेतुः सङ्केतस्तत्प्रकाशनः।
अपौरुषेये सा नास्ति तस्य सैकार्थता कुतः ॥ (३२९)

स्वभावनियमेन्यत्र न योज्येत तया पुनः।
सङ्केतश्च निरर्थः स्याद् व्यक्तौ च नियमः कुतः ॥ (३३०)

यत्र स्वातंत्र्यमिच्छाया नियमो नाम तत्र कः।
द्योत[ये][3]त्तेन सङ्केतो नेष्टामेवास्य योग्यतां ॥ (३३१)

—अन्तरश्लोकाः।

(२ b.) वृद्धमीमांसक (जैमिनि) मतनिरासः

क. वेदैकदेशसंवादित्वे न सर्वस्य प्रामाण्यम्

यस्मात्किलेदृशं सत्यं यथाग्निः शीतनोदनः।
वाक्यं वेदैकदे[illegible] परोऽब्रवीत् ॥ (३३२)
रसवत्तुल्यरूपत्वादेकभाण्डे च पाकवत्।
शेषवद् व्यभिचारित्वात्तिमं न्यायविदेदृशं ॥ (३३३)

[1] PVM. नियमः।   [2] विवक्षानियमादृते—भो० भा०।

ख. वेदप्रामाण्यघोषणा जैमिनेर्धाष्ट्र्यम्

नित्य[स्य] [4]पुंसः कर्तृत्वं नित्यान्भावानतीन्द्रियान् ।
ऐन्द्रियान्विषमं हेतुं भावानां विषमां स्थितिं ॥ (३३४)
निवृत्तिश्च प्रमाणाभ्यामन्यद्वा व्यस्तगोचरं ।
विरुद्धमागमापेक्षेणानुमानेन वा वदत् ॥ (३३५)
विरोधमसमाधाय शास्त्रार्थं चाप्रदर्श्य सः ।[5]
सत्यार्थं प्रतिजानानो जयेद्धाष्ट्र्येन वन्धकीं ॥ (३३६)
सिद्ध्येत्प्रमाणं यद्येवमप्रमाणमथेह किं ।
न ह्येकं नास्ति सत्यार्थं पुरुषे बहुभाषिणि ॥ (३३७)
नायं स्वभावः कार्यं वा वस्तूनां वक्तरि ध्वनिः ।
न च तद्व्यतिरिक्तस्य विद्यते(ऽव्यभिचारिता)[6] ॥ (३३८)
प्रवृत्तिर्वाचकानाञ्च वाच्यदृष्टिकृतेति चेत् ।
परस्परविरुद्धार्था कथमेकत्र सा भवेत् ॥ (३३९)
वस्तुभिर्नागमास्तेन कथञ्चिन्नान्तरीयकाः ।
प्रतिपत्तुर्नसि[ध्यन्ति] कुतस्तेभ्यो[ऽर्थनिश्च]यः ॥ (३४०)
14a तस्मा[न्न तन्निवृत्यापि वस्त्व[1]भा][2]वः प्रसिध्यति ।
तेनासन्निश्चयफलाऽनुपलब्धिर्न्न सिध्यति ॥०॥ (३४१)
वेद्प्रामाण्यं कस्यचित्कर्तृवादः स्नाने धर्मेच्छा जातिवादावलेपः ।
संतापारम्भः पापहानाय चेति ध्वस्तप्रज्ञा(नां प)ञ्च
लिङ्गानि जाड्ये॥प्र॥[2]

[1]इति (ध)र्म्मकीर्तिकीर्त्तितप्रमाण[1]वार्तिके स्वार्थानु-
माननिश्चयपरिच्छेदः ॥(१)॥

[1] PVM. भावाभावः । [2] PVM. नास्ति ।
[3] प्रमाणवार्त्तिककारिकायाः स्वार्थानुमानं नाम प्रथमः परिच्छेदः
भो० भा० ।

द्वितीयः परिच्छेदः

प्रमाणसिद्धिः

१. प्रमाणलक्षणम्

(१) अविसंवादि ज्ञानम्

प्रमाणमविसंवादि ज्ञानम्; अर्थक्रियास्थितिः ।
अविसंवादनं; शाब्देऽप्यभिप्रायनिवेदनात् ॥ (१)
वक्तृव्यापारविषयो योऽर्थो बुद्धौ प्रकाशते ।
प्रामाण्यं तत्र शब्दस्य नार्थ[illegible]न्धनं ॥ (२)
गृहीत[ग्रहणा][2]न्नेष्टं साम्वृतं धीप्रमाणता ।
प्रवृत्तेस्तत्प्रधानत्वात् हेयोपादेयवस्तुनि ॥ (३)
विषयाकारभेदाच्च धियोऽधिगमभेदतः ।
भावादेवास्य तद्भावात् स्वरूपस्य स्वतो गतिः ॥ (४)
प्रामाण्यं व्यवहारेण; शास्त्रं मोहनिवर्तनं ।[3]

(२) अज्ञातार्थप्रकाशकम्

अज्ञातार्थप्रकाशो वा; स्वरूपाधिगतेः परं ॥ (५)
प्राप्तं सामान्यविज्ञानं; नाविज्ञाते स्वलक्षणे ।
यज्ज्ञान[1]मित्यभिप्रायात्; स्वलक्षणविचारतः ॥ (६)

(३) भगवतः प्रामाण्यम्

तद्वत्प्रमाणं भगवान् अभूतविनिवृत्तये ।
भूतोक्तिः; साधनापेक्षा ततो युक्ता [प्रमा][4]णता ॥०॥ (७)

[1] VB. तज्ज्ञान ।

(४) ईश्वरादेरप्रामाण्यम्

क. नित्यानित्ययोरप्रमाणता

नित्यं प्रमाणं नैवास्ति प्रामाण्याद्; वस्तुसङ्गतेः ।
ज्ञेयानित्यतया तस्या अध्रौव्यात् क्रमजन्मनः ॥ (८)
नित्यानुत्पत्तिविश्लेषादपेक्षाया अयोगतः ।
कथञ्चिन्नोपकार्यत्वाद्; अनित्येप्यप्रमाणता ॥ (९)

ख. ईश्वरदूषणम्

स्थिति[१]प्रवृत्तिसं[स्थान][5]विशेषार्थक्रियादिषु ।
इष्टसिद्धिरसिद्धिर्व्वा दृष्टान्ते संशयोऽथवा ॥ (१०)
सिद्धं यादृगधिष्ठातृभावाभावानु[२]वृत्तिमत् ।
सन्निवेशादि तद्युक्तं तस्माद्यदनुमीयते ॥ (११)
वस्तुभेदे प्रसिद्धस्य शब्दसाम्यादभेदिनः ।
14b न युक्ता[नुमितिः][6] पाण्डुद्रव्यादिवद् हुताशने ॥ (१२)
अन्यथा कुम्भकारेण मृद्विकारस्य कस्यचित् ।
घटादेः करणात्सिध्येद् वल्मीकस्यापि तत्कृतिः ॥(१३)
साध्येनानुगमात्कार्ये सामान्येनापि साधने ।
सम्बन्धिभेदाद्भेदोक्तिदोषः कार्यसमो मतः ॥ (१४)
[जात्यन्तरे[३] प्रसि][1]द्धस्य शब्दसामान्यदर्शनात् ।
न युक्तं साधनं गोत्वाच्छशादीनां[४] विषा[५]णवत् ॥ (१५)
विवक्षापरतन्त्रत्वान्न शब्दाः संति कुत्र वा[६] ।
तद्भावादर्थसिद्धौ तु सर्व्वं सर्व्वस्य सिध्यति ॥ (१६)
एतेन कापिलादीनामचैतन्यादि[७] चिन्तितं ।
अनित्यादेश्च चैतन्य[२]मरणात्त्वगपेततः[८] ॥ (१७)
वस्तुस्वरूपेऽसिद्धेयं न्यायः सिद्धे[९] विशेषणं ।
अबाधकमसि[द्धाव्याका]शाश्रयवद् ध्वनेः ॥ (१८)

[१] PS. VB. स्थित्वा । [२] VB. ०वात्तु । [३] VB. जात्युत्तरे प्रसि० ।
[४] PS. PVM. ०त्वाद्वागादीनां । [५] PVM. विषाणिवत् ।
[६] कुत्र न—भो० भा० । [७] PH. ०मिच्छेत्यादि ।
[८] PS. त्वगपोहतः, VB. त्वगपेततम् । [९] PS.VB. सिद्धे ।

असिद्धावपि शब्दस्य सिद्धे वस्तुनि सिध्यति ।
औलूक्यस्य यथा बाद्धेनोक्तं मूर्त्या[१]दिसाधनं[२] ॥ (१९)
तस्यैव व्यभिचारादौ शब्देऽप्यव्यभिचारिणि ।
दोषवत् साधनं ज्ञेयं वस्तुनो वस्तुसिद्धितः ॥ (२०)[३]
यथा तत् कारणं वस्तु तथैव तदकारणं ।
यदा तत् कारणं केन मतं नेष्टमकारणं ॥ (२१)
शस्त्रौषधाभिसंबंधा[४]च्चैत्रस्य व्रणरोहणे ।
असम्बद्धस्य किं स्थाणोः कारणत्वं न कल्प्यते ॥ (२२)
स्वभावभेदेन विना व्यापारोऽपि न युज्यते ।
नित्यस्याव्यतिरेकित्वात्सामर्थ्यञ्च दुरन्वयं ॥ (२३)
यस्य सत्त्वे[३] भवत्येव यत्तेभ्योन्यस्य (कल्प)णे[४] [५] ।
तद्धेतुत्वेन सर्वत्र हेतूनामनवस्थितिः[५] ॥ (२४)
स्वभावपरिणामेन हेतुरङ्कुरजन्मनि ।
भूम्यादिस्तस्य संस्कारे तद्विशेषस्य दर्शनात् ॥ (२५)
यथा[६] विशेषेण विना विषयेन्द्रियसंहृतिः ।
15a बुद्धेर्हेतुस्तथेद[ञ्चेन्न तत्रा][६]पि विशेषतः ॥ (२६)
पृथक् पृथगशक्तानां स्वभावातिशयेऽसति[७] ।
संहतावप्यसामर्थ्यं स्यात्सिद्धोतिशयस्तदा[८] ॥ (२७)
तस्मात्पृथगशक्तेषु येषु संभाव्यते गुणः ।
संहतौ हेतुता तेषां नेश्वरादेरभेदतः ॥ (२८)

[१] VB. मूर्त्यादि ।
[२] गमनात्प्राणिमत्त्वाच्च गजः शृङ्गीति साधनम् ।
अस्य शब्दस्य वाच्यं हि प्रसिद्ध्या युक्त्यसम्मतम् ॥
अधिकेयं कारिका भोटभाषायाम् ।
[३] PS. PVM. येषु सत्सु ।　　[४] PS. कल्पने ।
[५] VB. येषु सत्सु ० स्य कल्पने । ० त्वेन हेतूनां सर्वेषामन० ।
[६] यदि—भो० भा० ।　　[७] PS. VB. सन्तानातिशये सति ।
[८] PVM. VB. ० स्ततः ।

२. भगवान् प्रमाणम्

(१) ज्ञानवत्त्वात्

प्रामाण्यञ्च परो[त्ता]र्थज्ञानं तत्साधनस्य च ।
(अभावान्नास्त्यनुष्ठान)[1]मिति केचित्प्रचक्षते ॥ (२९)
ज्ञानवान् मृश्यते[1] कश्चित्तदुक्तप्रतिपत्तये ।
अज्ञोपदेशकरणे विप्रलम्भनशङ्किभिः ॥ (३०)
तस्मादनुष्ठेयगतं ज्ञानमस्य विचार्यतां ।
कीटसंख्यापरिज्ञाने तस्य नाचोपि[2] युज्यते ॥ (३१)

(२) हेयोपादेयवेदकत्वात् न तु सर्ववेदकत्वात्

हेयोपादेयत[त्त्वस्य][2] साभ्युपायस्य वेदकः[3] ।
यः प्रमाणमसाविष्टो न तु सर्वस्य वेदकः ॥ (३२)
दूरं पश्यतु वा मा वा तत्त्वमिष्टन्तु पश्यतु ।
प्रमाणं दूरदर्शी चेदेहि गृध्रानुपास्महे[4] ॥ (३३)

(३) कारुणिकत्वात् भगवान् प्रमाणम्

क. जन्मान्तरसिद्धिः

साधनं करुणाभ्यासात् सा बुद्धेर्देहसंश्रयात ।
असिद्धा[5]भ्या[3]स इति चेन्नाश्रयप्रतिषेधतः ॥ (३४)

(क) भूतचैतन्यमतनिरासः

प्राणापानेन्द्रियधियां देहादेव न केवलात् ।
[6]स्वजातिनिरपेक्षाणां जन्म जन्मपरिग्रहे ॥ (३५)
अतिप्रसंगाद् यद्[7] दृष्टं प्रतिसन्धानशक्तिमत् ।
किमासीत्तस्य यन्नास्ति पश्चाद्येन न सन्धिमत् ॥[4] (३६)
न स कश्चित्पृथिव्यादेरंशो यत्र न जन्तवः ।
संस्वेदजाद्या जायन्ते सर्व्वं बीजात्मकं ततः ॥ (३७)

[1] PVM. मृग्यते ।
[2] PS. PVM. VB. तस्य नः क्वोप; NR. (पृष्ठे ८३) ।
[3] VB. हान्युपायस्य वेदकः ।
[4] VB. चेदेत० ।
[5] PVM. असिद्धो० ।
[6] PVM. सजाति० ।
[7] PS. यद्य ।

तत् स्वजात्यनपेक्षाणामक्षादीनां समुद्भवे ।
परिणामो यथैकस्य स्यात्सर्व्वस्याविशेषतः ॥ (३८)

(ख) विज्ञानसिद्धिः

प्रत्येकमुपघा[ते पि] नेन्द्रिया[णां][6]मनोमतेः ।
उपघातोस्ति; भङ्गेस्यास्तेषां भङ्गश्च दृश्यते ॥ (३९)
तस्याः[१] स्थित्याश्रयो बुद्धेर्बुद्धिमेव समाश्रितः ।
कश्चिन्निमित्तमक्षाणां तस्मादक्षाणि बुद्धितः ॥ (४०)
यादृश्याक्षेपिका सासीत् पश्चादप्यस्तु तादृशी ।
15b [तज्ज्ञानै][6]रुपकार्यत्वादुक्तं कायाश्रितं मनः ॥(४१)
यद्यप्यक्षैर्विना बुद्धिर्न्न तान्यपि तया विना ।
तथाप्यन्योन्यहेतुत्वं ततोप्यन्योन्यहेतुके ॥(४२)
नाक्रमात् क्रमिणोऽभावो[२] नाप्यपेक्षाऽविशेषिणः ।
क्रमाद् भवन्ती धीः कायात् क्रमं तस्यापि शंसति ॥(४३)
प्रतिक्षणं न [पूर्वस्य][३][1]पूर्वः पूर्वः क्षणो भवेत् ।
तस्य हेतुरतो हेतुर्दृष्ट एवास्तु सर्व्वदा ॥(४४)
चित्तान्तरस्य सन्धाने को विरोधोन्त्यचेतसः ।
तद्वदप्यर्हतश्चित्तं[४] असन्धानं कुतो मतं ॥(४५)
असिद्धार्थः प्रमाणेन किं सिद्धान्तोनुगम्यते ।
हेतोर्वैकल्यतस्तस्मात्[५][2]किं तदेवात्र नोदितं ॥(४६)
तद्धीवद् ग्रहणप्राप्तेर्म्मनोज्ञानं न सेन्द्रियात् ।
ज्ञानोत्पादनसामर्थ्यभेदान्न सकलादपि ॥(४७)
अचेतनत्वान्नान्यस्माद्धेत्वभेदात्सहस्थितिः ।
अक्षवद्रूपरसवदर्थद्वारेण विक्रिया ॥[3](४८)
सत्तोपकारिणी यस्य नित्यं तदनुबन्धतः ।
स हेतुः सप्तमी तस्मादुत्पादादिति चोच्यते ॥(४९)
अस्तूपकारको वापि कदाचिच्चित्तसन्ततेः ।
वह्न्यादिवद् घटादीनां विनिवृत्तिर्न तावता ॥(५०)

---

[१] PS. तच्चेत्। PVM. तस्मात्। [२] PVM. भावो।
[३] PS.PVM. ०मपूर्वस्य। [४] PS. तद्वाप्य०। [५] VB. PVM. ०तच्चेत्।

अनिवृत्तिप्रसङ्गश्च[1] देहे तिष्ठति चे[त]ऽसः ।
तद्भावभावाद्वश्यत्वात्प्राणापानौ ततो न तत् ॥(५१)
प्रेरणाकर्षणे वायोः प्रयत्नेन विना कुतः ।
निर्ह्रासातिशयापत्तिर्निर्ह्रासातिशयात्तयोः ॥(५२)
तुल्यः प्रसङ्गोपि तयोर्न तुल्यं चित्तकारणे ।
स्थित्यावेधक[मन्यच्च][5] यतः कारणमिष्यते ॥(५३)
न दोषैर्व्विगुणो देहो हेतुर्व्वर्त्यादिवद् यदि ।
मृते शमीकृते[2] दोषे पुनरुज्जीवनं भवेत् ॥ (५४)
निवृत्तेप्यनले काष्ठविकाराविनिवृत्तिवत् ।
तस्याऽनिवृत्तिरितिचेन्न चिकित्साप्रयोगतः ॥(५५)
[अ][6]पुनर्भावतः किंचिद्विकारजननं क्वचित् ।
किंचिद्विपर्ययादग्नियथा काष्ठसुवर्णयोः ॥ (५६)
आद्यस्याल्पोप्यसन्तापः[3] प्रत्यानेयस्तु यत्कृतः ।
विकारः स्यात्पुनर्भावः तस्य हेम्नि खरत्वव[त] ॥ (५७)
16a दुर्ल्लभत्वात् समाधातुरसाध्यं किञ्चिदीरितं ।
आयुःक्षयाद्वा दोषे तु[4] केवले नास्त्यसाध्यता ॥ (५८)
मृते विषादिसंहारात्तद्दंशच्छेदतोपि वा ।
विकारहेतोर्व्विगमे स नोच्छ्वसिति किं पुनः ॥ (५९)
उपादानाविकारेण नोपादेयस्य विक्रिया ।
[कर्त्तुं शक्याऽविका][1]रेण मृदः कुण्डादिनो यथा ॥ (६०)
अविकृत्य हि यद्वस्तु यः पदार्थो विकार्यते ।
उपादानं न तत्तस्य युक्तं गोगवयादिवत् ॥ (६१)
चेतःशरीरयोरेवं तद्धेतोः कार्यजन्मनः ।
सहकारात् सहस्थानमग्निताम्रद्रवत्ववत् ॥ (६२)
अना[श्रयात्सद][2]सतोर्न्नाश्रयः स्थितिकारणं ।
सतश्चेदाश्रयो नास्याः स्थातुरव्यतिरेकतः ॥ (६३)

[1] PS. अप्रवृत्ति० । [2] PS.VB. समीकृते ।
[3] VB. ० स्यान्योप्यसंहार्यः । PVM. ०प्यसंहार्यः ।
[4] VB. ०दोषेण ।

व्यतिरेके तु[१] तद्धेतुस्तेन भावस्य किं कृतं ।
अविनाशप्रसङ्गः स नाशहेतोर्मतो यदि ॥ (६४)
तुल्यः प्रसङ्गस्तत्रापि; किम्पुनः स्थितिहेतुना ।
[अना[२]श][3]कागमात् स्थानं ततश्चेद्वस्तुधर्म्मता ॥ (६५)
नाशस्य; सत्यबाधोसाविति किं स्थितिहेतुना ।
यथा जलादेराधार इति चेत्तुल्यमत्र च ॥ (६६)
प्रतिक्षणविनाशे हि भावानां भावसन्ततेः ।
तथोत्पत्तेः सहेतुत्त्वादाश्रयोऽयुक्त[मन्य][4]था ॥ (६७)
स्यादाधारो जलादीनां गमनप्रतिबन्धतः ।
अगतीनां किमाधारैर्गुणसामान्यकर्म्मणां ॥ (६८)
एतेन समवायश्च समवायि च कारणं ।
व्यवस्थितत्वं जात्यादेर्न्निरस्तमनपाश्रयात् ॥ (६९)
परतो भावनाशश्चेत्तस्य किं स्थिति[हे]तुना ।[5]
स विनश्येद्विनाप्यन्यैर्न्न[३] शक्ताः स्थितिहेतवः ॥ (७०)
स्थितिमान्साश्रयः[४] सर्व्वः सर्व्वोत्पत्तौ च साश्रयः[५] ।
तस्मात् सर्व्वस्य भावस्य न विनाशः कथञ्चन[६] ॥ (७१)
16b स्वयं विनश्वरात्मा चेत् त[स्य][7] कः स्थापकः परः ।
[७]स्वयं न नश्वरात्मा चेत्तस्य कः स्थापकः परः ॥ (७२)
बुद्धिव्यापारभेदेन निर्ह्रासातिशयावपि ।
प्रज्ञादेर्भवतो देहनिर्ह्रासातिशयैर्विना[८] ॥ (७३)
इदं दीपप्रभादीनामाश्रितानां न विद्यते ।[1]
स्यात्ततोपि विशेषोस्य न चित्तेऽनुपकारिणि ॥ (७४)
रागादिवृद्धिः पुष्ट्यादेः [कदा]चित् सुखदुःखजा ।
तयोश्च धातुसाम्यादेरन्तरर्थस्य सन्निधेः ॥ (७५)
एतेन सन्निपातादेः स्मृतिभ्रंशादयो गताः ।
विकारयति धीरेव ह्यन्तरर्थविशेषजा ॥ (७६)

---

[१] VB.PVM. ०रेकेपि। [२] PVM. आनाश०।
[३] PVM. ०न्यैरशक्ताः। [४] PS. स्थितिमत्सा०; PVM. स्थिमान्नाश्र०।
[५] PS. वसंश्रयः। [६] VB.PVM. कदाचन।
[७] PS.VB.। [८] VB.PVM. ०यौ विना।

शार्दूलशोणितादीनां सन्तानातिशये क्वचित्।
मोहादयः सम्भवन्ति श्रवणेक्षणतो यथा ॥ (७७)
तस्माद्य[1]स्यैव संस्कारं नियमेनानुवर्त्तते।
तन्नान्तरीयकं चित्तमतश्चित्तसमाश्रितं ॥ (७८)
यथा श्रुतादिसंस्कारः कृताश्रयणचेतसि[2]।
कालेन व्यज्यते [ऽ]भेदात् स्याद्देहेपि ततो [गुणः] ॥[3] (७९)

(ग) पूर्वजन्मपरिग्रहः

अनन्यसत्वनेयस्य[3] हीनस्थानपरिग्रहः।
आत्मस्नेहवतो दुःखसुखत्यागाप्तिवाञ्छया ॥ (८०)
दुःखे विपर्यासमतिः तृष्णा चाबन्धकारणं[4]।
जन्मिनो यस्य ते न स्तो न स जन्माधिगच्छति ॥ (८१)
गत्यागती न [दृष्टे][4] चेदिन्द्रियाणामपाटवात्।
अदृष्टिर्मन्दनेत्रस्य तनुधूमागतिर्यथा ॥ (८२)
तनुत्वान्मूर्त्तमपि तु किञ्चित् क्वचिदसक्तिमत्[5]।
जलवत् सूतवद्धेम्नि नादृष्टेर[6]सदेव वा ॥ (८३)

(अवयविनिरासः)

पाण्यादिकम्पे सर्व्वस्य [5]जन्मप्राप्तेर्विरोधिनः[7]।
एकत्र[8] कर्मणोऽयोगात् स्यात् पृथक् सिद्धिरन्यथा ॥ (८४)
एकस्य चावृतौ सर्व्वस्यावृतिः स्यादनावृतौ।
दृश्येत रक्ते चैकस्मिन् रागोऽरक्तस्य वाऽगतिः ॥ (८५)
नास्त्येक[6][समुदायोऽस्मा]दनेकत्वेपि पूर्व्ववत्।
अविशेषादणुत्वाच्च न गतिश्चेन्न सिध्यति ॥ (८६)
अविशेषो, विशिष्टानामैन्द्रिय[9]त्वमतोऽनणुः।
एतेनावरणादीनामभावश्च निराकृतः ॥ (८७)

[1] PVM. तस्मात् स्वस्यैव।
[2] PS. ० कृतश्चेतसि चेतसि। VB. ०कृतचेतसि चेतसि।
[3] PS. अनन्यनेयस ०। [4] PS. VB. तृष्णा चाबन्ध ०।
[5] PS. VB. ० शक्ति०। [6] PVM. नादृष्टेनासदेव।
[7] PS.VB. PVM. ० दिकम्पे सर्व्वस्य कम्पप्रा०।
[8] PVM. एकस्मिन्। [9] VB. ० मिन्द्रियत्व।

कथं वा शूत[१]हेमादिमिश्रं तप्तोपलादिकं[२] ।
दृश्य[मृ; पृथगशक्तानामक्षादीनां गतिः][1]कथं ॥ (८८)
संयोगाच्चेत् समानोत्र प्रसङ्गो हेमशूत[१]योः ।
दृश्यः संयोग इति चेत् कुतोऽदृष्टाश्रये[३] गतिः ॥ (८९)
रसरूपादियोगश्च विरुद्ध[४] उपचारतः ।
इष्टश्चेद् बुद्धिभेदोस्तु पंक्तिर्दीर्घेति वा कथं ॥ (९०)
संख्यासं[योगकर्म्मा][2]देरपि तद्वत् स्वरूपतः ।
अभिलापाच्च[५] भेदेन रूपं बुद्धौ न भासते ॥ (९१)
शब्दज्ञाने विकल्पेन वस्तुभेदानुसारिणा ।
गुणादिष्विव कल्प्यार्थे नष्टाजातेषु वा यथा ॥ (९२)
मतो यद्युपचारोत्र स इष्टो यन्नि[बन्ध][3]नः ।
स एव सर्व्वभावेषु हेतुः किं नेष्यते तयोः ॥ (९३)
उपचारो न सर्व्वत्र यदि भिन्नविशेषणं ।
मुख्यमित्येव च कुतोऽभिन्नेऽभिन्नार्थतेति चेत् ॥ (९४)
अनर्थान्तरहेतुत्वेप्यपर्यायाः सितादिषु ।[4]
संख्यादियोगिनः शब्दास्तत्राप्यर्थान्तरं यदि ॥ (९५)
गुणद्रव्याविशेषः स्याद्भिन्नो व्यावृत्तिभेदतः ।
स्यादनर्थान्तरार्थत्वेप्यकर्माद्रव्यशब्दवत् ॥ (९६)
व्यतिरेकीव यच्चापि सूच्यते भाववाचिभिः ।
संख्यादि[5]तद्वतः शब्दैस्तद्धर्म्मान्तरभेदकं ॥ (९७)
श्रुतिस्तन्मात्रजिज्ञासोरनाक्षिप्ताखिलापरा[६] ।
भिन्नं धर्म्मभिवाचष्टे योगोऽङ्गुल्या इति क्वचित् ॥ (९८)
युक्ताङ्गुलीति सर्व्वेषां आक्षेपाद्धर्म्मिवाचिनो ।[6]
17b ख्यातैकार्थाभिधानेपि तथा विहितसंस्थितिः ॥ (९९)
रूपादिशक्तिभेदानामनाक्षेपेण वर्त्तते ।
तत्समानफला[ऽ]हेतुव्यवच्छेदे घटश्रुतिः ॥ (१००)

---

१ PS. VB. सूत ।　　　　२ PS. VB. ० लादि वा ।
३ PVM. ० ऽदृश्या० ।　　　　४ PVM. संयोग ।
५ VB. ० लापार्थं ।　　　　६ VB. ० सोर्न वा क्षिप्ता ० ।

अतो न रूपं घट इत्येकाधिकरणा श्रुतिः ।
भेदश्चायमतो जातिसमुदायाभिधानयोः[१] ॥[1] (१०१)
रूपा[द्]यो घटस्येति तत्सामान्योपसर्ज्जनाः ।)
तच्छक्तिभेदाः ख्याप्यन्ते वाच्योन्योपि दिशाऽनया ॥ (१०२)

(घ) विज्ञानं कारणम्

हेतुत्वे[२] च समस्तानामेकाङ्गविकलेपि न ।
प्रत्येकमपि सामर्थ्ये युगपद् बहुसम्भवः ॥ (१०३)
नानेकत्वस्य तुल्यत्वात्प्राणापानौ[2] नियामकौ ।
एकत्वेपि बहुव्यक्तिस्तद्धेतोर्न्नित्यसन्निधेः ॥ (१०४)
नानेकहेतुरिति चेन्नाविशेषात्क्रमादपि ।
नैकप्राणेप्यनेकार्थग्रहणान्नियमस्ततः ॥ (१०५)
एकयानेकविज्ञाने बुद्ध्या[३]स्तु सकृदेव तत् ।
अविरोधात्; क्रमेणापि माभूत्तदविशेषतः ॥[3] (१०६)
बहवः क्षणिकाः प्राणा अस्वजातीयकालिकाः ।
तादृशामेव चित्तानां कल्प्यन्ते यदि कारणं ॥ (१०७)
क्रमवन्तः कथं ते स्युः[४] क्रमवद्धेतुना विना ।
पूर्व्वस्वजा'ति हेतुत्वे न स्यादाद्यस्य सम्भवः ॥ (१०८)
तद्धेतुस्तादृशो नास्ति सति वानेकता ध्रुवं ।
प्राणानां भिन्नदेशत्वात् सकृज्जन्मधियामतः ॥ (१०९)
यद्येककालिकोऽनेकोप्येकचैतन्यकारणं ।
एकस्यापि न [वैकल्ये] [5]स्यान्मन्दश्वसितादिषु ॥ (११०)
अथ हेतुर्यथाभावं ज्ञानेपि स्याद्विशिष्टता ।
न हि तत्तस्य कार्यं यद्यस्य भेदान्न भिद्यते ॥ (१११)
विज्ञानं शक्तिनियमादेकमेकस्य कारणं ।
अन्यार्थासक्तिविगुणे ज्ञाने नार्था[न्तर[५]ग्रहात् ॥][6] (११२)
18a शरीरात् सकृदुत्पन्ना धीः स्वजात्या नियम्यते ।
परतश्चेत् समर्थस्य देहस्य विरतिः कुतः ॥ (११३)

[१] PVM. भेदोयमीदृशो ०भिधायिनोः । [२] PVM. हेतुत्वं ।
[३] बुद्धया तु—भो० भा० । [४] VA. तेभ्यः । [५] PVM. ०रागग्रहात् ।

(ङ) कर्मसिद्धिः

अनाश्रयान्निवृत्ते[1] स्याच्छरीरे चेतसः स्थितिः ।
केवलस्येति चेच्चित्तसन्तानं स्थितिकारणं ॥ (११४)
तद्धेतुवृत्तिलाभाय नाङ्गतां यदि गच्छति ।
[2]हेतुर्देहान्तरोत्पत्तौ[1] पञ्चायतनमैहिकं ॥ (११५)
तदङ्गभावहेतुत्वनिषेधेनुपलम्भनं ।
अनिश्चयकरं प्रोक्तं इन्द्रियाद्यपि शेषवत् ॥ (११६)
दृष्टा च शक्तिः पूर्व्वेषामिन्द्रियाणां स्वजातिषु ।
विकारदर्शनात्सिद्धं अपरापरजन्म च ॥ (११७)
शरीराद्यदि[2] तज्जन्म प्रसङ्गः पूर्व्ववद्भवेत् ।
चित्ताच्चेत्तत एवास्तु जन्म देहान्तरस्य च ॥ (११८)
तस्मान्न हेतुवैकल्यात् सर्व्वेषामन्त्यचेतसां ।
असन्धिरीदृशं तेन शेषवत् साधनं मतं ॥ (११९)

ख. युक्तः करुणाभ्यासः

अभ्यासेन विशेषेपि लङ्घनो[द][3]कतापवत् ।
स्वभावातिक्रमो माभूदिति चेदाहितः स चेत् ॥ (१२०)
पुनर्यत्नमपेक्षेत यदि स्याच्चास्थिराश्रयः ।
विशेषो नैव वर्द्धेत[3] स्वभावश्च न तादृशः ॥ (१२१)
तत्रोपयुक्तशक्तीनां विशेषानु[त्त][4]रान् प्रति ।
साधनानामसामर्थ्यान्नित्यञ्चानाश्रयस्थितेः ॥ (१२२)
विशेषस्यास्वभावत्वाद् वृद्धावप्याहितो यदा[4] ।
नापेक्ष्येत[5] पुनर्यत्नं यत्नोन्यः स्याद्विशेषकृत् ॥ (१२३)
काष्ठपारद[6]हेमा[दे][5]रग्न्यादेरिव चेतसि ।
अभ्यासजाः प्रवर्त्तन्ते स्वरसेन कृपादयः ॥ (१२४)
तस्मात् स चैषा[7]मुत्पन्नः स्वभावो जायते गुणः ।
तदुत्तरोत्तरो यत्नो विशेषस्य विधायकः ॥ (१२५)

[1] PS. अनाश्रयश्रयन्न ।
[2] PS. तेन देहान्तरप्राप्तौ
[3] VA. वर्तेत ।
[4] PS. यदि ।
[5] VA. PVM. नापेक्षेत ।
[6] VA. ० पारत० ।
[7] PS. PVM. VA. तेषा० ।

18b यस्माच्च तुल्यजा[ती][6]यपूर्वबीजप्रवृद्धयः ।
कृपादिबुद्धयस्तासां सत्य[ा]भ्या[१]से कुतः स्थितिः ॥ (१२६)
न चैवं लङ्घनादेव लङ्घनं बलयत्नयोः ।
तद्धेत्वोः स्थितशक्तित्वाल्लङ्घनस्य स्थितात्मता ॥ (१२७)
तस्यादौ देहवैगुण्यात् पश्चाद्व[द][1]विलङ्घनं ।
शनैर्यत्नेन वैगुण्ये निरस्ते स्वबले स्थितिः ॥ (१२८)
कृपा स्वबीजप्रभवा स्वबीजप्रभवैर्न्न चेत् ।
विपक्षैर्ब्बाध्यते चित्ते प्रयात्यत्यन्तसात्मतां[२] ॥ (१२९)
तथा हि मूलमभ्यासः पूर्व्वः पूर्व्वः परस्य[2] तु ।
कृपावैराग्यबोधादेश्चित्तधर्म्मस्य पाटवे । (१३०)
कृपात्मकत्वमभ्यासाद् घृणा वैराग्यरागवत्[३] ॥
[निष्पन्नकरुणोत्कर्षपरदुःखत्तमेरितः ॥१३१]

(४) शास्तृत्वाद् भगवान् प्रमाणम्

(शास्तृत्वव्याख्यानम्)

दयावान् दुःखहानार्थमुपायेष्वभियुज्यते ।
परोक्षोपेयतद्धेतोस्तदाख्यानं हि दुष्करं ॥ (१३२)
युक्त्यागमा[3]भ्याम्विमृशन् दुःखहेतुम्परीक्षते ।
तस्यानित्यादिरूपं च दु(ः)खस्यैव विशेषणैः ॥(१३३)
यतस्तथा स्थिते हेतौ निवृत्तिर्न्नेति पश्यति ।
फलस्य हेतोर्हानार्थं तद्विपक्षं परीक्षते ॥ (१३४)
साध्यते तद्विपक्षो हि [4]हेतो रूपावबोधतः ।
आत्मात्मीयग्रहकृतः स्नेहः संस्कारगोचरः ।(१३५)
हेतुर्व्विरोधि नैरात्म्यदर्शनं तस्य बाधकं ।
बहुशो बहुधोपायं कालेन बहुनास्य[४] च ॥ (१३६)
[गच्छन्त्यभ्यस्यतस्तत्र][5] गुणदोषाः प्रकाशतां ।
बुद्धेश्च पाटवाद्धेतोर्व्वासनातः प्रहीयते ॥ (१३७)
परार्थवृत्तेः खड्गादेर्विशेषोयं महामुनेः ।
उपायाभ्यास एवायं तादर्थ्याच्छासनं मतं ॥ (१३८)

[१] PVM. सत्यभ्यासे । [२] प्रयाति तदात्मताम्—भो० भा० ।
[३] PS. वैराग्यराग्य० । [४] PS. बहुवा० ।

19a [निष्पत्तेः॰ प्रथमम्भावा]द्धेतुरुक्तमिदं द्वयं ।

(५) सुगतत्वात् भगवान् प्रमाणम्

हेतोः प्रहाणं त्रिगुणं सुगतत्त्वमनिश्रयात् ॥ (१३९)
दुःखस्य शस्तनैरात्म्यदृष्टेश्च[1] युक्तितोपि वा ।
पुनरावृत्तिरित्युक्तौ जन्मदोषसमुद्भवौ ॥ (१४०)
आत्मदर्शनबीजस्य हानादपुनरागमः ।
तद्भूतभिन्नात्म[तयाऽशेषमक्लेश][1]संक्रमः[2] ॥ (१४१)
कायवागबुद्धिवैगुण्यं मार्गोक्तिपटुतापि वा ।
अशेषहानमभ्यासादुक्त्यादेर्दोषसंक्षयः ॥ (१४२)
नेत्येके व्यतिरेकोस्य संदिग्धो[3] व्यभिचार्यतः ।
अक्षयित्वं च दोषाणां नित्यत्वादनुपायतः ॥ (१४३)
[2][उपायस]्यापरिज्ञानादपि वा परिकल्पयेत् ।
हेतुमत्वाद्विरुद्धस्य[4] हेतोरभ्यासतः क्षयात् । (१४४)
हेतुस्वभावज्ञानेन तज्ज्ञानमपि साध्यते ॥०॥

(६) तायित्वात् भगवान् प्रमाणम्

तायः स्वदृष्टमार्गोक्तिवैफल्याद्वक्ति नानृतं ॥ (१४५)
दयालुत्वात्परार्थञ्च सर्व्वारम्भ[ाभि][3]योगतः ।

क. तायः चतुःसत्यप्रकाशनम्

तस्मात्[5] प्रमाणं तायो वा चतुःसत्यप्रकाशनं ॥ (१४६)

ख. चत्वारि आर्यसत्यानि

(क) दुःखसत्यम्

a. संसारिणः स्कंधा दुःखम्

दुःखं संसारिणः स्कन्धा रागादेः पाटवेक्षणात् ।
अभ्यासान्न यदृच्छातोऽहेतोर्जन्मविरोधतः ॥ (१४७)

b. रागादीनां वातादिदोषजत्वनिरासः

व्यभिचारान्न वातादिधर्म्मैः प्रकृतिसंकरात् ।[6]
अदोषश्च तदन्योपि धर्म्मः किं तस्य नेष्यते ॥ (१४८)

[1] PS.VA. स्तद् । [2] PS.VA. निर्जरं । PVM. ०निर्ज्वरं ।
[3] VA. संदिग्धा । [4] VA. विपक्षस्य । [5] VA. ततः ।

न सर्व्वधर्म्मः सर्वेषां समरागप्रसङ्गतः ।
रूपादिवददोषश्चेत्तुल्यं तत्रापि चोदनं ॥ (१४९)
आधिपत्यं विशिष्टानां यदि तत्र न कर्म्मणां ।
विशेषेपि च दोषाणा[मवि][5]शेषादसिद्धता ॥ (१५०)
न विकाराद्विकारेण सर्व्वेषां न च सर्व्वजाः ।
कारणे वर्द्धमाने च कार्यहानिर्न्न युज्यते ॥ (१५१)
तापादिष्विव रागादेर्व्विकारोपि सुखादिजः ।
वैषम्यजेन दुःखेन रागस्यानुद्भवो यदि ॥ (१५२)
19b वाच्यं केन( )ेद्भवः[6] साम्या[1]न्मदवृद्धिः स्मरस्ततः ।
रागी विषमदोषोपि दृष्टः साम्येपि नापरः ॥ (१५३)
त्रयादनिच्छतो[2]प्यन्ये नैकस्त्रोनियतो[3] मदः ।
तेनैकस्यां न हीच्छुः[4] स्यात् अङ्गरूपाद्यपीति चेत् ॥ (१५४)
न सर्व्वेषामनेकान्तान्न चाप्यनियतो भवेत् ।
अगुणग्राहिणो[पि][1] स्यादङ्गं सोपि गुणग्रहः ॥ (१५५)
यदि सर्व्वो गुणग्राही स्याद्धेतोरविशेषतः ।
यदवस्थो मतो रागी न द्वेषी स्याच्च तादृशः ॥ (१५६)
तयोरसमरूपत्वान्नियमश्चात्र नेष्यते ।
न[5]जातिवासनाभेदप्रतिबद्धप्रवृत्तयः ॥ (१५७)
यस्य रागादयस्तस्य नैते[12]दोषाः प्रसङ्गिनः ।

c. रागादीनां भूतधर्मत्वनिरासः

एतेन भूतधर्म्मत्वं निषिद्धं, निश्रयस्य च ॥ (१५८)
निषेधान्न पृथिव्यादिनिश्रिता धवलादयः ।
तदुपादाय शब्दश्च हेत्वर्थः[6] स्वाश्रयेण च ॥ (१५९)
अविनिर्भागवर्त्तित्वाद्रूपादेराश्रयेपि वा[7] ।
मदादिशक्तेरिव चेद्विनि[8]र्भागो न वस्तुनः ॥ (१६०)

[1] PS. स स्या० ।
[2] PS. VA. ०दसूक्ष्मतो ।
[3] PS. ०स्त्रीनियमो ।
[4] PS. VA. PVM. तीव्रः ।
[5] VA. स्व; PVM. स. ।
[6] PS. हेतुतः ।
[7] VA. त्वादाश्रयोऽयुक्तमन्यथा । PVM.०राश्रयो० ।

शक्तिरर्थान्तरं वस्तु नश्येन्नाश्रितमाश्रये ।
तिष्ठत्यविकले याति तत्तुल्यञ्चेन्न भेदतः ॥ (१६१)
भूतचेतनयोर्भिन्नप्रतिभासावि[1]बोधतः ।
अ[2]विकारश्च कायस्य तुल्यरूपं भवेन्मनः ॥ (१६२)
रूपादिव[3]द्विकल्पस्य कैवाथ परतन्त्रता ।
अनपेक्ष्य यदा कार्यं वासनाबोधकारणं ॥ (१६३)
ज्ञानं स्यात्कस्यचित्किञ्चित्कुतश्चि[3]त्तेन किञ्चन ।
अविज्ञानस्य विज्ञानानुपादानाच्च सिद्ध्यति ॥ (१६४)
विज्ञानशक्तिसम्बन्धादिष्टञ्चेत्सर्व[5][व]स्तुनः ।
एतच्छ्रां[? त्सां]ख्यपशोः कोन्यः सलज्जो वक्तुमोहते ॥ (१६५)
अदृष्टपूर्वमस्तीति तृणाग्रे करिणां शतं ।[4]
यद्रूपं दृश्यतां यातं तद्रूपं प्राङ् न दृश्यते ॥ (१६६)
शतधा विप्रकीर्णेपि हेतौ तद्विद्यते कथं ।
[रागाद्यनिय][6]मोऽपूर्वप्रादुर्भावे प्रसज्यते ॥ (१६७)
भूतार्थता[4]ऽनतिक्रान्ते[:]सर्व्वो रागादिमान् यदि ।
सर्व्वः समानरागः स्याद् भूतातिशयतो न चेत् ॥ (१६८)
भूतानां प्राणितो[6] भेदेप्ययं भेदो यदाश्रयः ।
202a तन्निर्ह्रास[ातिशयवत्तद्भावात्] [7]तानि ह्रापयेत् ॥ (१६९)
न चेद्भेदेपि रागादिहेतुतुल्यात्मताश्रयः ।
सर्व्वत्र रागः सदृशः स्याद्धेतोस्सदृशात्मनः[7] ॥ (१७०)
न हि गोप्रत्ययस्यास्ति समानात्मभुवः क्वचित् ।
तारतम्यं पृथिव्यादौ प्राणितादेरिहापि वा ॥ (१७१)
औष्ण्यस्य तारतम्येपि नानुष्णोग्निः क[दाचन] ।
(तथेहापी)[1]ति चेन्नाग्नेरौष्ण्याद् भेदनिषेधतः ॥ (१७२)
तारतम्यानुभविनो यस्यान्यस्य सतो गुणाः ।
ते क्वचित्प्रतिहन्यन्ते तद्भेदे धवलादिवत् ॥ (१७३)

[1] PVM. ०वबोधतः ।
[2] PVM. आविकारञ्च ।
[3] VA. कदाचि० ।
[4] VN. टीकायां पृ० ४२ (१२) ।
[5] PVM. भूतात्मता० ।
[6] PVM. प्राणिताऽभेदे ।
[7] PS. स्याद् भावात्सद ० ।

रूपादिवन्न नियमस्तेषां भूताविभागतः ।
तत्तुल्यञ्चेन्न रागादेः सहोत्पत्तिप्रस[ङ्गतः] ॥² (१७४)
विकल्प¹विषयत्वाच्च विषया न नियामकाः ।
सभागहेतुविरहाद्रागादेर्न्नियमो न वा । (१७५)
सर्व्वदा सर्व्वबुद्धीनां जन्म वा हेतुसन्निधेः ।

d. चतुराकारं दुःखसत्यम्

कदाचिदुपलम्भात्तदध्रुवं दोषसंश्रयात्² ॥ (१७६)
दुःखं हेतुवशत्वाच्च न चात्मा ना[प्यधिष्ठितं] ।³
नाकारणमधिष्ठाता नित्यं वा कारणं³ कथं ॥ (१७७)
तस्मादनेकमेकस्माद्भिन्नकालं न जायते ।
कार्यानुत्पादतोन्येषु सङ्गतेष्वपि हेतुषु ॥ (१७८)
हेत्वन्तरानुमानं स्यान्नैतन्नित्येषु विद्यते ।

(ख) समुदयसत्यम्

a. चतुराकारः समुदयः

कादाचित्कतया [सिद्धा]⁴ दुःखस्यास्य सहेतुता ॥ (१७९)
नित्यं सत्वमसत्वं वा हेतोर⁴न्यानपेक्षणात् ।
तैक्ष्ण्यादीनां यथा नास्ति कारणं कण्टकादिषु ॥ (१८०)
तथाऽकारणमेतत्स्यादिति केचित्प्रचक्षते ।
सत्येव यस्मिन् यज्जन्म विकारे चापि⁵ विक्रि[या] ॥⁵ (१८१)
तत्तस्य कारणं प्राहुस्तत्तेषामपि विद्यते ।
स्पर्शस्य रूपहेतुत्वाद्दर्शनेस्ति निमित्तता ॥ (१८२)
नित्यानां प्रतिषेधेन नेश्वरादेश्च सम्भवः ।
असामर्थ्यादतो हेतुर्भववाञ्छापरिग्रहः ॥ (१८३)
20b य⁶स्म[ाद्देशवि]शेषस्य तत्प्राप्त्याशाक्तितो नृणां ।
सा भवेच्छाप्त्यनाप्तीच्छोः प्रवृत्तिः सुखदुःखयोः ॥ (१८४)
यतोपि प्राणिनः कामविभवेच्छे च ते मते ।
सर्वत्र चात्मस्नेहस्य हेतुत्वात्संप्रवर्तते⁷ ॥ (१८५)

¹ PVM. विकल्प्य । ² PVM. VA. निश्रयात् ।
³ VA. जनकः—भो० भा० च । ⁴ PVM. हेतोर्बाह्यानपेक्षणात् ।
⁵ PS. PVM. वापि । ⁶ VA. अस्मा । ⁷ PS. वर्त्तने ।

असुखे सुखसंज्ञस्य तस्मात्तृष्णा भव[াश्रय:] ।[1]
विरक्तजन्मादृष्टेरित्याचार्यैः संप्रचक्षते ॥ (१८६)
अदेहरागादृष्टेश्च देहाद्रागसमुद्भवः ।
निमित्तोपगमादिष्टमुपादानं तु वार्यते ॥ (१८७)
इमान्तु[1] युक्तिमन्विच्छन्बाधते स्वमतं स्वयं ।
जन्मना सहभावश्चेत्तद्युजो[2] रागदर्शनात् ॥ (१८८)
सभागजातेः प्राक् सिद्धिः कारणत्वेपि नोदितं ।

b. तृष्णाकर्मणी जन्मसमुदयः

अज्ञानमुक्ता तृष्णैव संतानप्रेरणाद्भवे ॥ (१८९)
आनन्तर्याच्च[3] कर्मापि सति तस्मिन्नसंभवात् ।

(ग) निरोधसत्यम्

तदनात्यन्तिकं हेतोः प्रतिबन्धादिसंभवात् ॥[3] (१९०)

a. संसार्यभावे मुक्तिव्यवस्था

संसारित्वादनिर्म्मोक्षो नेष्टत्वादप्रसिद्धितः ।
यावच्चात्मनि[4] न प्रेम्णो हानिः स परितृष्यति[5] ॥ (१९१)
तावद्दुःखितमारोप्य न च स्वस्थोवतिष्ठते ।
मिथ्याध्यारोपहानार्थं यत्नोसत्यपि मोक्तरि ॥[4] (१९२)

b. मुक्तानां संसारे स्थितिः

[अवस्था वी]तरागाणां दयया कर्मणापि वा ।
आक्षिप्ते[ऽ]विनिवृत्तीष्टेः सहकारिक्षयादलं ॥ (१९३)
नाक्षेप्तुमपरं कर्म भवतृष्णाविलङ्घिनां ।
दुःखज्ञानेऽविरुद्धस्य पूर्व्वसंस्कारवाहिनी ॥ (१९४)
वस्तुधर्म्मदयोत्पत्तिर्न सा सत्वानुरोधिनी ।
[आत्मा]न्तरसमारोपाद्रागो धर्मेऽतदात्मके ॥ (१९५)
दुःखसन्तानसंस्पर्शमात्रेणैव दयोदयः ।
मोहश्च मूलं दोषाणां स च सत्वग्रहो विना[6] ॥ (१९६)

[1] नास्ति भोटभाषान्तरे कारिकेयम् । [2] PS. PVM. VA. जातानां ।
[3] VA. ०न्तर्यात् न । [4] VA. यावदात्मनि ।
[5] PVM. परितस्यति । [6] PH. धिया ।

तेनाद्यहेतौ न द्वेषो न दोषोऽतः कृपा मता ।
21a नामुक्तिः पूर्व[संस्कारक्षयेऽ][७]न्याप्रतिसन्धितः ॥ (१९७)
अक्षीणशक्तिः संस्कारो येषां तिष्ठन्ति तेऽनघाः ।
मन्दत्वात् करुणायाश्च न यत्नः स्थापने महान् ॥ (१९८)
तिष्ठन्त्येव पराधीना येषां तु महती कृपा ।

c. सत्कायदृष्टेर्विगमः

सत्कायदृष्टेर्विगमादाद्य एवाभवो भवेत् ॥ (१९९)
मार्गे चेत्सहजाहाने[र्न हानौ वा भवः कुतः][1] ।
सुखी भवेयं दुःखी वा मा भूवमिति तृष्यतः ॥ (२००)
यैवाहमिति धीः सैव सहजं सत्त्वदर्शनं ।
न स[1] पश्यन्नहमिति स्नि[2]ह्यत्यात्मनि कश्चन ॥ (२०१)
न चात्मनि विना प्रेम्णा सुखकामोभिधावति ।

d. बन्धमोक्षव्यवस्था

दुःखो[3]त्पादस्य हेतुत्वं [बन्धो नित्त्यस्य][2]तत्कुतः ॥ (२०२)
अदुःखोत्पादहेतुत्[4]वे मोक्षो नित्यस्य तत्कुतः ।
अनित्यत्त्वेन योऽवाच्यः स हेतुर्न्न हि कस्यचित् ॥ (२०३)
बन्धमोक्षाववाच्येपि न युज्येते[5] कथञ्चन ।
नित्यं तमाहुर्विद्वांसो यत्स्वभावो[6] न नश्यति ॥ (२०४)
त्यक्त्वेमां क्लेश(७नीं)[दृष्टिम][3]तो [ऽ] नित्यः स उच्यतां[8] ।

(घ) मार्गसत्यम् (चतुराकारम्)

उक्तो मार्गस्तदभ्यासादाश्रयः परिवर्त्तते ॥ (२०५)
साम्येपि दोषभावश्चेन्मार्गवन्नाविभुत्वतः ।

ग. सत्कायदृष्टिः

विषयग्रहणं धर्म्मो विज्ञानस्य यथास्ति सः ॥ (२०६)

[1] PVM. न ह्यपश्य० ।
[2] PVM. कश्चिदात्मनि स्निह्यति ।
[3] PVM. दुःखस्योत्पादहेतुत्वं ।
[4] PVM. ०हेतुत्वं ।
[5] VA. न विद्येते ।
[6] VA. PVM. यः स्वभावो ।
[7] PVM. क्लेपणीं दृष्टिं—भो० भा० च ।
[8] VA. कथ्यतां ।

गृह्यते सोऽस्य जनको विद्यमानात्मनेति च ।
[एषा प्रकृ][4]तिरस्यास्तन्निमित्तान्तरतः स्खलत् ॥ (२०७)
व्यावृत्तौ प्रत्ययापेक्षमदृढं सर्प्पबुद्धिवत् ।
प्रभास्वरमिदञ्चित्तं प्रकृत्यागन्तवो मलाः[1] ॥ (२०८)
तत्प्रागप्यसमर्थानां पश्चाच्छक्तिः क तन्मये ।
नालं प्ररोढुमत्यन्तं स्यन्दि[न्यामग्निव][5]द्भुवि ॥ (२०९)
बाधकोत्पत्तिसामर्थ्यगर्भे शक्तोपि वस्तुनि ।
निरुपद्रवभूतार्थस्वभावस्य विपर्ययैः ॥(२१०)
न बाधा यत्नवत्त्वेपि बुद्धेः तत्पक्षपाततः ।
आत्मग्रहैकयोनित्वात् कार्यकारणभाव[तः ॥ (२११)
21b रागप्रतिघ][6]योर्बाधा भेदेपि न परस्परं ।
मोहाविरोधान्मि॰्यादे॰॰त्य॰ दोषनिग्रहः ॥ (२१२)
तन्मूलाश्च मलाः सर्व्वे स च सत्कायदर्शनं ।
विद्यायाः प्रतिपक्षत्वाच्चैत्तत्वेनोपलब्धितः ॥ (२१३)
मिथ्योपलब्धिरज्ञानं[2] युक्तेश्चान्यदयुक्तिमत् ।
[व्याख्येयो[1]त्र] विरोधो यस्तद्विरोधाच्च तन्मयैः ॥ (२१४)
विरोधः शून्यतादृष्टेः सर्व्वदोषैः प्रसिद्ध्यति ।
नाक्षयः प्राणिधर्म्मत्वाद्रूपादिवदसिद्धितः ॥ (२१५)
सम्बन्धे प्रतिपक्षस्य त्यागसन्दर्शनादपि[3] ।
न काठिन्यवदुत्पत्तिः पुनर्दोषविरोधिनः ॥[2] (२१६)
सात्मत्वेनानपायत्वात् अनेकान्ताच्च भस्मवत् ।

[इत्यन्तरश्लोकौ]

यः पश्यत्यात्मानं तत्रास्याहमिति[4] शाश्वतः स्नेहः ॥(२१७)
स्नेहात्सुखेषु तृष्यति तृष्णा दोषांस्तिरस्कुरुते[5] ।
गुणदर्शी परितृष्यन् ममेति तत्साधनान्युपादत्ते ॥ (२१८)
[तेना][3]त्माभिनिवेशो यावत्तावत्स संसारे ।
आत्मनि सति परसंज्ञा स्वपरविभागात्परिग्रहद्वेषौ ॥ (२१९)

[1] संयुत्तनिकाये, अभिधर्मकोषे च । [2] ० रयुक्त—भो० भा० ।
[3] VA. सं(सर्ज)नादपि; PVM. ०त्यागस्यादर्शन० ।
[4] PS. ०मानं तस्याहमिति । [5] VA. स्थिरीकुरुते ।

अनयोः संप्रतिबद्धाः सर्व्वे दोषाः प्रजायन्ते ।
नियमेनात्मनि स्निह्यंस्तदीये न विरज्यते ॥ (२२०)
न चास्त्यात्मनि [निर्दोषे][4] स्नेहापगमकार[1]णम् ।

(मार्गभावना)

स्नेहः सदोष इति चेत्ततः किं तस्य वर्ज्जनं ॥ (२२१)
अदूषितेऽस्य विषये न शक्यं तस्य वर्ज्जनं ।
प्रहाणिरिच्छाद्वेषादेर्गुणदोषानुबन्धिनः ॥ (२२२)
तस्य न दृष्टिर्विषये न तु पाश्रिमशीलिभिः[2] ।[5]
न हि स्नेहगुणात्स्नेहः किन्त्वर्थगुणदर्शनात् ॥ (२२३)
कारणेऽविकले तस्मिन्कार्यं केन निवार्यते ।

[इति संग्रहः ॥]

का वा सदोषता दृष्टा स्नेहे दुःखसमाश्रयः ॥(२२४)
तथापि न विरागोत्र [3]स्वत्वदृष्टेर्यथात्मनि ।
22a [न तैर्विना दुःखहेतुः][6]भावश्चेत्तेपि[8] तादृशाः ॥ (२२५)
निर्दोषं द्वयमप्येवं वैराग्यान्न द्वयोस्ततः ।
दुःखभावनया स्याच्चेदहिदष्टाङ्गहानिवत् ॥ (२२६)
आत्मीयबुद्धिहान्यात्र त्यागो न तु विपर्यये ।
उपभोगाश्रयत्वेन गृहीतेष्विन्द्रियादिषु ॥ (२२७)
स्वत्त्वधीः केन वा[र्यते वैराग्यं तत्र तत्कुतः ।][1]
प्रत्यक्षमेव सर्व्वस्य केशादिषु कलेवरात् ॥ (२२८)
च्युतेषु सघृणा बुद्धिर्जनस्यान्येषु[5] सस्पृहा ।
समवायादिसम्बन्धजनिता तत्र हि स्वधीः ॥ (२२९)
स तथैवेति सा दोषदृष्टावपि न हीयते ।
समवायाद्यभावेपि स[र्वत्रास्त्युपकारिता] ॥[2] (२३०)

[1] PVM. नैतच्छ्लोकार्द्धं विवृतं वृत्तिकृता ।
[2] PS. VA.; PVM. तयोरदृष्टिर्विषये न तु बाह्येषु यः क्रमः ।
[3] आत्मदृष्टे—भो० भा० । [4] PS. VA., PVM. हेतुरात्मा चेत्तेपि ।
[5] PVM. जायतेन्येषु ।

दुःखोपकारान्न भवे[1]दङ्गुल्यामिव चेत्स्वधीः ।
न ह्येकान्तेन तद् दुःखं भूयसा[2] सविषान्नवत् ॥ (२३१)
विशिष्टसुखसङ्गा[3]त्स्यात्तद्विरुद्धे विरागिता ।
किञ्चित्परित्यजेत्सौख्यं विशिष्टसुखतृष्णया ॥ (२३२)
[नैरात्म्ये तु][3] यथालाभमात्मस्नेहात्प्रवर्त्तते ।
अलाभे मत्तकाशिन्या[4] दृष्टा तिर्यत्तु कामिता ॥ (२३३)
यस्यात्मा वल्लभस्तस्य स नाशं कथमिच्छति ।
निवृत्तसर्व्वानुभवव्यवहारगुणाश्रयं ॥ (२३४)
इच्छेत्प्रेम कथं प्रेम्णः प्रकृतिश्च(न)[5] [तादृशी][4] ।
सर्व्वथात्मग्रहः स्नेहमात्मनि द्रढयत्यलं ॥ (२३५)
आत्मीयस्नेहबीजन्तु[6] तदवस्थं व्यवस्थितं ।
यत्नेप्यात्मीयवैराग्यं गुणलेशसमाश्रयात् ॥ (२३६)
वृत्तिमान्प्रतिबध्नाति तद्दोषान्संवृणोति च ।
आत्मन्यपि विरागश्चेत्[7] [ने][5]दानीं यो विरज्यते ॥ (२३७)
त्यजत्यसौ यथात्मानं व्यर्थातो दुःखभावना ।
दुःखभावनयाप्येष दुःखमेव विभावयेत् ॥ (२३८)
प्रत्यक्षं पूर्व्वमपि तत्तथापि न विरागवान् ।
यद्यप्येकत्र[8] दोषेण तत्क्षणं चलिता मतिः ॥[6] (२३९)
22b विरक्तो नैव तत्रापि कामीव वनितान्तरे ।
त्याज्योपादेयभेदे हि सक्तिर्येवैकभाविनी ॥ (२४०)
सा बीजं सर्व्वसक्तीनां पर्यायेण समुद्भवे ।
निर्द्दोषविषयः स्नेहो निर्द्दोषः साधनानि च ॥ (२४१)
एतावदेव च जगत् क्वेदानीं स विरज्यते ।[1]
सदोषतापि चेत्तस्य तत्रात्मन्यपि सा समा ॥ (२४२)
तत्राविरक्तस्तद्दोषे क्वेदानीं स विरज्यते ।
· गुणदर्शनसम्भूतं स्नेहं बाधे[9]त दोषदृक ॥ (२४३)

---

[1] दुःखजननान्न—भो० भा० ।
[2] PS. भूयसां ।
[3] विशिष्टसुखरागात्—भो० भा० ।
[4] PVM. ० कासिन्या ।
[5] PS.VA. प्रकृतिर्न हि ।
[6] VA. ० न्तत् ।
[7] PVM. ०चेदिदानी ।
[8] तत्र यद्यपि—भो० भा० ।
[9] PVM. बाधितदोष०

स चेन्द्रियादौ नत्वेवं बालादेरपि सम्भवात्[१] ।
दोषवत्यपि सद्भावा[त्स्वभावा]द् गुणवत्यपि ॥ (२४४)
[अन्यत्रा][2]त्मीयतायां वा व्यतीतादौ विहानितः ।
तत एव च नात्मीयबुद्धेरपि गुणेक्षणम् ॥ (२४५)
कारणं हीयते सापि तस्मान्नागुणदर्शनात् ।
अपि चासद्गुणारोपः स्नेहात्तत्र हि दृश्यते ॥ (२४६)
तस्मात्तत्कारणा वा धी विधिस्तं[२] बाधते कथं ।[3]
[३]वरापरप्रार्थनतो विनाशोत्पादबुद्धितः ॥ (२४७)
इन्द्रियादेः पृथग्भूतमात्मानं वेत्ययं जनः ।
तस्मान्नैकत्वदृष्ट्यापि स्नेहः स्निह्यन्स आत्मनि ॥ (२४८)
उपलम्भान्तरङ्गेषु प्रकृत्यैवानुरज्यते ।
प्रत्युत्प[न्नात्तु यो][4]दुःखान्निर्व्वेदो द्वेष ईदृशः । (२४९)
न वैराग्यं तदाप्यस्ति[४] स्नेहावस्थान्तरैषणात् ।
द्वेषस्य दुःखयोनित्वात्स तावन्मात्रसंस्थितिः ॥ (२५०)
तस्मिन्निवृत्ते प्रकृतिं स्वामेव भजते पुनः ।
औदासीन्यं [तु सर्व्वत्र हा[५]][5]नोपादानहानितः ॥ (२५१)
वासी चन्दन[६]कल्पानां वैराग्यं नाम कथ्यते ।
संस्कारदुःखतां मत्वा कथिता दुःखभावना ॥ (२५२)
सा च नः प्रत्ययोत्पत्तिः सा नैरात्म्यदृगाश्रयः ।
23a मुक्तिस्तु शून्यतादृ[ष्टेस्तदर्थाः शेष][6]भावनाः ॥ (२५३)
अनित्यात्[७] प्राह तेनैव दुःखं[८] दुःखादनात्[९]मतां ।
अविरक्तश्च तृष्णावान् सर्व्वारंभसमाश्रितः[१०] ॥ (२५४)
सोऽमुक्तः[११] [१]क्लेशकर्म्मभ्यां संसारी नाम तादृशः ।
आत्मीयमेव यो नेच्छेद्भोक्ताप्यस्य न विद्यते ॥ (२५५)
आत्मापि न तदा तस्य क्रियाभोगौ हि ल[क्षणं ।
तस्मादनादि][1]सन्तानतुल्यजातीयबीजिकां ॥ (२५६)

[१] VA. दर्शनात् । [२] VA. विशिष्टं । [३] PS.; PVM. परापर० ।
[४] VA. ०प्यस्य । [५] PVM.त्यागो० । [६] VA. वासीवदन० ।
[७] PS. अनित्यान् । [८] VA. इत्थं । [९] PVM. दुःखान्निरात्मताम् ।
[१०] PS. समाश्रयः । [११] VA. सो युक्तः ।

उत्खातमूलां कुरुत सत्वदृष्टिं मुमुक्षवः ।

घ. आगममात्रेण न मुक्तिः

आगमस्य तथाभावनिबन्धनमपश्यतां ॥ (२५७)
मुक्तिमागममात्रेण वदन्न[1]परितोषकृत् ।

(क) दीक्षाऽकिञ्चित्करी

नालं बीजादिसंसिद्धो विधिः पुंसामजन्मने ॥ (२५८)
तैल[ाभ्यङ्गाग्निदा][2]हादेरपि मुक्तिप्रसङ्गतः ।

a. आत्मनोऽमूर्त्तत्वे न पापगौरवलाघवम्

प्राग्गुरोर्लाघवात्पश्चान्न पापहरणं कृतं ॥ (२५९)
मा भूद्गौरवमेवास्य न पापं गुर्व्वमूर्त्ततः[2] ।
मिथ्याज्ञानतदुद्भूततर्षसञ्चेतनावशात् ॥ (२६०)
हीनस्थानगतिर्जन्म तेन[3] तच्छिन्न जायते ।
तयो[रेव हि][3] सामर्थ्ये जातौ तन्मात्रभावतः ॥ (२६१)
ते चेतने स्वयं कर्म्मेत्यखण्डं जन्मकारणं ।
गतिप्रतीत्योः करणान्याश्रयस्तान्यदृष्टतः ॥ (२६२)
अदृष्टनाशादगतिस्तत्संस्कारो[4] न चेतना ।
सामर्थ्ये करणोत्पत्तेर्भावाभावानुवृत्तितः ॥[4] (२६३)
दृष्टं बुद्धेर्न्न चान्यस्य सन्ति तानि न यन्ति किं ।
धारणप्रेरणक्षोभनिरोधाश्चेतनावशाः ॥ (२६४)
न स्युस्तेषामसामर्थ्ये तस्य दीक्षाद्यनन्तरं ।
अथ बुद्धेस्तदाभावान्न स्युः सन्धीयते मलैः ॥ (२६५)
बुद्धिस्तेषामसामर्थ्ये जीवतोपि [स्यु]रक्षमाः ।
निर्ह्रासातिशयात्पुष्टौ प्रतिपक्षस्वपक्षयोः ॥ (२६६)
दोषाः स्वबीजसन्ताना दीक्षितेप्यनिवारिता[ः] ।

b. आत्मनो नित्यत्वे न पुनर्जन्म

नित्यस्य निरपेक्षत्वात्क्रमोत्पत्तिर्व्विरुध्यते ॥ (२६७)

---

[1] VA. ब्रुवन्न ।
[2] PVM. PS. गर्वमूर्त्तितः ।
[3] PS. ततः ।
[4] PS. ०नाशान्न गतिः ।

क्रियायामक्रियायाञ्च क्रिययोः[१] सदृशात्मनः[६] ।
23b ऐक्यञ्च हेतुफलयोर्व्यतिरेके ततस्तयोः ॥ (२६८)
कर्तृभोक्तृत्वहानिः स्यात्सामर्थ्यञ्च न सिद्ध्यति ।

c. नैरात्म्ये स्मृतिसंगतिः

अन्यस्मरणभोगादिप्रसङ्गाश्च न बाधकाः ॥ (२६९)
अस्मृतेः, कस्यचित्तेन ह्यनुभूतेः स्मृतोद्भवः ।
* स्थिरं सुखं ममाहञ्चेत्यादि सत्त्यचतुष्टये ॥ (२७०)
[अभूतान्][1] षोडशाकारान् आरोप्य परितृप्यति ।

ङ. सम्यग्दृष्टिर्नैरात्म्यदृष्टिः

तत्रैव तद्विरुद्धात्मतत्वाकारानुबोधिनी[२] ॥ (२७१)

(क) तृष्णाक्षयान्मोक्षः

हन्ति सानुचरां तृष्णां सम्यग्दृष्टिः सुभाविता ।
त्रिहेतोर्नोद्भवः कर्म्मदेहयोः स्थितयोरपि ॥ (२७२)
एकाभावाद्विना बीजं नाङ्कुरस्येव जन्मनः[३] ।
असंभवाद्विपक्षस्य[2] न हानिः कर्म्मदेहयोः ॥ (२७३)
अशक्यत्वाच्च तृष्णायां स्थितायां पुनरुद्भवात् ।

(ख) अक्षीणकर्मणो न मोक्षः

द्वयक्षयार्थं यत्ने च[४] व्यर्थः कर्म्मक्षये श्रमः ॥ (२७४)
फलवैचित्र्यदृष्टेश्च शक्तिभेदोऽनुमीयते ।
कर्म्मणां तापसंक्लेशात् नैकरूपादतः[५] क्षयः ॥ (२७५)
फलं कथ[3]ञ्चित्तज्जन्यमल्पं[६] स्यान्न विजातिमत् ।
अथापि तपसः शक्त्या शक्तिसङ्करसंक्षयैः ॥ (२७६)
क्लेशात्कुतश्चिद्धीयेत[ा]शेषमक्लेशलेशतः ।
यदीष्टमपरं क्लेशात् तत्तपः क्लेश एव चेत् ॥ (२७७)

[१] VA. क्रिया च ।
[२] VA. ०कारावबोधिनी ।
[३] VA. सम्भवः ।
[४] VA. यत्नेन ।
[५] VA. ०पात्ततः ।
[६] VA. ०म्य सत्यं ।

तत् कर्म्मफलमित्यस्मान्न शक्तेः सङ्करादिकं ।[4]
उत्पित्सुदोषनिर्घाताद् येपि दोषविरोधिनः ॥ (२७८)
तज्जे[1] कर्म्मणि शक्ताः स्युः कृतहानिः कथं भवेत् ।
दोषा न[2] कर्म्मणो दुष्टः[3] करोति न विपर्ययात् ॥ (२७९)
मिथ्याविकल्पेन विना नाभिलाषः सुखादपि ।

च. तायात् सुगतत्वसिद्धिः

तायात्त[त्त्वस्थिराशे]षं[5] निःशेषज्ञानसाधनं[4] ॥ (२८०)
बोधार्थत्वाद् गमेर्बाह्यशैक्षाशैक्षाधिकस्ततः ।
परार्थज्ञानघटनं तस्मात्तच्छासनं दया[5] ॥ (२८१)
ततः[6] परार्थतंत्रत्वं सिद्धार्थस्याविरामतः ।

(७) संवादकत्वाद् भगवान् प्रमाणम्

दयया श्रेय आचष्टे ज्ञानात् सत्त्यं [7][ससाधनं] ॥[6] (२८२)
24a तच्चाभियोगवान्वक्तुं यतस्तस्मात्प्रमाणता ।
उपदेशतथाभावस्तुतिस्तदुपदेशतः ॥ (२८३)
प्रमाणतत्त्वसिद्ध्यर्थमनुमानेप्यवारणात् ।
प्रयोगदर्शनात् वास्य यत्किञ्चिदुदयात्मकं ॥ (२८४)
निरोधधर्म्मकं सर्व्वं तदित्यादावनेकधा[1] ।
अनुमाना[श्रयो लिंगमविनाऽभाव[1]लक्षणं ॥ (२८५)
व्याप्तिप्रदर्शनाद्धेतोः साध्येनोक्तञ्च तत् स्फुटं[8] ।

प्रमाणवार्तिकाम्भोधौ द्वितीयः परिच्छेदः[9] (॥२॥)

[1] VA. उक्ते । [2] PS. VA. दोषा न ।
[3] VA. द्रष्टुः । [4] VA. PVM. तत्त्वस्थिराशेषविशेष० ।
[5] PVM. ततः । [6] PVM. दयापरार्थ० । [7] VA. ०द्भूतं ।
[8] PS. VB. प्रयोगदर्शनाद्धेतोः साध्येनोक्तस्स च स्फुटः ।
[9] प्रमाणवार्त्तिकात् प्रमाणसिद्धिर्नाम द्वितीयः परिच्छेदः—भो० भा०
PS. इति प्रमाणवार्त्तिके द्वि० ।

तृतीयः परिच्छेदः

प्रत्यक्षप्रमाणम्

१. प्रमाणसंख्याविप्रतिपत्तिनिरासः

24a मानं द्विविधं विषयद्वैविध्याच्छक्त्यशक्तितः ।
अर्थक्रियायां; केशादिर्नार्थोनर्थाधिमोक्षतः ॥ (१)
सदृशा[ऽसदृशत्वाच्च][2]विषयाविषयत्वतः ।
शब्दस्यान्यनिमित्तानां भावे धी[:] सदसत्त्वतः ॥ (२)

२. सत्यद्वयचिन्ता

अर्थक्रियासमर्थं यत्तदत्र परमार्थसत् ।
अन्यत्संवृतिसत्प्रोक्तं ते स्वसामान्यलक्षणे ॥ (३)

[इत्यन्तरश्लोकः ॥]

३. सामान्यतत्कल्पनानिरासः

अशक्तं सर्वमिति चेद् बीजादेरङ्कुरादिषु ।
दृष्टा[शक्ति][3]र्मता सा चेत्संवृत्यास्तु यथा तथा ॥ (४)

(१) सामान्यचिन्ता

सास्ति सर्वत्र चेद् बुद्धेर्नान्वयव्यतिरेकयोः ।
सामान्यलक्षणेऽदृष्टेश्चक्षूरूपादिबुद्धिवत् ॥ (५)
एतेन समयाभोगाद्यन्तरङ्गानुरोधतः ।
घटोत्क्षेपणसामान्यं संख्यादिषु धियो [ग][4]ताः ॥ (६)
केशादयो न सामान्यमर्थानभिनिवेशतः[1] ।
ज्ञेयत्वेन ग्रहाद् दोषो नाभावेषु प्रसज्यते ॥ (७)

VA. PS. PVM. ० मनर्थाभिनिवेशतः ।

तेषामपि तथाभावेऽप्रतिषेधात् स्फुटाभता ।
ज्ञानरूपतयार्थश्चे[1] त्केशादोति मति [:] पुनः ॥ (८)
सामान्यविषया; [के][5]शप्रतिभासमनर्थकम् ।
ज्ञानरूपतयार्थत्वे सामान्ये चेत् प्रसज्यते ॥ (९)
तथेष्टत्वाददोषोर्थरूपत्वेन समानता ।
सर्व्वत्र समरूपत्वात्तद्व्यावृत्तिसमाश्रयात ॥ (१०)
तदवस्त्वभिधेयत्वात् साफल्यादक्ष[संहतेः] ।[6]
24b नामादिवचने वक्तृश्रोतृवाच्यानुबन्धिनि ॥ (११)
असम्बन्धिनि नामादावर्थे स्यादप्रवर्त्तनम् ।
सारूप्या[द्] भ्रान्तितो वृत्तिरर्थे चेत्स्याच्च सर्व्वदा ॥ (१२)
देशभ्रान्तिश्च न ज्ञाने तुल्यमुत्पत्तितो धियः ।
तथाविधाया (:;) अन्यत्र तत्रानुपगमाद्धियः ॥ (१३)
बाह्यार्थप्रतिभासाया [उपाये][1] वाऽप्रमाणता ।
विज्ञानव्यतिरिक्तस्य; व्यतिरेकाप्रसिद्धितः ॥ (१४)
सर्व्वज्ञानार्थवत्वाच्चेत् स्वप्नादावन्यथेक्षणात् ।
अयुक्तं; न च संस्थानान्नी[2]लादिप्रतिभासतः ॥ (१५)
नीलाद्यप्रतिघाताच्च ज्ञानं तद्योग्यदेशकैः ।
अज्ञातस्य स्वयं ज्ञानान्नामा[2]द्येतेन वर्णितं ॥ (१६)
सैवेष्टार्थवती केन चक्षुरादिमति (:) स्मृता[3] ।
अर्थसामर्थ्यदृष्टेश्चेदन्यत्प्राप्तमनर्थकं ॥ (१७)
अप्रवृत्तिरसम्बन्धेप्यर्थसम्बन्धवद्यदि ।
अतीतानागतं वाच्यं न स्यादर्थेन तत्क्षयात ॥ (१८)

(२) परमते दोषः

सामान्यग्रहणाच्छब्दादप्रसङ्[3]गो मतो यदि ।
तत्र[4] केवलसामान्याग्रहणाद्[5] ग्रहणेपि वा ॥ (१९)
अतत्समानताव्यक्ती तेन नित्योपलम्भनं ।
नित्यत्वाच्च यदि व्यक्तिर्व्यक्तेः प्रत्यक्षतां प्रति ॥ (२०)

[1] VA.PS. ०र्थत्वात् ।　　[2] VA. संस्कारान्नी ।
[3] VA. मता ।　　[4] VA. PVM. तन्न ।
[5] PS. सामान्यग्रहणाद् ।

आत्मनि ज्ञानजनने यच्छक्तं शक्तमेव तत् ।
अथाशक्तं क[दाचिच्चे]'दशक्तं सर्वदैव तत् ॥ (२१)[1]
तस्य शक्तिरशक्तिर्वा या स्वभावेन संस्थिता ।
नित्यत्वादपि किं तस्य[2] कस्तां क्षपयितुं क्षमः ॥ (२२)
तच्च सामान्यविज्ञानमनुरुन्धन् विभाव्यते ।
नीलाद्याकारलेशो यः स तस्मिन् केन निर्म्मि[तः] ॥'(२३)
प्रत्यक्षप्रत्ययार्थत्वान्नाक्षाणां व्यर्थतेति चेत् ।
सैवैकरूपाच्छब्दादेर्भिन्नाभासा मतिः कुतः ॥ (२४)
न जातिर्जातिमद् व्यक्तिरूपं येनापराश्रयं ।
सिद्धं; पृथक् चेत्कार्यत्त्वं ह्युपेक्षेत्यभिधीयते ॥ (२५)
25a निष्प[त्तेरपराधीनमपि]'कार्यं स्वहेतुतः ।[3]
सम्बध्यते कल्पनया किमकार्यं कथञ्चन ॥ (२६)
अन्यत्त्वे तदसम्बद्धं सिद्धात[ो] निःस्वभावता ।
जातिप्रसङ्गोऽभावस्य नापेक्षाभावतस्तयोः ॥ (२७)
तस्मादरूपा रूपाणां आश्रयेणोपकल्पिता ।
तद्विशेषावगाहार्थैर्जातिः शब्दैः प्रका[श्यते] ॥ (२८)
[तस्यां रूपाव'भा]सोयं तत्त्वेनार्थस्य वा ग्रहः ।
भ्रान्तिः साऽनादिकालीनदर्शनाभ्यासनिर्म्मिता ॥ (२९)
अर्थानां यच्च सामान्यमन्यव्यावृत्तिलक्षणं ।
यन्निष्ठास्त इमे शब्दा न रूपं तस्य किञ्चन ॥ (३०)
सामान्यबुद्धौ सामान्येनारूपायामवीक्षणात् ।
[अर्थभ्रान्तिरपीष्येत]' सामान्यं साप्यभिसवात् ॥ (३१)
अर्थरूपतया तत्त्वेनाभावाच्च न रूपिणी ।
निःस्वभावतयाऽवाच्यं कुतश्चिद्वचनान्मतं ॥ (३२)
यदि वस्तुनि[4] वस्तूनामवाच्यत्त्वं कथञ्चन ।
नैव वाच्यमुपादानभेदाद्भेदोपचारतः ॥ (३३)
अतीतानागतेष्यर्थे साम[ान्यवि]'निबन्धनाः ।
श्रुतयो निविशन्ते सदसद्धर्मः[5] कथम्भवेत् ॥ (३४)

[1] VN. स्वात्मनि ०—टीकायां पृ० ९४ (३५) ।
[2] VN. ०त्वादचिकित्स्यस्य०—टीकायां पृष्ठ ९५ (३६) ।
[3] PS. हेतुतः । [4] PS. वस्तु न । [5] यद्यसद्धर्मः—इति भोटभाषान्तरे ।

उपचारात्तदिष्टं चेद्वर्त्तमानघटस्य का ।
प्रत्यासत्तिरभावेन या पटादौ न विद्यते ॥ (३५)
बुद्धेरस्खलिता वृत्तिर्म्मुख्यारोपितयोः सदा ।
सिंहे माणवके [तद्वद् घो]⁴षणाप्यस्ति लौकिकी ॥ (३६)
यत्र रूढ्याऽसदर्थापि जनैः शब्दो निवेशितः ।
स मुख्यस्तत्र तत्साम्याद् गौणोन्यत्र स्खलद्गतिः ॥ (३७)
यथाभावेप्यभावाख्यां यथा कल्पनमेव वा ।
कुर्यादशक्ते शक्ते वा प्रधानादिश्रुतिं जनः ॥ (३८)
25b शब्देभ्यो [यादृ]⁵शी बुद्धिन्नष्टेऽनष्टेपि दृश्यते ।
तादृश्येव सदर्थानां नैतच्छ्रोत्रादिचेतसां ॥ (३९)
सामान्यमात्रग्रहणात् सामान्यं चेतसोर्द्वयोः ।
तस्यापि केवलस्य प्राग्ग्रहणम्विनिवारितं ॥ (४०)
परस्परविशिष्टानामविशिष्टं कथम्भवेत् ।
रूपं द्विरूपतायां वा [त]¹द्वस्त्वेकं कथम्भवेत् ॥ (४१)
ताभ्यां तदन्यदेव स्याद् यदि रूपं समन्तयोः ।
तयोरिति [न] सम्बन्धो व्यावृत्तिस्तु न दुष्यति ॥ (४२)
तस्मात् समानतैवास्मिन् सामान्येऽवस्तुलक्षणं ।
कार्यञ्चेत्तदनेकं स्यान्नश्वरञ्च न तन्मतं ॥ (४३)
वस्तुस²त्तानुबन्धित्वाद्विनाशस्य न नित्यता ।
असम्बन्धश्च जातीनामकार्यत्वादरूपता ॥ (४४)
यच्च वस्तुबलाज्ज्ञानं जायते तदपेक्षते ।
न सङ्केतं न सामान्यबुद्धिष्वेतद्विभाव्यते ॥ (४५)
याप्यभेदानुगा बुद्धिः काचिद्वस्तुद्वये[क्ष]³ णे ।
सङ्केतेन विना सार्थप्रत्यासत्तिनिबन्धना ॥ (४६)
प्रत्यासत्तिर्व्विना जात्या यथेष्टा चक्षुरादिषु ।
ज्ञानकार्येषु जातिर्व्वा ययान्वेति विभागतः । (४७)
कथञ्चिदपि विज्ञाने तद्रूपानवभासतः¹ ।
यदि नास्मेन्द्रियाणां स्याद् दृष्टा भासेत² [तद्वपुः] ॥ (४८)
[तद्] रूपत्वान्; न जातीनां केवलानामदर्शनात् ।
व्यक्तिग्रहे च तच्छब्दरूपादन्यन्न दृश्यते ॥ (४९)

¹ PS. ० नवभासनात् ।　　² PS. द्रष्टा भासेत ।

ज्ञानमात्रार्थकरणेप्ययोग्यमत एव तत् ।
तदयोग्यतयाऽरूपं तद्ध्यवस्तुषु[१] लक्षणं ॥ (५०)
यथोक्तविपरीतं यत (तत् स्वलक्षणमिष्यते) (।)[5]
26a सामान्यं त्रिविधं तच्च भावाभावोभयाश्रयात् ॥ (५१)
यदि भावाश्रयं ज्ञानं भावे भावानुबन्धतः ।
नोक्तोत्तरत्त्वाद् दृष्टत्त्वादतीतादिषु चान्यथा ॥ (५२)
भावधर्मत्वहानिश्चेद् भावग्रहणपूर्व्वकं ।
तज्ज्ञानमित्यदोषोयं [मेयं] त्वेकं स्वलक्षणं ॥ (५३)
त[स्मादर्थक्रियासिद्धेः सद्][1]सत्ताविचारणात् ।
तस्य स्वपररूपाभ्यां गतेर्म्मेयद्वयं मतं ॥ (५४)

४. अनुमानचिन्ता

(१) अनुमानसिद्धिः

अयथाभिनिवेशेन द्वितीया भ्रान्तिरिष्यते ।
गतिश्चेत्पररूपेण न च भ्रान्तेः प्रमाणता ॥ (५५)
अभिप्रायाविसंवादादपि भ्रान्तेः प्रमाणता ।
गतिरप्यन्य[था दृष्टा पक्षश्चायं कृतो][2]त्तरः ॥ (५६)
मणिप्रदीपप्रभयोर्म्मणिबुद्ध्याभिधावतोः ।
मिथ्याज्ञानाविशेषेपि विशेषोर्थक्रियां प्रति ॥ (५७)
यथा तथाऽयथार्थत्वेप्यनुमा न तदाभयोः ।
अर्थक्रियानुरोधेन प्रमाणत्वं व्यवस्थितं ॥ (५८)
बुद्धिर्यत्रार्थसामर्थ्याद[न्वयव्यतिरे][3]किणी ।
तस्य स्वतन्त्रं ग्रहणमतोन्यद्वस्त्वतीन्द्रियं ॥ (५९)
तस्यादृष्टात्मरूपस्य गतेरन्योर्थ आश्रयः ।
तदाश्रयेण सम्बन्धी यदि स्याद् गमकः तदा ॥ (६०)
गमकानुगसामान्यरूपेणैव तदा गतिः ।
तस्मात् सर्व्व[ः]परोक्षोर्थो विशेषेण न गम्यते ॥[4] (६१)
या च सम्बन्धिनो धर्माद्भूतिर्धर्म्मिणि जायते ।
सानुमानं परोक्षाणामेकं तेनैव साधनं ॥ (६२)

[१] PS. तद्व्यवस्थास्व ।०

न प्रत्यक्षपरोक्षाभ्यां मेयस्यान्यस्य सम्भवः ।
तस्मात् प्रमेयद्वित्वेन प्रमाणद्वित्त्वमिष्यते ॥ (६३)
ऽयेकसंख्यानिरासो वा प्रमेयद्वय[दर्श]नात् ।
एकमेवाप्रमेयत्वादसतश्चेन्मतश्च नः ॥ (६४)
अनेकान्तोऽप्रमेयत्वे(ऽ)सद्भावस्यापि[१] निश्चयः ।
तन्निश्चय[ः] प्रमाणं वा द्वितीयं नाक्षजा मतिः ॥ (६५)
अभावेऽर्थबलाज्जातेरर्थशक्त्यनपेक्षणे ।
26b व्यवधानादिभावेपि जायेतेन्द्रि[यजा][5] मतिः ॥ (६६)
अभावे विनिवृत्तेश्चेत् प्रत्यक्षस्यैव निश्चयः ।
विरुद्धं सैव वा लिङ्गमन्वयव्यतिरेकिणी ॥ (६७)
सिद्धश्च परचैतन्यप्रतिपत्तेः प्रमाद्वयं ।
व्याहारादौ प्रवृत्तेश्च सिद्धस्तद्भावनिश्चयः ॥ (६८)
प्रमाणमविसंवादात् तत्कचिद्व्यभिचारतः ।
नाश्वास इति चे[ल्लिङ्गं दुर्दृष्टि][1]रतदीदृशं ॥ (६९)
यतः कदाचित्सिद्धास्य प्रतीतिर्व्वस्तुनः कचित् ।
तदवश्यं ततो जातं तत्स्वभावोपि वा भवेत ॥ (७०)
स्वनिमित्तात्स्वभावाद्वा विना नार्थस्य सम्भवः ।
यच्च रूपं तयोर्दृष्टं तदेवान्यत्र लक्षणं ॥ (७१)
स्वभावे स्वनिमित्ते वा दृश्ये दर्शन[2] हेतुपु ।
अन्येषु सत्स्वदृश्ये च सत्ता वा तद्वतः कथं ॥ (७२)
अप्र[ा]माण्ये च सामान्यबुद्धेस्तल्लोप आगतः ।
प्रेत्यभाववदक्षैस्तत[२]पर्यायेण प्रतीयते ॥ (७३)
तच्च नेन्द्रियशक्त्यादावक्षबुद्धेरसम्भवात् ।
अभावप्रतिपत्तौ स्याद् बुद्धिजन्मनिमित्त[1]कं[३] ॥ (७४)
स्वलक्षणे च प्रत्यक्षमविकल्पतया विना ।
विकल्पेन न सामान्यग्रहस्तस्मिंस्ततोनुमा ॥ (७५)
प्रमेयनियमे वर्णानित्यता न प्रतीयते ।
प्रमाणमन्यत्तद् बुद्धिर्व्विना लिङ्गेन सम्भवात् ॥ (७६)

[१] PS. ह्युभावस्यावि० ।
[२] PS. ० क्षैश्चेत० ।   [३] PVM. बुद्धेर्जन्मानिमित्तकं ।

विशेषदृष्ट लिङ्गस्य[1] सम्बन्धस्याप्रसिद्धितः ।
तत्प्रमाणान्तरं [मेय]'बहुत्वे बहुतापि वा ॥ (७७)
प्रमाणानामनेकस्य[2] वृत्तेरेकत्र[3] वा यथा ।
विशेषदृष्टेरेकत्रिसंख्यापोहो न वा भवेत् ॥ (७८)
विषयानियमादन्यप्रमेयस्य च सम्भवात् ।
योजनाद्वस्तु[4]सामान्ये नायं दोषः प्रसज्यते ॥ (७९)
नावस्तुरूप[न्तस्यैव तथा सिद्धे][5] प्रसाधनात् ।
अन्यत्र नान्यसिद्धिश्चेन्न तस्यैव प्रसिद्धितः ॥ (८०)
यो हि भावो यथाभूतो न तादृग्[5] लिङ्गचेतसः ।
हेतुस्तज्जा तथाभूते तस्माद्वस्तुनि लिङ्[ि]गधीः ॥ (८१)
लिङ्गलिङ्गिधियोरेवं पारम्पर्येण वस्तुनि ।
27a प्रति[बन्धात् तदाभासशून्ययोरप्य][6]वञ्चनं ॥ (८२)
तद्रूपाध्यवसायाच्च तयोस्तद्रूपशून्ययोः ।
तद्रूपावञ्चकत्वेपि कृता भ्रान्तिव्यवस्थितिः ॥ (८३)
तस्माद्वस्तुनि बोद्धव्ये व्यापकं व्याप्यचेतसः ।
निमित्तन्तत्स्वभावो वा कारणं तच्च तद्धियः ॥[6] (८४)

(२) अनुपलब्धिचिन्ता

प्रतिषेधस्तु सर्व्वत्र साध्यतेनुपलम्भतः ।[7]
[सिद्धिम्प्रमाणैर्वदताम][1]र्थादेव विपर्ययात् ॥ (८५)
दृष्टा विरुद्धधर्म्मोक्तिस्तस्य तत्कारणस्य वा ।
निषेधे यापि तस्यैव सा(ऽ)प्रमाणत्वसूचना ॥ (८६)
अन्यथैकस्य धर्म्मस्य सम्भवोक्त्याऽपरस्य तत ।
नास्तित्वं केन गम्येत विरोधाच्चेदसावपि ॥ (८७)
सिद्धः केनास[हस्थानादिति चेत् तत्कु][2]तो मतं ।
दृश्यस्य दर्शनाभावादिति चेत्साऽप्रमाणता ॥ (८८)

---

[1] PS. विशेषलिङ्गे दृष्टस्य । [2] PS. ०नेकत्र ।
[3] PH. वृत्तेरेकं त्रि । [4] PVM. वर्णसामान्ये । [5] PS. तादग ।
[6] PS. वा तस्माद् वस्तुनि लिङ्गधीः । [7] PS. ०नुपलम्भनात् ।

तस्मात्स्वशब्देनोक्तापि साऽभावस्य प्रसाधिका ।
यस्याप्रमाणं स वाच्यो[1] निषेधस्तेन सर्वथा ॥ (८९)
एतेन तद्विरुद्धार्थकार्योक्तिरुपवर्णिता ।
प्रयोगः केवलं भिन्न[स्सर्वत्रार्थो न][2]भिद्यते ॥ (९०)
विरुद्धं तच्च सोपायमविधायापिधाय च ।
प्रमाणोक्तिर्न्निषेधे या न साम्नायानुसारिणी ॥ (९१)
उक्त्यादेः सर्व्ववित्प्रेत्यभावादिप्रतिषेधवत् ।
अतीन्द्रियाणामर्थानां विरोधस्याप्रसिद्धितः ॥ (९२)
बाध्यबाधकभावः कः स्या[तां][4] यद्युक्तिसंविदौ ।
तादृशोनुप[2]देशश्चेत् उच्यतां सैव साधनं ॥ (९३)
अनिश्चयफलं[3] प्रोक्तं ईदृक् क्वानुपलम्भनं ।
तन्नात्यन्तपरोक्षेर्थे[3] सदसत्ताविनिश्चयौ ॥ (९४)
भिन्नोऽभिन्नोपि वा धर्म्मः स विरुद्धः प्रयुज्यते ।
यथाग्निरहि[मे सा][5]ध्ये सत्ता वा जन्मबाधनी ॥ (९५)
यथा वस्त्वेव वस्तूनां साधने साधनं मतं ।
तथा वस्त्वेव वस्तूनां स्वनिवृत्तौ निवर्त्तकं ॥ (९६)
एतेन कल्पनान्यस्तो यत्र क्वचन सम्भवात् ।
धर्म्मः पक्षसपक्षान्यतरत्वादिरपोदितः ॥ (९७)
27b तत्रापि व्याप[को][6] धर्म्मो निवृत्तेर्गमको मतः ।
व्याप्यस्य स्वनिवृत्तिश्चेत्परिच्छिन्ना कथञ्चन ॥ (९८)
यदप्रमाणताभावे लिङ्गं तस्यैव कथ्यते ।
तद[त्यन्त]विमूढार्थमागोपालमसंवृतेः ॥ (९९)
एतावन्निश्चयफलमभावेनुपलम्भनं ।
तच्च हेतौ स्वभावे [वाऽ][1]दृश्ये दृश्यतया मते ॥ (१००)
अनुमानादनित्यादेर्ग्रहणेऽयं क्रमो मतः ।
प्रामाण्यमेव नान्यत्र गृहीतग्रहणान्मतं ॥ (१०१)
नान्यास्य[4] नित्यताभावात् पूर्वसिद्धः स चैन्द्रियात् ।
नानेकरूपो वाच्योसौ वाच्यो धर्मो विकल्पजः[2] (॥) (१०२)

[1] PVM. साऽवाच्यः । [2] PVM. ०नुपलब्धे० ।
[3] PVM. अनिश्चयकरं । ०परोक्षेषु ।
[4] PVM. नान्यास्यानित्यता ० ।

सामान्याश्रयसंसिद्धौ सामान्यं सिद्धमेव तत ।
तदसिद्धौ तथास्यैव ह्यनुमानं प्रसिद्धये[१] ॥ (१०३)
क्वचित्तदपरिज्ञानं सदृशापरसम्भवात् ।
भ्रान्तेरपश्यतो भेदं मायागोलकभेदवत् ॥ (१०४)
तथा ह्यलिङ्गमाबालमसंश्लिष्टोत्तरोदयं ।[३]
पश्यन् परिच्छिनत्त्येव दोपादि नाशिनं जनः ॥ (१०५)
भावस्वभावभूतायामपि शक्तौ फलेऽदृशः ।
अन्या[? ना]नन्तर्यतो मोह [ा] विनिश्चेतुरपाटवात् ॥ (१०६)
तस्यैव विनिवृत्त्यर्थमनुमानोपवर्णनं ।
व्यवस्यन्तीक्षणादेव सर्वाकारा[न्महाधियः[४]] ॥ (१०७)
व्यावृत्ते सर्व्वतस्तस्मिन् व्यावृत्तिविनिबन्धनाः ।
बुद्धयोर्थे [प्र]वर्तन्तेऽभिन्ने भिन्नाश्रया इव ॥ (१०८)
यथा चोदनमाख्याश्च सोऽसति भ्रान्तिकारणे ।
प्रतिभाः प्रतिसन्धत्ते स्वानुरूपाः स्वभावतः ॥ (१०९)
सिद्धोऽत्र[५][ा प्यथवा ध्वंसोऽ लिंगादनु]पलम्भनात् ।
प्राग् भूत्वा ह्यभवद्भावो नित्य इत्यभिधीयते ॥ (११०)
यस्योभयान्तव्यवधि(:) सत्ता सम्बन्धवाचिनी ।
अनित्यताश्रुतिस्तेन तावन्ताविति कौ स्मृतौ ॥ (१११)
28a प्राक् पश्चादप्यभावश्चेत् [स एवानित्यता न किं ।][६]
षष्ठाद्ययोगादिति चेत् अन्तयोः स कथं भवेत् ॥ (११२)
सत्तासम्बन्धयोर्ध्रौव्यादन्ताभ्यान्न विशेषणं ।
अविशेषणमेव स्यादन्तौ चेत्कार्यकारणे ॥ (११३)
असम्बन्धान्न भावस्य प्रागभावं स वाञ्छति ।
तदुपाधिसमाख्याने तेप्य[ऽस्य च न सिध्यतः] ॥ (११४)
[सत्ता स्व][२]कारणाश्लेषकरणात्कारणं किल ।
सा सत्ता स च सम्बन्धो नित्यौ कार्यमथेह किं ॥ (११५)
यस्याभावः क्रियेतासौ न भावः प्रागभाववान् ।
सम्बन्धानभ्युपगमान्नित्यं विश्वमिदं ततः ॥ (११६)

[१]PVM. प्रवर्तंते

तस्मादनर्थास्कन्दिन्योऽभिन्नार्थाभिमते[ष्वपि ।
शब्देषु[3]] वाच्यभेदिन्यो व्यतिरेकास्पदं धियः ॥ (११७)
विशेषप्रत्यभिज्ञानं न प्रतिक्षणभेदतः ।
न वा विशेषविषयं दृष्टसाम्येन तद्ग्रहात् ॥ (११८)
निदर्शनं तदेवेति सामान्याग्रहणं यदि ।
निदर्शन[त्वात्] सिद्धस्य प्रमाणेना[स्य किं[3] पुनः] ॥(११९)
विस्मृतत्त्वाददोषश्चेत्तत एवानिदर्शनम् ।
दृष्टे तद्भावसिद्धिश्चेत्प्रमाणाद्, अन्यवस्तुनि ॥ (१२०)
तत्त्वारोपो विपर्यासस्तत्सिद्धेरप्रमाणता ।
प्रत्यक्षेतरयोरैक्यादेकसिद्धिर्द्वयोरपि ॥ (१२१)
सन्धीयमान[श्चान्येन व्यवसायं][4] स्मृतिं विदुः ।
तल्लिङ्गापेक्षणान्नो चेत्स्मृतिर्न्न व्यभिचारतः ॥ (१२२)

५. प्रत्यक्षचिन्ता

(१) प्रत्यक्षलक्षणविप्रतिपत्तिनिरासः

प्रत्यक्षं कल्पनापोढं प्रत्यक्षेणैव सिद्ध्यति ।
प्रत्यात्मवेद्यः सर्व्वेषां विकल्पो नामसंश्रयः ॥ (१२३)
संहृत्य सर्व्वतश्चिन्तां [स्तिमितेना][5]न्तरात्मना ।
स्थितोपि चक्षुषा रूपमीक्षते साक्षजा मतिः ॥ (१२४)
पुनर्व्विकल्पयन्किञ्चिदासीन्मे कल्पनेदृशी ।
इच्छा[1] चेति न पूर्व्वोक्तावस्थायामिन्द्रियाद् गतौ ॥ (१२५)
28b एकत्र दृष्टो भेदो [हि][6] क्वचिन्नान्यत्र दृश्यते ।
न तस्मात् भिन्नमस्त्यन्यत्सामान्यं बुद्ध्यभेदतः ॥ (१२६)
तस्माद्विशेषविषया सर्व्वैवेन्द्रियजा मतिः ।
न विशेषेषु शब्दानां प्रवृत्तावस्ति सम्भवः ॥ (१२७)
अनन्वयाद्विशेषाणां [स]ङ्केतस्याप्रवृत्तितः[2] ।
विषयो यश्च शब्दानां संयोज्येत स एव तैः ॥ (१२८)
अस्येदमिति सम्बन्धे यावर्थौ प्रतिभासिनौ ।
तयोरेव हि सम्बन्धे[3][ा]न तदेन्द्रियगोचरः ॥ (१२९)

[1]भो० भा०, PVM. वेत्ति । [2] PS. ०प्रसिद्धितः । [3]PVM. सम्बन्धो ।

वि[शद]प्रतिभासस्य [तद[1]][2]र्थस्याविभावनात् ।
विज्ञानाभासभेदश्च पदार्थानां विशेषकः ॥ (१३०)
चक्षुषोऽर्थावभासेऽपि यं यश्चाऽप्यतिशंसति[2] ।
स एव योज्यते शब्दैर्न्न खल्विन्द्रियगोचरः ॥ (१३१)
अव्यापृतेन्द्रिय[स्या][2]न्यवाङ्मात्रेणाविभावनात् ।
न चानुदितसम्बन्धः स्वयं ज्ञानप्रसङ्गतः ॥ (१३२)
मनसोर्युगपद्वृत्तेः सविकल्पाविकल्पयोः ।
विमूढोसम्प्रवृत्तेर्व्वानयोरैक्यं[3] व्यवस्यति ॥ (१३३)
विकल्पव्यवधानेन विच्छिन्नं दर्शनं भवेत् ।
[इति चेद् भिन्न] [4]जातीयविकल्पेन्यस्य वा कथं ॥ (१३४)
अलातदृष्टिवद्भावपक्षश्चेद् बलवान्मतः ।
अन्यत्रापि समानं तद्वर्णयोर्व्वा सकृच्छ्रुतिः ॥ (१३५)
सकृत्सङ्गतशब्दा[4]र्थेष्विन्द्रियेष्विह सत्स्वपि ।
पञ्चभिर्व्यवधानेपि भात्यव्यवहितेव या ॥ (१३६)
सा मति[र्नाम पर्यन्तक्षणिक][5]ज्ञानमिश्रणात् ।
विच्छिन्नाभेति तच्चित्रं तस्मात्सन्तु सकृद्धियः ॥ (१३७)
प्रतिभासविशेषश्च[5] सान्तरानन्तरे कथं ।
शुद्धे मनोविकल्पे च न क्रमग्रहणम्भवेत् ॥ (१३८)
योऽग्रहः सङ्गतेप्यर्थे कचिदासक्तचेतसः ।
29a शक्त्या[नोत्पत्तिवैगुण्याच्चोद्यं वै][6]तद्द्वयोरपि ॥ (१३९)
शीघ्रवृत्तेरलातादेरन्वयप्रतिघाति[6]नीं ।
चक्रभ्रान्तिं दृशा[6] धत्ते न दृशां घटनेन सा ॥ (१४०)
केचिदिन्द्रियजत्वादेर्बालधीवदकल्पनां ।
आहुर्बाला विकल्पे च हेतुं सङ्केतमन्दतां ॥ (१४१)

[1]PVM. तदा० । [2] PS. PVM. यं परोस्येति शंसति
[3] PS. विमूढेन प्रवृत्तेर्व्वा तयोरैक्यं । PVM. विमूढो लघु० ।
[4] PVM. ०सवर्थे० ।
[5]नास्ति कल्पनाप्यत्रेत्यधिकः पाठः । PVM. प्रतिभासाविशेष० ।
[6] PVM. ०घातिनी । दृगाधत्ते ।

तेषां प्रत्यक्षमेव स्याद् बाला[नामविकल्पनात्] [1](।)
[सङ्केतोपायविगमा][1]त्पश्चादपि भवेन्न सः ॥ (१४२)
मनोऽव्यु[१]त्पन्नसङ्केतमस्ति तेन न चेन्मतं[२] ।
एवमिन्द्रियजेपि स्याच्छेदवच्चेदमीदृशं[३] ॥ (१४३)
यदेव साधनं बाले तदेवात्रापि कथ्यतां ।
साम्यादक्षधिया [४]युक्तमनेनानुभवादिकं ॥ (१४४)

(२) सामान्यनिरासः

विशेषणं [विशेष्यं च सम्बन्धं लौकि][५]कीं स्थितिं ।
गृहीत्वा सङ्कलय्यैतत्तथा प्रत्येति नान्यथा ॥ (१४५)
यथा दण्डिनि जात्यादेर्व्विवेकेनानिरूपणात् ।
तद्वता योजना नास्ति कल्पनाप्यत्र[५] नास्त्यतः ॥ (१४६)
यद्यप्यन्वयि[६] विज्ञानं शब्दव्यक्त्यवभासि तत् ।
वर्णाकृत्यक्षराका[रशून्यं गोत्वं हि व][५]र्ण्यते ॥ (१४७)
समानत्वेपि तस्यैव नेक्षणं नेत्रगोचरे ।
प्रतिभासद्वयाभावाद् बुद्धेर्भेदश्च दुर्लभः ॥ (१४८)
समवायाग्रहादक्षैः सम्बन्धादर्शनं स्थितं ।
पटस्तन्तुष्विवे[७]त्यादिशब्दाश्चेमे स्वयं कृताः ॥ (१४९)
शृङ्गं गवीति लोके [स्यात् शृङ्गे][५] गौरित्यलौकिकं ।

(३) अवयविनिरासः

गवाख्यपरिशिष्टाङ्गविच्छेदानुपलम्भनात् ॥ (१५०)
तैः तन्तुभिरियं शाटीत्युत्तरं कार्यमुच्यते ।
तन्तुसंस्कारसम्भूतं नैककालं कथञ्चन ॥ (१५१)
कारणारोपतः कश्चित् एकापोद्धारतोपि वा ।
त[न्त्वाख्यां वर्त्तये][५]त्कार्ये दर्शयन् नाश्रयं श्रुतेः ॥ (१५२)

[१] PVM. मनोव्युत्पन्न० ।
[२] PS. ०स्तिचेत्स चेन्मतः । PVM. अस्ति तेन स चेन्मतः ।
[३] PS., PVM. स्याच्छेषवच्चे० । [४] PVM. ०धियामुक्त० ।
[५] विशेषे च—इति भो० भा० । [६] PS. यदप्य० ।
[७] PVM. ०ष्विहेत्यादि० ।

उपकार्योपकारित्वं[1] विच्छेदाद् दृष्टिरेव वा ।
मुख्यं यदस्खलज्ज्ञानमादिसङ्केतगोचरः ॥ (१५३)

(४) नानुमानतः सामान्यसिद्धिः

अनुमानञ्च जात्यादौ वस्तुनो नास्ति भेदिनि ।
29b सर्व्वत्र व्यपदेशो हि [दंडा][०]देरपि सांवृतात् ॥ (१५४)
वस्तुप्रासादमालादिशब्दाश्चान्यानपेक्षिणः ।
गेही यद्यपि संयोगस्तन्माला किन्नु तद्भवेत् ॥ (१५५)
जातिश्चेद्गेह एकोपि मालेत्युच्येत वृक्षवत् ।
मालाबहुत्वे तच्छब्दः कथं जातेरजातितः ॥ (१५६)
मालादौ च म[हत्त्वादि][1]ष्टो यश्चौपचारिकः ।
मुख्याविशिष्टविज्ञानग्राह्यत्वान्नौपचारिकः ॥ (१५७)
अनन्यहेतुता तुल्या सा मुख्याभिमतेष्वपि ।
पदार्थशब्दः कं हेतुमन्यं षट्कं समीक्षते ॥ (१५८)
यो यथा रूढितः सिद्धस्तत्साम्याद्यस्तथोच्यते ।
यत्र[2] गौणश्च भावेष्वप्यभावस्योपचारतः ॥[2] (१५९)
सङ्केतान्वयिनी रूढिर्वक्तुरिच्छान्वयी च सः ।
क्रियते व्यवहारार्थं छन्दः शब्दा[3]र्थनामवत् ॥ (१६०)
वस्तुधर्म्मतयैवार्थ[4]स्तादृग्विज्ञानकारणं ।
भेदेपि यत्र तज्ज्ञाना[त्त[5]त्त][8]था प्रतिपद्यते ॥ (१६१)
ज्ञानान्यपि तथा भेदेऽभेदप्रत्यवमर्शने ।
इत्येत[6]त्कार्यविश्लेषस्यान्वय[ो] नैकवस्तुनः ॥ (१६२)
वस्तूनां विद्यते तस्मात्तन्निष्ठा वस्तुनि श्रुतिः ।

(५) अन्यापोहचिन्ता

बाह्यशक्तिव्यवच्छेदनिष्ठा[ऽभावेपि तच्छ्रुतिः][4] ॥ (१६३)
विकल्पप्रतिबिम्बेषु तन्निष्ठेषु[ि]नबध्यते ।
ततोन्यापो[हनिष्ठत्वादुक्तान्या]पोहकृच्छ्रुतिः ॥ (१६४)

[1] ०कारित्वेऽविच्छेदाद्—इति भो० भा० ।
[2] PS. मुख्यो गौणश्च भावेष्वप्यारोपेण वृत्तितः ।
[3] PVM. शब्दांश० ।
[4] PVM. ०वार्थास्तादृग्० ।
[5] PVM. ०त्तान्तथा ।
[6] PS. PVM. इत्यतत् ।

व्यतिरेकीव यज्ज्ञाने भात्यर्थप्रतिबिम्बकं ।
[illegible]पि नार्थात्मा भ्रान्तिः सा वासनोद्भवा[1] [5] ॥ (१६५)
[2][तस्याभिधाने श्रुतिभिरर्थे कोंशोवगम्यते ।
तस्यागतौ च संकेतक्रिया व्यर्था तदर्थिका ॥ (१६६)
शब्दोर्थांशकमाहेति तत्रान्यापोह उच्यते ।
आकारः स च नार्थेस्ति तम्वदन्नर्थभाक् कथं ॥ (१६७)
शब्दस्यान्वयिनः कार्यमर्थेनान्वयिना स च ।
अनन्वयी धियोऽभेदाद् दर्शनाभ्यासनिर्म्मितः ॥ (१६८)
16b तद्रूपारोपगत्यान्यव्यावृत्ताधिगतिः[3] पुनः[1] ।
शब्दार्थोर्थः स एवेति वचनेन विरुध्यते ॥ (१६९)
मिथ्यावभासिनो वैते प्रत्ययाः शब्दनिर्मिताः ।
अनुयान्तीममर्थांशमिति वापोहकृच्छ्रुतिः ॥ (१७०)
तस्मात् संकेतकालेपि निर्दिष्टार्थेन संयुतः ।
स्वप्रतीतिफलेनान्यापोहः संबध्यते श्रुतौ ॥ (१७१)
अन्यत्रादृष्ट्यपेक्षत्वात् क्वचित्तद्दृष्ट्यपेक्षणात् ।
श्रुतौ संबध्यते[ऽ]पोहो नैतद् वस्तुनि युज्यते ॥ (१७२)
तस्माद् जात्यादितद्योगा नार्थे तेषु च न श्रुतिः ।
संयोज्यतेन्यव्यावृत्तौ शब्दानामेव योजनात् ॥ (१७३)

(६) प्रत्यक्षे शब्दकल्पनानिरासः

संकेतस्मरणो[2]पायं दृष्टसंकलनात्मकं ।
पूर्वापरपरामर्शशून्ये तच्चाक्षुषे कथं ॥ (१७४)
अन्यत्र गतचित्तोपि चक्षुषा रूपमीक्षते ।
तत्संकेताग्रहस्तत्र स्पष्टस्तज्जा च कल्पना ॥ (१७५)
जायन्ते कल्पनास्तत्र यत्र शब्दो निवेशितः ।
तेनेच्छातः प्रव[3]र्त्तेरन्नेक्षेरन् बाह्यमक्षजाः ॥ (१७६)
रूपं रूपमितीक्षेत तद्धिया[4] किमितीक्षते ।
अस्ति चानुभवस्तस्याः सो विकल्पः कथं भवेत् ॥ (१७७)

[1] PS. वासनामयी । [2] PS. हस्तलेखतः ।
[3] PVM. ०गतेः । [4] PVM. तद्धियं ।

तयैवानुभवे दृष्टं न विकल्पद्वयं सकृत् ।
एतेन तुल्यकालान्यविज्ञानानुभवो गतः ॥ (१७८)
स्मृतिर्भवे[4]दतीते च सा गृहीते[1] कथं भवेत् ।
स्याच्चान्यधीपरिच्छेदा भिन्नरूपा स्वबुद्धिधीः ॥ (१७९)
अतीतमपदृष्टान्तमलिङ्गञ्चार्थ[2]दर्शनं ।
सिद्धं तत्केन तस्मिन् हि न प्रत्यक्षं न लैङ्गिकं ॥ (१८०)
तत्स्वरूपावभासिन्या बुद्ध्यानन्तरया यदि ।
रूपादिरिव गृह्येत[5] न स्यात् तत्पूर्व्वधीग्रहः ॥ (१८१)
सो विकल्पः स्वविषयो विज्ञानानुभवो यथा ।
अशक्यसमयं तद्वदन्यदप्यविकल्पकं ॥ (१८२)
सामान्यवाचिनः शब्दास्तदेकार्थाव[3]कल्पना ।
अभावे निर्व्विकल्पस्य विशेषाधिगमः कथं ॥ (१८३)
अस्ति चेन्निर्व्विकल्पञ्च किञ्चि[6]त् तत्तुल्यहेतुकं ।
सर्व्वन्तथैव हेतोर्हि भेदाद् भेदः फलात्मनां ॥ (१८४)
अनपेक्षितबाह्यार्था योजना समयस्मृतेः ।
तथानपेक्ष्यसम[4]यां वस्तुशक्त्यैव नेत्रधीः ॥ (१८५)
[5]संकेतस्मरणापेक्षं रूपं यद्यस्य चेतसि ।
172a अनपेक्ष्य न चेच्छक्यं[7] स्यात् स्मृताविव लिङ्गवत् ॥ (१८६)
तस्यास्तत्संगमोत्पत्तेरक्षधीः स्यात् स्मृतेर्न्न वा ।
ततः कालान्तरेपि स्यात् क्वचिद् व्याक्षेपसंभवात् ॥ (१८७)
क्रमेणोभयहेतुश्चेत् प्रागेव स्यादभेदतः ।
अन्योक्षबुद्धिहेतुश्चेत् स्मृ[1]तिस्तत्राप्यनर्थिका ॥ (१८८)
यथा समितसिद्ध्यर्थमिष्यते समयस्मृतिः ।
भेदश्चासमितो ग्राह्यः स्मृतिस्तत्र किमर्थिका ॥ (१८९)
सामान्यमात्रग्रहणे भेदापेक्षा न युज्यते ।
तस्माच्चक्षुश्च रूपञ्च प्रतीत्योदेति नेत्रधीः ॥ (१९०)

[1] PVM.साऽगृहीते । [2] PVM. ०वेदनं ।
[3] PVM. तदेकार्था च कल्पना। [4] PVM. समयं ।
[5] भो० भा० इतः प्राक्—शक्तेरपेक्षणाभावे रूपं चेदक्षबुद्धिषु ।—
इति श्लोकार्द्धमधिकम्

साक्षाच्चेत्[4] ज्ञानजनने समर्थो विषयोक्षवत् ।

६. प्रत्यक्षभेदाः

(१) इन्द्रियप्रत्यक्षम्

अथ कस्माद् द्वयाधीनजन्म तत्तेन नोच्यते ॥ (१९१)
समोक्ष्य गमकत्वं हि व्यपदेशो न गृह्यते ।
तच्चाक्षव्यपदेशोस्ति तद्धर्म्मश्च नियोज्यतां ॥ (१९२)
ततो लिङ्गस्वभावोत्र व्यपदेशे नि[3]योज्यतां ।
निवर्त्तते व्यापकस्य स्वभावस्य निवृत्तितः ॥ (१९३)
सञ्चितः समुदायः स सा[1] साध्यं तत्र चाक्षधीः ।
सामान्यबुद्धिश्चावश्यं विकल्पे नानुबध्यते ॥ (१९४)
[2]अर्थोन्तराभिसम्बन्धाज्जायन्ते येणवो परे ।
312 [उक्तास्ते सञ्चितास्ते][6] हि निमित्तं ज्ञानजन्मनः ॥ (१९५)
अणूनां सविशेषश्च नान्तरेणापरानणून् ।
तदेकानियमाज्ज्ञानमुक्तं सामान्यगोचरं ॥ (१९६)
अथैकायतनत्वेपि नानेकं दृश्यते सकृत् ।
सकृद् भूतावभासः[3] किं वियुक्तेषु तिलादिषु ॥ (१९७)
प्रत्युक्तं लाघवं [चात्र तेष्वेव क्रमपातिषु][1] ।
किं नाक्रमग्रहस्तुल्यकालाः सर्व्वाश्च बुद्धयः ॥ (१९८)
काश्चित्तास्वक्रमाभासाः क्रमवत्योऽपराश्च किं ।
सर्व्वार्थग्रहणे तस्मादक्रमोयं प्रसज्यते ॥ (१९९)
नैकं चित्रपतङ्गादि रूपं वा दृश्यते कथं ।
चित्रन्तदेकमिति चेदिदं चित्र[तरन्ततः][2] ॥ (२००)
[नैकस्वभा][2]वं चित्रं हि मणिरूपं यथैव तत् ।
नीलादिप्रविभा[4]गश्च तुल्यश्चित्रपटादिषु ॥ (२०१)
तत्रावयवरूपञ्चेत् केवलं दृश्यते तथा ।
नीलादीनि निरस्यान्यच्चित्रं चित्रं यदीक्षसे ॥ (२०२)

[1] PVM. सामान्यं । [2] PVM. अर्थान्तरा० ।
[3] PVM. सकृद्ग्रहा०, सकृद्दृष्टावभास... विभिन्नेषु इति भोटभाषान्तरे ।
[4] PVM. ०प्रतिभासश्च ।

उपकार्योपकारित्वं[१] विच्छेदाद् दृष्टिरेव वा ।
मुख्यं यदस्खलज्ज्ञानमादिसङ्केतगोचरः ॥ (१५३)

(४) नानुमानतः सामान्यसिद्धिः

अनुमानञ्च जात्यादौ वस्तुनो नास्ति भेदिनि ।
29b सर्व्वत्र व्यपदेशो हि [दंडा][६]देरपि सांवृतात् ॥ (१५४)
वस्तुप्रासादमालादिशब्दाश्चान्यानपेक्षिणः ।
गेही यद्यपि संयोगस्तन्माला किन्नु तद्भवेत् ॥ (१५५)
जातिश्चेदिह एकोपि मालेत्युच्येत वृक्षवत् ।
मालाबहुत्वे तच्छब्दः कथं जातेरजातितः ॥ (१५६)
मालादौ च म[हत्त्वादि][1]ष्टो यश्चौपचारिकः ।
मुख्याविशिष्टविज्ञानग्राह्यत्वान्नौपचारिकः ॥ (१५७)
अनन्यहेतुता तुल्या सा मुख्याभिमतेष्वपि ।
पदार्थशब्दः कं हेतुमन्यं षट्कं समीक्षते ॥ (१५८)
यो यथा रूढितः सिद्धस्तत्साम्याद्यस्तथोच्यते ।
यत्र[२] गौणश्च भावेष्वप्यभावस्योपचारतः ॥[२] (१५९)
सङ्केतान्वयिनी रूढिर्वक्तुरिच्छान्वयी च सः ।
क्रियते व्यवहारार्थं छन्दः शब्दा[३]र्थनामवत् ॥ (१६०)
वस्तुधर्म्मतयैवार्थ[४]स्तादृग्विज्ञानकारणं ।
भेदेपि यत्र तज्ज्ञाना[त्त[५]त्त][3]था प्रतिपद्यते ॥ (१६१)
ज्ञानान्यपि तथा भेदेऽभेदप्रत्यवमर्शने ।
इत्येत[६]त्कार्यविश्लेषस्यान्वय[ो] नैकवस्तुनः ॥ (१६२)
वस्तूनां विद्यते तस्मात्तन्निष्ठा वस्तुनि श्रुतिः ।

(५) अन्यापोहचिन्ता

[illegible]ष्ठा[ऽभावेपि तच्छ्रुतिः][4] ॥ (१६३)
विकल्पप्रतिविम्बेषु तन्निष्ठेषु[ि]नबध्यते ।
ततोन्यापोहनिष्ठत्वादुक्तान्यापोहकृच्छ्रुतिः ॥ (१६४)

[१] ० कारित्वेऽविच्छेदाद्—इति भो० भा० ।
[२] PS. मुख्यो गौणश्च भावेष्वप्यारोपेण वृत्तितः ।
[३] PVM. शब्दांश० ।
[४] PVM. ०वार्थास्तादृग्० ।
[५] PVM. ०त्तान्तथा ।
[६] PS. PVM. इत्यतत् ।

व्यतिरेकीव यज्ज्ञाने भात्यर्थप्रतिबिम्बकं।
शब्दात्तदपि नार्थात्मा भ्रान्तिः सा वासनोद्भवा[1] [5] ॥ (१६५)
[2][तस्याभिधाने श्रुतिभिरर्थे कोंशोवगम्यते।
तस्यागतौ च संकेतक्रिया व्यर्था तदर्थिका ॥ (१६६)
शब्दोर्थांशकमाहेति तत्रान्यापोह उच्यते।
आकारः स च नार्थेस्ति तम्वदन्नर्थभाक् कथं ॥ (१६७)
शब्दस्यान्वयिनः कार्यमर्थेनान्वयिना स च।
अनन्वयी धियोऽभेदाद् दर्शनाभ्यासनिर्म्मितः ॥ (१६८)
16b तद्रूपारोपगत्यान्यव्यावृत्ताधिगतिः[3] पुनः[1]।
शब्दार्थोर्थः स एवेति वचनेन विरुध्यते ॥ (१६९)
मिथ्यावभासिनो वैते प्रत्ययाः शब्दनिर्मिताः।
अनुयान्तीममर्थांशमिति वापोहकृच्छ्रुतिः ॥ (१७०)
तस्मात् संकेतकालेपि निर्दिष्टार्थेन संयुतः।
स्वप्रतीतिफलेनान्यापोहः संबध्यते श्रुतौ ॥ (१७१)
अन्यत्रादृष्ट्यपेक्षत्वात् क्वचित्तद्दृष्ट्यपेक्षणात्।
श्रुतौ संबध्यते[ऽ]पोहो नैतद् वस्तुनि युज्यते ॥ (१७२)
तस्माद् जात्यादितद्योगा नार्थे तेषु च न श्रुतिः।
संयोज्यतेन्यव्यावृत्तौ शब्दानामेव योजनात् ॥ (१७३)

(६) प्रत्यक्षे शब्दकल्पनानिरासः

संकेतस्मरणो[2]पायं दृष्टसंकलनात्मकं।
पूर्वापरपरामर्शशून्ये तच्चाक्षुषे कथं ॥ (१७४)
अन्यत्र गतचित्तोपि चक्षुषा रूपमीक्षते।
तत्संकेताग्रहस्तत्र स्पष्टस्तज्जा च कल्पना ॥ (१७५)
जायन्ते कल्पनास्तत्र यत्र शब्दो निवेशितः।
तेनेच्छातः प्रव[3]र्त्तेरन्नेक्षेरन् बाह्यमक्षजाः ॥ (१७६)
रूपं रूपमितीक्षेत तद्धिया[4] किमितीक्षते।
अस्ति चानुभवस्तस्याः सो विकल्पः कथं भवेत् ॥ (१७७)

[1] PS. वासनामयी।　　[2] PS. हस्तलेखतः।
[3] PVM. ०गतेः।　　[4] PVM. तद्धियं।

तयैवानुभवे दृष्टं न विकल्पद्वयं सकृत् ।
एतेन तुल्यकालान्यविज्ञानानुभवो गतः ॥ (१७८)
स्मृतिर्भवे[4]दतीते च सा गृहीते[1] कथं भवेत् ।
स्याच्चान्यधीपरिच्छेदा भिन्नरूपा स्वबुद्धिधीः ॥ (१७९)
अतीतमपदृष्टान्तमलिङ्गञ्चार्थ[2]दर्शनं ।
सिद्धं तत्केन तस्मिन् हि न प्रत्यक्षं न लैङ्गिकं ॥ (१८०)
तत्स्वरूपावभासिन्या बुद्ध्यानन्तरया यदि ।
रूपादिरिव गृह्येत[5] न स्यात् तत्पूर्व्वधीग्रहः ॥ (१८१)
सो विकल्पः स्वविषयो विज्ञानानुभवो यथा ।
अशक्यसमयं तद्वदन्यदप्यविकल्पकं ॥ (१८२)
सामान्यवाचिनः शब्दास्तदेकार्थाव[3]कल्पना ।
अभावे निर्व्विकल्पस्य विशेषाधिगमः कथं ॥ (१८३)
अस्ति चेन्निर्व्विकल्पञ्च किञ्चि[6]त् तत्तुल्यहेतुकं ।
सर्व्वन्तथैव हेतोर्हि भेदाद् भेदः फलात्मनां ॥ (१८४)
अनपेक्षितबाह्याथा योजना समयस्मृतेः ।
तथानपेक्ष्यसम[4]यां वस्तुशक्त्यैव नेत्रधीः ॥ (१८५)
[5]संकेतस्मरणापेक्षं रूपं यद्यस्य चेतसि ।
17a अनपेक्ष्य न चेच्छक्यं[7] स्यात् स्मृताविव लिङ्गवत् ॥ (१८६)
तस्यास्तत्संगमोत्पत्तेरक्षधीः स्यात् स्मृतेर्न्न वा ।
ततः कालान्तरेपि स्यात् क्वचिद् व्याक्षेपसंभवात् ॥ (१८७)
क्रमेणोभयहेतुश्चेत् प्रागेव स्यादभेदतः ।
अन्योक्षबुद्धिहेतुश्चेत् स्मृ[1]तिस्तत्राप्यनर्थिका ॥ (१८८)
यथा समितसिद्ध्यर्थमिष्यते समयस्मृतिः ।
भेदश्चासमितो ग्राह्यः स्मृतिस्तत्र किमर्थिका ॥ (१८९)
सामान्यमात्रग्रहणे भेदापेक्षा न युज्यते ।
तस्माच्चक्षुश्च रूपञ्च प्रतीत्योदेति नेत्रधीः ॥ (१९०)

[1] PVM. साऽगृहीते ।
[2] PVM. ०वेदनं ।
[3] PVM. तदेकार्था च कल्पना ।
[4] PVM. समयं ।
[5] भो० भा० इतः प्राक्—शक्तेरपेक्षणाभावे रूपं चेदक्षबुद्धिषु ।—इति श्लोकार्द्धमधिकम्

साक्षाच्चे[4]त् ज्ञानजनने समर्थो विषयोऽक्षवत् ।

६. प्रत्यक्षभेदाः

(१) इन्द्रियप्रत्यक्षम्

अथ कस्माद् द्वयाधीनजन्म तत्तेन नोच्यते ॥ (१९१)
समीक्ष्य गमकत्वं हि व्यपदेशो न गृह्यते ।
तच्चाक्षव्यपदेशोस्ति तद्धर्म्मश्च नियोज्यतां ॥ (१९२)
ततो लिङ्गस्वभावोत्र व्यपदेशे नि[?]योज्यतां ।
निवर्त्तते व्यापकस्य स्वभावस्य निवृत्तितः ॥ (१९३)
सञ्चितः समुदायः स सा[1] साध्यं तत्र चाक्षधीः ।
सामान्यबुद्धिश्चावश्यं विकल्पे नानुबध्यते ॥ (१९४)
[2]अर्थोन्तराभिसम्बन्धाज्जायन्ते येणवो परे ।
31a [उक्तास्ते सञ्चितास्ते][6] हि निमित्तं ज्ञानजन्मनः ॥ (१९५)
अणूनां सविशेषश्च नान्तरेणापरानणून् ।
तदेकानियमाज्ज्ञानमुक्तं सामान्यगोचरं ॥ (१९६)
अथैकायतनत्वेपि नानेकं दृश्यते सकृत् ।
सकृद् भूतावभासः[3] किं वियुक्तेपु तिलादिषु ॥ (१९७)
प्रत्युक्तं लाघवं [चात्र तेष्वेव क्रमपातिषु][1] ।
किं नाक्रमग्रहस्तुल्यकालाः सर्व्वाश्च बुद्धयः ॥ (१९८)
काश्चित्तास्वक्रमाभासाः क्रमवत्योऽपराश्च किं ।
सर्व्वार्थग्रहणे तस्मादक्रमोयं प्रसज्यते ॥ (१९९)
नैकं चित्रपतङ्गादि रूपं वा दृश्यते कथं ।
चित्रन्तदेकमिति चेदिदं चित्र[तरन्ततः][2] ॥ (२००)
[नैकस्वभा][2]वं चित्रं हि मणिरूपं यथैव तत् ।
नीलादिप्रतिभा[4]गश्च तुल्यश्चित्रपटादिषु ॥ (२०१)
तत्रावयवरूपञ्चेत् केवलं दृश्यते तथा ।
नीलादीनि निरस्यान्यच्चित्रं चित्रं यदीक्षसे ॥ (२०२)

[1] PVM. सामान्यं । [2] PVM. अर्थान्तरा० ।
[3] PVM. सकृद्ग्रहा०, सकृद्दृष्टावभास···विभिन्नेषु इति भोटभाषान्तरे ।
[4] PVM. ०प्रतिभासश्च ।

तुल्यार्थाकारकालत्वेनोपलब्धि[तयोर्द्वयोः] ।
नानार्था क्रमवत्येका किमेकार्थाक्रमापरा ॥ (२०३)
वैश्वरूप्याद्धियामेव भावानां विश्वरूपता ।
तच्चेदनङ्गं केनेयं सिद्धा भेदव्यवस्थितिः ॥ (२०४)
विजातीनामनारम्भान्ना[१]लेख्यादौ विचित्रधीः ।
अरूप[त्वान्न][5] संयोगश्चित्रो भक्तेश्च नाश्रयः ॥ (२०५)
प्रत्येकमविचित्रत्वाद् गृहीतेषु क्रमेण च ।
न चित्रधीसङ्कलनमनेकस्यैकयाग्रहात् ॥ (२०६)
नान[२]र्थैका भवेत्तस्मात्सिद्धातोप्यविकल्पिका ।
विकल्पयन्न[३]प्येकार्थं य[तोऽन्यद][6]पि पश्यति ॥ (२०७)

(चित्रैकत्वचिन्ता)

चित्रावभासेष्वर्थेषु यद्येकत्वं न युज्यते ।
सैव तावत्कथं बुद्धिरेका चित्रावभासिनी ॥ (२०८)
इदं वस्तुबलायातं यद्वदन्ति विपश्चितः ।
यथा यथार्था विद्य[४]न्ते विविच्यन्ते तथा तथा ॥[7] (२०९)
31b किं स्यात्सा चित्रतैकस्यां न स्यात्तस्यां मतावपि ।
यदीदं स्वयमर्थानां रोचते तत्र के वयं ॥ (२१०)
तस्मान्नार्थेषु न ज्ञाने स्थूलाभासस्तदात्मनः[५] ।
एकत्र प्रतिषिद्धत्वाद्[६] बहुष्वपि न सम्भवः ॥ (२११)
परिच्छेदोन्तरन्योन्यभासो बहिरिव स्थितः ।[७]
[ज्ञानस्याभे][1]दिनो भेद[७]प्रतिभासो ह्युपप्लवः ॥ (२१२)
तत्रैकस्याप्यभावे च[८] द्वयमप्यवहीयते ।
तस्मात्तदेव तस्यापि तत्त्वं या द्वयशून्यता ॥ (२१३)

---

[१] PVM. ०दालेख्यादौ न चित्रधीः । [२] PVM. नानार्थ्यैका ।
[३] PVM. ०न्नाप्येकार्थं । [४] PVM. चिन्त्यन्ते विशीर्यन्ते ।
[५] V. उद्धृतो न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीकायां पृ० ६६० । [६] PS. प्रतिबद्धत्वाद् ।
[७] PVM. PS. ०न्योयं भागो । ०भेदिनौ भिन्नौ । भागो बहिरवस्थितः;
NR. (पृ० २७२) °च्छेदान्तराच्चायं भागो० ऽप्युपप्ल० ।
[८] PVM. ०भावेन ।

तद्भेदाश्रयिणी चेयं भावानां भेदसंस्थितिः ।
तदुपप्लवभावे च तेषां भेदोपि सम्भवः[1] ॥[2] (२१४)
न ग्राह्यग्राहकाकारबाह्यमस्ति च लक्षणं ।
अतो लक्षणशून्यत्वान्निःस्वभावाः प्रकाशिताः ॥ (२१५)
व्यापारोपाधिकं सर्व्वं स्कन्धादीनां विशेषतः ।
लक्षणं स च तत्त्वेषु[2] तेनाप्येते विलक्षणाः ॥ (२१६)
यथा [स्वप्र][3]त्ययापेक्षादविद्यो[3]पप्लुतात्मनां ।
विज्ञप्तिर्व्वितथाकारा जायते तिमिरादिवत् ॥ (२१७)
असंविदिततत्त्वा च सा सर्व्वापरदर्शनैः ।
असम्भवाद्विना तेषां ग्राह्यग्राहकविप्लवैः ॥ (२१८)
तदुपे[क्षिततत्त्वार्थैः कृत्वा][4]गजनिमीलनं ।
केवलं लोकबुद्ध्यैव बाह्यचिन्ता प्रतन्यते ॥ (२१९)
नीलादिचित्रविज्ञाने ज्ञानोपाधिर[न]न्यभाक् ।
अशक्यदर्शनस्थं[4] हि पतत्यर्थे विवेचयन् ॥ (२२०)
यद् यथा भासते ज्ञानं तत्तथैव प्रकाशते[5] ।
[इति नात्मै[6]][5]कभावः स्याच्चित्राकारस्य चेतसि ॥ (२२१)
पटादिरूपस्यैकत्वे तथा स्यादविवेकिता ।
विवेकी न विवक्षान्य[7]दविवेकी च नेक्ष्यते ॥ (२२२)
को वा विरोधो बहव[ः संजातातिशयाः पृथक्][6] ।
322a भवेयुः कारणं बुद्धेर्यदि नात्मेन्द्रियादिवत् ॥ (२२३)
हेतुभावादृते नान्या ग्राह्यता नाम काचन ।
तत्र बुद्धिर्यदाकारा तस्यास्तद् ग्राह्यमुच्यते ॥ (२२४)
कथं वाऽवयवी ग्राह्यः सकृत्स्वावयवैः सह ।
न हि गोप्रत्ययो दृष्टः सास्नादीनाम[दर्शने] ॥ (२२५)

[1] PVM. PS. भेदोप्युपप्लवः । [2] PS. PVM. तत्त्वन्न ।
[3] PS. ०पेक्षमवि । [4] PS. ०क्यसमयस्तं । PVM. ०दर्शनस्त ।
[5] PS. तत्तथैवानुभूयते । [6] PVM. नामैकभावः ।
[7] PS. विवेकीनि विभक्तान्य० । PVM. विवेकीनि निरस्यान्यदा विवेकि च नेक्षते ।

[गुणप्रधानाधिगमः स][1]ह्याप्यभिमतो यदि ।
सम्पूर्णाङ्गो न गृह्येत सकृन्नापि गुणादिमान् ॥ (२२६)
विवक्षापरतन्त्रत्वात् विशेषणविशेष्ययोः ।
यदङ्गभावेनोपात्तन्तत्तनैव हि गृह्यते ॥ (२२७)
स्वतो वस्त्वन्तराभेदाद् गुणादेर्भेदकस्य च ।
[अग्रहादेकबुद्धिः स्यात् पश्य][2]तोप्यप[१]रापरं ॥ (२२८)
गुणादिभेदग्रहणान्नानात्वप्रतिपद्यदि ।
अस्तु नाम तथाप्येषां भवेत्सम्बन्धिसङ्करः ॥ (२२९)
शब्दादीनामनेकत्वात्सिद्धोनेकग्रहः सकृत् ।
सन्निवेशग्रहायोगादग्रहे सन्निवेशिनां ॥ (२३०)
[सर्वतो विनिवृ][3]त्तस्य विनिवृत्तिर्यतो यतः ।
तद्भेदाद् भिन्नलिङ्गा[२] सा धर्म्मिणोनेकरूपिता[३] ॥ (२३१)
ते कल्पिता रूपभेदा निर्व्विकल्पस्य चेतसः ।
न विचित्रस्य चित्राभाः कादाचित्कस्य गोचरः ॥ (२३२)
यद्यप्यस्ति सित[त्वादि यादृगिन्द्रियगो][4]चरः ।
न सोभिधीयते शब्दैर्ज्ञानयो रूपभेदतः ॥ (२३३)
एकार्थत्वेपि बुद्धीनां नानाश्रयतया स चेत् ।
श्रोत्रादिचित्तानीदानीं भिन्नार्थानीति तत्कुतः ॥ (२३४)
जातो नामाश्रयोन्योन्यः[४] चेतसां तस्य वस्तुनः ।
[एकस्यैव कुतो][5] रूपं भिन्नाकारावभासि तत् ॥ (२३५)
वृत्तेर्दृश्यापरामर्शे नाभिधानविकल्पयोः ।
दर्शनात्प्रत्यभिज्ञानं गवादीनां निवारितं ॥ (२३६)
अन्वयाच्चानुमानं यदभिधानविकल्पयोः ।
2b दृश्ये [गवादौ जात्या][6]देस्तदप्येतेन दूषितं ॥ (२३७)
दर्शनान्येव भिन्नान्यप्येकां कुर्व्वन्ति कल्पनां ।
प्रत्यभिज्ञानसंख्यातां स्वभावेनेति वर्णितं ॥ (२३८)

[१] PVM. पश्यतोपि परापरं ।

[२] PS. PVM. तद्भेदोन्नीतभेदा ।

[३] PS. PVM. रूपता ।

[४] नानाश्रयोन्योन्यः—इति भोटभाषान्तरे ।

(२) मानसप्रत्यक्षम्

पूर्व्वानुभूतग्रहणे मानसस्याप्रमाणता ।
अदृष्टग्रहणेन्धादेरपि स्यादर्थदर्शनं[1] ॥ (२३९)
क्षणिकत्वादतीतस्य दर्शने च न सम्भवः ।
वाच्यमक्षणिक[त्वे स्याल्लक्षणं)[1] सविशेषणं ॥ (२४०)
निष्पादितक्रिये कञ्चिद्विशेषमसमादधत् ।
कर्म्मण्यैन्द्रियमन्यद्वा साधनं किमितीष्यते ॥ (२४१)
सकृद्भावश्च सर्व्वासां धियां तद्भावजन्मनां ।
अन्यैरकार्यभेदस्य तदपेक्षाविरोधतः ॥ (२४२)
तस्मादिन्द्रियविज्ञानानन्तरप्रत्ययोद्भवः[2] ।
[मनोन्य]मेव गृह्णाति विषयं नान्धदृक् ततः ॥ (२४३)
स्वार्थान्वयार्थापेक्षैव हेतुरिन्द्रियजा मतिः ।
ततोन्यग्रहणेप्यस्य नियतग्राह्यता मता ॥ (२४४)
तदतुल्यक्रियाकालः कथं स्वज्ञानकालिकः ।
सहकारी भवेदर्थ इति चेदक्षचेतसः ॥ (२४५)
अजातपूर्व्वसामर्थ्या[3]त्[3] पश्चाच्चानुपयोगतः[4] ।
प्राग्भावः सर्व्वहेतूनां नातोर्थः स्वधिया सह ॥ (२४६)
भिन्नकालं कथं ग्राह्यमिति चेद् ग्राह्यतां विदुः ।
हेतुत्वमेव युक्तिज्ञा ज्ञानाकारार्पणक्षमं[5] ॥ (२४७)
कार्यं ह्यनेकहेतुत्वेप्यनुकुर्व्वदुदेति यत् ।
तत्तेन[ाप्यत्र तद्रूपं गृही]{6}तमिति चोच्यते ॥ (२४८)

(३) स्वसंवेदनप्रत्यक्षम्

अशक्यसमयो ह्यात्मा रागादीनामनन्यभाक् ।
तेषां मतः[6] स्वसंवित्तिर्न्नाभिजल्पानुषङ्गिणी ॥ (२४९)

[1] PS. ०र्थवेदनं । [2] PS. ०द्भवं ।
[3] PS. PVM. असतः प्रागसा० ।
[4] पश्चान्नान्वययोगतः—इति भो० भा० ।
[5] NR. (पृ० २८३) हेतुत्वमेव तद्युक्तमिति पाठः SD. (शास्त्रदीपिकायां) पृ० ३३ ।
[6] PS. PVM. तेषामतः ।

अवेदकाः परस्यापि ते स्वरूपं कथं विदुः ।
एकार्थाश्रयिणा वेद्या विज्ञानेनेति केचन ॥ (२५०)
तदतद्रूपिणोभा[वास्तदतद्रूपहेतुजाः][6] ।
तत्सुखादि किमज्ञानं विज्ञानाभिन्नहेतुजं ॥ (२५१)
सार्थे सतीन्द्रिये योग्ये यथास्वमपि चेतसि ।
दृष्टं जन्म सुखादीनां तत्तुल्यं मनसामपि ॥ (२५२)
असत्सु सत्सु चैतेषु न जन्माजन्म वा क्वचित् ।
33a दृष्टं सुखादेर्बुद्धे[र्वा तत्ततो नान्यतश्च ते][6] ॥ (२५३)
सुखदुःखादिभेदश्च[1] तेषामेव विशेषतः ।
तस्या एव यथा बुद्धेर्म्मान्द्यपाटवसंश्रयाः ॥ (२५४)
यस्यार्थस्य निपातेन ते जाता धीसुखादयः ।
असत्सु[2] तं प्रतिपद्येत सुखादीनेव सा कथं ॥ (२५५)
अविच्छिन्नाथ भासेत तत्संवित्तिः क्रमग्रहे ।
तल्लाघवाच्चेत्तत्तुल्य[मित्यसम्वेदनं न किं ॥ (२५६)
न चैकया] [1]द्वयज्ञानं नियमादक्षचेतसः ।
सुखाद्यभावेप्यर्थाच्च जातौ[3] तच्छक्त्यसिद्धितः ॥ (२५७)
पृथक् पृथक् च सामर्थ्ये द्वयोर्न्नीलादिवत्सुखं ।
गृह्येत केवलं तस्य तद्धेत्वर्थमगृह्णतः ॥ (२५८)
न हि संवेदनं युक्तमर्थेनैव सहग्रहे ।
किं सामर्थ्यं सुखादीनां [नेष्टा धीर्यत्तदुद्भवा ॥ (२५९)
विनार्थेन][2] सुखादीनां वेदने चक्षुरादिभिः ।
रूपा[4]दिस्त्र्यादिभेदोक्त्या न गृह्येत कदाचन ॥ (२६०)
न हि सत्यन्तरङ्गेर्थे शक्तेर्धीर्ब्बाह्यदर्शनी ।
अर्थग्रहे सुखादीनां तज्जानां स्यादवेदनं ॥ (२६१)
धियोर्युगपदुत्पत्तौ तत्तद्विषय[सम्भवात्] ।[3]
[सुखदुःख]विदौ स्यातां सकृदर्थस्य सम्भवे ॥ (२६२)
सत्यान्तरेप्युपादाने ज्ञाने दुःखादिसम्भवः ।
नोपादानं विरुद्धस्य तच्चैकमिति चेन्मतं ॥ (२६३)

[1] PVM. ०भेदश्च ।
[2] PVM. मुक्त्वा ।
[3] SP. PVM. जातेः ।
[4] PVM. रूपादिः स्त्र्यादिभेदोऽक्ष्णा ।

तदज्ञानस्य विज्ञानं केनोपादानकारणं ।
आधिपत्ये[1] तु [कुर्व्वीत तद्विरुद्धेपि][4]दृश्यते ॥ (२६४)
अक्ष्णोर्यथैक आलोको नक्तञ्चरतदन्ययोः ।
रूपदर्शनवैगुण्यावैगुण्ये कुरुते सकृत् ॥ (२६५)
तस्मात्सुखादयोर्थानां स्वसङ्क्रान्तावभासिनाम् ।
वेदकाः स्वात्मनश्चैषामर्थेभ्यो ज[न्म केवलं ॥ (२६६)
अर्था]⁵त्मा स्वात्मभूतो हि तेषां तैरनुभूयते ।
तेनार्थानुभवख्यातिरालम्बस्तु तदाभता ॥ (२६७)
कश्चिद् बहिःस्थितानेव सुखादीनप्रचेतनान् ।
ग्राह्यानाह न तस्यापि सकृद् युक्तो द्वयग्रहः ॥ (२६८)
सुखाद्यभिन्नरूपत्वान्नीलादेश्चेत्स[कृद्ग्रहः][6] ।
33b भिन्नावभासिनोर्ग्राह्यं चेतसोस्तदभेदि किं ॥ (२६९)
तस्याविशेषे बाह्यस्य भावनातारतम्यतः ।
तारतम्यञ्च बुद्धौ स्यान्न प्रीतिपरितापयोः ॥ (२७०)
सुखाद्यात्मतया बुद्धेरपि यद्यविरोधिता ।
स इदानीं कथं बाह्यः सुखाभ्या[2]सैर्हि गम्यते ॥ (२७१)
अग्राह्य[ग्राहकत्वाच्चे][1]द् भिन्नजातीययोः पुमान् ।
अग्राहकः स्यात्सर्व्वस्य ततो हीयेत भोक्तृता ॥ (२७२)
कार्यकारणतानेन प्रत्युक्ताऽकार्यकारणे ।
ग्राह्यग्राहकताभावाद्धात्रेन्यत्रापि सा भवेत् ॥ (२७३)
तस्मात्त आन्तरा एव सम्वेद्यत्वाच्च चेतनाः ।
संवेदनं न यद्रूपं न[2] [हि तत्तस्य वेदनं] ॥ (२७४)
अतत्स्वभावोऽनुभवो बौद्ध[ां][3]स्तान् समवैति चेत् ।
मुक्त्वाध्यक्षस्मृताकारां संवित्तिं बुद्धिरत्र का ॥ (२७५)
तांस्तानर्थानुपादाय सुखदुःखादिवेदनं ।
एकमाविर्भवद् दृष्टं न दृष्टं त्वन्यदन्तरा ॥ (२७६)
संसर्गादविभागश्चे[दयोगोलक][3]वह्निवत् ।
भेदाभेदव्यवस्थैवमुच्छिन्ना सर्ववस्तुषु ॥ (२७७)

[1] PVM. आधिपत्यं । [2] PVM. ०द्यात्मेति ।
[3] बुद्धिः—इति भो० मा० ।

अभिन्नवेदनस्यैक्ये यन्नैवं तद्विभेदवत् ।
सिध्येदसाधनत्वेस्य न सिद्धं भेदसाधनं ॥ (२७८)
भिन्नाभः सितदुःखादिरभिन्नो बुद्धिवेदने ।
अभिन्न[ाभेदि[1] भिन्ने चेत् भे][4]दाभेदौ किमाश्रयौ ॥ (२७९)
तिरस्कृतानां पटुनाप्येकदाऽभेददर्शनात् ।
प्रवाहे वित्तिभेदानां सिद्धा भेदव्यवस्थितिः । (२८०)

(४) योगिज्ञानप्रत्यक्षम्—

प्रागुक्तं योगिनां ज्ञानं तेषां तद्भावनामयं ।
विधूतकल्पन[ाजालं स्पष्टमेवावभासते] ॥ (२८१)
कामशोकभयोन्मादचौरस्वप्नाद्युपप्लुताः ।
अभूतानपि पश्यन्ति पुरतोवस्थितानिव ॥ (२८२)
न विकल्पानुबद्धस्य स्पष्टार्थप्रतिभासिता[2] ।
स्वप्नेपि स्मर्यते स्मार्त्तं न च तत्तादृगर्थवत् ॥ (२८३)
19b [3][अशुभा पृथिवी कृत्स्नाद्यभूतमपि वर्ण्यते ।
स्पष्टाभं निर्व्विकल्पञ्च भावनाबलनिर्म्मितं ॥ (२८४)
तस्माद् भूतमभूतं वा यद् यदेवाभिभाव्यते ।
भावना परिनिष्पत्तौ तत्स्फुटा कल्पधीफलं ॥ (२८५)
तत्र प्रमाणं सम्वादि यत् प्राङ्निर्ण्णीतवस्तुवत् ।
तद्भावनाजं प्रत्यक्षमिष्टं शेषा उपप्लवाः ॥ (२८६)
शब्दार्थग्राहि यद् यत्र तज्ज्ञानं तत्र कल्पना ।
स्वरूपञ्च न शब्दार्थस्तत्राध्यक्षमतोखिलं ॥ (२८७)

७. प्रत्यक्षाभासचिन्ता

त्रिविधं कल्पनाज्ञानमाश्रयोपप्लवोद्भवं ।
अविकल्पकमेकञ्च प्रत्यक्षाभञ्चतुर्व्विधं ॥ (२८८)
अनक्षजत्वसिद्ध्यर्थमुक्ते द्वे भ्रान्तिदर्शनात् ।
सिद्धानुमादिवचनं साधनायैव पूर्व्वयोः ॥ (२८९)
संकेतसंश्रयान्यार्थसमारोपविकल्पने ।
प्र[4]त्यक्षासन्नवृत्तित्वात् कदाचिद् भ्रान्तिकारणं (२९०)

[1] PVM. अभिन्नाभे विभिन्ने । [2] PVM. ०स्यास्ति स्फुटार्थावभासिता
[3] PS. हस्तलेखतः । [4] PVM. न प्रत्यक्षानु० ।

यथैवेयं परोक्षार्थकल्पना स्मरणात्मिका ।
समयापेक्षिणी नार्थं प्रत्यक्षं प्रत्यव[1]स्यति ॥ (२९१)
तथानुभूतस्मरणमन्तरेण पटा[3]दिषु[2] ।
न प्रत्ययोनुयँस्तश्च प्रत्यक्षात् परिहीयते ॥ (२९२)
अपवादश्चतुर्थोत्र तेनोक्तमुपघातजं ।
केवलं तत्र तिमिरमुपघातोपलक्षणं ॥ (२९३)
मानसं तदपीत्येके तेषां ग्रन्थो विरुध्यते ।
नीलद्विचन्द्रादिधियां हेतुरक्षाण्यपीत्ययं ॥ (२९४)
पारम्पर्येण हेतुश्चे[4]दिन्द्रियज्ञानगोचरे ।
विचार्यमाणे प्रस्तावो मानसस्येह कीदृशः ॥ (२९५)
किम्वैन्द्रियं यदक्षाणां भावाभावानुरोधि चेत ।
तत्तुल्यं विक्रियावच्चेत् सैवेयं किं निषिध्यते ॥ (२९६)
सर्प्पादिभ्रान्तिवच्चास्याः स्यादक्षविकृतावपि ।
निवृत्तिर्न निवर्त्तेत निवृत्तेप्यक्षविप्लवे[5] ॥ (२९७)
कदाचिदन्यसन्ताने तथैवार्प्येत वाचकैः ।
दृष्टस्मृतिमपेक्षेत न भासेत परिस्फुटं ॥ (२९८)
सुप्तस्य जाग्रतो वापि यैव धीः स्फुटभासिनी ।
सा निर्व्विकल्पोभयथाप्यन्यथैव विकल्पिका ॥ (२९९)
तस्मात्तस्याविकल्पेपि प्रामाण्यं प्रतिषिध्यते ।
विसम्वादात् तदर्थञ्च[6] प्रत्यक्षाभं द्विधोदितं ॥ (३००)

८. प्रमाणफलचिन्ता

क्रियासाधनमित्येव सर्व्वं सर्व्वस्य कर्म्मणः ।
साधनं नहि तत्तस्य साधनं या क्रिया यतः ॥ (३०१)
तत्रानुभवमात्रेण ज्ञानस्य सदृशात्मनः ।
भाव्यं[3] तेनात्मना येन प्रतिकर्म्म विभज्यते ॥ (३०२)
[अनात्मभूतो भेदोस्य विद्यमानोपि हेतुषु ।
भिन्ने कर्मण्यभिन्नस्य न भेदेन नियामकः ॥ (३०३)

[1] PVM. अध्यवस्यति । [2] PVM. घटादिषु
[3]NR. (पृ० २७४) ० भाव्यन्ते० ।

तस्माद् यतो स्यात्मभेदादस्याधिगतिरित्ययं ।
क्रियायाः कर्मनियमः सिद्धा सा तत्प्रसाधना ॥(३०४)
अर्थेन घटयत्येनां न हि मुक्त्वार्थरूपतां ।
अन्यत्स्वभेदो[1] ज्ञानस्य भेदकोपि कथञ्चन ॥ (३०५)
तस्मा(त्) प्रमेयाधिगतेः साधनं मेयरूपता[2] ।
साधनेन्यत्र तत्कर्म सम्बन्धो न प्रसिध्यति ॥ (३०६)
सा च तस्यात्मभूतैव तेन नार्थान्तरं फलम् ।
दधानं तच्च तामात्मन्यर्थाधिगमनात्मना ॥ (३०७)
सव्यापारमिवाभाति व्यापारेण स्वकर्मणि ।
तद्वशात्तद्व्यवस्थानादकारकमपि स्वयम् ॥ (३०८)
यथा फ[ल]स्य हेतूनां सदृशात्मतयोद्भवाद् ।
हेतुरूपग्रहो लोके[ऽ]क्रियावत्त्वेपि कथ्यते ॥ (३०९)
आलोचनाक्षसम्बन्धविशेषणधियामतः ।
नेष्टं प्रामाण्यमेतेषां व्यवधानात्क्रियां प्रति ॥ (३१०)

(प्रमाणफल-व्याख्या)

सर्वेषामुपयोगेपि कारकाणां क्रियां प्रति ।
यदन्त्यं भेदकं तस्यास्तत्साधकतमं मतम् ॥ (३११)
सर्वसामान्यहेतुत्त्वादक्षाणामस्ति नेदृशं ।
तद्भेदेपि ह्यभिन्नस्य तस्येदमिति[3] तत्कुतः ॥ (३१२)
एतेन शेषो[4] व्याख्यातं विशेषणधियां पुनः ।
अताद्रूप्येण[4] भेदोपि तद्वदन्यधियोपि वा ॥ (३१३)
नेष्टो विषयच्छेदोपि[5] क्रियासाधनयोर्द्वयोः ।
एकार्थत्वे द्वयं व्यर्थं न च स्या[6]त्क्रमभाविता ॥ (३१४)
साध्यसाधनताभावः सकृद्भावे धियोंशयोः ।
तद्व्यवस्थाश्रयत्वेन साध्यसाधनसंस्थितिः ॥ (३१५)

[1] PVM. अन्यः स्वभेदात् । [2] कारिकाद्वयमधिकं PS. PVM.
[3] PS. PVM. तद्भेदेपि ह्यतद्रूपस्यास्येदमिति ।
[4] PS. अनेन शेषं । PVM. अताद्रूप्ये न ।
[5] PS. PVM. विषयभेदोपि । [6] SP. न चास्ति ।

सर्व्वात्मनापि सम्बद्धं कैश्चिदे[illegible]ते[1] ।
धर्मैः स नियमो न स्यात् सम्बन्धस्याविशेषतः ॥ (३१६)
[2](तदभेदेपि भेदोयं यस्मात्तस्य प्रमाणता ।)
संस्काराच्चेदताद्रूप्ये न तस्याप्यव्यवस्थितेः ॥ (३१७)
क्रियाकरणयोरैक्यविरोध इति चेदसत् ।
धर्मभेदाभ्युपगमाद्वस्त्वभिन्नमितीष्यते ॥ (३१८)
एवंप्रकारा सर्व्वैव क्रियाकारकसंस्थितिः ।
भावे ह्य[3]भिन्नाभिमतेष्वध्यारोपेण वृत्तितः ॥ (३१९)

९. विज्ञप्तिमात्रताचिन्ता

(१) अर्थसंवेदनचिन्ता

कार्थसम्विद्यदेवेदं प्रत्यक्षं प्रतिवेदनं ।
तदर्थवेदनं केन ताद्रूप्याद्व्यभिचारि तत् ॥ (३२०)
अथ सोनुभव (:) क्वास्य तदेवेदम्विचार्यते ।
सरूपयन्ति तत् केन स्थूलाभासाश्च[4] तेऽणवः ॥ (३२१)
तन्नार्थरूपता तस्य सत्यार्थाव्यभिचारिणी ।
तत्सम्वेदनभावस्य न समर्था प्रसाधने ॥ (३२२)
तत्सारूप्यतदुत्पत्ती यदि सम्वेद्यलक्षणं ।
सम्वेद्यं स्यात्समानार्थं विज्ञानं समनन्तरं ॥[5] (३२३)
इदं दृष्टं श्रुतम्वेदमिति यत्रावसायधीः ।
स तस्यानुभवः सैव प्रत्यासत्तिर्व्विचार्यते ॥ (३२४)
दृश्यदर्शनयोर्येन तस्य तत्साधनम्मतं[6] ।
तयोः सम्बन्धमाश्रित्य द्रष्टुरेष विनिश्चयः ॥ (३२५)
आत्मा स तस्यानुभवः स च नान्यस्य कस्यचित् ।
प्रत्यक्षप्रतिवेद्यत्त्वमपि तस्य तदात्मता ॥ (३२६)

[1] PS. देवानुभूयते ।
[2] PS. भोटभाषायाञ्चाधिकं श्लोकार्द्धम् ।
[3] PS. भावेष्व० । PVM. भावस्य ।
[4] PVM. ०भासञ्च ।
[5] VV. (पृ० ७९) ।
[6] PS. PVM. तद्दर्शनम्मतं ।

नान्योनुभाव्यस्तेनास्ति[1] तस्या नानुभवो परः ।
तस्यापि तुल्यचोद्यत्वात्स्वयं सैव प्रकाशते[2] ॥ (३२७)
नीलादिरूपस्तस्यासौ स्वभावोनुभवश्च सः ।
नीलाद्यनुभवः[3] ख्यातः स्वरूपानुभवोपि सन् ॥ (३२८)
प्रकाशमानस्तादात्म्यात्स्वरूपस्य प्रकाशकः ।
यथाप्रकाशोभिमतस्तथा धीरात्मवेदिनी ॥ (३२९)
[4](तस्याश्चार्थान्तरे वेद्ये दुर्घटौ वेद्यवेदकौ ।)
अवेद्यवेद्यकाकारा यथा भ्रान्तैर्निरीक्ष्यते ॥ (३३०)
विभक्तलक्षणग्राह्यग्राहकाकारविप्लवा ।
तथाकृतव्यवस्थेयं केशादिज्ञानभेदवत् ॥ (३३१)
यदा तदा न संचोद्यग्राह्यग्राहकलक्षणा ।
तदान्यसम्विदोभावात् स्वसम्वित्फलमिष्यते ॥ (३३२)
यदि बाह्योनुभूयेत को दोषो नैव कश्चन ।
इदमेव किमुक्तं स्यात् स बाह्योर्थोनुभूयते ॥ (३३३)
यदि बुद्धिस्तदाकारा सास्त्याकारनिवेशिनी[5] ।
सा बाह्यादन्यतो वेति विचारमिदमर्हति ॥ (३३४)
दर्शनोपाधिरहितस्याग्रहात्तद्ग्रहे ग्रहाद् ।
दर्शनं नीलनिर्भासं नार्थो बाह्योस्ति केवल [:] ॥ (३३५)
कस्यचित् किञ्चिदेवान्तर्व्वासनायाः प्रबोधकम् ।
ततो धियाम्विनियमो न बाह्यार्थव्यपेक्षया ॥ (३३६)
तस्माद् द्विरूपमस्त्येकं यदेवमनुभूयते ।
स्मर्यते चोभयाकारस्यास्या[6]सम्वेदनं फलम् ॥ (३३७)
यदा निष्पन्नतद्भाव इष्टोनिष्टोपि वापरः ।
विज्ञप्तिहेतुर्व्विषयस्तस्याश्चानुभवस्तथा ॥ (३३८)

[1] PS. भाव्यो बुद्ध्यास्ति । NR. (पृ० २७५) ० भाव्यो बुद्ध्याऽस्ति० । ग्राह्यग्राहकवैधुर्यात् ।

[2] PS. तत्स्वयं तत्प्रकाशते ।

[3] PVM. ०भवात् ।

[4] PS. अधिकं श्लोकार्द्धं ।

[5] PS. PVM. ०रविशेषिणी ।

[6] PVM. ०स्यास्य ।

यदा सविषयं ज्ञानं ज्ञानांऽशेर्थव्यवस्थितेः ।
तदा य आत्मानुभवः स एवार्थविनिश्चयः ॥ (३३९)
यदीष्टाकार आत्मा स्यादन्यथा वानुभूयते ।
इष्टोऽनिष्टोपि वा तेन भवत्यर्थः प्रवेदितः ॥ (३४०)
विद्यमानेपि बाह्येर्थे यथानुभवमेव सः ।
निश्चितात्मा स्वरूपेण नानेकात्मत्त्वदोषतः ॥ (३४१)
यदि बाह्यं न विद्येत कस्य सम्वेदनम्भवेत्
यद्यगत्या स्वरूपस्य बाह्यस्यैव न किम्मतं[1] ॥ (३४२)
अभ्युपायोपभेदेन[2] न स्यादनुभवो द्वयोः ।
अदृष्टावरणान्नो चेन्न[3] नामार्थवशा गतिः ॥ (३४३)
तम[ने]कात्मकं भावमेकात्मत्त्वेन दर्शयेत्[4] ।
तददृष्टं कथन्नाम भवेदर्थस्य वेदकम्[5] ॥ (३४४)
35a [इ]ष्टानिष्टावभासिन्यः कल्पना नाक्षधीर्यदि ।
अनिष्टादावसन्धानं[6] इष्टं[7] तत्रापि चेतसां ॥ (३४५)
तस्मात्प्रमेये[8] बाह्येपि युक्तं स्वानुभवः फलं ।
यतः स्वभावोस्य यथा तथैवार्थविनिश्चयः ॥ (३४६)
तदार्थाभासतैवास्य प्रमाणं न तु सन्नपि ।
[ग्राहकात्माऽपरार्थत्वा[1]द् बाह्येष्वर्थेष्वपेक्ष]ते[9] ॥ (३४७)
यस्माद्[10] यथा निविष्टोसावर्थात्मा प्रत्यये तथा ।
निश्चीयते निविष्टोसावेवमित्यात्मसंविदः ॥ (३४८)
इत्यर्थसंवित्सैवेष्टा यतोर्थात्मा न दृश्यते ।
तस्या[11] बुद्धिनिवेश्यार्थः[12] साधनं तस्य सा क्रिया ॥ (३४९)
यथा निविशते सो[ऽर्थो ज्ञाने तद्वत्प्रकाशते[13] ।
अर्थ][2]स्थितेस्तदात्मत्वात्स्वविदप्यर्थविन्मता ॥ (३५०)

[1] PS. PVM. नास्तीयं कारिका । [2] PS. PVM. अभ्युपायेपि भेदेन ।
[3] PS. PVM. अदृष्टावरणात् स्याच्चेन्न । [4] PVM. दर्शयत ।
[5] PS. PVM. ०दर्शकम् । [6] अनिष्टादावसत्त्वानां—इति वार्तिकालंकारपुस्तके । [7] दृष्टं—इति PVT. PVM. VA. VB. भो० भा० च ।
[8] तस्मात्प्रत्यये—इति VA. [9] ष्वपेक्ष्यते—इति VA. [10] PS. यथा ।
[11] PVM. तस्माद् । [12] VA. निवेश्यर्थः ।
[13] PS. PVM. ०र्थोयतः सा प्रथते तथा ।

तस्माद्विषयभेदोपि न स्वसंवेदनं फलं ।
उक्तं स्वभावचिन्तायां तादात्म्यादर्थसंविदः ॥ (३५१)
तथा[३] वभासमानस्य तादृशोन्यादृशोपि वा ।
ज्ञानस्य हेतुरर्थोपीत्यर्थस्येष्टा प्रमेयता ॥ (३५२)
यथाकथञ्चिचत्तस्यार्थरूपं[१] युक्त्यावभासिनः ।
अर्थग्रहः कथं सत्यं न जानेहमपीदृशं ॥ (३५३)
[२]अविभागोपि बुद्धयात्मा विपर्यासित[४]दर्शनैः ।
ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदवानिति[३] लक्ष्यते ॥ (३५४)
मंत्राद्युपप्लुताक्षाणां यथामृच्छकलादयः[४] ।
अन्यथैवावभासन्ते तद्रूपरहिता अपि ॥ (३५५)
तथैवादर्शनात्तेषामनुपप्लुतचक्षुषां[५] ।
[दूरे यथा वा मरुषु][६] महानल्पोपि दृश्यते ॥ (३५६)
यथानुदर्शनञ्चेयं मेयमानफलस्थितिः ।
क्रियते (ऽ) विद्यमानापि ग्राह्यग्राहकसंविदां ॥ (३५७)
अन्यथैकस्य भावस्य नानारूपावभासिनः ।
सत्यं[६] कथं स्युराकारास्तदेकत्वस्य हानितः ॥[६] (३५८)
35b [अन्यस्या[७]न्य]त्वहानेश्च नाभेदो रूपदर्शनात् ।
रूपाभेदे[८]पि पश्यन्तो धीरभेदं व्यवस्यति ॥ (३५९)
भावा येन [illegible] तद्रूपं नास्ति तत्त्वतः ।
यस्मादेकमनेकं वा[९] रूपं तेषां न विद्यते ॥ (३६०)
साधर्म्यदर्शनाल्लोके भ्रान्तिर्न्नामोपजायते ।
[अतदात्मनि[1] तादा]त्म्यव्यवसायेन नेह तत् ॥ (३६१)
अदर्शनाज्जगत्यस्मिन्नेकस्यापि तदात्मनः ।
अस्तीयमपि यात्वन्तरुपप्लवसमुद्भवा ॥ (३६२)

[१] PVM. PS. ०चित्तस्यार्थं ० PVM. ० मुक्तावभा० ।
[२] NR. श्लोकवार्त्तिकव्याख्यायां न्यायरत्नाकरे पृ० २७२ ।
[३] PS. PVM. NR. भेदवानिव । [४] PS. ते वै मृ० ।
[५] VA. चेतसाम् ।
[६] NR. (पृ० २८६) ०थैकत्वभावः स्याज्ज्ञानाकाराव० । सत्त्वं० तथैकत्व० PS. सत्या ।
[७] अन्यस्यान्य—VA.
[८] VA. रूपात् भेदं हि ।
[९] च—इति VA. PVM.

दोषोद्भवा प्रकृत्या सा वितथप्रतिभासिनी ।
अनपेक्षितसाधर्म्यदृगादि[स्तै]मिरादिवत् ॥ (३६३)
तत्र[2] बु]द्धेः परिच्छेदो[1] ग्राहकाकारसम्मतः ।
तादात्म्यादात्मवित्तस्य स तस्याः साधनं ततः[2] ॥ (३६४)
तत्रात्मविषये माने यथा रागादिवेदनं ।
इयं सर्व्वत्र संयोज्या[3] मानमेयफलस्थितिः ॥ (३६५)
तत्राप्यनुभवात्म[त्वात्ते योग्या स्वात्म[3]संवि]दि ।
इति सा योग्यता मानमात्मा मेयः फलं स्ववित ॥ (३६६)
ग्राहकाकारसंख्याता परिच्छेदात्मतात्मनि ।
सा योग्यतेति च प्रोक्तं प्रमाणं स्वात्मवेदनं ॥ (३६७)
सर्व्वमेव हि विज्ञानं विषये[भ्यः समुद्भवद् ।
तद[4]र्थ][4]स्यापि हेतुत्वे कथं [5]स्याद्विषयाकृति ॥ (३६८)
यथैवा[illegible]तुत्वेऽपत्यजन्मनि[6] ।
पित्रोस्तदेकस्याकारं धत्ते नान्यस्य कस्य[5]चित् ॥ (३६९)
तद्धेतुत्वेन तुल्येपि तदन्यविषयं [7]मतं ।
विष[यत्वं] तद[ङ्गे[8]न[8] तदभावे न तद्भवे]त् ॥ (३७०)
अनर्थाकारशङ्का स्यादप्यर्थवति चेतसि ।
अतीतार्थग्रहे सिद्धे द्विरूपत्वात्मवेदने[9] ॥ (३७१)
नीलाद्याभासभेदित्वान्नार्थो जातिरतद्वति ।
सा वा नित्या न जातिः [स्यान्नित्या वा जनिका कथं ॥[6] (३७२)
362a नामादिकं निषिद्धं प्राङ् नायमर्थवतां क्रमः ।
इच्छामात्रानुबन्धित्वाद[10]र्थशक्ति[र्] न सिध्यति ॥ (३७३)

(२) स्मृतिचिन्ता

स्मृतिश्चेदृग्विधं ज्ञानं तस्याश्चानुभवाद्भवः ।
स चार्थाकाररहितः सेदानीं तद्वती कथं ॥ (३७४)

[1] PS. परिच्छेदे । [2] VA. साधनं ततः । PVM. तस्य साधनं ततः ।
[3] PS. ०त्र योज्या सा । [4] PS. PVM. तदन्य० ।
[5] PVM. कथञ्चिद् । [6] PS. PVM. ०कालादेर्हे० ।
[7] PS. VA. PVM. तदन्यैर्व्विषये । [8] PVM. तदंशेन ।
[9] VA. कथं चिदात्म० । [10] PS. PVM.० मात्रानुरोधि ० ।

नार्थाद्भावस्तदाऽभावात्स्या[त्तथानुभवेपि सः ।[1]
आकारः स च] नार्थस्य स्पष्टाकारविवेकतः ॥ (३७५)
व्यतिरिक्तं तमाकारं[१] प्रतीयादपरस्तथा ।
नित्यमात्मनि सम्बन्धे प्रतीयात्कथितश्च न ॥ (३७६)
एकैकेनाभिसम्बन्धे प्रतिसन्धिर्न्न युज्यते ।
एकार्थाभिनिवेशात्मा [प्रवक्तृश्रोतृचेतसोः ॥ (३७७)
तदेकव्यवहारश्चेत्सादृश्यादतदाभयोः ।[2]
भिन्नात्मार्थः कथं ग्राह्यस्तदा स्याद्धीरनर्थिका ॥ (३७८)
तच्चानुभवविज्ञानमु[२]भयाङ्शावलम्बिना ।
एकाकारविशेषेण तज्ज्ञानेनानुबध्यते[२] ॥ (३७९)
[अन्यथा ह्यतदाकारं कथं][३] ज्ञानेऽधिरोहति ।[3]
एकाकारोत्तरं ज्ञानं तथाह्युत्तरमुत्तरं ॥ (३८०)
तस्यार्थरूपेणा[४]कारावात्माकारश्च कश्चन ।
द्वितीयस्य तृतीयेन ज्ञानेन हि विविच्य[५]ते ॥ (३८१)
अर्थकार्यतया ज्ञान [स्मृतावर्थस्मृतेर्यदि ।
भ्रा] न्त्या[4] सङ्कलनं ज्योतिर्म्मनस्कारे च सा भवेत् ॥ (३८२)
सर्वेषामपि कार्याणां कारणैः स्यात्तथा ग्रहः ।
कुलालादिविवेकेन न स्मर्येत घटस्ततः ॥ (३८३)
यस्मादतिशया(ज्)ज्ञानमर्थसंसर्गभाजनं ।
[सारूप्यात्तत्किमन्यत्स्याद्[६] दृष्टे]श्च यमलादिषु ॥ (३८४)
आद्यानुभयरूपत्वे ह्येकरूपे व्यवस्थितं ।
द्वितीयं व्यतिरिच्येत न परामर्शचेतसा ॥ (३८५)
अर्थसंकलनाश्लेषा धीर्द्वितीयावलम्बते ।
नीलादिरूपेण धियं [भासमानां पुरस्ततः[६] ॥ (३८६)
36b अन्यथाह्याद्यमेवैकं संयोज्येतार्थसम्भवात् ।
ज्ञानं नादृष्टसम्बन्धं पूर्व्वार्थेनोत्तरोत्तरं ॥ (३८७)

[१]PVM. तदाकारं। [२]PVM. ०विज्ञानेनोभयांशा०। PS. स्वज्ञानेना०
[३] PS. ह्यतदारूढं। PVM. ०तथारूपं। [४] VA. तस्यार्थरुपेण।
[५] VA. विभाव्यते। [६] PS. सारूप्य०।

सकृत्संवेद्यमानस्य नियमेन धिया सह ।
विषयस्य ततोन्यत्वं केनाकारेण सिध्यति ॥ (३८८)
भेदश्च भ्रान्ति[1]विज्ञानैर्दृश्येते[न्दाविवाद्वये ।][1]
[सम्वित्तिनियमो नास्ति भिन्नयोर्नीलपीतयोः ॥ (३८९)
नार्थोऽसं] वेदनः कश्चिदनर्थस्यापि[2] वेदनं ।
दृष्टं सम्वेद्यमानं तत् तयोर्नास्ति विरोधिता[3] ॥ (३९०)
तस्मादर्थस्य दुर्व्वारं ज्ञानकालावभासिनः ।
ज्ञानादव्यतिरेकित्वं हेतुभेदानुमा भवेत् ॥ (३९१)
अभावाद्दृबुद्धीनां सत्स्वप्यन्येषु हेतुषु ।
नि [यमं यदि न ब्रूयाद्[2] प्रत्ययात्सम]नन्तरात् ॥ (३९२)
बीजादङ्कुरजन्माग्नि[4]धूमात्सिद्धिरितोदृशी ।
बाह्यार्थाश्रयिणी यापि कारकज्ञापकस्थितिः[5] ॥ (३९३)
सापि तद्रूपनिर्भासास्तथा नियतसङ्गमाः ।
बुद्धीराश्रित्य कल्पेत यदि किं वा विरुध्यते ॥ (३९४)
अनग्निजन्यो धू[मः स्यात्तत्कार्या[3]त्कारणेऽगतिः ।]
न स्यात् कारणतायाम्वा कुत एकान्ततो गतिः ॥ (३९५)
तत्रापि धूमाभासा धीः प्रबोधपटुवासनां[6] ।
गमयेद[7]ग्निनिर्भासान्धियमेव न पावकं ॥ (३९६)
तद्योग्यवासनागर्भ एव धूमावभासिनीं ।
व्यनक्ति चित्तसन्तानो धियं धू[मोग्नितस्ततः ॥[4] (३९७)
अस्त्येष वि]दुषां वादो बाह्यन्त्वाश्रित्य वर्ण्यते ।
द्वैरूप्यं सहसंवित्तिनियमात्तच्च सिध्यति ॥ (३९८)
ज्ञानमिन्द्रियभेदेन पटुमन्दाविलादिकां ।
प्रतिभासभिदामर्थे बिभ्रदेकत्र दृश्यते ॥ (३९९)
अर्थस्याभिन्नरूपत्वादेकरूपं [भवेन्मनः ।
सर्वं तदर्थमर्था][5]श्चेत्तस्य नास्ति तदाभता ॥ (४००)

[1] PVM. भ्रान्त० ; VV. (पृ० ७९) ।　[2] PS. PVM. ०नर्थ वापि ।
[3] VA. PVM. विवेकिता ।　[4] PS. ०जन्मादे । PVM. ०जन्माग्नेः ।
[5] PS. ०रकव्यापकस्थितिः ।　[6] PS. पटुवासनी ।　[7] PS. गमयत्य० ।

अर्थाश्रयेणोद्भवतस्तद्रूपमनुकुर्व्वतः ।
तस्य केनचिदंशेन[1] परतोपि भिदा भवेत् ॥ (४०१)
तथा ह्याश्रित्य पितरं तद्रूपो हि सुतः पितुः ।
भेदं केनचिदंशेन कुतश्चिदवलम्बते ॥ (४०२)
[मयूरचन्द्रकाकारं नी]ललोहितभास्वरं ।[6]
37a सम्पश्यन्ति प्रदीपादेर्म्मण्डलं मन्दचक्षुषः ॥ (४०३)
तस्य तद्बाह्यरूपत्वे का प्रसन्नेक्षणेऽक्षमा ।
भूतं पश्यंश्च[2] तद्दर्शी[3] कथञ्चोपहतेन्द्रियः[4] ॥ (४०४)
शोधितं तिमिरेणा[स्य व्यक्तं च]क्षुरतीन्द्रियं ।
पश्यतोन्याक्ष्य[5]दृश्ये[र्थे तदव्यक्तं कथं पुनः ॥[1] (४०५)
आलोकाक्षमनस्काराद]न्यस्यैकस्य गम्यते ।
शक्तिर्हेतुस्ततो नान्योऽहेतुश्च विषयः कथं ॥ (४०६)
स एव यदि धीहेतुः किं प्रदीपमपेक्षते ।
दीपमात्रेण धी[6]भावादुभयत्रापि[7] कारणं ॥ (४०७)
दूरासन्नादिभेदेन व्यक्ताव्यक्तं न युज्यते ।
तत्स्यादा[लोकभेदाच्चेत्तत्पिधानापि[2]धान]योः ॥ (४०८)
तुल्या दृष्टिरदृष्टिर्वा सूक्ष्मोंऽशस्तस्य कश्चन ।
आलोकेन न मन्देन दृश्यतेऽतो भिदा यदि ॥ (४०९)
एकत्वेऽर्थस्य बाह्यस्य दृश्यादृश्यभिदा कुतः ।
अनेकत्वेऽणुशो भिन्ने दृश्यादृश्यभिदा कुतः ॥ (४१०)
मान्द्यपाटवभे[देन भासो बुद्धिभिदा यदि ।[3]]
भिन्नेऽन्यस्मिन्नभिन्नस्य कुतो भेदेन भासनं ॥ (४११)
मन्दं तदपि तेजः किमावृत्तेरिह सा न किम् ।
तनुत्वात्तेजसोप्येतदस्त्यन्यत्राप्यतानवं ॥ (४१२)
अत्यासन्ने च सुव्यक्तं तेजस्तत्स्यादतिस्फुटं ।
तत्राप्यदृष्टमाश्रित्य भवेद्रूपा[न्तरं यदि ॥ (४१३)

[1] VA. ० दंगेन । [2] PS. पश्यन्न ।
[3] VA. भूतमपश्यंस्त—भो० भा० च ।
[4] PS. कथं वोपहृ० । [5] PVM. ०न्याक्ष० ।
[6] VA. दीपमात्रेण सद्भावात् । [7] PS. ०दुभयत्रात्र ।

अन्योन्यावरणात्[4]] तेषां स्यात्तेजोविहतिस्ततः ।
तत्रैकमेव दृश्येत तस्यानावरणे सकृत् ॥ (४१४)
पश्येत् स्फुटास्फुटं रूपमेकोऽदृष्टेन वारणे ।
अर्थानर्थौ न येन स्तस्तददृष्टं करोति किं ॥ (४१५)
तस्मात्सम्विद् यथा हेतुर्जायमानार्थसंश्रयात् ।
[प्रतिभासभिदां धत्ते शेषाः][5] कुमतिदुर्न्नयाः ॥ (४१६)
ज्ञानशब्दप्रदीपानां प्रत्यक्षस्येतरस्य वा ।
जनकत्वेन पूर्व्वेषां क्षणिकानाम्विनाशतः ॥ (४१७)
व्यक्तिः कुतोऽसतां ज्ञानादन्यस्यानुपकारिणः ।
व्यक्तौ व्यज्येत सर्व्वोर्थस्तद्धेतोर्न्नियमो [यदि ॥ (४१८)
37b नैषापि कल्पना ज्ञा][6]ने ज्ञानं त्वर्थावभासतः ।
तं व्यनक्तीति कथ्येत तदभावेपि तत्कृतं ॥ (४१९)
नाकारयति चान्योर्थोऽनुपकारात्सहोदितः ।
व्यक्तौ नाकारयज्ज्ञानं[1] स्वाकारेण कथं भवेत् ॥ (४२०)
वस्त्रोपलादिरप्यर्थः स्थिरः सोन्यानपेक्षणात् ।
सकृत्सर्वस्य[जनयेज्ज्ञानानि जगतः समं ॥[4] (४२१)
क्रमाद्भव]न्ति तान्यस्य सहकार्युपकारतः ।
आहुः प्रतिक्षणं भेदं स दोषो[2]त्रापि पूर्ववत् ॥ (४२२)

(३a.) स्वसंवेदनचिन्ता

सम्वेदनस्य तादात्म्ये न विवादोऽस्ति कस्यचित् ।
[3]तस्यार्थरूपता[5][ऽ]सिद्धा सापि सिध्यति संस्मृतः ॥ (४२३)
भेदेनाननुभूतेस्मिन्नविभक्ते स्वगोचरैः ।
[एवमेतन्न खल्वेवमिति सा स्यान्न[2]] भेदिनो ॥ (४२४)
न चानुभवमात्रेण कश्चिद्भेदो विवेचकः ।
विवेकिनी न चास्पष्टभेदे धीर्भेददर्शिनः[4] ॥ (४२५)
द्वैरूप्यसाधनेनापि प्रायः सिद्धं स्ववेदनं ।
स्वरूपभूताभासस्य तदा संवेदनेक्षणात् ॥ (४२६)

[1] PVM. व्यक्तो । PS. व्यक्तेर्नाकारयन् । [2] VA. तद्दोषो ।
[3] VA. तस्यार्थरूपा । [4] PS. भेदधी० ।

[धियाऽतद्रूपया ज्ञाने निरुद्धे][3]ऽनुभवः कुतः[1] ।
स्वञ्च रूपं न सा वेत्तीत्युत्सन्नोनुभवोर्थिनः[2] ॥ (४२७)
बहिर्मुखञ्च तज्ज्ञानं भात्यर्थप्रतिभासवत् ।
बुद्धेश्च ग्राहिका बुद्धि[3]र्न्नित्यमन्तर्मुखात्मनि ॥ (४२८)
यो यस्य विषयाभासस्तं वेत्ति न तदित्यपि ।
प्राप्ता[4] [का सम्विदन्यास्ति ताद्रूप्यादितिचे][6]न्मतं ॥ (४२९)
प्राप्तं संवेदनं सर्व्वसदृशानां परस्परं ।
बुद्धिः स्वरूपा[5] तद्विच्चेत् नेदानीं वित्सरूपिका ॥ (४३०)
स्वयं सोनुभवस्तस्या न स सारूप्यकारणः ।
क्रियाकर्म्मव्यवस्थायास्तल्लोके [6]स्यान्निबन्धनं ॥ (४३१)
[स्वभावभूततद्रूपसंविदा][6]रोपविप्लवात् ।
नीलादेरनुभूताख्या नानुभूतेः परात्मनः ॥ (४३२)
धियो नीलादिरूपत्वे बाह्योर्थः किंप्रमाणकः ।
धियोऽनीलादिरूपत्वे स तस्यानुभवः कथं ॥ (४३३)
यदासंवेदनात्मत्वं[7] न सारूप्यनिबन्धनं ।
[सिद्धं तत्स्वत एवास्य किमर्थेनोपनीयते][6] ॥ (४३४)
[8][सर्व्वात्मना हि सारूप्ये ज्ञानमज्ञानतां व्रजेत्[9] ।
साम्ये[10] केनचिदंशेन स्यात्सर्व्वं सर्व्ववेदनं[11] ॥ (४३५)
यथा नीलादिरूपत्वान्नीलाद्यनुभवो मतः ।
तथानुभवरूपत्वात्तुल्यो[12]प्यनुभवो भवेत् ॥ (४३६)
नानुभूतोनुभव   इत्यर्थवत्तद्विनिश्चयः ।
तस्माददोष इति चेत् नार्थेप्यस्त्येष सर्व्वदा ॥ (४३७)
कस्माद्वानुभवे नास्ति सति सत्तानिबन्धने ।
अपि चेदं यदाभाति दृश्यमाने सितादिके ॥ (४३८)

[1] PS. PVM. कथं । [2] PVM. ऽखिलः । [3] PVM. वित्ति ० ।
[4] PS. प्राप्तं । [5] PS. PVM. सरूपा । [6] PS. व्यवस्थायां त० ।
[7] PS. PVM. यदा न संवे० । [8] PS. (४३५–५२५)
[9] PS. PVM. न च सर्वात्मना साम्यमज्ञानत्वप्रसङ्गतः । [10] PVM. न च ।
[11] PS. PVM. ०शेन सर्वं सर्वस्य वेदनं । NR. (पृ० २७५) एकदेशेन सारूप्ये सर्वः स्यात् सर्ववेदकः । सर्वात्मना तु० [12] PVM. तस्याप्य ।

पुंसः[१] सिताद्यभिव्यक्तिरूपं सम्वेदनं स्फुटम्[२] ।
तत्किं सिताद्यभिव्यक्तेः[३] पररूपमथात्मनः ॥ (४३९)
पररूपेऽप्रकाशायां व्यक्तौ व्यक्तं कथं सितं[४] ।
ज्ञानं व्यक्तिर्न सा व्यक्तेत्यव्यक्तमखिलं जगत् ॥ (४४०)
व्यक्तेर्व्यक्त्यन्तरव्यक्तावपि दोषप्रसङ्गतः ।
दृष्ट्या वाज्ञातसम्बन्धम्विशिनष्टि तया कथम् ॥ (४४१)
यस्माद् द्वयोरेकगतौ न द्वितीयस्य दर्शनम् ।
द्वयोः संसृष्टयोर्दृष्टौ स्याद् दृष्टमिति निश्चयः ॥ (४४२)
सरूपं दर्शनं यस्य दृश्यतेन्येन चेतसा ।
दृष्टाख्यातन्न चेत्सिद्धं सारूप्येस्य स्ववेदनम् ॥ (४४३)
अथात्मरूपन्नो वेत्ति पररूपस्य वित्कथम् ।
सारूप्याद्वेदनाख्या च प्रागेव प्रतिपादिता ॥ (४४४)
दृष्टयोरेव सारूप्यग्रहोर्थञ्च न दृष्टवान् ।
प्राक् कथन्दर्शनेनास्य सारूप्यं सोध्यवस्यति ॥ (४४५)
सारूप्यमपि नेच्छेद्यः तस्य नोभयदर्शनं ।
तदार्थो ज्ञात[५]मिति च ज्ञाते चेति गता कथा ॥ (४४६)
अथ स्वरूपं न[६] तर्हि स्वयमेव प्रकाशते ।
यत्तस्यामप्रकाशायामर्थः स्यादप्रकाशितः ॥ (४४७)
एतेनानात्मवित्पक्षे सर्व्वार्थादर्शनेन ये ।
अप्रत्यक्षां धियं प्राहुस्तेपि निर्व्वर्णितोत्तराः ॥ (४४८)
आश्रयालम्बनाभ्यासभेदाद् भिन्नप्रवृत्तयः ।
सुखदुःखाभिलाषादिभेदा बुद्धय एव ताः ॥ (४४९)
प्रत्यक्षाः तद्विविक्तञ्च नान्यत्किञ्चिद्विभाव्यते ।
तथा सति परोप्येनान् [७]भुञ्जीतान्येन विद्यदि ॥ (४५०)

[१] PS. पुंसां । [२] स्वभाववेदनद्योतं किमिदमुत्पत्तिभासकम् ॥ इत्यधिको भो० भा० ।
[३] PS. किं तत् सिता० ।
[४] PS. पररूपप्रकाशायां व्यक्तौ व्यक्तं सितं कथम् ।
[५] PVM. ज्ञान० ।
[६] PS. PVM. सा । [७] PS. PVM. यत्तज्ज्ञानं परोप्येतान् ।

तज्जा तत्प्रतिभासा वा यदि धीर्वेत्ति नापरा ।
आलम्बमानस्यान्यस्याप्यस्त्यवश्यमिदं[१] द्वयम् ॥ (४५१)
अथ नोत्पद्यते तस्मान्न च तत्प्रतिभासिनी ।
सा धीर्न्निर्विषया प्राप्ता सामान्यञ्च तदग्रहे ॥ (४५२)
न गृह्यत इति प्रोक्तं न च तद्वस्तु किञ्चन ।
तस्मादर्थावभासोसौ नान्यस्तस्या धियस्ततः ॥ (४५३)
सिद्धे प्रत्यक्षभावात्मविदा गृह्णाति तत्पुनः[२] ।
नाध्यक्षमिति चेदेष कुतो भेदः समार्थयोः ॥ (४५४)
अदृष्टैकार्थयोगादेः सम्विदो नियमो यदि ।
सर्व्वथान्यो न गृह्णीयात्सम्विद्भेदोप्यपोदितः ॥ (४५५)
येषाञ्च योगिनोन्यस्य प्रत्यक्षेण सुखादिकं ।
विदन्ति तुल्यानुभवास्तद्वत्तेपि[३] स्युरातुराः ॥ (४५६)
विषयेन्द्रियसम्पाताभावात्तेषां तदुद्भवं ।
नोदेति दुःखमिति चेत् न वै दुःखसमुद्भवः ॥ (४५७)
दुःखासम्वेदनं[४] किन्तु दुःखे ज्ञानसमुद्भवः[५] ।
दुःखोपकारयोर्हेतुर्नहि दुःखाद्यवेदने[६] ॥ (४५८)
भासमानं स्वरूपेण पीडा दुःखं स्वयं यदा ।
न तदालम्बनं ज्ञानं न तदैवं प्रयुज्यते ॥ (४५९)
भिन्ने ज्ञानस्य सर्व्वस्य तेनालम्बनवेदने ।
अर्थसारूप्यमालम्ब्य[७] आत्मवित्तिः स्वयं स्फुटः ॥ (४६०)
[अपि चाध्यक्षताऽभावे धियः स्याल्लिङ्गतो गतिः ।
तच्चाक्षमर्थो धीः पूर्व्वो मनस्कारोपि वा भवेत् ॥ (४६१)]
कार्यकारणसामग्र्यामस्यां सम्बन्धिनापरं ।
सामर्थ्या[?ध्यो]दर्शनात्तत्र नेन्द्रियं व्यभिचारतः ॥ (४६२)
तथार्थौ धीमनस्कारौ ज्ञानं तौ च न सिध्यतः ।
नाप्रसिद्धस्य लिङ्गत्वं व्यक्तिरर्थस्य चेन्मता ॥ (४६३)

[१] PS. ॰ न स्यादन्यस्या॰; VA. आलम्बनस्या नास्या॰ ।
[२] PS. तान् पुनः । [३] PS. तद्वदेव ।
[४] PS. PVM. दुःखस्य वेदनं । [५] PS. दुःखाज्ज्ञान॰ ।
[६] PS. PVM. न हि दुःखाद्यसम्वेद्यं पीडानुग्रहकारणं ।
[७] PS. PVM. ॰रूपमालम्ब॰ ।

लिङ्गं सैव ननु ज्ञानं व्यक्तोर्थोनेन वर्ण्णितः ।
व्यक्तावननुभूतायां तद्व्यक्तत्त्वाविनिश्चयात् ॥ (४६४)
अथार्थस्यैव कश्चित्स विशेषो व्यक्तिरिष्यते ।
नानुत्पादव्ययवतो विशेषोऽर्थस्य कश्चन ॥ (४६५)
तदिष्टौ वा प्रतिज्ञानं चणभङ्गः प्रसज्यते ।
स च ज्ञातोऽथवाऽज्ञातो भवेज्ज्ञातस्य लिङ्गता ॥ (४६६)
यदि ज्ञाते[ऽ]परिच्छिन्ने ज्ञातोसाविति तत्कुतः ।
ज्ञातत्वे ना परिच्छिन्नमपि तद् गमकं कथम् ॥ (४६७)
अदृष्टदृष्टयोर्थेन दृष्टादृष्टा न हि क्वचित् ।
विशेषः सोन्यदृष्टावप्यस्तीति स्यात्स्वधीगतिः ॥ (४६८)
तस्मादनुमितिर्बुद्धेः स्वधर्मनिरपेक्षिणः ।
केवलान्नार्थधर्मात्कः स्वधर्मः स्वधियो परः ॥ (४६९)
यः[1] प्रत्यक्षो धियो हेतुः तुल्यकारणजन्मनः (।) ।
तस्य भेदः कुतो बुद्धेर्व्यभिचार्यन्यजश्च सः॥ (४७०)
रूपादीन् पञ्च विषयानिन्द्रियाण्युपलम्भनम् ।
मुक्त्वा न कार्यमपरं तस्याः समुपलभ्यते[2] ॥ (४७१)
तत्रात्यक्षं द्वयं पञ्चस्वर्थेष्वेकोपि नेक्ष्यते ।
रूपदर्शनतो जातो योन्यथा व्यस्तसम्भवः ॥ (४७२)
[यदेवमप्रतीतं तल्लिङ्गमित्यप्य[3]लौकिकं ।]
विद्यमानेपि लिङ्गे तान्तेन सार्द्धमपश्यतः ॥ (४७३)
कथं प्रतीतिलिङ्गं हि नादृष्टस्य प्रकाशकम् ।
तत एवास्य लिङ्गात्प्राक् प्रसिद्धेरूपवर्ण्णने ॥ (४७४)
दृष्टान्तान्तरसाध्यत्वं तस्यापोत्यनवस्थितिः ।
इत्यर्थस्य धियः सिद्धिः नार्थात्तस्याः कथञ्चन ॥ (४७५)
तदप्रसिद्धावर्थस्य[4] स्वयमेवाप्रसिद्धितः ।
प्रत्यक्षाञ्च धियं दृष्ट्वा तस्याश्चेष्टाभिधादिकं ॥ (४७६)
परचित्तानुमानञ्च न स्यादात्मन्यदर्शनात् ।
[सवन्धस्य] मनोबुद्धाव[र्थलिङ्गाप्रसिद्धितः] ॥ (४७७)

[1] PVM. प्रत्यक्षाधिगतो । [2] PS. समुपलक्ष्यते ।
[3] PS. PVM. । ०त्यतिलौकिकं । [4] PS. तदप्रसिद्धार्थत्वस्य ।

प्रकाशिता कथम्वा स्यात् बुद्धिर्बुद्ध्यन्तरेण वः ।
अप्रकाशात्मनोः सा मा[१] व्यङ्ग्यव्यञ्जकता कुतः ॥ (४७८)
विषयस्य कथं व्यक्तिः प्रकाशे रूपसंक्रमात् ।
स च प्रकाशस्तद्रूपः स्वयमेव प्रकाशते ॥ (४७९)
तथाभ्युपगमे बुद्धेः बुद्धौ बुद्धिः स्ववेदिका ।
सिद्धान्यथा तुल्यधर्मा विषयोपि धिया सह ॥ (४८०)
इति प्रकाशरूपा नः स्वयं धीः संप्रकाशते[२] ।
अन्योस्यां [३]रूपसंक्रान्त्या प्रकाशः सम्प्रकाशते ॥ (४८१)
सादृश्येपि हि धीरन्या प्रकाश्या न तया मता ।
स्वयं प्रकाशना[४]दर्थस्तद्रूपेण प्रकाशते ॥ (४८२)
यथा प्रदीपयोर्दीपघटयोश्च तदाश्रयः ।
व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावेन[५] व्यवहारः प्रतन्यते ॥ (४८३)
विषयेन्द्रियमात्रेण न दृष्टमिति निश्चयः ।
तस्माद्यतोयं तस्यापि वाच्यमन्यस्य दर्शनम् ॥ (४८४)

(३b.) स्वसंवित्तिसिद्धिः

स्मृतेरप्यात्मवित्सिद्धा ज्ञानस्यान्येन वेदने ।
दीर्घादिग्रहणन्न स्याद्बहुमात्रा[६]नवस्थितेः ॥ (४८५)
अवस्थितावक्रमायां सकृदाभासनान्मतौ ।
वर्णः स्यादक्रमो दीर्घः क्रमवानक्रमां कथं ॥ (४८६)
उपकुर्यादसंश्लिष्यन्वर्णभागः परस्परं (।)
अक्रमेण ग्रहादन्तक्रमवद्धीश्च नो भवेत् ॥ (४८७)
आन्त्यं पूर्वस्थितादूर्ध्वं वर्द्धमानो ध्वनिर्भवेत् ।
धियः स्वयञ्च न स्थानं तदूर्ध्वविषयास्थितेः ॥ (४८८)
स्थाने स्वयन्न नश्येत् सा पश्चादप्यविशेषतः ।
दोषोयं[७] सकृदुत्पन्नाक्रमवर्णस्थितावपि ॥ (४८९)
सकृद्यत्नोद्भवाद् व्यर्थः स्याद्यत्नश्चोत्तरोत्तरः ।
व्यक्तावप्येष वर्णानां दोषः समनुषज्यते ॥ (४९०)

---

[१] PVM. साम्यात् ।   [२] PS. ०रूपार्था धीः स्वयं सत्प्रकाशते ।
[३] PS. अन्योस्या ।   [४] PVM. प्रकाशमानार्थ० ।
[५] PS. PVM. व्यञ्जकभेदेन ।   [६] PS. ०वंशमात्रा० ।   [७] PS. हात्वायं ।

अनेकया तद्ग्रहणे यान्त्या धीः सानुभूयते ।
न दीर्घग्राहिका सा च तन्न स्याद्दीर्घधीस्मृतिः ॥ (४९१)
पृथक् पृथक् च बुद्धीनां सम्वित्तौ तु ध्वनिः श्रुतेः[1] ।
अविच्छिन्नाभता न स्याद् घटनञ्च निराकृतम् ॥ (४९२)
विच्छिन्नं शृण्वतोप्यस्य यद्यविच्छिन्नविभ्रमः ।
ह्रस्वद्वयोच्चारणेपि स्यादविच्छिन्नविभ्रमः ॥ (४९३)
विच्छिन्ने दर्शने चाक्षादविच्छिन्नाधिरोपणं ।
नाक्षात्सर्व्वाद्य[2]बुद्धीनां वितथत्वप्रसङ्गतः ॥ (४९४)
सर्व्वान्त्योपि हि वर्णात्मा निमेषतुलितस्थितिः ।
स च क्रमादनेकाणुसम्बन्धेन [नि] न[3]तिष्ठति ॥ (४९५)
एकाणवत्ययकालश्च कालोणी[4]यान् क्षणो मतः ।
बुद्धिश्च क्षणिका तस्मात्क्रमाद्वर्णान्प्रपद्यते ॥ (४९६)
इति वर्णेषु[5] रूपादावविच्छिन्नावभासिनी ।
विच्छिन्नाप्यन्यथा[6] बुद्धिः सर्व्वा स्याद्वितथार्थिका ॥ (४९७)
घटनं यच्च भावानामन्यत्रेन्द्रियविभ्रमात् ।
भेदालक्षणविभ्रान्तं स्मरणान्तद्विकल्पकं । (४९८)
तस्य स्पष्टावभासित्वं जल्पसंसर्गिणः कुतः ।
नाक्षग्राह्योस्ति शब्दानां योजनेति विवेचितम् ॥ (४९९)
विच्छिन्नं पश्यतोप्यक्षैर्घटयेद्यदि कल्पना ।
अर्थस्य तत्सम्वित्तेश्च सततं भासमानयोः ॥ (५००)
बाधकेऽसति सन्न्याये विच्छिन्न इति तत्कुतः ।
बुद्धीनां शक्तिनियमादिति चेत्स कुतो मतः ॥ (५०१)
युगपद् बुद्ध्यदृष्टेश्चेत् तदेवेदं विचार्यते ।
तासां समानजातीये सामर्थ्यनियमो भवेत् ॥ (५०२)
तथाहि सम्यक् लक्ष्यन्ते विकल्पाः क्रमभाविनः ।

(४) प्रत्यभिज्ञाचिन्ता

एतेन यः समक्षेर्थे प्रत्यभिज्ञानकल्पनां (५०३)

[1] PS. ०त्तौ न तद्ध्वनिश्रुतिः । PVM. सम्वित्तौ तद् ।
[2] PVM. सर्वाक्षबु० । [3] PVM. नितिष्ठति ।
[4] PVM. कालोल्पीयान् । [5] PVM. वर्णेपि । [6] PVM. ०न्यया ।

स्पष्टावभासां प्रत्यक्षां कल्पयेत् सोपि वारितः[१] ।
केशगोलकदीपादावपि स्पष्टावभासनात् ॥ (५०४)
प्रतीतिभेदे[२]ऽप्यध्यक्षा धीः कथन्तादृशी भवेत् ।
तस्मान्न प्रत्यभिज्ञानाद्वर्णाद्येकत्वनिश्चयः ॥ (५०५)
पूर्व्वानुभूतस्मरणात्तद्धर्मारोपणाद्विना ।
स एवायमिति ज्ञानं नास्ति तच्चाक्षजे कुतः ॥ (५०६)
न चार्थज्ञानसम्वित्योर्युगपत्सम्भवो यतः ।
लक्ष्यते प्रतिभासो वा[३] नार्थार्थज्ञानयोः पृथक् (५०७)
न ह्यर्थाभासि च ज्ञानमर्थो बाह्यश्च केवलः ।
एकाकारमतिग्राह्ये[४] भेदाभावप्रसङ्गतः । (५०८)
सूपलक्ष्येण भेदेन यौ सम्वित्तौ न लक्षितौ ।
अर्थार्थप्रत्ययौ पश्चात् स्मर्येते तौ पृथक् कथम् ॥ (५०९)
क्रमेणानुभवोत्पादेऽप्यर्थार्थमनसोरयं ।
प्रतिभासस्य नानात्वचोद्यदोषो दुरुद्धरः ॥ (५१०)
[५]अर्थसम्वेदनं तावत्ततोर्थाभासवेदनं (।)
न हि सम्वेदनं शुद्धं भवेदर्थस्य वेदनं ॥ (५११)
[तथा हि] नीलाद्याकार एक एकं च वेदनं (।)
लक्ष्यते न तु नीलाभे वेदने वेदनं परं[६] ॥ (५१२)
ज्ञानान्तरेणानुभवो भवेत्तत्रापि च[७] स्मृतिः ।
दृष्टा तद्वेदनं केन तस्याप्यन्येन चेदिमां ॥ (५१३)
मालां ज्ञानविदां कोयं जनयत्यनुबन्धिनीम् ।
पूर्व्वा धीः सैव चेन्न स्यात्सञ्चारो विषयान्तरे ॥ (५१४)
तां ग्राह्यलक्षणप्राप्तामासन्नां जनिकां धियं ।
अगृहीत्वोत्तरं ज्ञानं गृह्णीयादपरं कथम् ॥ (५१५)
आत्मनि ज्ञानजनने स्वभावे नियताञ्च तां ।
को नामान्यो विबध्नीयाद् बहिरङ्गे[८]ऽन्तरङ्गिकाम् ॥ (५१६)

[१] PS. स निवारितः। [२] PS. प्रतीतभे०। [३] PS. PVM. ०भासौ द्वौ।
[४] PS. एकाकारमिति ग्राह्ये। [५] PVM. नोपलभ्यतेऽस्य व्याख्यानं।
[६] PS. पृथक्। [७] PS. हि; NR. (पृ० २७७) ०भवे हीष्टा०; प्रमाणसमुच्चये १।१३ ० नान्तरेणाऽनुभवोऽनिष्टस्तत्र०। [८] PS. बहिरङ्गो।

बाह्यः सन्निहितोप्यर्थः तां विबन्धुं[1] हि न प्रभुः ।
धियं नानुभवेत् कश्चिदन्यथार्थस्य सन्निधौ ॥ (५१७)
न च[2][ा]सन्निहितार्थास्ति दशा काचिदतो धियः ।
उत्स[3]न्नमूला स्मृतिरप्युत्सन्नेत्युज्ज्वलं मतम् ॥ (५१८)
अतीतादिविकल्प(ा)नां येषां नार्थस्य सन्निधिः ।
सञ्चारकरणाभावादुत्सोदेदर्थचिन्तनम् ॥ (५१९)
आत्मविज्ञानजनने शक्तिसंक्षयतः शनैः ।
विषयान्तरसञ्चारो यदि सैवार्थधीः कुतः ॥[4] (५२०)
[5][शक्तिक्षये पूर्वधियो] नहि धीः प्राग्धिया विना ।
अन्यार्थाशक्तिविगुणे ज्ञाने ज्ञानोदयागतेः ॥ (५२१)
सकृद्विजातीयजातावप्येकेन पटीयसा ।
चित्तेनाहितवैगुण्यादालयान्नान्यसम्भवः ।[6] (५२२)
नापेक्षेतान्यथा साम्यं मनोवृत्तेर्मनोन्तरं ।
मनोज्ञानक्रमोत्पत्तिरप्यपेक्षाप्रसाधनी ॥ (५२३)
एकत्वान्मनसोन्यस्मिन्शक्तस्यान्या गतिर्यदि[7] ।
ज्ञानान्तरस्यानुदयो न कदाचित्सहोदयात ॥ (५२४)
समवृत्तौ च तुल्यत्त्वात्सर्व्वदान्यागतिर्भवेत् ।
जन्म चात्ममनोयोगमात्रजानां सकृद् भवेत् ॥ (५२५)
एकैव चेत्क्रियैकः स्यात् किन्दीपो नैकदर्शनः ।
क्रमेणापि न शक्तं स्यात्पश्चादप्यविशेषतः ॥ (५२६)
अनेन देहपुरुषावुक्तौ संस्कारतो यदि ।
नियमः स कुतः पश्चात् बुद्धेश्चेदस्तु सम्मतम् ॥] (५२७)
42a न ग्राह्यतान्याजननाज्जननं ग्राह्यलक्षणं ।
अग्राह्यं न हि तेजोस्ति न च सौक्ष्म्याद्यनंश[8]के ॥ (५२८)

[1] PVM. विबध्नन् ।
[2]PVM. न च सन्निहितार्था० । [3]PVM. उत्खात० ।
[4] प्र० स० १।१३; NR. (पृ० २७७)० तथा नस्यात् स चेष्यते ।
[5] PS. पूर्वधीशक्तिनाशे हि नार्थे संक्रमणं भवेत्—भो० भा० ।
[6] PS. ०याद्याद्यसम्भवः । [7] PS. PVM. ०स्यान्यगतेर्यदि ।
[8] VA. ०द्यनंगके—इति वा.

ग्राह्यताशक्तिहानिः स्यात् नान्यस्य जननात्मनः ।
ग्राह्यताया न खल्वन्यज्जननं ग्राह्यलक्षणे ॥ (५२९)
साक्षान्न ह्यन्यथाबुद्धे रूपादिरुपका[रकः ।
ग्राह्यताल[1]क्षणा]दन्यस्तद्भावनियमोऽस्य कः ॥ (५३०)
बुद्धेरपि तदस्तीति सापि तत्वे व्यवस्थिता ।
ग्राह्योपादानसंवित्ती चेतसो ग्राह्यलक्षणं ॥(५३१)

(५) योगिनां ज्ञानम्

रूपादेश्चेतसश्चैवमविशुद्धधियं प्रति ।
ग्राह्यलक्षणचिन्तेयमचिन्त्या योगिनां गतिः ॥ (५३२)
[तत्र सूक्ष्मादिभावेन][2] ग्राह्यमग्राह्यतां व्रजेत् ।
रूपादिबुद्धेः किं जातं पश्चाद् यत् प्राङ् न विद्यते ॥ (५३३)
सति स्वधीग्रहे[१] तस्मात्सैवान[२]न्तरहेतुना ।
चेतसो ग्राह्यता सैव ततोनार्थान्तरा गतिः[३] ॥ (५३४)
नानैकशक्त्यभावेपि भावो नानैककार्यकृत् ।
[प्रकृत्यैवेति गदितं ना]नैकस्मान्न चेद्भवेत् ॥[3] (५३५)

(६) हेतु सामग्र्याः सर्वसम्भवः

न किञ्चिदेकमेकस्मात् सामग्र्याः सर्व्वसम्भवः ।
एकं स्यादपि सामग्र्योरित्युक्तं तदनेककृत् ॥ (५३६)[४]
अर्थपूर्व्वञ्च[५] विज्ञानं गृह्णीयाद् यदि धीः परा ।
पूर्वापरार्थभासित्वाच्चिन्तादावेकचेतसि[६] ॥ (५३७)
अभिलापद्वयं[4] नित्यं स्याद् दृष्टक्रममक्रमम् ।
द्विर्द्विरेकं च भासेत भासनादात्मतद्विदोः[७] ॥ (५३८)

(७) आत्मानुभूतं प्रत्यक्षम्

विषयान्तरसञ्चारे यद्यन्य[८]न्नानुभूयते ।
परानुभूति[९]वत्सर्व्वाननुभूतिः प्रसज्यते ॥ (५३९)

[१] PS. स्वध्यग्रहे । [२] VA. यैव । [३] PS. नार्थान्तरे ।
[४] VN. टीकायां पृ० ३९ (११) । [५] PS. अर्थं पूर्वं० ।
[६] PS. चित्रा० । [७] PS. PVM. ०दात्मतद्धियोः ।
[८] PVM. यद्यन्त्य० । [९] PS. PVM. परानुभूत० ।

आत्मानुभूतं [प्रत्यक्षं नानुभूतं परैः यदि ।)[5]
आत्मानुभूतिः सा सिद्धा कुतो येनैवमुच्यते ॥ (५४०)
व्यक्तिहेत्वप्रसिद्धिः स्यात् न व्यक्तेर्व्यक्तमिच्छतः ।
व्यक्त्यसिद्धावपि व्यक्तं यदि व्यक्तमिदं जगत् ॥ (५४१)

इति प्रमाणवार्त्तिककारिका[सु] प्रत्यक्षपरिच्छेदस[तृती]यः[1] ॥ ॥[6]

[1] PS. प्रमाणवार्त्तिककारिकासु तृतीयः परिच्छेदः ।

चतुर्थः परिच्छेदः

परार्थानुमानम्

१. परार्थानुमानलक्षणम् (दिग्नागस्य)

(१) तत्र स्वदृष्टग्रहणफलम्

42b परस्य प्रतिपाद्यत्वात् अदृष्टोपि स्वयं परैः ।
दृष्टः[१] साधनमित्येके तत्क्षेपायात्मदृग् वचः ।। (१)
अनुमाविषये नेष्टं परीक्षितपरिग्रहात् ।
वाच्य[२]प्रामाण्यमस्मिन् हि नानुमानं प्रवर्त्तते ।। (२)
बाधनायागमस्योक्तेः साधनस्य परं प्रति ।
सोप्रमाणं तदा [ऽ] सिद्धं तत्सिद्धम[खिलन्ततः ।। (३)
तदागमवतः सिद्धं यदि[३] क][1]स्य क आगमः ।
बाध्यमानः प्रमाणेन स सिद्धः कथमागमः ।। (४)
तद्विरुद्धाभ्युपगमस्तेनैव च कथं भवेत् ।
तदन्योपगमे तस्य त्यागाङ्गस्याप्रमाणता ।। (५)
तत्कि[४]न्न साधनं प्रोक्तं स्वप्रतीतिर्यदुद्भवा ।
युक्त्या ययागमो ग्राह्यो ग्राहि[५]कास्यापि सा न किं ।। (६)
[प्राकृतस्य सतः प्राग् यैः प्रतिपत्त्यक्षसं][2]भवैः[६] ।
साधनैः साधनान्यर्थशक्तिज्ञानेस्य तान्यलं ।। (७)
विच्छिन्नानुगमा येपि[७] सामान्येनाप्यगोचराः ।
साध्यसाधनचिन्तास्ति न तेष्वर्थेषु काचन ।। (८)

[१] PVM. दृष्टसाधनं । [२] PS.VA. PVM. वाचः ।
[३] PS. मिति । [४] PVM. तत्कस्मात्साधनं नोक्तं ।
[५] PVM. परस्यापि च । [६] PS.VA. PVM. सम्भवौ ।
[७] येऽपि विच्छिन्नसम्बन्धाः—भोटभाषान्तरे पाठः; VA. ये च ।

पुंसामभिप्रायवशात् तत्त्वातत्त्वव्यवस्थितौ ।
लुप्तौ हेतुतदाभासौ तस्य वस्त्वसमाश्रयात् ॥ (९)
स[न्नर्थो ज्ञानसापेक्षो नासन् ज्ञाने]³न[1] साधकः ।
सतोपि वस्त्वसंश्लिष्टाऽसंगत्या सदृशी गतिः ॥ (१०)
लिङ्गं स्वभावः कार्यं वा दृश्यादर्शनमेव वा ।
सम्बद्धं वस्तुतस्सिद्धं[2] तदसिद्धं किमात्मनः ॥ (११)
परेणाप्यन्यतो गन्तुमयुक्तं परकल्पितैः ।
प्रसङ्गो द्वयसम्बन्धादेकाभावे[3]न्य[हानये ॥ (१२)

(२) तत्रार्थग्रहणफलम्

तदर्थग्रहणं शब्द]⁴विकल्पारोपि[4]तात्मनां ।
अलिङ्गत्त्वप्रसिद्ध्यर्थमर्थादर्थ[5]प्रसिद्धितः ॥ (१३)
कल्पनागमयोः कर्त्तुरिच्छामात्रानुवृत्तितः[6] ।
वस्तुनश्चान्यथाभावात् तत्कृता[7] व्यभिचारिणः ॥ (१४)

२. पक्षचिन्ता

(१) पक्षहेतुवचनमसाधनम्

अर्थादर्थगतेः शक्तिः पक्षहेत्वभिधानयोः ।
नार्थे तेन तयोर्न[ास्ति स्वतः साधनसंस्थितिः ॥ (१५)
त]⁵त्पक्षवचनं वक्तुरभिप्रायनिवेदने ।
प्रमाणं संशयोत्पत्तेस्ततः साक्षान्न साधनं ॥ (१६)
साध्यस्यैवाभिधानेन पारंपर्येण नाप्यलं ।
शक्तस्य सूचकं हेतुवचोऽशक्तमपि स्वयं ॥ (१७)
हेत्वर्थविषयत्त्वेन तदशक्तोक्तिरीरिता ।
शक्तिस्त[स्यापि चेद्धेतुवचनस्य प्रवर्तनात ॥]⁶ (१८)
43a तत्संशयेन जिज्ञासोर्भवेत्प्रकरणाश्रयः ।
विपक्षोपगमेप्येतत्तुल्यमित्यनवस्थितिः ॥ (१९)

[1] PS.VA. PVM. ज्ञानेन । [2] PS. VA. वस्तुतः सिद्धं ।
[3] PVM. ०देकापाये । [4] PS. VA. PVM. कल्पनारोपि० ।
[5] PVM. अर्थस्य सिद्धितः। [6] VA. ०मात्रानुरोधतः ।
[7] VA. कल्पिता ।

अन्तरङ्गं तु सामर्थ्यं त्रिषु रूपेषु संस्थितं ।
तत्र स्मृतिसमाधानं तद्वचस्येव संस्थितं ॥ (२०)
अख्यापिते हि विषये हेतुवृत्तेरसंभवात् ।
विषयख्यापनादेव सिद्धा[१] चेत् [इति(स्यात) मतं॥ (२१)
व्याप्तिपूर्वं[२] विनाप्यस्मात्][1] कृतकः शब्द ईदृशः[३] ।
सर्व्वे [ऽ]नित्त्या इति प्रोक्तेप्यर्थात्तन्नाशधीर्भवेत् ॥ (२२)

(२) प्रतिज्ञा न साधनावयवः

अनुक्तावपि पक्षस्य सिद्धेरप्रतिबन्धतः ।
त्रिष्वन्यतमरूपस्यैवानुक्तिर्न्यूनतोदिता ॥ (२३)
साध्योक्तिं वा प्रतिज्ञां स वदन्[४] दोषैर्न्न युज्यते ।
साधनाधिकृतेरेव हेत्वाभासाप्रसङ्गतः ॥[५] (२४)
[अविशेषोक्तिरप्येकजा][2]तोये संशयावहा ।
अन्यथा सर्व्वसाध्योक्तेः प्रतिज्ञात्वं प्रसज्यते ॥ (२५)
सिद्धोक्तेः साधनत्त्वाच्चे[६]त्परस्यापि न दुष्यति ।
इदानीं साध्यनिर्देशः साधनावयवः कथं ॥ (२६)
साभासोक्त्याद्युपक्षेपपरिहारविडम्बना ।
असम्बद्धा [तथा ह्येष न न्याय इति सूचि][3]तं ॥ (२७)

(३) पक्षलक्षणकरणे प्रयोजनम्

गम्यार्थत्त्वेपि साध्योक्तेरसंमोहाय लक्षणं ।
तच्चतुर्लक्षणं रूपं निपातेषु[७] स्वयं पदैः ॥ (२८)
असिद्धासाधनार्थोक्तं वाद्य[८]भ्युपगम[९]ग्रहः ।
अनुक्तोपीच्छया व्याप्तः साध्य आत्मार्थवन्मतः ॥ (२९)
सर्व्वान्येष्टनिवृत्तावप्याशं[काप्थानवारणं ।
वृत्तौ स्वयं][4]श्रुतेः प्राह कृता चैषा तदर्थिका ॥ (३०)

[१] VA. सामर्थ्यमिति चेन्मतं; PS. PVM. ०ख्यापनावेव सिद्धो चेत्तस्य शक्तता [२] PS. उक्तमत्र । [३] PVM. ईदशाः ।
[४] VA. सम्वदन् । [५] VA. हेत्वाभास प्र० ।
[६] PVM. साधनत्वाच्च । [७] PVM. VA. रूपनिपा ० ।
[८] VA. ०र्थोक्तवाद्य । [९] PVM. ०गतग्रहः ।

(४) आत्मार्थत्वविवादे दोषः

विशेषस्तद्व्यपेक्षा[१]तः कथितो धर्म्मधर्मिणोः ।
अनुक्तावपि वाञ्छाया भवेत्प्रकरणाद् गतिः ॥ (३१)
अनन्वयोपि[२] दृष्टान्ते दोषस्तस्य यथोदितं[३] ।
आत्मा परश्चेत्सोऽसिद्ध [इति तत्रेष्टघातकृ[४]त्॥][5] (३२)
साधनं यद्विवादे न न्यस्तं तच्चेन्न साध्यते ।
किं साध्यमन्यथानिष्टं भवेद्वैफल्यमेव वा ॥ (३३)
सद्वितीयप्रयोगेषु निरन्वयो विरुध्यते ।
एतेन कथिते साध्यं सामान्येनाथ सम्मतं ॥ (३४)
तदेवार्थान्तराभावाद् [देहानाप्तौ न सिध्यति ।][6]
वाच्यं शून्यं प्रलपतां तदेतज्जाड्यवर्णितं[५] ॥ (३५)
तुल्यं नाशेपि चेच्छब्दघटभेदेन कल्पने ।
न सिद्धेन विनाशेन तद्वतः साधना[द्] ध्वनेः ॥ (३६)
तथार्थान्तरभावे स्यात्तद्वान् कुम्भोप्यनित्यता ।[7]
43b [विशि]ष्टो[६] ध्वनिनान्वेति नोचेन्नायोगवारणात् ॥ (३७)
द्विविधो हि व्यवच्छेदो वियोगापरयोगयोः ।
व्यवच्छेदादयोगे तु नान्येनानन्वयागमः[७] ॥ (३८)
सामान्यमेव तत् साध्यं न च सिद्धप्रसाधनं ।
विशिष्टं धर्मिणा तच्च न निरन्वयदोष[वत् ॥ (३९)
एतेन धर्म्मिधर्म्माभ्यां विशि][1]ष्टौ धर्म्मधर्म्मिणौ ।
प्रत्याख्यातौ निराकुर्वन् धर्म्मिण्येवमसाधनात् ॥ (४०)
समुदायापवादो हि न धर्म्मिणि विरुध्यते ।
साध्यं यतस्तथा नेष्टं साध्यो धर्म्मोत्र केवलः ॥ (४१)

[इति संग्रहः]

(५) स्वयंशब्दग्रहणफलम्

एकस्य धर्म्मिणः शास्त्रे नानाधर्मस्थितावपि ।
साध्य[ः स्यादात्मनैवेष्ट इत्युपात्ता][2] स्वयं श्रुतिः ॥ (४२)

[१] PVM. ०व्यपेक्षत्वात् । [२] VA. ० न्वयो हि । [३] VA. यथोदितः ।
[४] PVM. ०विघातवत् । [५] VA. जाड्यचिन्तितं ।
[६] PS, PVM. विशिष्टा । [७] PVM. वार्येनान० ।

शास्त्राभ्युपगमादेव समादानात्[1] प्रबाधने ।
तत्रैकस्यापि दोषः स्याद्यदि हेतुप्रतिज्ञयोः ॥ (४३)
शब्दनाशे प्रसाध्ये स्याद् गन्धे[2] भूगुणतास्रुतेः ।
हेतुर्व्विरुद्धोऽप्रकृतेर्न्नो चेदन्यत्र सा समा ॥ (४४)
अथ [त्र धर्मी प्रकृतस्तत्र शा][3]स्त्रार्थबाधनं[3] ।
अथ वादीष्टतां ब्रूयाद्धर्म्मिधर्म्मादिसाधनैः ॥ (४५)
कैश्चित्प्रकरणैरिच्छा भवेत्सा गम्यते च तैः ।
बलात्तवेच्छेयमिति व्यक्तमीश्वरचेष्टितं ॥ (४६)
वदन्न कार्यलिङ्गां तां व्यभिचारेण बाध्यते ।
अना[न्तरीयकेचार्थे बाधिते][4]न्यस्य का क्षतिः ॥ (४७)

३. शब्दाप्रामाण्यचिन्ता

(१) शास्त्रविरोधोऽकिञ्चित्करः

उक्तञ्च नागमापेक्षमनुमानं स्वगोचरे ।
सिद्धं तेन सुसिद्धं [4]तन्न तदा शास्त्रमीक्ष्यते ॥ (४८)
वादत्यागस्तदा स्याच्चेन्न तदानभ्युपायतः ।
उपायो ह्यभ्युपाये[ऽ]यमनङ्गं स तदापि सन ॥ (४९)
शास्त्रा[5] [विशुद्धे विषयद्वये शास्त्रपरिग्र][5]हं ।
चिकीर्षोः स हि कालः स्यात्तदा शास्त्रेण बाधनं ॥ (५०)
तद्विरोधेन चिन्तायास्तत्सिद्धार्थेष्वयोगतः ।
तृतीयस्थानसंक्रान्तौ न्याय्यः शास्त्रपरिग्रहः ॥ (५१)
तत्रापि साध्यधर्म्मस्य[6] नान्तरीयकबाधनं[7] ।
परिहार्यं न [चान्येषामनवस्था प्रसङ्गतः ॥] [6](५२)
44a केनेयं सर्व्वचिन्तासु शास्त्रं ग्राह्यमिति स्थितिः ।
कृतेदानीमसिद्धान्तैर्ग्राह्यो धूमेन नानलः ॥ (५३)
रिक्तस्य जन्तोर्ज्जातस्य गुणदोषमपश्यतः ।
विलब्धा वत केनामी सिद्धान्तविषमग्रहाः ॥ (५४)

[1] PS.VA. PVM. सर्व्वादानात् । [2] PVM. गन्धभूगुण० ।
[3] PS.VA. ०र्थसाधनं । [4] PS. प्रसिद्धं ।
[5] PS.VA. तथा । PVM. तदा । [6] PS. साध्यं ध० ।
[7] VA. सम्बद्धस्यैव बाधनं ।

यदि साधन एकत्र सर्व्वशास्त्रनिदर्शने[१] ।
दर्शयेत् साधनं स्यादित्येषा [लोकोत्तरा स्थितिः ॥ (५५)
असम्बद्धस्य धर्मस्य किमसि][1]द्धौ [न सिध्यति ।]
हेतुस्तत्साधनायोक्तः किं दुष्टस्तत्र सिध्यति ॥ (५६)
धर्म्मानननुपनीयैव दृष्टान्ते धर्म्मिणोऽखिलान् ।
वाग्धूमादेर्जनोन्वेति चैतन्यदहनादिकं ॥ (५७)
स्वभावं कारणं [२]वार्थोऽव्यभिचारेण साधयन् ।
कस्यचिद्वादि[३]बाध[यां स्वभावान्न निवर्त्तते ॥ (५८)
प्रपद्यमानश्चान्य][2]स्तं नान्तरीयकमीप्सितैः ।
साध्यार्थैर्हेतुना तेन कथमप्रतिपादितः ॥ (५९)
उक्तोनुक्तोपि चे[४]द्धेतुर्विरोधो[५] वादिनोत्र किं ।
न हि तस्योक्तिदोषेण स जातः शास्त्रबाधनः ॥ (६०)
बाधकस्याभिधानाच्चेद्दोषो यदि [वदेन्न सः ।
किन्न बाधेत सोऽकुर्वन्न][3]युक्तं केन दुष्यति ॥ (६१)
अन्येषु हेत्वाभासेषु स्वेष्टस्यैवाप्रसाधनात् ।
दुष्येद् व्यर्थाभिधानेन नात्र तस्य प्रसाधनात् ॥ (६२)
यदि किञ्चित् क्वचिच्छास्त्रे न युक्तं प्रतिषिध्यते ।
ब्रुवाणो युक्तमप्यन्यदिति राजकुल[स्थितिः ॥ (६३)
सर्वानर्थान् समीकृत्य वक्तुं][4]शक्यं न साधनं ।
सर्व्वत्र तेनोत्सन्नेयं[६] साध्यसाधनसंस्थितिः ॥ (६४)
विरुद्धयोरेकधर्म्मिण्ययोगादस्तु बाधनं ।
विरुद्धैकान्तिकेनात्र तद्वदस्ति विरोधिता ॥ (६५)
अबाध्यबाधकत्त्वेपि तयोः शास्त्रार्थविस्रवात् ।
[असम्बन्धेपि बाधा चेत् स्यात् सर्व्वं][5]सर्व्वबाधकं[७] ॥ (६६)
सम्बन्धस्तेन तत्रैव[८] बाधनादस्ति चेदसत् ।
हेतोः सर्व्वस्य चिन्त्यत्वात् स्वसाध्ये गुणदोषयोः ॥ (६७)

---

[१] PS.VA. PVM. सर्वं शास्त्रं निदर्शने । [२] PVM. चार्थो ।
[३] PS.VA. PVM. ०चिद्वाद । [४] PVM. वा हेतु० ।
[५] PVM. विरोद्धा । [६] PVM. तेन सुच्छन्नेयं ।
[७] VA. ०बाधनं । [८] PVM. तस्यैव ।

नान्तरीयकता साध्ये सम्बन्धः सेह नेष्यते ।
केवलं शास्त्रबाधेह[१] दोषः सान्य[कृते समा[२] ॥ ६८]

44b (शास्त्राभ्युपगमात् साध्यः [३]शास्त्रदृष्टोऽखिलो यदि ।[३]
प्रतिज्ञा[ऽ]सिद्धदृष्टान्ते हेतुवादः प्रसज्यते ॥ (६९)
उक्तयोः साधनत्वेन नो चेदीप्सितबाधतः[४] ।
न्यायप्राप्तं न साध्यत्वं वचनाद्विनिवर्त्तते ॥ (७०)
अनीप्सितमसाध्यञ्चेद्वादिनान्योप्यनीप्सितः ।
धर्म्मे[ ]ऽसाध्यस्तदाऽसाध्यं बाधमानं विरोधि किम् ॥][1] (७१)

(२) अन्यथा स्वयंशब्दोऽनर्थकः

पक्षलक्षणबाह्यार्थः स्वयंशब्दोप्यनर्थकः ।
शास्त्रेष्विच्छाप्रवृत्यर्थो यदि शङ्कांगतो हि यः[५] ॥ (७२)
सोनिषिद्धः प्रमाणेन गृह्णन् केन निवार्यते ।
निषिद्धश्चेत्प्रमाणेन वाचा केन प्रवर्त्यते[६] ॥ (७३)
पूर्व्वमप्येष सिद्धान्तं स्वेच्छयैव गृहीत[वान् ।
कथ[७]ञ्चिदन्यं न[८] पुनर्ग्रहो][2] तुं लभते न किं ॥ (७४)
दृष्टेर्व्विप्रतिपत्तीनामत्राकार्षीत् स्वयं श्रुतिं ।
इष्टाक्षतिमसाध्यत्वमनवस्थाञ्च दर्शयन् ॥ (७५)
समयाहितभेदस्य परिहारेण धर्म्मिणः ।
प्रसिद्धस्य गृहीत्यर्थां[९] जगादान्यः स्वयं श्रुतिं ॥ (७६)
वि[चारप्रस्तुतेरेव प्रसिद्धः सिद्ध आ][3] श्रयः ।
स्वेच्छाकल्पितभेदेषु पदार्थेष्वविवादतः ॥ (७७)
असाध्यतामथ प्राह सिद्धादेशेन धार्मिणः ।
स्वरूपेणैव निर्देश्य इत्यनेनैव तद्गतं ॥ (७८)

[१] PS. VA. PVM. ०पीडेह । [२] PS. समः ।
[३] VA. PS. PVM. शास्त्राभ्युपगमात् साध्यः शास्त्रदृष्टोखिलो यदि ।
[४] PS. VA. PVM. ०वादतः [५] PS. VA. PVM. शङ्का कुतोन्वियं ।
[६] PS. निवर्त्यते ।
[७] PVM. किञ्चि० । [८] PVM. PS.VAB. स ।
[९] VA. ०त्यर्थं ।

सिद्धसाधनरूपेण निर्देशस्य हि सम्भवे ।
सा[ध्यत्वेनैव निर्देश्य इतीदं फल][4] वद्भवेत् ॥ (७९)
अनुमानस्य सामान्यविषयत्त्वञ्च वर्णितं ।
इहैवं न ह्यनुक्तेपि किञ्चित्पक्षे विरुध्यते ॥ (८०)
कुर्याच्चेद्धर्म्मिणं साध्यं ततः किन्तन्न शक्यते ।
कस्माद्धेत्वन्वयाभावान्न च[1] दोषस्तयोरपि[2] ॥ (८१)
[उत्तरावयवापेक्षो न दो][5]षः पक्ष इष्यते ।
तथा हेत्वादिदोषोपि पक्षदोषः प्रसज्यते ॥ (८२)
सर्व्वैः पक्षस्य बाधातस्तस्मात्तन्मात्रसङ्गिनः ।
पक्षदोषा मता नान्ये प्रत्यक्षादिविरोधवत् ॥ (८३)
हेत्वादिलक्षणैर्व्वाध्यं मुक्त्वा पक्ष [स्य लक्षणं ।
45a उच्यते परिहारार्थं][6] न[3] व्याप्तिव्यतिरेकयोः ॥ (८४)
स्वयन्निपातरूपाख्या व्यतिरेकस्य बाधिकाः ।
सह्[4] निराकृतेनेष्टश्रुतिरव्याप्तिबाधिनी[5] ॥ (८५)
साध्याभ्युपगमः पक्षलक्षणं तेष्वपक्षता ।
निरा[कृते बाधनतः शेषेऽलक्षणवृत्तितः ॥ (८६)
स्वयमिष्टाभिधानेन गतार्थेप्यवधारणे ।
कृत्यान्तेनाभिसम्बन्धादुक्तं काला][1]न्तरच्छिदे ॥ (८७)
इहानङ्गमिषेन्निष्टा तेनेप्सितपदे पुनः ।
अङ्गमेव तयाऽसिद्धहेत्वादि प्रतिषिध्यते ॥ (८८)
अवाचकत्त्वाच्चायुक्तं तेनेष्टा[6] स्वयमात्मना ।
अन[पेक्ष्याखिलं शास्त्रं तद[7]भीष्टस्य साध्यता ॥ (८९)
तेनानभीष्टसंसृष्टस्येष्टस्यापि हि बाधने ।
यथा साध्यमबा][2] धातः पक्षहेतू न दुष्यतः ॥ (९०)

[1] VA. ०न्ननु । [2] PS.VA. ०योरयम् ।
[3] PS.VA. PVM. म ।
[4] PS.VA. PVM. सहा । [5] PS.VA. PVM. बाधनी ।
[6] PS.VA. PVM. तेनेष्टं ।
[7] PVM. तद्वादीष्टस्य ।

(३) सहानिराकृतग्रहणफलम्

अनिषिद्धः प्रमाणाभ्यां स चोपगम इष्यते ।
सन्दिग्धे हेतुवचनाद् व्यस्तो हेतोरनाश्रयः ।। (९१)

(४) बाधा चतुर्विधा

अनुमानस्य भेदेन सा बाधोक्तिः[१] चतुर्विधा ।
अत्रा[२][भ्युपायः कार्याङ्गं स्वभावाङ्गं जगत्स्थितिः।। (९२)

(५) आगमस्ववचनयोस्तुल्यबलता

आत्मापरोधाभिम][3] तो भूतनिश्चययुक्तवाक् ।
आप्तः स्ववचनं शास्त्रं चैवमुक्तं समत्त्वतः[३] ।। (९३)
यथात्मनोऽप्रमाणत्त्वे वचनं न प्रवर्त्तते ।
शास्त्रसिद्धे[४] तथा नार्थे विचारस्तदनाश्रये ॥ (९४)
तत्प्रस्तावाश्रयत्त्वे हि [शास्त्रं वाधकमित्यमुम् ।
वक्तुमर्थं स्ववाचास्य सहोक्तिः साम्यदृष्टये ।।][4] (९५)
उदाहरणमप्यत्र सदृशं तेन दर्शितं[५] ।
प्रमाणानामभावे हि शास्त्रवाचोरयोगतः ॥ (९६)
स्ववाग्विरोधे विस्पष्टमुदाहरणमागमे ।
दिङ्मात्रदर्शनं तत्र प्रेत्य धर्म्मो [सुखप्रदः ।। (९७)
शास्त्रिणोप्यतदालम्बे विरुद्धोक्तौ तु वस्तुनि ।
न बा][5]धा प्रतिबन्धः स्यात्तुल्यशक्तितया[६] द्वयोः ।। (९८)
यथा स्ववाचि तच्चास्य तदा स्ववचनात्मकं ।
तयोः प्रमाणं[७] यस्यास्ति तत्स्यादन्यस्य बाधकं ।। (९९)
प्रतिज्ञामनुमानं वा प्रतिज्ञा[पेतयुक्तिका ।
तुल्यकक्ष्या यथार्थम्वा[८] बाधेत कथमन्यथा ॥][6] (१००)

---

[१] PS. VA. PVM. ०धोक्ता । [२] VA. PVM. तत्र ।
[३] VA. समन्ततः PVM. चैक० त्वतः ।
[४] VA. शास्त्रदृष्टे । [५] PS. VA. PVM. वर्णितं ।
[६] PS. VA. PVM. तुल्यकक्षतया; VB. PVM. ०तया तयो ।
[७] VB प्रामाण्यं । [८] PS. PVM. VB. तुल्यकक्षा ।

45b प्रामाण्यमागमानाञ्च प्रागेव विनिवारितं।
अभ्युपाय[१]विचारेषु तस्माद्दोषोयमिष्यते ॥ (१०१)

[इत्यन्तरश्लोकः।]

तस्माद्विषयभेदस्य दर्शनार्थ[२] पृथक् कृतः।
अनुमानाबहिर्भूतोप्यभ्युपायः प्रबाधनात् ॥ (१०२)
अन्यथातिप्रसङ्ग[ः स्याद् व्यर्थता वा पृथक्कृतेः।
भेदो वाङ्मात्रवचने प्रतिबन्धः[1] स्ववाच्यपि ॥ (१०३)
तेनाभ्युपगमाच्छास्त्रं प्रमाणं सर्व्ववस्तुषु।
बाधकं[३] यदि नेच्छेत्स बाधकं किम्पुनर्भवेत् ॥ (१०४)
स्ववाग्विरोधोऽभेदः स्यात् स्ववाक्शास्त्रविरोधयोः।
पुरुषेच्छा [कृता चास्य परिपूर्णा प्रमाणता ॥ (१०५)
तस्मात् प्रसिद्धेष्वर्थेषु शास्त्रत्या][2] गेपि न क्षतिः।
परोक्षेप्यागमाऽनिष्टौ[४] न चिन्तैव प्रवर्त्तते ॥ (१०६)
विरोधा[५]द्भावनप्राया परीक्षाप्यत्र तद्यथा।
अधर्ममूलं रागादि स्नानञ्चाधर्म्मनाश[६]नं ॥ (१०७)

(६) प्रसिद्धिबाधनमयुक्तम्

शास्त्रं य[त्सिद्धया युक्त्या स्ववाचा च न बाध्यते।
दृष्टेऽदृष्टेपि तद् ग्राह्यमिति चिन्ता][3] प्रवर्त्तते[७] ॥ (१०८)
अर्थेष्वप्रतिषिद्धत्त्वात् पुरुषेच्छानुरोधिनः।
इष्टशब्दाभिधेयत्त्वस्याप्तो वाक्षत[८]वाग्जनः ॥ (१०९)
उक्तः प्रसिद्धशब्देन[९] धर्म्मस्तद्व्यवहारजः।
प्रत्यक्षादि [मिता मानश्रुत्यारोपेण सूचिताः ॥ (११०)

[१] VA. अभ्युपेत। [२] VA. दर्शनाय।
[३] PS. बाधेत। [४] PS. VA. PVM. परोक्षेष्वागमानिष्टौ।
[५] PVM. विरोधोद्भावन०।
[६] VA. धर्मशोधनं। [७] PVM. प्रवर्त्यते।
[८] PS. VA. त्राक्षत। [९] VA. प्रसिद्धि०।

तदाश्रयभुवामिच्छावर्त्तित्वाद्]⁴निषेधितां[1] ।
कृतानामकृतानां वा[2] योग्यं विश्वं स्वभावतः ॥ (१११)
अर्थमात्रानुरोधिन्या भाविन्या भूतयापि वा ।
बाध्यते प्रतिरुन्धानः शब्दयोग्यतया [तया ॥ (११२)
तद्योग्यताबलादेव वस्तुतो घटितोध्वनिः ।
सर्व्वास्यामप्रतीतेपि][5] तस्मिंस्तत्सिद्धता ततः ॥ (११३)
असाधारणता न स्यात् बाधाहेतोरिहान्यथा[3] ।
तन्निषेधो[4]ऽनुमानात् स्याच्छब्दार्थेऽनक्षवृत्तितः ॥ (११४)
असाधारणता तत्र हेतूनां यत्र नान्वयि ।
सत्वमित्यस्योदाहारो हेतोरेवं कुतो मतः ॥ (११५)
[संकेतसंश्रयाः शब्दाः स चेच्छामात्रसंश्रयः ।
वा[5]सिद्धः शब्दसिद्धानामिति शाब्दप्रसिद्ध[6]वाक् ॥ (११६)
अनुमानप्रसाध्येषु[7] विरुद्धाव्यभिचारिणः ।
अभावं दर्शयत्येवं प्रतीतेरनुमात्वतः ॥ (११७)
अथवा ब्रुवतो लोकस्यानुमाऽभाव उच्यते ।
किन्तेन भिन्नविषया प्रतीतिरनुमानतः ॥ (११८)
तेनानुमानाद् वस्तूनां सदसत्तानुरोधिनः ।
भिन्नस्यातद्वशा[8]द् वृत्तिस्तदिच्छाजेति सूचितं ॥ (११९)
चन्द्रतां शशिनोऽनिच्छन् कां प्रतीतिं स वाञ्छति ।
इति तं प्रत्यदृष्टान्तं तदसाधारणं मतं ॥ (१२०)
नोदाहरणमेवैकमधि[9]कृत्येदमुच्यते ।
लक्षणत्वात् तथाऽवृक्षो धात्री[10]त्युक्तौ च बाधनात् ॥ (१२१)
अत्रापि लोके दृष्टत्वात् कर्पूररजतादिषु ।
समयाद् वर्त्तमानस्य काऽसाधारणताभि[11]धा ॥ (१२२)

[1] PS. VA. निषेधिनां। [2] VA. च।
[3] PS. बाधातोन्विहान्यथा। [4] PS. तन्निषेधानु० ।
[5] PVM. गासिद्धिः । [6] VB. प्रसिद्धि ।
[7] PVM. प्रसिद्धेषु । [8] PVM. ०तद्वशा ।
[9] VB. मेवैतदधि; PVM. मेवेदमधि । [10] PVM. वृक्षोऽधात्री ।
[11] PVM. ०पि वा ।

यदि तस्य क्वचित् सिध्येत् सिद्धं वस्तुबलेन तत् ।
प्रतीतिसिद्धोपगमेऽशशिन्यप्यनिवारणा[1]त् ॥ (१२३)
तस्य वस्तुनि सिद्धस्य शशिन्यप्यनिवारणं ।
तद्व[2]त् स्वभावे शशिनि वारणेपि न दुष्यति ॥ (१२४)
तस्मादवस्तुनियतसंकेतध्वनि[3]भाविनाम् ।
योग्याः पदार्था धर्माणामिच्छाया अनिरोधनात् ॥ (१२५)
तां योग्यतां नि[4]रुन्धानं संकेताप्रतिषेधजा ।
प्रतिहन्ति प्रतीताख्या[5] योग्यताविष[6]याऽनुमा ॥ (१२६)
शब्दानामर्थनियमः संकेतानुविधायिनां ।
नेत्यनेनोक्तमत्रैषां प्रतिषेधो विरुध्यते ॥ (१२७)
नैमित्तिक्याः श्रुतेरर्थमर्थम्वा पारमार्थिकं ।
शब्दानां प्रतिरुन्धानो न वाध्यस्तेन[7] वर्णितः ॥ (१२८)
तस्माद् विषयभेदस्य दर्शनाय पृथक्कृता ।
अनुमानावहिर्भूता प्रतीतिरपि पूर्ववत् ॥ (१२९)
सिद्धयोः पृथगाख्याने दर्शयँश्च प्रयोजनम् ।
एते सहेतुके प्राह नानुमाध्यक्षबाधने ॥ (१३०)

(७) प्रत्यक्षबाधा

तत्रा[8]प्यध्यक्षबाधायां नानारूपतया ध्व[9]नेः ।
प्रसिद्धस्य श्रुतौ रूपं यदेव प्रतिभासते ॥ (१३१)
अद्वयं शबलाभासस्यादृष्टेर्बुद्धिजन्मनः ।
तदर्थार्थोक्तिरस्यैव क्षेपेध्यक्षेण बाधनं ॥ (१३२)

४. सामान्यचिन्ता

(१) सामान्यं व्यावृत्तिलक्षणम्

तदेव रूपं तत्रार्थः शेषं व्यावृत्तिलक्षणं ।
अवस्तुरूपं[10] सामान्यमतस्तन्मात्रगोचरः ॥ (१३३)

[1] PVM. ०वारणं । [2] PVM. तद्वस्त्वभावे ।
[3] PPM. ०संकेतबल० । [4] PVM. विरू० ।
[5] PVM. प्रतीत्या० । [6] PVM. ०विषये० ।
[7] VB. वाध्यस्तेन; PS. न तेनेकोसि बाधनात् । PVM. बाधनार्हो हि ।
[8] PS. अत्रा० । [9] PVM. ध्वनौ । [10] PVM. अवस्तुभूतं ।

[1]तेन सामान्यधर्माणामप्रत्यक्षत्वसिद्धितः ।
प्रतिक्षेपेप्यबाधेति श्रावणोक्त्या प्रकाशितम् ॥ (१३४)
सर्व्वथाऽवाच्यरूपत्वात् सिद्धा तस्य समाश्रयात् ।
बाधनात् तद्बलेनोक्तः श्रावणेनाक्षगोचरः ॥ (१३५)

(२) स्वधर्मिग्रहणप्रयोजनम्

सर्व्वत्र वादिनो धर्मो यः स्वसाध्यतयेप्सितः ।
तद्धर्मवति बाधा स्यान्नान्यधर्मेण धर्मिणि ॥ (१३६)
अन्यथास्योपरोधः को बाधितेन्यत्र[2] धर्मिणि ।
गतार्थे लक्षणे नास्मिन् स्वधर्मिवचनं पुनः ॥ (१३७)
बाधायां धर्मिणापि स्यात् बाधेत्यस्य प्रसिद्धये ।
आश्रयस्य विरोधेन तदाश्रितविरोधनात् ॥ (१३८)
अन्यथैवम्विधो धर्मः साध्य इत्यभिधानतः ।
तद्बाधामेव मन्येत स्वधर्मिवच[3]नन्ततः ॥ (१३९)
नन्वेतदप्यर्थसिद्धं सत्यं केचित्तु धर्मिणः ।
केवलस्योपरोधेपि दोषवत्तामुपागताः ॥ (१४०)
यथा परैरनुत्पाद्यापूर्व्वरूपन्न खादिकं ।
सकृच्छब्दाद्यहेतुत्वादित्युक्ते प्राह दूषकः ॥ (१४१)
तद्वद् वस्तुस्वभावोऽसन् धर्मी व्योमादिरित्यपि ।
नैवमिष्टस्य साध्यस्य बाधा क्वचन विद्यते ॥ (१४२)
द्वयस्यापि हि साध्यत्वे साध्यधर्मोपरोधि यत् ।
बाधनं धर्मिणस्तत्र बाधेत्येतेन वर्णितम् ॥ (१४३)
तथैव धर्मिणोप्यत्र साध्यत्वात् केवलस्य न ।
यद्येवमत्र बाधा स्यात् नान्यानुत्पाद्यशक्तिकः ॥ (१४४)
सकृच्छब्दाद्यहेतुत्वात् सुखादिरिति पूर्व्ववत् ।
विरोधिता भवेदत्र हेतुरैकान्तिको यदि ॥ (१४५)
क्रमक्रियाऽनित्यतयोरविरोधाद् विपक्षतः ।
व्यावृत्तेः संशयादेष[4] शेषवद् भेद इष्यते ॥ (१४६)

---

[1] PS. नस्तः कारिकाद्वयं।
[2] PS. ०प्यत्र।
[3] PVM. स्वधर्मिग्रहण०।
[4] PVM. संशयान्नायं।

(३) धर्मिस्वरूपनिरासः

स्वयमिष्टो यतो धर्मः साध्यस्तस्मात् तदाश्रयः ।
बाध्यो न केवलो नान्यसंश्रयो वेति सूचितम् ॥ (१४७)
स्वयं श्रुत्यान्यधर्माणां बाधाऽबाधेति कथ्यते ।
तथा स्वधर्मिणान्यस्य धर्मिणोपीति कथ्यते ॥ (१४८)

५. पक्षदोषाः

(१) हेतुनिरपेक्षः पक्षदोषः

सर्व्वसाधनदोषेण पक्ष एवोपरुध्यते ।
तथापि पक्षदोषत्वं प्रतिज्ञामात्रसंज्ञिनः ॥ (१४९)
उत्तरावयवापेक्षो यो दोषः सोनुबध्यते ।
तेनेत्युक्तमतोऽपक्षदोषो सिद्धाश्रयादिकः ॥ (१५०)]
47a धर्म्मे[1] धर्म्मिविशेषाणां स्वरूपस्य च धर्म्मिणः ।
बाधा साध्याङ्गभूतानामनेनैवोपदर्शिता ॥ (१५१)

(२) अवयविनिरासः

तत्रोदाहृतिदिङ्मात्रमुच्यतेऽर्थस्य दृष्टये ।
द्रव्यलक्षणयोक्तो[2]न्यः संयोगेर्थोस्ति दृष्टिभाक् ॥ (१५२)
अदृश्यस्य[।]वि[3]शिष्टस्य [प्रतिज्ञा निष्प्रयोजना ।
इष्टोह्यवयवी कार्यं][1] दृष्टादृश्येष्व[4]सम्भवि ॥ (१५३)
अविशिष्टस्य साध्यस्य[5] साधने सिद्धसाधनं ।
गुरुत्वाधोगती स्यातां यद्यस्य स्यात् तुलानतिः[6] ॥ (१५४)
तन्निर्गुणक्रियस्तस्मात् समवायि न कारणं ।
तत एव न दृश्योसावदृष्टेः का[र्यरूपयोः ॥ (१५५)
तद्बाधान्यविशेषस्य नान्त][1]रीयकभाविनः ।
आसूक्ष्माद् द्रव्यमालायास्तौल्यत्त्वादङ्शुपातवत् ॥ (१५६)

[1] PVM. धर्मिधर्म० । [2] PS. VA. PVM. युक्तो ।
[3] PVM. अदृश्यस्य विशिष्टस्य ।
[4] VA. दृष्टाऽदृक्ष्येष्व । PVM. दृष्ट्वाऽदृश्येष्व ।
[5] PS. VA. वान्यस्य । PVM. चान्यस्य ।
[6] VA. यद्यसौ स्यात्तुलानतिः ।

द्रव्यान्तरगुरुत्त्वस्य गतिर्न्नेत्यपरोब्रवीत् ।
तस्य क्रमेण संयुक्ते पांशुराशौ सकृद्युते ॥ (१५७)
भेदः स्याद् गौरवे तस्मात् पृथक् [सह च तोलिते ।
क्रमेण[1] माष][2]कादीनां संख्यासाम्यं न युज्यते ॥ (१५८)
सर्षपादेर्महाराशेरुत्तरोत्तरवृद्धिमत्[2] ।
गुरु[3]त्त्वं कार्यमालाया यदि नैवोपलक्ष्य[4]ते ॥ (१५९)
आसर्षपाद् गुरु[5]त्वन्तु[दुर्ल्ल]क्षितम[न]ल्पकं ।
तौल्यं तत्कारण [ङ् कार्यगौरवानुपलक्षणात्][5] ॥ (१६०)
नन्वदृष्टोऽशुवत्[6] सोर्थो न च तत्कार्यमीक्ष्यते ।
गुरुत्वागतिवत् सर्वतद्गुणा[7]नुपलक्षणात ॥ (१६१)
मास[? ष]कादेरनाधिक्यमनतिः सोपलक्षण ।
यथास्वमक्षणादृष्टे[8] रूपादावधिकाधिके ॥ (१६२)
अभ्यु[9]पायः स्ववागा][5] दिबाधायाः सम्भवेन तु ।
उदाहरणमप्यन्यद्दिशा गम्यं यथोक्तया ॥ (१६३)

(३) नैयायिकपक्षलक्षणे दोषः

त्रिकालविषयत्त्वात्तु कृत्यानामतथात्मकं ।
तथा परं प्रतिन्यस्तं साध्यं नेष्टं तदापि तन् ॥ (१६४)
प्रत्यायनाधिकारैः स[10] [सव्वासिद्धावरोधिनी[11] ।[6]
47b त[12]स्मात्] साध्यश्रुतिर्न्नेष्टं[13] विशेषमवलम्बते ॥ (१६५)
तेनाप्रसिद्धदृष्टान्ते[14] हेतूदाहरणं कृतं ।
अन्यथा शशशृङ्गादौ सव्वासिद्धेपि साध्यता ॥ (१६६)

[1] PS. PVM. सुवर्ण ।
[2] VA. ० वृत्तिमत्; PS. PVM. सर्षपादाम० वृद्धिमत् ।
[3] PVM. गौरवं ।
[4] PVM. ० पलभ्यते ।
[5] PVM. गौरव० । दुर्लक्षत० ।
[6] PS. न च दृष्टो० ।
[7] VA. तत्तुला ।
[8] PS. यथास्वमुत्क्ष ।
[9] PVM. अभ्युपायस्ववागाद्यवाधायाः ।
[10] PS. VA. PVM. ० कारेतु ।
[11] PS. ० नुरोधिर्नी ।
[12] PVM. यस्मात् ।
[13] PS. ० न्नेष्टा वि ० ।
[14] VA. सन्दिग्ध० । PVM. ०दृष्टान्तहेतू० ।

सर्व्वस्य चाप्रसिद्धत्त्वात्[१] कथञ्चित्तेन न ज्ञमाः ।
कर्म्मादिभेदोपक्षेपपरिह[ा]राविवेचने ॥ (१६७)
प्र...गावत्त्वात्[२] साध्या[३]वयव इत्यसत् ।
तुल्या सिद्ध[न्ततातो[४] हि येनोपगमलक्ष][1]णाः ॥ (१६८)
समुदायस्य साध्यत्त्वेप्यन्योन्यस्य विशेषणं ।
साध्यं द्वयं तदाऽसिद्धं हेतुदृष्टान्तलक्षणं ॥ (१६९)
असम्भवात् साध्यशब्दो धर्म्मिवृत्तिर्यदोच्यते ।
शास्त्रेणालं यथायोगं लोक एव प्रवर्त्ततां ॥ (१७०)
साधनाख्यानसामर्थ्यात्तदर्थे साध्यता गता[५] ।
हेत्वादिवचनैर्व्याप्ते[रनाशङ्क्यश्च साधनं] ॥[2] (१७१)

(४) प्रतिज्ञालक्षणे दोषः

पूर्व्वावधारणे तेन प्रतिज्ञालक्षणाभिधा ।
व्यर्था व्याप्तिफला सोक्तिः सामर्थ्याद् गम्यते ततः ॥ (१७२)
विरुद्धतेष्टासम्बन्धोऽनुपकारसह[ा]स्थितीः ।
एवं सर्व्वाङ्गदोषाणां[६] प्रतिज्ञादोषता भवेत् ॥ (१७३)
पक्षदोषः परापेक्षो नेति च प्रतिपादितं ।
[इष्टासम्भव्यसिद्धश्च, स एव स्यात् निरा][3] कृतः ॥ (१७४)
अनित्यत्वसहेतुत्त्वे शब्द एवं प्रकीर्त्तयेत् ।
दृष्टान्ताख्यानतोऽन्यत्किमस्त्यत्रार्थ(ानु)दर्शनं[७] ॥ (१७५)

(५) सामान्यचिन्ता

विशेषे[८] भिन्नमाख्याय सामान्यस्यानुर्त्तवने ।
न तद् व्या[९]प्तेः फलं वा किं सामान्येनानुवर्त्तने[१०] ॥ (१७६)

---

[१]VA. ० सिद्धत्वं ।　[२]VA. स्वरूपत्वात् ।
[३]VA. साध्यो ।　[४]PVM. सिद्धान्तता ते ।
[५]VA. मता ।　[६]सर्वलिंगदोषाणां—भो० भा० ।
[७]VAB. किमस्त्यर्थानुदर्शनं । PS. किमत्यत्रार्थदर्शनं ।
[८]PS. विशेषभि० ।　[९]PVM. व्याप्तिः ।
[१०] VAB. सामान्यस्यानुवर्त्तने ।

स्यान्निराकरणं श[ब्दः स्थितेनैवेत्यतोब्रवीत् ।][4]
विरुद्ध[1]विषयेऽन्यस्मिन् वदन्नाहान्यतां श्रुतेः ॥ (१७७)
स[ा]च भेदाप्रतिक्षेपात् सामान्यानान्न विद्यते[2] ।
वृक्षो न शिंशपैवेति यथाप्रकरणे क्वचित् ॥ (१७८)
सर्व्वश्रुतेरेकवृत्तिर्न्निषेधः स्यान्न चेयता[3] ।
सो सर्व्वः सर्व्वभेदाना[मतत्वे तदसम्भवात् ॥ (१७९)
ज्ञाप्यज्ञापकयोर्भे][5]दाद्धर्म्मिणो हेतुभाविनः ।
असिद्धेर्ज्ञापकत्त्वस्य धर्म्म्यसिद्धः स्वसाधने ॥ (१८०)
धर्म्मधर्म्मिविवेकस्य सर्व्वभावेष्वसिद्धितः[4] ।
सर्व्वत्र दोषस्तुल्यश्चेन्न संवृत्या विशेषतः ॥ (१८१)
परमार्थविचारेषु तथाभूता [5]प्रसिद्धि[तः ।
तत्वान्यत्वं पदार्थेषु साम्वृतेषु निषिध्यते ॥][6] (१८२)
48a अनुमानानुमेयार्थव्यवहारस्थितिस्त्वियं ।
भेदं प्रत्ययसंसिद्धमवलम्ब्यावकल्पते[6] ॥ (१८३)
यथास्वं भेदनिष्ठेषु प्रत्ययेषु विवेकिनः ।
धर्म्मी धर्म्माश्च भासन्ते व्यवहारस्तदाश्रयः ॥ (१८४)
व्यवहारोपनीतोत्र स एवाश्लिष्टभेदधीः ।
साध्यः[7] साधनतां नीत[स्तेनासिद्धः प्रकाशितः[8] ॥ (१८५)
भेदसामान्ययोर्द्धर्म्म][1]भेदादङ्गाङ्गिता ततः ।
यथा[ऽ] नित्त्यः प्रयत्नोत्थः प्रयत्नोत्थतया[9] ध्वनिः ॥ (१८६)
पक्षाङ्गत्त्वेप्यबाधत्त्वान्नासिद्धिर्भिन्नधर्म्मिणि ।
यथाश्वो न विषाणित्त्वादेष पिण्डो विषाणवान् ॥ (१८७)
साध्यकालाङ्गता वा न निवृत्तेरुपलक्षणात्[10] ।
विशेष[ोपि प्रतिज्ञार्थो धर्मभेदान्न युज्यते ॥][2] (१८८)

[1] PS. विरुद्धं ।   [2] VAB. युज्यते ।
[3] स्याच्चेयता—भो॰भा॰; VAB. तावता ।   [4] भावेष्वभावतः—भो॰भा॰ ।
[5] PS. तस्य भूताप्र॰ ।   [6] VAB. ॰म्ब्य प्रकल्प्यते ।
[7] धर्म्मी—भो॰ भा॰ ।   [8] VB. प्रसिद्धितः ।
[9] PS. प्रमेयोत्थतया ।   [10] PS. VAB. PVM. ॰लक्ष्य तत् ।

६. हेतुचिन्ता

(१) हेतुलक्षणम्

पक्षधर्म्मप्रभेदेन सुखग्रहणसिद्धये ।
हेतुप्रकरणार्थस्य सूत्रसंक्षेप उच्यते ॥ (१८९)
अयोगं योगमपरैरत्यन्तायोगमेव च ।
व्यवच्छिनत्ति धर्म्मस्य निपातो व्यतिरेचकः ॥ (१९०)
विशेषणविशेष्याभ्यां क्रियया च सहोदितः ।
विवक्षातोऽ[प्र]यो[गेपि तस्यार्थोयं प्रतीयते ॥ (१९१)
व्यव][3]च्छेदफलं वाक्यं यतश्चैत्रो धनुर्धरः ।
पार्थो धनुर्धरो नीलं सरोजमिति वा यथा ॥ (१९२)
प्रतियोगिव्यवच्छेदस्तत्राप्यर्थेषु गम्यते ।
तथा प्रसिद्धेः सामर्थ्याद् विवक्षानुगमाद् ध्वनेः ॥ (१९३)
तदयोगव्यवच्छेदाद् धर्म्मि[1]धर्म्मविशेषणं ।
त[द्विशिष्टतया धर्मो न निरन्वयदो][4]षभाक् ॥ (१९४)

(२) हेतुभेदाः

स्वभावकार्यसिध्यर्थं द्वौ द्वौ हेतुविपर्ययौ ।
विवादाद्भेदसामान्ये शेषो व्यावृत्तिसाधनः ॥ (१९५)
न हि स्वभावादन्येन व्याप्तिर्गम्यस्य कारणे ।
सम्भवाद् व्यभिचारस्य द्विधा वृत्तिफलं ततः ॥ (१९६)
प्रयत्नानन्तरं ज्ञानं [प्राक् सतो नियमेन न ।][5]
तस्यावृत्त्यक्षशब्देषु सर्व्वथानुपयोगतः ॥ (१९७)
कदाचिन्निरपेक्षस्य कार्याऽकृति[2]विरोधतः ।
कादाचित्कफलं सिद्धं तल्लिङ्गं ज्ञानमीदृशं ॥ (१९८)

(३) कार्यस्वभावहेत्वोर्निर्देशस्य फलम्

एतावतैव[3] सिद्धोपि स्वभावस्य पृथक्कृतिः ।
कार्येण सह निर्द्देशे मा ज्ञासीत्स[र्व्वमीदृशं॥ (१९९)

---

[1] PS. VAB. PVM. धर्मी ।　　[2] PS. कार्यकृति ।
[3] VAB. एतेनैव प्र० PS. PVM. ०सिद्धेपि ।

व्युत्पत्त्यर्था च][6] हेतूक्तिरुक्तार्थानुमितौ कृता ।
प्रभेदमात्रमाख्यातं[१] लक्षणन्तु न भिद्यते ॥ (२००)
तेनात्र कार्यलिङ्गेन स्वभावोप्येकदेशभाक् ।
तस्योदाहृतिश्चातः प्रयत्नाद् व्यक्तिजन्मनः[२] ॥[7] (२०१)
48b यत्नान्तरी[यि]यका सत्ता यो वात्मन्य[३]विभागवान् ।
स तेनाव्यभिचारी[४] स्यादित्यर्थं तत्प्रभेदनं ॥ (२०२)
संयोगादिषु[५] येष्वस्ति प्रतिबन्धो न तादृशः ।
न ते हेतव इत्युक्तं व्यभिचारस्य[६] सम्भवात् ॥ (२०३)
सति वा प्रतिबन्धेस्तु स एव गतिसाधनः ।
नियमो ह्यविनाभावे[७]ऽनियतश्च न साधने[८] ॥ (२०४)

(४) विवादाद् भेदसामान्य इत्यस्य व्याख्यानम्

[ऐकान्तिकत्वं व्यावृत्तेरविनाभा][1]व उच्यते ।
तच्च नाप्रतिबद्धेषु तत एवान्वयि[९]स्थितिः ॥ (२०५)
स्वात्मत्वे हेतुभावे वा सिद्धे हि व्यतिरेकिता ।
सिध्येदतो विशेषे न व्यतिरेको न चान्वयः ॥ (२०६)
अदृष्टिमात्रमादाय केवलं व्यतिरेकिता ।
उक्ताऽनैकान्तिकस्तस्मादन्यथा गमको भवेत् ॥ (२०७)

(५) साध्याभावस्य साधनाभावेन न व्याप्तता

[प्राणाद्यभावो नैरात्म्येऽप्या][2]पीति विनिवर्त्तने[१०] ।
आत्मनो विनिवर्त्तेत प्राणादिर्यदि तच्च न ॥ (२०८)
अन्यस्य विनिवृत्त्यान्यविनिवृत्तेरयोगतः ।
तदात्मा तत्प्रसूतश्चे[११]न्नैतदात्मोपलम्भने ॥ (२०९)

[१] VAB. मारख्यातुं । PVM. अत्र प्रभेद आख्यातः । [२] PS. जन्मतोः ।
[३] PS. ० वात्मा सोऽवि० । VAB. यो वात्मो सो ।
[४] PS. स तेन व्य० । [५] PVM. संयोग्यादिषु ।
[६] PS. प्रतिबन्धस्य । [७] PS. PVM. ह्यविनाभावो ।
[८] VAB. PVM. साधनं । [९] VAB. PVM. ०न्वय ।
[१०] PS. विनिवर्त्तते । [११] PS. PVM. तत्प्रसूति ० ।

तस्योपलब्धावगतावगतौ च प्रसिध्यति ।
ते [illegible] दृष्टयदृष्टी न सिध्यतः ॥ (२१०)
[अन्यत्रादृष्टरूपस्य घटादौ][3] नेति वा कुतः ।
अज्ञातव्यतिरेकस्य व्यावृत्तेर्व्यापिता[1] कुतः ॥ (२११)
प्राणादेश्च क्वचिद् दृष्ट्या सत्त्वासत्त्वं प्रतीयते ।
तथात्मा यदि दृश्येत सत्त्वासत्त्वं प्रतीयते[2] ॥ (२१२)
यस्य हेतोरभावेन घटे प्राणो न दृश्यते ।
देहेपि यद्यसौ [न स्याद् युक्तो देहे न सम्भवः॥][4] (२१३)
भिन्नेपि किञ्चित् साधर्म्याद् यदि तत्त्वं प्रतीयते ।
प्रमेयत्त्वाद् घटादीनां सात्मत्त्वं किन्न मीयते ॥ (२१४)
अनिष्टञ्चेत्[3] प्रमाणं हि सर्व्वेष्टीनां निबन्धनं ।
भावाभावव्यवस्थां कः कर्त्तुं तेन विना प्रभुः ॥ (२१५)
स्मृती[च्छायत्नजः प्राणनिमेषादिस्तदुद्भवः ।][5]
विषयेन्द्रियवित्तिभ्यस्ताः[4] स्वजातिसमुद्भवाः ॥ (२१६)
अन्योन्यप्रत्ययापेक्षा अन्वयव्यतिरेकभाक् ।
एतावत्यात्मभावोयमनवस्थान्यकल्पने ॥ (२१७)
श्रावणत्त्वेन तत्तुल्यं प्राणादिर्व्यभिचारतः ।
न तस्य व्यभिचारित्त्वा[द् व्यतिरेकेपि चेत् कथं ॥][6] (२१८)
नासाध्यादेव विश्लेषस्तस्य नन्वेवमुच्यते[5] ।
साध्येपि[6] वृत्त्यभावोर्थात्तस्यान्यत्राप्यसौ समः ॥ (२१९)
असाध्यादेव विच्छेद इति साध्येस्तितोच्यते ।
अर्थापत्त्याऽत एवोक्तमेकेन द्वयदर्शनं[7] ॥[7] (२२०)
49a [ईदृ]गव्यभिचारोतोऽनन्वयेषु[8] न सिध्यति ।
प्रतिषेधनिषेधश्च विधानात् कीदृशोऽपरः ॥ (२२१)
निवृत्तिर्न्नासतः साध्यादसाध्येष्वेव नो ततः ।
नेति सैव निवृत्तिः किं निवृत्तेरसतो मता ॥ (२२२)

[1]PS. VAB. व्यावृत्तिव्यापिता । [2]PS. नास्ति कारिकार्द्धम् ।
[3]PS. PVM. अनिष्टेश्चेत् । [4]PVM. चित्तेभ्यस्ताः ।
[5]PS. ०वमिष्यते । [6]PS. VAB. PVM. साध्येनु ।
[7]PVM. नोभयदर्श० । [8]PVM. ०न्वयिषु ।

निवृत्त्यभावस्तु विधिर्व्वस्तुभावोऽसतोपि सन् ।
वस्त्वभावस्तु नास्तीति [पश्य बान्ध्यविजृम्भितम् ॥ (२२३)
निवृत्तिर्यदि तस्मिन्न हेतावृत्तिः किमि][1] ष्यते ।
सा पि न प्रतिषेधोयं निवृत्तिः किं निषिध्यते ॥ (२२४)
विधानं प्रतिषेधञ्च मुक्त्वा शाब्दोस्ति नापरः ।
व्यवहारः स चासत्सु नेति प्राप्तात्र मूकता ॥ (२२५)
सताञ्च न निषेधोऽस्ति सोऽसत्सु च न वर्त्तते[१] ।
जगत्यनेन न्यायेन नञर्थः प्रलयङ्गतः ॥ (२२६)
देशकालनिषेधश्चेद् य][2]थास्ति स निषिध्यते ।
न तथा न यथा सोस्ति तथापि न निषिध्यते ॥ (२२७)
तस्मादाश्रित्य शब्दार्थं भावाभावसमाश्रयं ।
अबाह्याश्रयमत्रेष्टं सर्व्वं विधिनिषेधनं ॥ (२२८)
ताभ्यां स धर्म्मी सम्बद्धः ख्यात्यभावेऽपि तादृशः ।
[शब्दप्रवृत्तेरस्तीति सोपीष्टो व्यवहारभाक् ॥][3] (२२९)
अन्यथा स्यात् पदार्थानां विधानप्रतिषेधने ।
एकधर्म्मस्य सर्व्वात्मविधानप्रतिषेधनं ॥ (२३०)
अनानात्मतया[२] भेदं नानाविधिनिषेधवत्[३] ।
एकधर्म्मिण्यसंहारो विधानप्रतिषेधयोः[४] ॥ (२३१)
एकं धर्म्मिणमुद्दिश्य नानाधर्म्म[समाश्रयं ।
विधावेकस्य तद्भाजमिवान्येषा[५]][4]मुपेक्षकं ॥ (२३२)
निषेधे तद्विविक्तञ्च तदन्येषामपेक्षकं[६] ।
व्यवहारमसत्यार्थं प्रकल्पयति धीर्यथा ॥ (२३३)
तं तथैवाविकल्पार्थं[७] भेदाश्रयमुपागताः ।
अनादिवासनोद्भूतं बाधन्तेऽर्थं न लौकिकं ॥ (२३४)

---

[१] PS. PVM. न विद्यते ।
[२] VB. अनात्मात्मतया । [३] PS. भेदेनान्येन विधिनिषेधनात् ।
[४] VA. विहितप्रतिषिद्धयोः; VB. ० प्रतिषेधयोः ।
[५] PS. मित्यन्येषा । [६] PS. नास्ति कारिकार्द्धम् ।
[७] VA. विकल्पार्थः ।

तत्फलोऽन[त्फलश्चार्थो भिन्न एकस्ततस्ततः ।
तैस्तैरुपप्लवैर्नीत[5]]सञ्चयापचयैरिव ॥ (२३५)
अतद्वानपि सम्बन्धात् कुतश्चिदुपनीयते ।
दृष्टि[1] भेदाश्रयैस्तेपि तस्मादज्ञातविप्लवाः ॥ (२३६)
सत्तासाधनवृत्तेश्च सन्दिग्धः स्यादसन्न सः ।
असत्त्वञ्चाभ्युपगमादप्रमाण[ा]न्न युज्यते ॥ (२३७)
असतोऽव्य[तिरेकेपि][6] सपक्षाद् विनिवर्त्तनं ।
सन्दिग्धं तस्य सन्देहाद् विपक्षाद् विनिवर्त्तनं ॥ (२३८)
एकत्र नियमे सिद्धे सिध्यत्यन्य[2]निवर्त्तनं ।
द्वैराश्ये सत्य[3]दृष्टेपि स्याददृष्टेपु[4] संशयः ॥ (२३९)
अव्यक्तिव्यापिनोप्यर्थाः सन्ति तज्जा[तिभाविनः ।
49b क्वचिन्न नियमो दृष्ट्या[5] पा][7] थवा लोहलेख्यवत् ॥ (२४०)
भावे विरोधस्याद[6]ष्टौ कः सन्देहं निवर्त्तयेत्[7] ।
क्वचिद् विनियमात् कोन्यस्तत्कार्यात्मतया स च ॥ (२४१)
नैरात्म्यादपि तेनास्य सन्दिग्धं विनिवर्तनं ।
अस्तु नाम तथाप्यात्मा नानैरात्म्यात् प्रसिध्यति ॥ (२४२)
येनासौ व्य [तिरेकस्य नाभावं भावमिच्छति ।
यथा नाव्य][1] तिरेकेपि प्राणादिर्न सपक्षतः[8] ॥ (२४३)
सपक्षाव्यतिरेकी चेद्धेतुर्हेतुरतोन्वयी ।
नान्वय्यव्यतिरेकी चेदनैरात्म्यं न[9] सात्मकं ॥ (२४४)
यन्नान्तरीयकः स्वात्मा यस्य सिद्धः[10] प्रवृत्तिषु ।
निवर्त्तकः स एवातः प्रवृत्तौ च प्र[वर्त्तकः ॥ (२४५)
नान्तरीयकता सा च साधनं सम][2] पेक्षते ।
[11]कार्ये दृष्टिरदृष्टिश्च कार्यकारणताहिता[12] ॥ (२४६)

---

[1] PS. दृष्टं । [2] VA. सिध्यत्येव । [3] PVM. सति दृष्टेषु ।
[4] SP. PVM. ददृष्टेपि । [5] PS. क्वचित् तन्निश्चयो दृष्टया ।
[6] PVM. ०दृष्टेः । [7] VA. PVM. निवारयेत् ।
[8] VA. सपक्षे प्राणतादिकः । PS. यथेष्टो व्यतिरेकोपि० ।
[9] PS. नैरात्म्यान्न । [10] PS. यस्यापि० ।
[11] PS. अकार्ये । [12] PS.VA. ०ताहिते ।

अर्थान्तरस्य तद्भावेऽभावो[1] नियमतोऽगतिः ।
अभावासम्भवात्तेषामभावे नित्यभाविनः ॥ (२४७)

(६) सामग्रीशक्तिभेदाद् विश्वरूपता

कार्यस्वभावभेदानां कारणेभ्यः समुद्भवात् ।
तैर्विना भवतोन्यस्मात् तज्जं रूपं कथम्भवे][8] त् ॥ (२४८)
सामग्रीशक्तिभेदाद्धि वस्तूनां विश्वरूपता[2] ।
सा चेन्न भेदिका प्राप्तमेकरूपमिदं जगत् ॥ (२४९)
भेदकाभेदकत्त्वे स्याद् व्याहता भिन्नरूपता ।
एकस्य नानारूपत्त्वे ते[3] रूपे पावकेतरौ ॥ (२५०)
[तत्तस्या जननं[4] रूपमन्यस्य यदि सैव सा ।][6]
न तस्याजननं रूपं तत्तस्याः सम्भवः[5] कथं ॥ (२५१)
ततः स्वभावौ नियतावन्योन्यं हेतुकार्ययोः ।
तस्मात् स्वदृष्टाविव तद् दृष्टे कार्येपि गम्यते ॥ (२५२)
एकं कथमनेकस्मात् क्लेदवद् दुग्धवारिणः ।
द्रवशक्तेर्य[तः क्लेदः सा त्वेकैव द्वयोरपि ॥][5] (२५३)
भिन्नाभिन्नः किमस्यात्मा भिन्नोथ[6] द्रवता कथं ।
अभिन्नेत्युच्यते बुद्धेस्तद्रूपाया अभेदतः[7] ॥ (२५४)
तद्वद्भेदेपि दहनो दहनप्रत्ययाश्रयः ।
येनाङ्शेनादधद्धूमं तेनाङ्शेन तथा गतिः ॥ (२५५)
दहनप्रत्ययाङ्गादे[वान्यापेक्षात् समुद्भवात् ।][6]
धूमोतद्व्यभिचारीति सि[8]द्धं कार्यं तथापरं ॥ (२५६)
धूमेन्धनविकाराङ्गं[9] तत्पदे दहनस्थितेः[10] ।
अनग्निश्चेदधूमोऽसौ सधूमश्चेत् सपावकः ॥ (२५७)
[11][नान्तरीयकता ज्ञेया यथास्वं हेत्वपेक्षया ।
स्वभावस्य यथोक्तं प्राक् विनाशकृतकत्वयोः ॥ (२५८)

[1] PS. PVM. ०ऽभावा । [2] VB. भिन्नरूपता ।
[3] PVM. VA. द्वे । [4] PS. तत्तस्माज्जनना ।
[5] VA. PVM. सम्भवेत्; PS. स भवेत् कथं । [6] VA. भिन्ने च ।
[7] PS. अयोगतः । [8] PVM. तद्वत् । [9] VA. PVM. राङ्गा० ।
[10] VB. स्थितिः । [11] VA. २६०–२८३ c. ।

[१] अहेतुत्वगतिन्यायः सर्व्वोयं व्यतिरेकिणः ।
अभ्यूह्यः श्रावणत्वोक्तेः कृतायाः साम्यदृष्टये ॥ (२५९)

७. अनुपलब्धिचिन्ता

हेतुस्वभावव्या[२] वृत्त्यैवार्थव्या[२] वृत्तिवर्ण्णनात् ।
सिद्धोदाहरणेत्युक्तानुपलब्धिः पृथग् न तु ॥ (२६०)
तत्राप्यदृश्यात् पुरुषात् प्राणादेरनिवर्त्तनात् ।
सन्देहहेतुता ख्यात्या दृश्यार्थे[३] सेति सूचितं ॥ (२६१)
अनङ्गीकृतवस्त्वंशो निषेधः साध्यतेनया ।
वस्तुन्यपि तु पूर्व्वाभ्यां पर्युदासो विधानतः ॥ (२६२)
न ह्यन्यानुपलम्भेषु नास्ति नानुपलम्भनात्[४] ।
इत्यज्ञज्ञापनायैकानुपाख्योदाहृतिर्मता ॥ (२६३)
विषयासत्वतस्तत्र विषयि प्रतिषिध्यते ।
ज्ञानाभिधानसन्देहं यथाऽदाहादपावकः ॥ (२६४)
तथान्यानोपलभ्येषु[५] नास्तितानुपलम्भनात् ।
तज्ज्ञानशब्दाः साध्यन्ते तद्भावात् तन्निबन्धनाः ॥ (२६५)
सिद्धो हि व्यवहरोयं दृश्यादृष्टावसन्निति ।
तस्याः सिद्धावसन्दिग्धौ तत्कार्यत्वेपि धीध्वनी ॥ (२६६)
विद्यमाने हि विषये मोहादत्राननुब्रुवन् ।
केवलं सिद्धसाधर्म्यात् स्मार्यते[६] समयं परः ॥ (२६७)

इति संग्रह(श्लोकः) ॥

कार्यकारणता यद्वत् साध्यते दृष्टचदृष्टितः ।
कार्यादिशब्दा हि तयोर्व्यवहाराय कल्पिताः ॥ (२६८)
कारणात् कार्यसंसिद्धिः स्वभावान्तर्गमादियं ।
हेतुप्रभेदाख्याने न दर्शितोदाहृतिः पृथक् ॥ (२६९)
एकोपलम्भानुभवादिदं नोपलभे इति ।
बुद्धेरुपलभे वेति कल्पिकायाः समुद्भवः ॥ (२७०)

[१] PS. सहेतु० । [२] PVM. ०निवृत्यै० । ०निवृत्ति० ।
[३] PS. दृश्येर्थे । [४] PS. PVM. तत्रोपलभ्येष्वस्तित्वमुपलब्धेर्न चापरं ।
[५] PS. न चान्यानुपलभ्येषु । [६] PS. स्मर्यते ।

विशेषो गम्यतेर्थानां विशिष्टादेव वेदनात् ।
तथाभूतात्मसंवित्ति[1]र्भेदधीहेतुरस्य च ॥ (२७१)
तस्मात् स्वतो धियोर्भेदसिद्धिस्ताभ्यां तदर्थयोः ।
अन्यथा ह्यनवस्था[2]नाद् भेदः सिध्येन्न कस्यचित् ॥ (२७२)
विशिष्टरूपानुभवान्नातोन्यान्यं[3] निराक्रिया ।
तद्विशिष्टोपलम्भोतः तस्याप्यनुपलम्भनं ॥ (२७३)
तस्मादनुपलम्भोयं स्वयं प्रत्यक्षतो गतः ।
स्वमात्रवृत्तेर्गमकस्तदभावव्यवस्थितेः ॥ (२७४)
अन्यथार्थस्य नास्तित्वं गम्यतेनुपलम्भतः ।
उपलम्भस्य नास्तित्वमन्येनेत्यनवस्थितिः ॥ (२७५)
अदृश्ये निश्चयायोगात् स्थितिरन्यत्र वार्यते[4] ।
यथाऽलिङ्गोन्यसत्वेषु[5] विकल्पादिर्न सिध्यति ॥ (२७६)
अनिश्चयफला ह्येषा नालं व्यावृत्तिसाधने ।
आद्याधिक्रियते[6] हेतोर्न्निश्चयेनैव[7] साधने[8] ॥ (२७७)
तस्याः स्वयं प्रयोगेषु स्वरूपं वा प्रयुज्यते ।
अर्थबाधनरूपम्वा भावे भावादभावतः ॥ (२७८)
अन्योन्यभेदसिद्धेर्व्वा ध्रुवभावविनाशवत् ।
प्रमाणान्तरबाधाद् वा सापेक्षध्रुवभाववत्[9] ॥ (२७९)
हेत्वन्तरसमूहेस्य[10] सन्निधौ नियमः[11] कुतः ।

ड. भावस्वभावचिन्ता

भावहेतुभवत्वे किं पारम्पर्यपरिश्रमैः ॥ (२८०)
नाशनं जनयित्वान्यं स हेतुस्तस्य नाशनः[12] ।
तमेव नश्वरं भावं जनयेद् यदि किम्भवेत् ॥ (२८१)
आत्मोपकारकः कः स्यात् तस्य सिद्धात्मनः सतः ।
नात्मोपकारकः कः स्यात् तेन यः समपेद्यते ॥ (२८२)

[1] PVM. संपत्ति । [2] PVM. ०स्थातः । [3] PVM. ० वादन्यथान्य ।
[4] PVM. बाध्यते । [5] PS. यथा विकल्पोन्य ० ।
[6] PS. तापोधि ० । [7] PVM. निश्चितेनैव । [8] PS. साधनात् ।
[9] PS. कादाचित्कोनपेक्षणात् । [10] PS. PVM. ० त्वन्तरसमुत्थस्य ।
[11] PVM. नियतः । [12] PVM. नाशकः ।

अनपेक्षश्च किम्भावोऽतथाभूतः कदाचन ।
51a यथा न क्षेपभागिष्टः] स एवोद्भूतनाशकः ॥ (२८३)
क्षणमप्यनपेक्षत्वे भावो भावस्य नेति चेत् ।
भावो हि स तथाभूतोऽभावे भावस्तथा कथं ॥ (२८४)
येऽपरापेक्षत[1]द्भावास्तद्भावनियता हि ते ।
[असम्भवाद् विबंधे च सामग्री कार्यकर्म्मणि[2] ॥ (२८५)
अनध्यवसितावगाहनमनल्पधीशक्तिना-
प्यदृष्टपरमार्थसारमधिकाभियोगैरपि ।
मतं मम जगत्यलब्धसदृशप्रतिग्राह[कं
प्रयास्यति पयोनिधेः पय इव स्वदे][2]हे जरां ॥[3]

प्रमाणवार्त्तिककारिकासु चतुर्थः परिच्छेदः ॥
कृतिरियमाचार्यधर्म्मकीर्त्तिपादानामिति[4] ॥

प्रमाणपरिच्छेदे ग्रन्थ(संख्या प्रथमपरिच्छेदे श्लोक ३४२) द्वितीये[3] श्लोक (२)८(५½) तृतीये श्लोक ५३९ चतुर्थे श्लोक २८८ । श्रुतार्थिना लिखितमिदं पुस्तकं पक्कडिद्वीप(?)मण्डलपालेने(ति ॥)

[1] VA. ०पेक्ष्य

[2] .. ..][1] देकत्र सन्मतिः ।
तथापि विजयस्तस्या यदि धन्याः परीक्षकाः ॥

इयन्तु केवलं PH.

[3] भोटभाषान्तर इयं २८६ तमा कारिका स्वल्पभेदेन वादन्यायटीकायां पृ० १४३(४७) PVM. VA. नास्ति ।

[4] भोटभाषान्तर इदमपि दृश्यते—"(१) भारतीयपण्डितेन सुभूति-श्रीशान्तिना भोट(देशीय)लोकचक्षुषा भिक्षुणा कल्याणमतिना (द्गे-वऽि-ब्लो-ग्रोस्) च...नृपतेः इन्द्रसेन(द्वङ्-स्दे 1080 A. C. ?)स्याज्ञया... अनूदितम् ।...। (ततः) ... (२) कश्मीरविद्वच्चूडामणिना... महापण्डितेन भव्यराजेन भोटमहालोकचक्षुषा भिक्षुणा धीमत्प्रज्ञेन (ब्लो-ल्दन्-शेस्-रब् 1059-1108 A. C.) च (पुनः) अनूदितम् ।...(३) पश्चात्काले... महापण्डपातिक-शाक्यश्रीभद्र(1127-1225 A. C.)ादिभिः शाक्यभिक्षुणा आनन्दध्वजश्रीभद्रेण (1182-1251 A. C.) च (पुनः) अनूदितम् ।...

APPENDIX

उदाहरणानुक्रमणी

APPENDIX 2

नामानुक्रमणी

Printed by M. N. Pandey at the Allahabad Law Journal Press, Allahabad
Published by the Bihar and Orissa Research Society, Patna

VOL. XXIV PART III

THE JOURNAL

OF THE

BIHAR AND ORISSA RESEARCH SOCIETY

SEPTEMBER 1938

PATNA

PUBLISHED BY THE BIHAR AND ORISSA RESEARCH SOCIETY

Price Rs. 5

LIST OF OFFICERS AND MEMBERS OF COUNCIL

OF THE

Bihar and Orissa Research Society

for the year 1938

Patron

His Excellency the Governor of Bihar.

Vice-Patrons

Sir Edward Albert Gait, K.C.S.I., C.I.E., PH.D., I.C.S., (Retd.).

Maharajadhiraj Sir Kameshwar Singh, K.C.I.E., of Darbhanga.

Sir Thomas Frederick Dawson Miller, KT., K.C.

Maharaja Bahadur Guru Mahadeva Asram Prasad Sahi, Hathwa.

Rai Bahadur Radhakrishna Jalan, Patna.

P. C. Manuk Esq., Barrister-at-Law, Patna.

President

His Excellency Sir Maurice Garnier Hallett, K.C.S.I., C.I.E., I.C.S.

Vice-President

The Hon'ble Mr. Justice J. F. W. James, KT., M.A., I.C.S., Barrister-at-Law.

Secretary

Mr. J. L. Hill, M.A.

Treasurer

Mr. Sham Bahadur, Barrister-at-Law.

JOURNAL

OF THE

BIHAR AND ORISSA RESEARCH SOCIETY

September 1938

CONTENTS

Notes of the Quarter

Appendix

 PUNCH MARKED COPPER BAND FROM PATNA A. B.

JOURNAL
OF THE
BIHAR AND ORISSA RESEARCH SOCIETY

VOL. XXIV] 1938 [PART III

PUNCH-MARKED COPPER BAND FROM PATNA

[WITH PLATES]

By A. BANERJI SASTRI

In the J. B. O. R. S., Vol. V, p. 16, after an examination of the punch-marked coins found at Golakhpur in Patna City in July 1917, Mr. Walsh came to the following definite conclusions in his paper published in March 1919, further confirmed by the fifty-eight silver punch-marked coins found at Gorho Ghat in the Bangaon Thana of the Bhagalpur District in the Province of Bihar.

"An examination of the marks[1] on them shows that they occur in certain constant and regular groups on the obverse, ... and although other varying symbols were added to these constant groups, the above

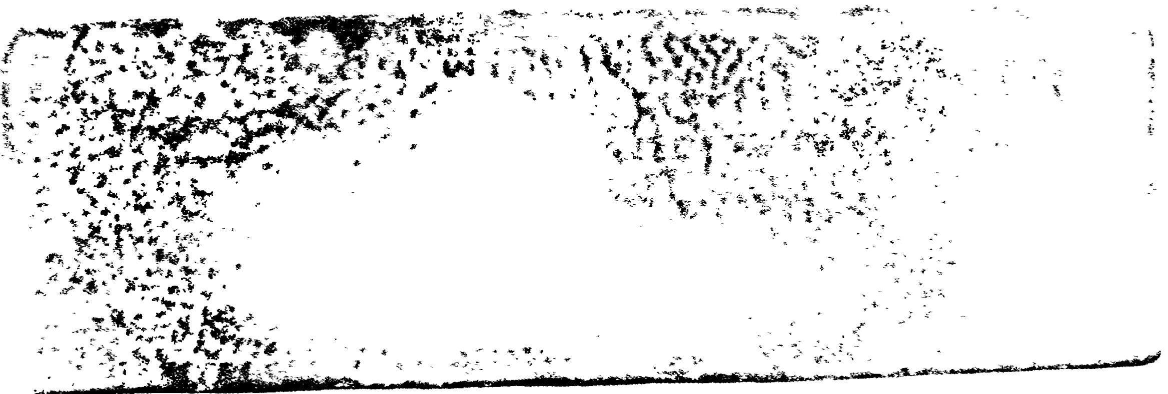
[1] In 1937 another horde of punch-marked coins was discovered at Mechuatoli in Patna now in the Patna Museum, prominently displaying many of these so-called 'Taxila marks".

regular combinations, which cannot have been fortuitous, shows that the theory that these marks were affixed haphazard by sheriffs and moneyers through whose hands the coins passed cannot be maintained, and that the present coins in fact constitute a coinage." These conclusions have since been adopted by all standard studies, i.e., *Allan's Catalogue of the Coins of Ancient India*, (1936).

In his latest study, "Punch-marked Silver Coins. Their standard of Weight, Age, and Mint," in the J. R. A. S., 1937, April, pp. 303-304, Mr. Walsh says— "...that these coins were considerably anterior to the time of Nanda is conclusively shown by the find of the 1059 coins, of the old large thin type, found at Taxila in 1924." In this, Mr. Walsh is simply corroborating in 1937 the opinion expressed by Cunningham in 1891 in his *Coins of Ancient India*, p. 43: "How old these punch-marked coins may be it is difficult to say. They were certainly current in the time of Buddha, that is, in the sixth century B. C. But I see no difficulty in thinking that they might mount as high as 1,000 B. C." Mr. Walsh holds that "... they carry the date of these coins back to 517 B. C."

Cunningham and Walsh thus agree that these punch-marked coins may be as old as the sixth century B.C.

But the marks on some of these coins found at Taxila and at Patna are highly intriguing. Cunningham describing coins found at Taxila described these marks as obtaining at Taxila. On the other hand, Mr. Walsh describing the finds at Golakhpur (Patna) and Gorho Ghat in Bihar, notes the same marks and

J. B. O. R. S., 1938 MORTAR FROM PATNA BEARING SO-CALLED "TAXILA MARKS." A. B-Ś

calls them "Taxila Marks" but places the description within inverted commas. A comparison of these marks given on Plates II and III of Cunningham's *Coins of Ancient India*, facing p. 60, under Coins of Taxila, and these given by Walsh of Patna coins, J.B.O.R.S., Pt. I, Vol. V, pp. 23-72, and *ibid.*, Pt. IV, Vol. V, pp. 471 (nos. 1, 7, 17, 26, etc.), 491 (nos. 55, 56), is highly instructive.

What is the explanation of this similarity?

Are they Patna marks or Taxila marks ?

All doubts have been set at rest by an important discovery of pre-Mauryan and Mauryan objects including a punch-marked copper band and a mortar, polished and bearing marks, Mauryan polish conti-pre-Mauryan marks—a discovery made on 17.12.37 in the premises of the Patna branch of the Imperial Bank of India. Other antiquities found along with these two include copper vessels, stone rollers, copper pot, copper bangles, iron rings, iron pen with handle (perhaps scales for weighing articles), double-edged sword, terra cotta balls of the Mauryan type etc. All these objects were brought to light by a coolie working at the excavation of the foundation of the new building of the Imperial Bank of India at a depth of about six feet. With the help of the Agent of the Bank, the articles were removed to Government Court Malkhana and thence to the Patna Museum on the 31st March, 1938.

The marked stone mortar and the punch-marked copper band are reproduced in the accompanying plates.

The mortar bears the two taurine marks with a swastika in the middle in exactly the same form and order as the coin No. 13 of Plate III of Cunningham's *Coins of Ancient India*, p. 64. As on the coin, so on the mortar, the marks are placed on the top. The coin is described by Cunningham as follows:—

"On another class of coins, fig. 13, with a wheel, or *Dharmacakra*, on one side, there is a new legend in Gandharian letters, which I read as *pancha nekamma*, or "Five Nekamas." ' (Cunningham, *op. cit.*, p. 64.)

The copper band is 11 inches long, 1 inch wide, 1/10th inch in thickness. It is coiled into a round form, the two ends being held together with the help of a bolt. There are three holes at regular intervals which could pin the whole strip flat if fixed to a piece of wood or metal. The exact purpose of the band is not clear. It contains most of the marks of the coins reproduced on Plate II of Cunningham's *Coins of Ancient India*, under Coins of Taxila, p. 60, and described by Walsh as "Taxila marks" on the Patna and Bihar coins reproduced by Walsh in the papers mentioned above. The separate, clear and distinct way they are placed tends to suggest their use as specimens for verification purposes.

In an article on "The Mālavas" in J.B.O.R.S., 1937, Pt. III, I suggested from the data in the Purāṇas that Mahāpadma Nanda exercised sovereignty over the Assaka (Aśmaka) territory adjacent to or forming a unit with Taxila in the 5th century B. C.—4th century B.C. He claimed suzerainty over Aśmaka from Pāṭaliputra. These Patna marks on Taxila coins may be an indication in this direction.

ANTIQUITY OF GAYĀ

By J. C. Ghose

1. *Viṣṇupada or Sāvitrapada*

Gayā is a sacred place of the Hindus. But the sacred-most spot in the whole of Gayā is Viṣṇupada, which draws thousands of pilgrims from the different parts of India, throughout the year. It is very strange that the *Mahābhārata*, though describes many places of pilgrimage in that district, is silent about this Viṣṇupada. On the other hand, we find mention in it of a place named Sāvitrīpada on a hill, which is not to be found in Gayā now-a-days. This led us to suspect that the reading '*Sāvitryās-tu padaṁ*' in the following verse might be a corruption of the original reading '*Sāvitryan-tu padaṁ.*' For in the *Ṛgveda*, Viṣṇu stands for the Sun-god, and Savitṛ for the 'Rising Sun':—

"*Udyantañ-ca tato gacchet parvataṁ gīta-nāditam* ।
Sāvitryās-tu padaṁ tatra dṛśyate Bharatarṣabha ॥
(*Mahābhārata Vanaparva, Ch.* 84)

With a view to ascertain this point, we wrote to Dr. V. S. Sukthankar, the General Editor of the *Mahābhārata*, which is being published by the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona. To our great satisfaction, he replied as below :—

"*Sāvitryās-tu padaṁ* is no doubt a corrupt reading. It is found only in certain Northern Mss. On the

other hand, the Southern Recension (supported by a few old Northern Mss.) reads *Sāvitraṁ tu padam.*"

This conclusively proves that Viṣṇupada was in Gayā even in the time of the *Mahābhārata*, and that this Viṣṇu was not the Pauranic Viṣṇu of the triad, viz., Brhmā, Viṣṇu and Śiva. This Viṣṇu was the Sun-god, whose three strides are mentioned in several Ṛ*ks*, of which the following is well-known :—

"*Idaṁ Viṣṇu-vicakrama tredhā nidadhe padam*" (I. 22. 17).

This goes to show that the *tīrtha* of Viṣṇupada in Gayā has nothing to do with the Pauranic mythology of the Vāmana *avatāra*, but is based on the Vedic tradition. This must, therefore, be very ancient. The story of Gayāsura and Gadādhara seems to be a later fabrication. The time and the basis of this, we shall try to explain hereafter.

Let us see if we can trace the exact locality, where this *Sāvitra-pada* of the great Epic lay. We have quoted above the verse 93 of the Vanaparva, mentioning the so-called *Sāvitrī-pada*. The next two verses run as follows :—

"*Tatra sandhyām-upāsita Brāhmaṇaḥ saṁśita-vrataḥ* ı
Tena hy-upāstā bhavati sandhyā dvādaśa-vārṣikī ıı 94
Yonidvārañ-ca tatr-aiva viśrutaṁ Bharatarṣabha ı
Tatr-ābhigamya mucyate puruṣo yoni-saṅkaṭam" ıı 95

These *tatras* in the first and the third lines indicate that the *Sāvitra-pada* or Viṣṇupada was on the same hill, where the *yonidvāra* is now pointed out. Dr. Barua says that the modern Brahmayoni hill is the same as the ancient Gayaśira hill proper, from

the east of which flows the small rivulet named Madhusravā to the Phalgu. (*Gayā and Buddha-Gayā*, Bk.I., p. 7).

We have seen that the *Ṛgveda* speaks of three steps of Viṣṇu. It is for consideration, which of them is in Gayā. We have shown elsewhere (*Ind. Cult.*, Vol. I., pp. 515-19) that the middle step or the '*Viṣṇupada*' was on a hill on the Vipāsā, somewhere on the border of Gurdaspur and Kangra districts, where the river has formed a sharp bend. As Gayā is to the east of this place, the Viṣṇupada here must be the first or the rising step of the Sun.

We shall now try to see when possibly this Vedic Viṣṇu was ousted from his place in Gayā by the Pauranic Viṣṇu and came to be known also as Gadādhara. It was not certainly in the time of the great Epic is apparent from what we have seen above. Although we find mention of the Viṣṇupada connected with the Vāmana *avatāra* elsewhere at Vāmanaka *tīrtha* (Vanaparva, ch. 83, v. 103). Dr. Barua says :—'The Gayā proper, as known to the Epic, is essentially a place sacred to Yamadharmarāja, Brahmā and Śiva-śūlī. Vishnu or Vaishnavism has no place in it, either as a name or as an idea. It legitimately follows, therefore, that not to speak of the legends of Gadādhara, Gayāsura and Gadāsura and other later demoniac developments of the *Purāṇas*, even Vishṇupada or footprint of Vishṇu, the earliest installation of Vishṇu worship, is simply out of the question.' (*Gayā and Buddha-Gayā*, Bk.I., p. 80). In the light of what we have said above, we would add that Gayā was at the Epic period

sacred to the Sun-god also. It appears from the *Gayāmāhātmya*, embedded in the *Vāyu-purāṇa* (ch. 206, vs. 64-70) that the names of the forefathers of the Gayālī Brāhmaṇs mostly tally with the names of the disciples of the Maheśvara *avatāras* as given in chapter 23 of the same *Purāṇa*. This goes to show that these Brāhmaṇs were in all probability Śaivas. Mr. O'Malley informs us that they were converted to Vaisnavism in the fourteenth century A. D. (*J. A. S. B.*, 1903, p. 4). But the Viṣṇu-worship had established itself in Gayā at least three centuries earlier in the reign of king Nayapāla. The Gadādhara-temple was built in the 15th year of his reign. (R. D. Banerji—*The Pālas of Bengal*, p. 78). So this displacement of the Vedic Viṣṇu took place between the eleventh century, and the fourteenth century, when, both O'Malley and Barua hold that the *Gayā-māhātmya* was composed. The earliest epigraphic mention of a Gayāla Brāhman is found in the Śaktipura plate of the 6th year of king Lakṣmaṇasena of Bengal (1190 A. D.) (*Ep. Ind.*, Vol. XXI., pp. 261ff).

2. *Udyanta or Udaya-giri*

We find that in verse 93, chapter 84 of Vanaparva of the *Mahābhārata*, quoted above, the Bull of the Bharatas has been asked to go *udyantam parvatam*, where the *Sāvitra-padam* or 'the foot-print of the rising-sun' could be seen. Here *parvatam* is in the second case-ending, singular, and so is its adjective *udyantam*. The basic word, therefore, is either *udyat* or *udyanta*, both meaning the same thing. The derivation of *udyat* is *ut*=up, *i*-to go and affix *śatṛ*, while that of *udyanta*

is *ut*=up, *i*=to go, and the affix *jhac*, both meaning 'rising.' In the *Mahābhārata* elsewhere (Vanaparva, ch. 163, v.), we find that *udyantam* has been used in the same sense, as '*Ataś-c-odyantam-Ādityam-upatiṣṭhanti vai dvijāḥ*. In the *Rāmāyaṇa* (Uttarakāṇḍa, ch. 36, v. 45) *udyat-giri* has been used in the sense of *Udaya-giri* or the hill of 'sun-rise.' Here also, we think, *udyantam parvatam* has to be taken in the same sense as the *Rāmāyaṇa* although it literally means 'rising hill.' Yāska, in explaining '*tredhā nidadhe padam*' (R. *V. I.* 22.7), has cited Aurṇavābha, who writes :—

"*Samārohaṇe Viṣṇupade Gaya-śirasi*" (*Nirukta*, 12.9). Durgācārya explains *samārohaṇe* as *udaya-girau udayan padam-ekam nidhatte*, i.e., 'on ascending, one foot is placed on the Udayagiri.' All these go to show that Gayā was considered as the land of sun-rise or the eastern limit of Āryāvarta. Dr. Sukthankar, in reply to our query, writes :—

"Your explanation of 'udyat-parvata' as the 'sun-rise mountain' is also to a certain extent supported by a few Mss. which read *udayam* instead of *udyantam*"

"The reading *udayam* for 'udyantam' is not mentioned by (P. P. S.) Sastri, but I have found it in the Southern Mss. consulted by me."

Although the hill containing the *Sāvitra-pada* or Viṣṇupada in Gayā should be known by the name of Udaya-giri, it does not appear to have been called as such in that locality. P. C. Ray, in his translation of the *Mahābhārata*, gives the name of the hill as Udyanta. This is supported by the *Gayā-māhātmya* of the *Vāyupurāṇa* (ch. 108), as :—

"*Vama-haste śilāyas-tu tathā c-Odyantako giriḥ* ‖ 43
Sa parvataḥ samānīto hy-Agastyena mahātmanā ।

i.e. 'on the left hand of the stone (which was placed on the head of Gayāsura to steady it) is the hill called Udyantaka. It was brought by high-minded Agastya.' This Udyantaka hill appears to have been connected with the Udaya-giri for the *Māhātmya* further says :—

"*Agastyen-ātha devarṣe Udayābhrer-mahātmanā* ‖ 46
Śilāyā vama-haste' pi sthāpito girirāṭ śubhaḥ ।

It thus appears that the Udyantaka hill was brought from the 'Udayādri' i.e. 'Udaya-giri' and placed there. So this 'Udaya-giri' must have been a different place from Gayā, and the 'Udyantaka' was but a peak of this 'Udayagiri.'

Let us see if we can find out the place wherefrom the 'Udyantaka' was transplanted to Gayā. In our paper on the location of the Viṣṇupada-giri, where the Meharaulī (Delhi) iron pillar originally stood, we pointed out that the Viṣṇupada-giri, where the kings of Aṅga are said to have performed sacrifices and drank *soma* with Indra (*Mbh.*, Śānti. P., ch. 29; *Vāyu.* P., ch. 99, v. 102), must be a different place. We suggested that it was somewhere in Aṅga country, and probably on the Mandara hill in the Bhagalpur district. We have since discovered evidence, in support of this, from the *Mahābhārata* itself. It is stated in the Vanaparva (ch. 163, vs. 4-7 & 31-33) that while the Pāṇḍavas were staying at the hermitage of sage Ārṣṭiṣena on the Gandhamādana, one day at daybreak, Dhaumya pointed out to Yudhiṣṭhira the Mandara hill, which lay in the east, covering the

earth up to the sea. From here the sages, the Siddhas, the Sādhyas and the gods worship the rising sun (*udyantam-Ādityam*). It is clear from this that at one time the Mandara was considered as the 'Udaya-giri' and that it was not a solitary hill, but a range which extended *sāgara-paryantam*, i.e. 'up to the sea.' This Mandara in the east is identified with the Mandara hill of the Bhagalpur district in Bihar. But it must be remembered that it is only an offshoot of the chain, which has retained its old name.

Of the existence of a Viṣṇupada-giri here, further evidence is found in the *Mahābhārata* (Udyoga. P., ch. 80, v. 36). It is said therein that Kṛṣṇa and Arjuna, on their way to meet Śiva on the Mandara hill, reached a spot named Viṣṇupada on that hill. So we see that this Mandara was known as 'Udaya-giri' and that it also contained Viṣṇupada on it. This 'Udaya-giri' is probably referred to in the *Gayāmāhātmya*, from where Agastya is said to have transferred the 'Udyantaka' peak to Gayā. It is only a figurative statement. The true import seems to be that the Viṣṇupada at Gayā rose in importance, while the Viṣṇupada on the Mandara hill in Bhagalpur sunk into insignificance and was forgotten. There is a colossal image of Vāmana on the Mandara hill here. It was the glory of Mandara which was carried to Gayā, and not its peak. This may be in memory of the Balī-Vāmana legend recounted in the Epic and the *Purāṇas*. Balī was the king of Aṅga, which was the ancient name of Bhagalpur-Monghyr. Or it may be that when the Vedic tradition was lost sight of, but the memory of a Viṣṇupada in the locality still

lingered, somebody to revive its old glory set up that image. We have already shown that Viṣṇupada connected with the Vāmana *avatāra* was well current in the time of the *Mahābhārata* (Vana. P., ch. 83, v. 103).

At present neither the Mandara nor the Viṣṇupada-giri in Gayā is known as the 'Udaya-giri,' but other places go by this name. They are in Cuttack, Puri and Ganjam districts of Orissa, Nellore district of the Madras Presidency, and the Gwalior State, C. I. The 'Udayagiris' of Bhagalpur and Gayā, the Lalitāgiri-Udayagiri of Cuttack, the Khaṇḍagiri-Udayagiri of Bhuvaneśvara, Puri, and the Mahendragiri-Udayagiri of Ganjam have formed into a chain of mountains, extending up to the sea. This is probably the Mandara of the *Mahābhārata*, of which only the hill in the Bhagalpur district has retained the ancient name. Any place on this range rising into importance came to be known as the 'Udayagiri.' The 'Udayagiri' in Nellore is only a continuation of this line of 'Udayagiris' along the Eastern Ghat. In fact the whole of the Eastern Ghat may be called the 'Udayagiri.' We shall hereafter explain how the 'Udayagiri' in Gwalior came to be known by that name.

3. *The Legend of Gayāsura*

Dr. Barua has discussed this question at length in the *Gayā and Buddha-Gayā* (Bk. I., pp. 33ff.). After criticising the theories of his predecessors, viz., Buchanan-Hamilton, Rajendralal Mitra and O'Malley, he has arrived at the conclusion that the Pauranic allegory of the upheaval of the granite hills of the Kolāhala

chain by volcanic action lie at the back of the *Gayā-māhātmya* story of Gayāsura. In support of his theory that Kolāhala was a long chain, he writes :—
"From the statement that Kolāhala was the *giri* which ran north-west and south-west and on which the body of the giant rested at full length with his head on the Gayā range of hills, the naval on the Virajā hill and feet on the Mahendragiri, the conclusion is irresistible that Kolāhala, as known to the author of the Gayā-māhātmya, was not the name of a particular hill, such as the Brahmayoni, but that of a long chain connecting the Gayaśira hill with the Virajā at Jajpur and the Mahendragiri in Raja-mahendri................. The Gayā-māhātmya definitely says that the height of the giant's body was co-extensive with the Kolāhala chain connecting the Gayaśira hill in the north-west with the Mhendragiri in the south-west. For forming an idea of the intended space one must take guidance from this rather than from the *yojanas*." (pp. 48-9).

Let us see how far the above statements are justified by the *Gayā-māhātmya* account. It says :—

"*Nairṛtīṁ diśam-āśritya tadā Kolāhale girau* ‖ 32
Śiraḥ kṛtv-ottare Daityaḥ pādau kṛtvā tu dakṣiṇe ।

....

Ākrāntaṁ Daitya-jaṭharaṁ Dharmeṇa Viraj-ādriṇā ।
Nābhi-kūpa-samīpe tu devī yā Virajā sthitā ‖ 85

Tatra piṇḍ-ādikam kṛtvā triḥ-sapta-kulam-uddharet ।
Mahendragiriṇā tasya kṛtau pādau suniścalau ‖ 86

(*Vāyu. P.*, *ch.* 106)

i.e. 'At that time the demon taking up the south-west corner of the Kolāhala placed his head pointing

towards the north, and the feet towards the south...... The demon's belly was attacked by Dharma with the Virajā hill. Virajā-devī was placed near the navel-depression (of the demon). By offering *piṇḍas* etc. twenty-one generations are elevated. His feet were made motionless by the Mahendragiri."

First of all this Kolāhala must not be confounded with the well-known Kolāhala hill of the Epic and the *Purāṇas*. Pargiter places it in Bundelkhand. His head was, no doubt, placed in Gayā on the south-west (*Nairṛtīṁ disaṁ*) of the Kolāhala. But if the Kolāhala range extended from Gayā to Mahendragiri, the south-west corner of it can not lie in Gayā, It must be in Mahendragiri. This mount Mahendra is the well-known *Kula-parvata*, which could not have formed a part of the very little-known Kolāhala. There is also nothing to show that Kolāhala was a great chain of hills. Kolāhala means 'a *kalakala* or indistinct sound.' This hill appears to be none other than the 'Gayaśira' or the 'Udyanta' hill of the *Mahābhārata*, which has been described as *gītanāditam* or 'resounding with songs.' This probably accounts for the name of Kolāhala. We find that three places, viz., Gayā or Śira-Gayā, Virajā or Nābhi-Gayā, and Mahendragiri or Pāda-Gayā claim to be Gayā. In all these three places, we find also 'Udayagiris.' In Gayā, the 'Udyanta;' in the Virajākṣetra, the Lalitāgiri-Udayagiri ; and in Ganjam, the Mahendragiri-Udayagiri. So 'Udayagiri' came to mean Gayā, how, we shall try to explain hereafter. To connect these three as one, the huge body of the demon Gaya was conceived. To this being added the natural pheno-

menon of earthquake due to volcanic cause might have given birth to this Gayāsura legend. The height of the demon is said to be 125 *yojanas*. If a *yojana* is taken to be four miles, the height is equal to 500 miles. The length of the Mandara or 'Udayagiri' hills from Bhagalpur to Ganjam, as the crow flies, is about 450 miles.

4. *Udaṁta country*

The Sunaḥśepa episode, as related in the *Aitareya-Brāhmaṇa* (VII. 3. 18), says that the sage Viśvāmitra had hundred sons, fifty of whom were older than Suṇaḥśepa. The other fifty with Madhucchanda were younger than him. The elder ones did not take kindly the installation of Sunaḥśepa to the primogeniture. So Viśvāmitra pronounced a curse on them, saying :—

" '*Āṁtān vaḥ prajā bhakṣiṣṭh-eti ta ete-Ndhrāḥ Puṁḍrā Savarāḥ Pulindā Mutibā ity'-Udaṁtyā vabavo bhavaṁti Vaiśvāmitrā dasyunāṁ bhūiṣṭhāḥ.*" (Haig's edition).

" 'You shall have the lowest castes for your descendants.' Therefore are many of the most degraded classes of men, the rabble for the most part, such as the Andhras, Puṇḍras, Sabaras, Pulindas and Mutibas, descendants of Viśvāmitra." (Haig, pp. 469-70).

Haig, following Sāyaṇa, has translated '*Āṁtān*' as 'the lowest castes,' and '*Udaṁtyāḥ*,' as 'the most degraded class of men.' He has further made '*dasyunaṁ bhūyiṣṭhāḥ*' to qualify '*Vaiśvāmitrāḥ*,' and thus made them Andhras etc. Apte, in his dictionary, explains '*Udaṁta*' as 'reaching to the end or border

of anything,' and '*Udaṁtya*' as 'living beyond border or boundary.' We, however, take '*Āṁtān*' to mean 'to the people living on the border (of Āryāvarta),' and '*Udaṁtyāḥ*' as 'the people living in the country of '*Udaṁta*.' In derivation, it is similar to '*udyat*' and '*udyanta*.' We derive it as *ut*=up, *am*=to go, and affix, *tan*. So we take the word to be synonimous with the two words just mentioned, meaning 'the country of sun-rise.' We doubt very much if the Ethnologists will admit that the sons of an Aryan sage like Viśvāmitra could turn into non-Aryan tribes, such as the Andhras, the Puṇḍras, the Śavaras, etc. If they are descended from the same man, they are expected ethnologically to belong to the same race. But do the Ethnologists say so? We, therefore, take '*dasyunāṁ bhūyiṣṭhāḥ*' to qualify the '*Udaṁtyāḥ*.' We translate the passage as below:—

"Let your descendants share with (*bhakṣiṣṭha*) the people living on the border (of *Āryāvarta*). They are the Andhras, the Puṇḍras, the Śavaras, the Pulindas, the Mutibas.' Many of the sons of Viśvāmitra are (thus) the residents of the country of sun-rise (i.e. the eastern border of Āryāvarta), who abound in robbers."

Now let us see if the tribes mentioned above can be found about the chain of Mandara or Udayagiri hills, which covered the ground from Bhagalpur in the north and Nellore in the south. The Andhra country is generally placed between the Kistna and the Godavari. Mahendragiri-Udayagiri is in the Andhra country. According to the Epic and the *Purāṇas*, Puṇḍra is one of the sons of Balī, the king of Aṅga.

So the Puṇḍras originally lived in Aṅga, from which country the Udayagiri range commenced. The Śavaras and the Pulindas are mentioned along with the Andhrakas. (*Mbh.*, Śānti. P., ch. 207, v. 42). So it can be held that they were neighbours of the Andhras. The Śavaras are also found in Orissa, of whom we shall have to speak hereafter. There is evidence to show that the Pulindas also lived there. King Śubhākara II. of Orissa issued his Chitalpur grant at the request of Pulindarāja, who might be a Pulinda chief. (*JBORS.*, Vol. XVI., pp. 77ff.). Prof. Ray Chaudhuri says that Pulindanagara, the capital of the Pulindas, lay not far off from Bhilsa (*PHAI.*, 3rd. ed. pp. 65 and 213). It is very strange indeed that the 'Udayagiri' in Gwalior State is in the vicinity of Bhilsa. Can it be that the Pulindas and the Śavaras carried with them the name of their former residence? The Mutibas are identified with Pliny's 'Modubae,' who inhabited a very large island in the Ganges (*Ibid*, pp. 65-66). If so, they also lived in the east of the 'Udayagiri' range. Thus it appears that all the tribes, with whom the Viśvāmitras, due to some family quarrel, went to live, were residents of the Udaṁta-country. This amply justifies our interpretation of the word 'Udaṁta.'

Now we are going to show the connection of the Viśvāmitras with one of the Udaṁta tribes, the Śavaras of Orissa. Ekānaṁśā is an emanation of Durgā. She has got various other names, some of which seem to be after the names of her votaries. She is called Yādavī (*Vāyu.* P., ch. 9, v. 90; *Trikāṇḍaśeṣa*). This is no doubt derived from the Yādavas,

who worshipped her (*Hariv.*, Viṣṇu p., ch. 4, v. 48). The same thing may be said of her names of Kauśikī, Kātyāyanī (*Ibid.*, ch. 3, v. 3), and Bābhravī (*Mark. P.*, ch. 91, v. 22). Kauśika is the family name of the Viśvāmitras, while Kata and Babhru are the two sons of Viśvāmitra (*Brahma. P.*, ch. 10, vs. 58, 61). Kauśikī is said to have been born in the *gotra* of Kuśika (*Hariv.* Visnu p. ch. 2, v. 48). But other explanations of the name are also found. (*Matsya.* P., ch. 54, v. 74; *Devī. P.*, ch. 37). The *Kālikā. P.* (ch. 60, v. 77) says that the goddess Durgā is called Kātyāyanī because she was first worshipped by the sage Kātyāyana. This shows that the Viśvāmitras were among the votaries of Ekānaṁśā. She was also worshipped by the Śavars, Varvaras and the Pulindas (*Hariv.*, Visnu p. ch. 3, v. 7). In fact, we find a goddess named Reṇukā-Śavarī (Mahīdhara's *Mantramahodadhi*, ch. 6, Cal. ed., p. 24) and Parṇa-Śavarī (*Sādhanamālā*, Vol. I, p. 306). These goddesses like the Śavaras are adorned with peacock-feathers. Reṇu is one of the sons of Viśvāmitra (*Brahma P.* ch. 10). The name Reṇukā-Śavari is a proof positive of the contact between the Viśvāmitras and the Śavaras. Parṇa-Śavarī is a goddess of the Vajrayāna Buddhists, but she is still worshipped by the Parṇa-Śavaras of Orissa (*Man-in-India*, Vol. IX. pp. 47ff).

This is not all. We have yet another evidence to prove the connection of Ekānaṁśā with the Śavaras of Orissa. It has been shown elsewhere (*JRASB.*, Vol. II, 1936, pp. 41-46) that Subhadrā of the triad worshipped at the Jagnnātha temple at Puri is none other than the goddess Ekānaṁśā. The images were

originally worshipped by the śavaras (*Skand P.*, Viṣṇu. Kh. Puruṣottama-māhātmya, chs. 7 and 8). The descendants of the Śavara-chief Viśvāvsu, now called *Daitapatis* (*Daityapati*?) still performs periodical renovation (*lepasaṁskāra*) of the images. Others are not allowed to enter the sanctum, when they are employed in this work (*Ibid*, ch. 19, vs. 33-4). The crude workmanship of the images also go to prove that they originally belonged to some aboriginal tribes, not developed in Art.

5. *Kīkaṭa, Maganda and the Viśvāmitras*

Now the question is whether the Gayā region was known to the Vedic Aryans. We say it was. As an evidence we would like to refer to the *Ṛgveda* (III. 54. 14), in which mention has been made of Kīkaṭa. But there is no indication about its locality. Later authorities, viz., the *Bhāgavata-purāṇa* (I. 3. 24) with Śrīdhara's commentary, the *Bṛhaddharma-purāṇa* (II. 26. 20-22), the *Abhidhāna-cintāmaṇi*, and the *Gayā-māhātmya* of the *Vāyu-purāṇa* (Ch. 108, vs. 73-4) make mention of this place. The first two say that it is in the Gayā region, but the last two identify it with the Magadha country, of which Gayā forms a part only. The earliest mention of Māgadha is found in the *Yajurveda*, and of Magadha in the *Atharva-veda* (V. 22. 14). No evidence has hitherto been found to discredit this identification. So we see no reason to disbelieve it on the ground of lateness of the authorities. Below is given a translation of the hymn referred to above :—

"What do the cattle for thee among the Kīkaṭas,

they yield no milk to mix with the soma, they need not the vessel (for libation), bring them to us; (bring also) the wealth of the son of the usurer (*Pramaganda*) and give (*raṁdhaya*) us, Maghavan ! (the possessions) of the low branch (*naicā-śākha* of the community)."

In the above rendering by Wilson, four words, viz., *Kīkaṭa*, *Pramaganda*, *raṁdhaya* and *Naicā-śākha*, placed in brackets by us, are of importance for our purpose. Yāska, in his *Nirukta* (VI. 32) calls Kīkaṭa, a country inhabited by the non-Aryans. He derives the word from *kiṁ-kṛta*. *Kiṁ* has been used in its contemptuous (*prepsā*) sense. So it means 'of hideous-make.' We suggest that the word has a reference to the *dasyu* tribes of Andhras, Puṇḍras etc. the dwellers of the 'Udaṁta' country referred to in the *Aitareya Brāhmaṇa*. They reared cattle but did not perform Vedic sacrifices.

Yāska's interpretation of the word *pramaganda* seems rather fanciful. Weber thinks that Pramaganda is the name of the king of the country of the Kīkaṭas. We would like to derive *maganda* as, *Maga*=the Magas, *dā*=to hold, and affix *ka*, i.e. 'that which holds the Magas.' or 'the country of the Magas.' (*aluk. Cchāṁdasaḥ*. See Sāyaṇa on '*puraṁdhyāṁ* in R. V. I. 5. 3). The use of verb to *dā* or *dad*, in the sense of 'holding' is very common. (R. V. I. 24. 7 : *Nirukta* II. 2). Thus 'Maganda' and 'Magadha' mean the same thing, only with the difference that in the case of Magadha, the root *dhā* has been used, instead of *dā*. Pramaganda therefore, means the province of Magadha. (cf. *pradeśa*, *Pravaṅga*, *Vāyu. P.*, ch. 45, v. 122). Maganda can also be derived as, *ma*=light,

gam=to go, to proceed, and the *uṇādi* affix *dan*, i.e. 'from where proceeds the light.' Thus it is synonymous with *Udyanta* and *Udanta*.

The Magas or the Śāka-dvīpī Brāhmaṇs are still to be found in large numbers in Bihar. The Magas are identified with the Magis of Iran. It is not unlikely that they had formed a colony in Eastern India even before the *Ṛgvedic* Aryans. We think that the *Brahmabandhus* of the Magadha country, mentioned in the *Śrauta-sūtras*, as an inferior class of Brāhmaṇs, are none other than these Maga Brāhmaṇas. They were Sun-worshippers.

Now what is meant by *naicā-śākha*? Sāyaṇa explains it as, 'the posterity born of the Śūdra mother.' Literally it means 'the descendants of low or inferior branch.' But the question is whose branch has been referred to, and 'low' in comparison with whom? The seer of this *sūkta* is said to be the sage Viśvāmitra himself. But some of the *Ṛks* in it, including the one under discussion, seem to have been composed by his descendants. Apparently these *naicāśākhas* belonged to the same branch or stock as the seer of this *Ṛk*. They were considered as inferior because they lived on the outskirt of Āryāvarta, among *Dasyus* and others, leading irregular lives, unlike the Vedic Aryans. They are probably the sons of Viśvāmitra, who have been called as the *Udantyās* in the *Aitareya Brāhmaṇa*.

The verb '*raṁdhaya*' has been translated by Wilson as 'bring,' but Yāska derives it from the root 'to *radh*' in the sense 'to control' (*vaśa*) or 'to go' (*gamana*). The Viśvāmitras, it appears, are praying to Indra to bring their kin under control, i.e., to bring those who once

belonged to their own stock but were severed and had gone astray back into the Vedic fold, and make them live orderly lives. These are perhaps the *Vrātas* (later *Vrātyas*) of Magadha, who were taken back into the Vedic society, after a certain ceremony.

The above hymn betrays the hatred and envy of a comparatively poor neighbour towards the wealth of a rich and alien neighbour. It is hard to believe that the Viśvāmitras living on the Sarasvatī coveted the riches of a people living in a distant eastern country like Magadha. If our surmise is correct, it presupposes the existence of a settlement of the Viśvāmitras in the neighbourhood of Magadha. Let us see if any evidence is forthcoming to that effect. The *Mahābhārata* (Vena. P., ch. 84) speaks of a *Kuśikāśrama* or the hermitage of Kauśika, on the river Kauśikī. Immediately after this, Campakāraṇya is mentioned. This is, no doubt, the same as the modern district of Champaran. So this Kauśikī has to be identified with the modern Kuśī, in the district of Purnea, in Bihar. This river forms the eastern boundary of Mithilā or Videha. It is also said here that on the Kauśikī, in the vicinity of the Bhāgirathī, Viśvāmitra attained Brahmanhood. If the story of the *Satapatha Brāhmaṇa* (I. 4. 1) is to be believed Videha is also an ancient settlement of the Aryans. Videgha-Māthava, with his priest Gotama Rāhugaṇa, from the banks of the Sarasvatī, was the founder of the Videha kingdom. This Gotama is a seer of the *Ṛgveda* (I. 74-93). Besides, according to the *Tāṇḍya Mahābrāhmaṇa* (25. 10. 16-17), Nami Sāpya was a king of Videha. He is mentioned in the *Ṛgveda* (I. 53. 7; VI. 20. 6 and X. 48. 9) also. In

all probability some Viśvāmitras also of the same locality came to live in Videha in the wake of Gotama Rāhugaṇa. According to the *Mahābhārata* (Śalya. P., ch. 42, v. 4) the sage Viśvāmitra had also a hermitage on the Sarasvatī. There is also a river named Kauśikī in Kurukṣetra, lying between the Sarasvatī and the Dṛsadvatī (*Ibid*, Vana. P., ch. 83). The Kauśikī in Videha might have been named after this Kauśikī in Kurukṣetra, whence they came to Videha. Not only this, we find that Aruṇā is the name of a branch of the Sarasvatī in Kurukṣetra (*Ibid*, v. 152). It is also the name of one of the seven branches of the Kauśikī in Videha (*Purnea Gazetteer*, pp. 3-4). The confluence of the Kauśikī and the Aruṇā has been described in the *Mahābhārata* (ch. 84, v. 156). Besides the name of Sapta-Kauśikī might have been conceived of in imitation of the Sapta-Sārasvata *tīrtha* of Kurukṣetra (*Mbh.*, Vana P., ch. 83, v. 115).

Another settlement of the Viśvāmitras was at the Siddhāśrama, lying between the Ganges and the Sona. Here Vāmana lived. (*Rāmāyaṇa*, I. 29). Viśvāmitra observed some vows here. (*Ibid*, ch. 34, vs. 10-12).

It will thus appear that the Ṛgvedic Aryans had intimate knowledge of Magadha and its inhabitants. They could distinguish the different people living there, and knew of their religious and material conditions. This was not possibly obtained by heresay alone, but by direct communication. They were envious of the people living in this eastern border of Āryāvarta. They hated the people and placed a ban on the country, because they could not bring

them to their mode of living, on the other hand, those of them, who went to live with these people, were influenced by these people. The Vedic Aryans called them *Vrātas* or *Vrātyas*. The sage Sutantara evidently had in mind these *Vrātyas*, when he said that those who had given up the worship of Agni were unhappy, but by resuming it they became well-to-do. (*R. V.*, V. 12. 5).

6. *Odanta—or Udaṇḍapura*

Odantapurī monastery is well-known in history. But the place has not yet been satisfactorily identified. Cunningham located it in modern Tandwa, also called Bishenpur Tandwa, based on the account of Tāranātha (*A. S. I. R.*, vol. III., p. 129). Tandwa lies in South Magadha or Kīkaṭa, east of Gayā. Beglar, on the other hand, identified it with Bihar, the chief city in the important sub-district of Bihar of the district of Patna. (*Ibid*, Vol. VIII., pp. 74-5). *R. D.* Banerji supports this view on the ground that a Buddhist brass image found in Bihar records a benefaction of Rāṇaka Thāruka, a resident of Udaṇḍapura. (*I. A.* Vol. XLVII p. 110). We, for the very same reason, think that Udaṇḍapura was a different place from Bihar, where the image has been found. If Udaṇḍapura had been both the place of residence of the donor as well as the place of setting-up of the image, the description of the donor as the resident of Udaṇḍapura was quite uncalled-for. We are inclined to think that 'Udanta' or 'Udyanta' has given this name of Udaṇḍapura, i.e., the city of the Udanta country. So we place it in Gayā or in its vicinity.

Cunningham noticed an inscription inside the sanctum of the temple of Sūrya, at a short distance from the Viṣṇupada group of temples in Gayā. It is of the time of Sultan Firuz Shah and is dated V. S. 1429. It is stated in line 7 of the inscription that the Gayākṣetra was in Udaṇḍapuradeśa (*Udaṇḍapura-deśe Gayākṣetre*) (*I. A.*, Vol. XX., pp. 344ff). The tradition which we have traced in the *Ṛgveda*, it appears, persisted in the name of Udantapura till the fourteenth century at least.

7. *Origin of the name of Gayā*

We have seen that according to Aurṇavāva the third or the last step of the Sun is *Gayāśirasi*, which has been explained by Durgācārya as *Astagirau*. Now *Gaya* and *Asta* are synonymous only when it means *gṛha*, i.e., home. (Yāska's *Nighantu*, III. 4). Gayaśira is also the name of a hill in Gayā. (*Mbh.* Vana. P., ch. 95, v. 9; *Vaiṣṇava-dharmaśāstra*, ch. 85). It was on this Gayaśīra hill, we have seen, was the *Sāvitra-pada*. From these, it appears, both the hills of Sun-rise and Sun-set were considered as the home of the Sun. In fact one leaves his home at day-break to work and retires to it after day's work for rest. In this way both the Udayagiri and Astagiri was conceived of as the home of the Sun. The middle step, where the Sun tarried for half a wink (*Mbh.*, Anu P., ch. 95, 18f.) is called 'the *Viṣṇupada*' or '*antarīkṣa* only.' It is clear from all these that Gayā, the name of the place, is derived from *Gaya*, the home of Viṣṇu or the Sun. The other Gayaśīra or the Astagiri was on the mount Niṣadha, where there was a temple of

Viṣṇu and also a lake named Viṣṇupada. (*Vāyu.* P., ch., 41, vs. 48-49, and 47, v. 60; *Matsya. P.*, ch. 121, v. 66). The Sarasvatī is said to have risen from here. It is identified with the Hindukuṣa in Afghanistan. So at one time Āryavarta was considered to have extended from Gayā in the east to mount Hindukúsa in the west, covering nearly 1100 miles.

Both the names of Gayā and the Viṣṇupada in it, we have seen, are based on the Vedic mythology. The name Kīkaṭa is a *Prākṛta* form of the Sanskrit word '*kiṁkṛta*.' That this Prākṛta form has found place in the *Ṛgveda* demonstrates that the people known by this name were earlier than the *Ṛgveda* itself. The derivation of the word '*Maganda*,' governed by the Vedic grammar, and used in the *Ṛgveda* only, also goes to prove its hoary antiquity. As 'Maganda' and 'Magadha' are synonymous, there remains little doubt about the locality of this place and that of Kīkaṭa. All these also satisfactorily prove that the Vedic Aryans advanced as far as the outskirts of Magadha in the *Ṛgvedic* period, if not earlier. The Magas, as the name Maganda indicates, must have been the earlier settlers of Magadha. They were Sun-worshippers. So they were probably first to introduce the Sun-worship there. We suspect that these Gayālī Brahmans might be the descendants of these Maga Brahmans. In the *Gayāmāhātmya* (ch. 106, vs. 33 and 40) they are said to be 'mind-created' and 'invented' by Brahmā, for the sacrifices, which he performed in Gayā. Their holiness is confined to the Gayā-tīrtha only. Outside Gayā they are not treated as good Brahmans. All these go to show

that they were aliens, who were admitted into the Brahmanic fold, but were given an inferior status in society.

Miscellaneous Articles

PATERNAL 'DESPOTISM' IN ANCIENT INDIA

By V. R. RAMACHANDRA DIKSHITAR, M.A.
University of Madras

The ancient Indian monarch was the people's king, ever since the institution of kingship came into being. We see in the *Aitareya Brāhmaṇa* how he entered into a contract with his people during the coronation ceremony by taking a solemn oath ever to look to the welfare of his peoples, under penalty of losing his kingdom. This idea is illustrated in the epics, the Purāṇas, Nīti treatises and law books, as also in the inscriptions of Aśoka. Though I cannot cite all the references, still I shall draw attention to one or more places in these books to show the continuity of tradition in ancient India. In speaking of Rāma's character, the *Rāmāyaṇa* at the outset entitles Rāma with a number of attributes among which figure *sarvalokapriya*, and *sādhu*.[1] *Sarvalokapriya* shows that the whole wolrd of which he was the prince was looked upon with love. The *loka* was the *putra* which showed *vātsalya* to the father who was the king. This is corroborated by the term *sādhu*, the very opposite of a tyrant. *Sādhu* conveys that even the ungrateful people he was prone to help, and thus

[1] I. 1. 15.

make them feel their responsibilities to the state. Then it is said that Daśaratha desired to anoint Rāma as crown-prince seeing that he was devoted to his *prakṛtis* or people, and that such a thing was wished for by the people also.[1] This demonstrates beyond doubt that the king took cognizance of the common will and acted in consonance with it.

In the course of a learned disquisition of *Rāja-dharma*, the *Mahābhārata* has the following interesting prescription : One should endeavour to do *dharma* with a view to the moral and material welfare of his people.

तस्मात्प्रवर्धयेद्धर्मं प्रजानुग्रहकारणात् (Śānti, 90.19).

This is interesting in the sense that the term *anugraha* is used, and the full implication of the term is that the king was ever devoted to the welfare of his people by thought, word, and deed. *Anugraha* is just the opposite of *nigraha* which connotes the right of punishment. Nowhere is it said that a king was there for *nigraha*, though it figures as one of his duties towards breakers of law. But everywhere prominence is given to his *anugraha*, and *anugraha* is such a subtle expression denoting a spontaneous act born of sympathy, love and affection. There is no artificiality about it. It is something natural, the outcome of good nature. Much more interesting is the fact that Kauṭalya uses the very expression of *anugraha* when he says :

Tān Pitṛveva anugṛṇhāyāt (*Ar. Śās.* BK. II. 1) As a father would ever ponder over the future wel-

[1] Ibid. 20.

fare of his children, the king should do towards his peoples. That Kauṭalya means this and this only, can be seen from a statement made in the first book of the *Arthaśāstra*. In fact it strikes an impartial reader as a paraphrase of the term *anugraha* of a father. It runs as follows : 'In the happiness of his people lies his happiness : in their welfare lies his welfare : he has no interests of his own : his interests are all his people's interests."[1] Thus the *Arthaśastra* envisages a popular form of government where the king identified his own interests with those of his people. He gave no occasion to offend them, and Kauṭalya who is a staunch exponent of people's cause says elsewhere that if the king would do anything to rouse the wrath of his citizens, it would only end in his own ruin. And yet we hear today of ancient Indian states despotically ruled and that by very firm hands.

Let us then proceed to examine what Aśoka has indited in his inscriptions.[2] Aśoka says that all his peoples were his children, and as he would endeavour to promote the joy and welfare of his children he would do the same to his peoples. In another place Aśoka makes it sufficiently clear that he is ever at the service of his peoples. Solicitude for their welfare is exceedingly manifest when he says that irres-

[1] प्रजासुखे सुखं राज्ञः प्रजानां च हिते हितम्।
नात्मप्रियं हितं राज्ञः प्रजानां तु प्रियं हितम्।

BK. I. 19.

[2] Separate Kalinga Edicts :

Save munise Pajā mamā । ath (ā) pajāye īchhāmi h(*a*) ka(ṁ) kiṁti sa(ve) na hi ta. sukhena hidalo (kika) pālalokike (na) y (ūjv) ū ti [tatha......muni] sesu pi icchāmi ha(ka)(ṁ) *corpus*, p. 93.

pective of time and place, even when he bathes and dines, he is available to them.[1] What does this show? Surely we do not see any instance of irresponsibility or abuse of a privilege. On the other hand there is the certain indication of the king's anxiety to exercise his duty properly and to the full satisfaction of his peoples. That no distinction was made between man and man is seen from the interesting statement *sarvatra ca Janasa athe karomi*, meaning, all his peoples, an all-embracing humanity, to use the expression of L. Rice. It would be rather strange to put down such a monarch, who feels that he is at the most a superior servant of the State, as an absolute ruler. It may be noted also that the same terms *hitam* and *sukham* which Kauṭalya uses in connection with the *yogakṣema* of a king's subjects, are used by Aśoka in his First Separate Rock Edict (Dhauli) which has been already quoted—this being one more evidence of Aśoka being a follower of the Kauṭalīyan school.

In the Purāṇas we have these views often repeated. That a father was only interested in the welfare of his child is put into the mouth of Pṛthu in the *Bhāgavata Purāṇa*.[2] We have to note particularly *bāla hitam*. Later in the eleventh book of the *Bhāgavata Purāṇa*

[1] VI. R. E.

S(a)ve kāle bhuṁja mānasa me orodhanamhi gabhāgāramhi vachamhi va vinītamhi cha uyāneṣu chasavatra paṭivedakā titā athe me (ja)nasa paṭivedethaiti । sarvatra cha janasa athe karomi ॥.

Corpus, p. 11.

Cf. my *Mauryan Polity*: p. 100.

[2] IV. 20. 31.

यथा चरेद्बालहितं पिता स्वयं
तथा त्वमेवार्हसि नः समीहितुम् ॥

Kṛṣṇa narrates what constitutes *Sanātana dharma* to Uddhava, and there it is said, that a king should, in times of distress to his people, take courage with both hands and relieve them as also himself from sufferings just as a king-elephant rescues other elephants and himself.[1]

In the same way the *Matsya Purāṇa* enjoins on the king to protect the kingdom with much care and attention from within and without the empire. In this respect the king should behave like a mother and like a father.[2] Ruling thus the king evokes the love and admiration of his people (*lokānurāga*). This is said to lead to peace nd plenty of the state.[3] In an earlier chapter again the *Matsya Purāṇa* urges on the part of the king to do such things as would evoke *anurāga*. This would bring the people in close touch with him and they would be faithful and loyal.[4] On this account the Purāṇa rules that the king should act even like a father towards his *bandhu* which must mean here his children or very near relations.[5]

Kālidāsa the immortal poet is very clear when he

[1] ch. 17. 45.

सर्वाः समुद्धरेद्राजा पितेव व्यसनात्प्रजाः।
आत्मानमात्मना धीरो यथा गजपतिर्गजान् ॥

[2] ch. 220. 44.

महता तु प्रयत्नेन स्वराष्ट्रस्य च रक्षिता।
नित्यं स्वेयः परेयश्च यथा माता यथा पिता ॥

[3] Ibid. 47.

[4] 215. 98 and 99.

जनानुराग प्रभवा हि लक्ष्मी राज्ञां यतो भास्करवंशचन्द्र।
तस्मात्प्रयत्नेन नरेन्द्र मुख्यैः कार्योऽनुरागोभुवि मानवेषु ॥

[5] Ibid, 57.

refers in his *Raghuvaṁśā* to Dilipa[1] as the father of all his people. These were treated by him as his sons and daughters in three ways, (*i*) by enforcing discipline and character, (*ii*) by protecting them from all kinds of danger, and (*iii*) by attending to all their comforts. A king who did these to his people could not be termed an autocrat. The same idea is expressed by the same poet in a later canto of the *Raghuvaṁśā* in his sketch of Rāma, son of Daśaratha.[2] We can compare in this connection the words of Duṣyanta in the *Śakuntalā* of Kālidāsa.[3]

This conception of the king's duty is further supported by the evidence of Śangam literature of the Tamils. For do we not read in the Tamil classic *Śilappadikāram* thus? "Due regard for the welfare of subjects and the fear of tyrannical rule always cause anxiety to the protecting king born of a noble lineage. The position of the king is not one to be longed for."[4]

[1] प्रजानां विनयाधानाद्रक्षणाद्भरणादपि।
स पिता पितरस्तासां केवल जन्महेतवः॥
I. 24.

[2] XIV. 23.
तेनासलोकः पितृमान्विनेत्रा तेनैव शोकापनुदेन पुत्री।

[3] Act. VI. st. 23.
येन येन वियुज्यन्ते प्रजाः स्निग्धेन बन्धुना
स स पापादृते तासां दुष्यन्त इति घुष्यताम्॥

[4] Canto XXV. 11. 102-4.

THE PILGRIM'S WAY, A BUDDHIST RECENSION

By A. K. Coomaraswamy

We have omitted a great deal of material pertinent to the subject of 'The Pilgrim's Way' in the J.B.O.R.S., December, 1937. We should like, however, to call attention to the very interesting Buddhist adaptations of the story of Rohita which are to be found in *Saṁyutta Nikāya* I. 61-62 and *Anguttara Nikāya* II. 48-49. Here there is a dialogue between the Buddha and the former Rishi Rohitassa (Rohitâśva, "Red Horse") who had intended "to reach the end of the world by travelling" (*ahaṁ gamanena lokass 'antam pāpunissami ti*), but not having succeeded, is now a Deva-putto. With a characteristic bias, the Buddhist sequel makes it appear that Rohitassa had been naïve enough to suppose that the end of the world could be reached merely by a persistent "travelling" in the most literal sense of the word, and had not understood that it was the following of a Way of Life that was required.[1] Granting this

[1] It is very curious to observe the subtle adaptation of familiar Brahmanical expressions to the purposes of a specifically Buddhist edification. *Lokanirodho* means the same as *lokass-antam*, but rather as the station of the putting an end to the world, so far as the Wayfarer is concerned, than as reaching its end in terms of the spatial symbolism of the Brahmanical texts, which make use of such expressions as "end of the road" (*adhvanaḥ pāram* = *viṣṇoḥ paramaṁ padam*, KU. III. 9), or in terms of the corresponding temporal symbolism (*saṁvatsar-*

implausible assumption, the remainder of the Buddhist version is perfectly logical. What the Buddha teaches is summed up in the verses:

"Not to be reached by (merely) travelling is World's End ever:
Yet there is no release from grief unless World's End be reached.
So let a man become world-knower, wise, world-ender (*lokantagu*)
let him have led the holy life (*vusita-brahmacariyo*);
Knowing World's End, as one who is quenched (*samitāvi*), he longeth not for this world or another."

The former Rohitassa realises now, "that there is no making an end of grief without reaching World's End. Nay, Sire (he says) in this very fathom-long body, along with its percepts and thoughts, I proclaim that the world has its being, and so too its origin and its passing away, and therein likewise one takes one's way to the passing away of the world" (*lokanirodhogāminiṁ ca paṭipadanti*).

asyo' dream. JUB. IV. 15). In the Brahmanical texts the *nirodha* is at World's End, but is not so much an ending or destruction of the world as it is the Sundoor itself, by which the *arhat* departs, leaving the world behind him; which Sundoor is "a forwarding for the wise, but a barrier to the foolish" (*ādityam....loka-dvāram prapadatāṁ viduṣāṁ nirodho' viduṣām*, CU. VIII. 6.5).

CORRESPONDENCE

Pargiter's *Ancient Indian Historical Tradition* (1922)
vs.
Basu's *Purāṇapraveśa in Bengali* (1934)

In the preface to his *Ancient Indian Historical Tradition* published in 1922, the late Mr. Pargiter describes the genesis of his forty years' work on the Purāṇas. I personally discussed with him some of his chronological results in the Indian Institute Library at Oxford. On my return to India, I had occasion to discuss some of these results with the late Mahāmahopādhyāya Haraprasad Sastri and Dr. Jayaswal, the two Indian scholars engaged in similar studies. Both of them handsomely acknowledged the debt they owed to Pargiter.

All of a sudden, came out a book in Bengali called *Purāṇaparaveśa* in 1934. The book embodies most of the important conclusions of Pargiter. The author's method of acknowledging his debt, however, is peculiar. He heaps abuses on Pargiter in language at once ungenerous and undignified.[1] At the time I thought that even this book would serve its purpose giving to the lay public the life-work of Pargiter. I had not foreseen the consequences of such quiescence.

In Part III, Vol. XXIII, 1937 of the J.B.O.R.S.,

[1] *Purāṇapraveśa,* pp. 2, 67, 68, 84, 178, 213, 218.

I published an article on "The Mālavas". In this article, I had *incidentally* to refer to the dates of the dynasties mentioned in the Purāṇas. I naturally accepted the dates arrived at by Pargiter, and in the body of text of the article referred to Pargiter's book without any arguments as the trend of my discussion was based on other materials. I was therefore astonished to receive a claim from the author of *Purāṇapraveśa* that he and not Pargiter should be cited as the original source. He even politely put forth the auto-suggestion that my failure to quote *him* was due to oversight.[2] I at once wrote back saying that it was done *deliberately* in fairness to one of the best and most disinterested students of Indology, whose results Mr. Bose had adopted *with very slight alterations*. I told him that in pursuance of his request, his letter (given below) would be published *in toto* in the J.B.O.R.S. so that Mr. Bose's clientèle might know to whom their thanks are ultimately due.

At first I had thought of quoting at length the relevant passages from Pargiter's *Ancient Indian Historical Tradition*. But as the book is well known, and easily available I indicate the pages on the left-hand margin of Mr. Basu's Statement.

[2] J. B. O. R. S., Pt. III, Vol. XXIII, pp. 288, 311.

14, *Parsi Bagan*
Calcutta
July 19, 1938

The Editor

Journal of the Bihar and Orissa Research Society
Patna Museum Buildings
Patna

Sir,

My attention has lately been drawn to an article named "The Mālavas" by Dr. A. Banerji-Sastri appearing in Part III, Vol. XXIII, 1937, September issue of your Journal. There is a table of dates annexed to this article. All the dates, including that of Arjuna-Abhimanyu, mentioned in the table with the remark "according to the Purāṇas" have been, I venture to think, reproduced from my Bengali book "Purāna-praveśa" which was published in October, 1934. The dates are identical. Some of these dates have also been noted in the body of the text of the article. Further, certain arguments and statements such as the importance of 'etaiḥ sārdham' (to be found in the slokas quoted by the author of the article and italicized by him on page 292), the assertion that Nanda built up an empire (page 287 of the article), the date of Nanda's coronation as 401 B.C. (mentioned in the table as also noted in the body of the text), and the assertion that Nanda acted as the representative of his father Mahānandi for two years (mentioned in the table), have all been reproduced from my book although there is no acknowledgment

anywhere. I presume that the omission in referring to the source of the above items is due to oversight on the part of the learned author of the article. I may mention here that the dates and the reasonings that led me to fix them are all based on my own interpretation of the Purāṇas and are not to be found in any previous work on the subject. They were published for the first time in my book "Purāṇa-praveśa".

Under the circumstances I shall be obliged if you will publish this letter in your valued journal so that any misconception that might have been produced in the minds of the readers of Dr. A. Banerji-Sastri's article may be removed. I give below a list of the relevant page references from my book for your information.

(1922) PARGITER'S Ancient Indian Historical Tradition	Dates and Arguments	(1934) Purāṇapraveśa pages
C. 402+1015= *C. 1417 B.C.* pp.179, 180	The date of Mahābhārata War and Arjuna-Abhimanyu as 1416 B.C.	46, 47, 52-54, 83, 194-206
"Approximately at 402 B.C." p. 179	'M a h ā p a d m a' Nanda's coronation in 401 B.C.	83, 94, 96, 102, 194-206
10 Śiśunāśas including Mahāpadma Nanda's two years* as his father's representative.—165 years, p. 287	Nanda as representative of his father for two years	97, 134, 153, 154
P.286	Nanda as an empire builder and conqueror of other native states	77, 78, 95, 97
P.285	Importance of 'etaiḥ sārdham'	83, 84
P.286-87	Table of dates for the Pradyotas, Śisunāgas and Nandas	127, 128, 152, 153

*This is made absolutely clear by Pargiter. He gives 163 years for 10 Śiśunāgas in his *Dynasties of the Kali Age*, p. 69. He then gives 165 years for 10 Śiśunāgas in his *Ancient Indian Historical Tradition*, p. 287, 2 years of Nanda as representative for his father.

A. Banerji-Sastri

Reviews of Books

THE MAHĀBHĀRATA. For the first time critically edited by Vishnu S. Sukthankar, Poona. Bhandarkar Oriental Research Institute, 1937. Fascicule 9. Udyogaparvan (1). 9 × 11½, pp. 1–400.

The admirable venture of the Bhandarkar Oriental Research Institute is making steady progress under the able guidance of Dr. Sukthankar. The Udyogaparvan edited by Dr. S. K. De maintains the standard of the earlier volumes.

In this Parvan, the editor has based his textual reconstruction on a comparison of the Northern Śāradā-Kaśmīrī and Bengali versions with the Southern Malayālam. The editor has doubts about the absolute authenticity of the Telugu-Grantha version of Śaṅkarācārya and received the Śāradā Codex of the Udyoga belonging to the India Office Library too late to make full use of in the present volume. The last named Codex is admittedly incomplete and fragmentary. But in view of the tradition of the identity of Śaṅkarācārya with the great philosopher bearing the same name, the Telegu-Grantha version is probably older than the oldest of the extant Mahābhārata MSS. As such, its value in the Mahābhārata text-tradition seems to have been under-rated by the editor, Dr. De. In any case his arguments in favour

of the Malayālam edition are inadequate and unconvincing.

We should like to draw the attention of the editor to the didactic and gnomic sayings in the Prajāgara sub-parvan traceable in the Nīti sections of other parts of the Mahābhārata, the Rāmāyaṇa, Manu and the extant Folk-tales and Fairy-stories. Some of them are traceable to still earlier literature. The editor would be rendering a service to the study of *Itihāsa* and *Kathā* literature in Sanskrit and Prakrit, if he could establish an inter-relation between them and their sequence,—thereby demonstrating the universal appeal of the Mahābhārata to all students of Indology.

Dr. Sukthankar and his colleagues, and the Institute they represent deserve the sympathy and support of all interested in the literature and history of India.

A. BANERJI-SASTRI

SANSKRIT BUDDHISM IN BURMA. By Nihar-Ranjan Ray. Published by the University of Calcutta, 1936. 6×9½, pp. 1-116, Plates 1-26.

It is a thesis accepted for the Degree of Doctor in Letters and Philosophy of the University of Leiden.

The book suffers from a serious drawback. It is nowhere clear that the author is conversant with Burmese language and literature, folk-tales and rituals. A few Sanskrit texts supported by Burmese sculptures and images form the basis of the dissertation. It is neither a study of archaeology nor a work on literary

history—but a superficial collection of Sanskrit inscriptions and texts, and an equally superficial collection of the paintings of the gods and goddesses of Northern Buddhism. The author seems to be entirely oblivious of the fact that there must be a historical perspective, a milieu or background in Burma which profoundly affected the evolution of the Sarvāstivāda, Mahāyāna and Tantrayāna tenets and rituals in Burma as distinguished, for example, from those that developed in India or Tibet. This local influence is writ large on every one of the paintings reproduced at random in the Plates.

The printing and plates are done admirably. It is a pity that the author's treatment is so inadequate and unsatisfactory.

A. BANERJI-SASTRI

ERRATA

In the Paper on "Virakal and Sati Memorial Stones at Buddhpur and Burām" in this Journal of 1937, Part IV.

Page 435. Line 17; for "olden" read "older."
Page 441. Lines 16 and 23; for "cow" read "sow."

E. H. C. WALSH

Notes of the Quarter

Proceedings of a meeting of the Council of the Bihar and Orissa Research Society held on Friday, April 15, 1938.

An emergent meeting of the Council of the Bihar and Orissa Research Society was held on Friday, April 15, to discuss with the Rev. Rahula Sankrityayana several questions of importance connected with the manuscripts discovered by him in Tibet. Besides the Rev. Rahula Sankrityayana, the following Council members were present.

The Hon. Mr. Justice J. F. W. James (in the Chair).
Mr. H. R. Batheja.
Dr. A. P. Banerji-Sastri.
Mr. Sham Bahadur.
Dr. S. Sarkar.
Mr. J. L. Hill.

1. Discussed the projected expedition to Tibet to photograph certain Sanskrit manuscripts.

Resolved that since Dr. Banerji-Sastri's party would not be *personae gratae* with the Tibetan authorities, the Rev. Rahula Sankrityayana should himself go to Tibet to take the necessary photographs. The Rev. Rahula agreed to this, and it was resolved that the Hon. Secretary should write to the Secretary to Government in the Education Department for

permission to use as much as was necessary of the Rs. 6,000 granted for Dr. Banerji-Sastri's expedition, for the Rev. Rahula's travelling expenses.

2. Discussed the formation of an Editorial Committee to supervise the work of editing the Sanskrit manuscripts discovered by the Rev. Rahula in Tibet.

Resolved that the Committee be formed of the following gentlemen : The Hon. Mr. Justice J. F. W. James, Chairman ; Prof. F. W. Thomas ; Prof. Tcherbatsky ; Mr. Vidhushekhara Bhattacharya ; the Rev. Rahula Sankrityayana ; Dr. A. P. Banerji-Sastri ; Dr. S. Sarkar.

3. Discussed the publication of certain texts already printed or composed by the Allahabad Law Journal Press.

Resolved that *Pramanvarttikavritti* should be published in instalments in the Bihar and Orissa Research Society Journal.

The Rev. Rahula agreed to undertake the publication of the *Pramanvarttikavrittitika* himself.

J. L. Hill
Honorary General Secretary

Proceedings of a meeting of the Council of the Bihar and Orissa Research Society held on August 14, 1938.

Present

The Hon'ble Mr. Justice S. Fazl Ali (in the chair).

The Hon'ble Mr. Justice Sukhdev Prasad Verma

Mr. H. R. Batheja M. A., I. E. S.

Dr. S. C. Sarkar, M. A., Ph. D.

Dr. A. Banerji-Sastri, M. A., D. Phil.

Mr. Sham Bahadur.

1. (*a*) Resolved that the Vice-President should be congratulated on his well-merited Knighthood which he fully deserves.

(*b*) Resolved further that the Secretary should convey thanks of the Council to His Excellency the Governor of Bihar for the Knighthood conferred on the Hon'ble Sir John F. W. James, the Vice-President of the Society.

2. Confirmed the proceedings of the meetings of the Council held on January 30 and April 15, 1938.

3. (*a*) Passed the monthly accounts from January to June, 1938.

(*b*) Passed the Annual Accounts for the year 1937-38

(*c*) Passed the revised Budget for 1938-39 and the budget estimate for 1939-40.

4. Confirmed payment of the following bills—

	Rs.	a.	p.
(*a*) Travelling Allowance to Dr. R. C. Majumdar invited to address the Annual Meeting of the Society .	143	13	0
(*b*) Patna Law Press Bill No. 96/38 dated 21-3-38 printing charges of the Annual Meeting papers . . .	64	2	0
(*c*) Proof reading charges of the Catalogue of Mithila Manuscripts, Vol.III.	52	5	0
(*d*) Allahabad Law Journal Press Bill No. 76 dated 11-3-38 (printing charges of Pramāṇavārtika)	444	8	0
(*e*) Allahabad Law Journal Press Bill No. 86 dated 24-3-38 (printing charges of December issue, 1937) . . .	618	1	9
(*f*) United Press Bill for printing and binding Catalogue of Mithila Manuscripts, Vol. III . . .	238	5	0
(*g*) Allahabad Law Journal Press Bill No. 173 dated 4-5-38 (printing charges of Journal March-June, 1938) . .	289	9	9

5. Elected the following persons as ordinary members of the Society—

(*a*) Khan Bahadur Syed Abu Nasar Muhammad Omar, Sub-Divisional Officer, Beguserai, Monghyr.

(*b*) Mr. Rudra Pratap Singh, Gaya.

6. Read Circular letter of the 20th International Congress of Orientalists to be held at Brussels from 5th to 10th September, 1938.

7. Resolved that Messrs. C. E. A. W. Oldham, E. H. C. Walsh, and Sir Saiyid Sultan Ahmad be requested to represent the Society at the above conference.

8. Considered the question of exchange with the following Publications—

(*a*) Poona Orientalist. (*b*) The Journal of the Royal Society of Arts.

(*a*) Resolved that the Society is unable to put "Poona Orientalist" on its exchange list.

(*b*) Resolved that the Journal of the Royal Society of Arts be put on the exchange list of the Society.

9. Sanctioned purchase of show cases for the Library.

10. Wrote off the following books which had been issued to Dr. Jayaswal and could not be traced after his death:—

Receipt No.	Name of the Book	Year of Issue
39	Cunningham-Archaeological Survey Reports, Vol. I	1935
36	Vajpeyi-Persian Influence on Hindi	1937

11. Resolved that the Secretary and the Editor be authorized to approach His Highness the Maharajadhiraj of Darbhanga when he comes to Patna about the payment of a further sum of Rs.5000 which was promised by his father the late lamented Maharajadhiraj.

S. BAHADUR

16-8-38 *Honorary General Secretary*

ANNUAL ACCOUNT FOR THE YEAR 1937-38

INCOME

Heads	Actuals 1937-38			Revised Budget 1937-38		
	Rs.	a.	p.	Rs.	a.	p.
Establishment	1140	0	0	1000	0	0
Mithila Pandit	1533	0	0	1533	0	0
Library	1000	0	0	350	0	0
Printing Charges of Journal ..	2200	0	0	2000	0	0
Sale of Journal	154	11	0	200	0	0
Subscription	1375	8	0	1300	0	0
Postage recovered	11	12	0	10	0	0
Miscellaneous*	260	1	0			
Huthwa Fund	502	0	0			
Tanjur	2000	0	0			
Darbhanga Fund	5	0	0			
Tibetan Expenditure	6000	0	0			
TOTAL	16182	0	0			
Opening Balance	2668	10	2			
GRAND TOTAL ..	18850	10	2			

*This includes—(1) Packing and Cartage to Rangoon Rs.132-12 (2) N. P. Sabha Rs.27-4 (3) Telephone Refund Rs.10 (4) Patna Law Press Rs.9-15 (5) J. L. Hill Telephone Rs.2-2 (6) K. B. Ismail's donation Rs.78. Total Rs. 260-1.

S. BAHADUR

Honorary Treasurer

ANNUAL ACCOUNT FOR THE YEAR 1937-38

EXPENDITURE

Heads	Actuals 1937-38			Revised Budget 1937-38		
	Rs.	a.	p.	Rs.	a.	p.
Establishment	1280	4	0	1224	0	0
Provident Fund		..		56	0	0
Mithila Pandit	1275	0	0	1533	0	0
Provident Fund		..		75	0	0
Library	187	13	0	350	0	0
Unspent Balance	304	4	11	304	4	11
Printing Charges of Journal ..	2852	10	3	2400	0	0
Telephone	192	0	0	192	0	0
Postage	447	6	3	375	0	0
Stationery	72	13	0	90	0	0
Electrical Charges	93	8	0	133	0	0
Miscellaneous*	501	1	0	300	0	0
Tanjur	1000	0	0	2000	0	0
Huthwa Fund	2	11	6			
Darbhanga Fund	52	5	0			
Mayurbhanja Fund	405	10	1			
Tibetan Expenditure	45	10	0			
TOTAL ..	8713	1	0			
Closing Balance	10137	9	2			
GRAND TOTAL	18850	10	2			

*This includes the following extra items—
(1) Packing to Rangoon ... Rs. 127 8
(2) Patna Law Press ... Rs. 9 15

Rs. 137 7

S. BAHADUR
Honorary Treasurer

आचार्यधर्मकीर्तेः

प्रमाणवार्तिकम्

आचार्यमनोरथनन्दिकृतया वृत्या संवलितम्

राहुलसांकृत्यायनेन सम्पादितम्

PREFACE

The author Manorathanandin

We are quite in the dark about the time of Manorathanandin who wrote this very useful commentary on Pramāṇavārttika. His name is not mentioned in any Tibetan work and the author himself does not give any clue to his identity. He does not mention the name of any other scholar from which we could infer the precise time. The present manuscript was copied by Vibhūticandra, a pupil of Śākyaśrībhadra (1127—1225 A.C.) who went to Tibet in 1203 A.C., so the lower limit of the period in which Manorathanandin flourished cannot be later than 1200 A.C. It seems that Manorathanandin's *vṛtti* was an important text for the beginners for the study of Pramāṇavārttika in Indian monasteries. The numerous footnotes which were found in the manuscript give further explanation on obscure points and sometimes they mention the names of scholars and different schools whose views are supported or criticized in the text. These names have nothing to do with the author. They were taken down by Vibhūticandra mostly from the mouth of his teacher while studying it.

The commentary—Manorathanandin's commentary is a *vṛtti,* i.e. a commentary which gives literal meaning of each and every word. Its object is to make the meaning of the text quite clear. It has nothing to do with any scholarly discussion to help or criticize in a general

manner the theory expounded by the author. The author is very modest about his performance. He only wants to make an easy commentary on the text which will help the ordinary students as the scholarly treatises are not easy for them.[1]

The Pramāṇavārttika text is very difficult. Dharmakīrti wants to put all his hard thinking into a few words. Often the context becomes more complicated by the words appearing in a scattered way. Though the Tibetan translation of P.V. would have been a great help to the study of the Sanskrit text. But for those who do not know Tibetan, the text would have been very difficult to understand, if the present commentary had not been discovered. In view of the usefulness of the commentary, I wonder why this work was never translated into Tibetan. Who knows whether they might not have been proposing to make a translation of it? But translating activities came to an end soon after the destruction of the Buddhist institutions in India since the flow of Indian scholars towards Tibet stopped. In my search of Sanskrit manuscripts in Tibet I discovered several important treatises on Buddhist logic and philosophy and even a manuscript of Kāvyaprakāśa which were meant for translation but was never accomplished.

The order of chapters here, is (*i*) Pramāṇasiddhi (*ii*) Pratyakṣa (*iii*) Svārthānumāna (*iv*) Parārthānumāna, which is natural. While the order of chapters found in many Sanskrit and Tibetan MSS. is (*i*) Svārthā-

[1] स्वयमपि कृतिनां महद्भिरन्यैरपि गमितो बहुविस्तरैर्न्न योयम्।
तदपि च सुगमो न मद्विधानामिति विवृतिच्छलतः करोमि चिन्ताम्॥

numāna (*ii*) Pramāṇasiddhi (*iii*) Pratyakṣa (*iv*) Parārthānumāna, which could not be the order given by Dharmakīrti as I have discussed in another place.[1] The first two ślokas which are found in the Pramāṇasiddhi are here found in the beginning of Svārthānumāna Chapter (the 1st chapter) of the text.

MSS.

The present text of the commentary is edited with the help of one paper manuscript which was discovered[2] by me in the monastery of Ṣha-lu—July, 1936. There are 105 leaves of the size of $26\frac{1}{2}'' \times 2''$, each page containing 7 lines. There were 16 paper leaves more of the size of $12\frac{3}{4}'' \times 2\frac{1}{4}''$, each page containing 7 to 9 lines which are placed as an appendix to this volume. The script is kuṭilā.[3]

Except for a few instances the MS. is mostly correct. Throughout the MS. no difference is made between ब and व. The copyist has made mistakes in writing सलिल as शलिल four times; विषाण as विशाण four times; विशद as विषद twice; पर्येषितव्य as पर्येशितव्य; सकाशात् as शकासात्, निष्पन्न as निस्पन्न; वास्या as वाश्या. Most of these mistakes are of ष, श, स, which were natural for a man living in the Māgadhī area. There are a few more mistakes—

उपभ	=	पूभ	लिब्धि	=	लब्धि
श	=	शा	पा	=	या

[1] Preface to Pramāṇavārttika.

[2] *JBORS*, vol. XXIII, part I, p. 33, No. 237.

[3] Cf. *Ep. Indica*, vol. XXIII, part II, pp. 78-80.

श्च = न्च		त्वर्य = र्यत्व।	
प्रसज्येदस्ति = प्रसज्येतास्ति		न = नं	

The above mistakes have been shown in the edited text within brackets. In the MS. no care is taken for punctuation. In the footnotes Dignāga is often shortened into Nāga, Pramāṇasamuccaya to Samuccaya.

Editing—The kārikās were not found in the MSS. which I have supplied from the P.V. text, which I have already edited in a previous volume. In selecting from various readings of the Kārikās I have preferred the readings given in this commentary. Sometimes I have put my own full stops, but those have been placed within brackets. I am responsible for supplying the headings and the sub-headings in the present work in which also I was helped by this commentary.

Patna
23. 8. 37

Rāhula Sāṅkṛtyāyana

Dharmakīrti's

PRAMĀṆAVĀRTTIKA

with a commentary by Manorathanandin

Edited by

RĀHULA SĀṄKRITYĀYANA

प्रमाणवार्त्तिकवृत्तेः

विषय-सूची

प्रथमः परिच्छेदः

प्रमाणसिद्धिः

द्वितीयः परिच्छेदः ।

प्रत्यक्षम्

तृतीयः परिच्छेदः

स्वार्थानुमानम्

चतुर्थः परिच्छेदः

परार्थानुमानम्

नमो मञ्जुश्रिये ॥

प्रमाणवार्त्तिकवृत्तिः

प्रथमः परिच्छेदः ॥

प्रमाणसिद्धिः

1b

विमुक्तावरणक्लेशं दीप्ताखिलगुणश्रियं ।
स्वैकवेद्यात्मसम्पत्तिं नमस्यामि महामुनिम् ॥
स्वयमपि कृतिनां महद्भिरन्यैरपि गमितो बहुविस्तरैर्न्न योयम् ।
तदपि च सुगमो न मद्विधानामिति विवृतिच्छलतः करोमि चिन्ताम् ॥
अहमपि न निजैकलाभलुब्धो न च परकृत्यरसाभिलाषमुक्तः ।
फलति पुनरियं परार्थवाञ्छाव्रततिरभीष्टफलानि पुण्यभाजाम् ॥

क. नमस्कारश्लोकः

शास्त्रा[१]दावविघ्नेन तत्समाप्त्यर्थ[1] भगवति प्रसादजनने श्रोतृ[२]जनानुग्रहार्थञ्च स्तुतिपूर्वकमाचार्यो नमस्कारश्लोकमाह ।

विधूतकल्पनाजालगम्भीरोदारमूर्त्तये ।
नमः समन्तभद्राय समन्तस्फरणत्विषे ॥१॥

विधूतं[३] विध्वस्तं अनुत्पत्तिकधर्मतामापादितं **कल्पना** ग्राह्यग्राहकाध्यारोपः सैव **जालं** बन्धनहेतुत्वात् यासां ता विधूतकल्पनाजालाः। एतेन धर्मकाय उक्तः[४] । द्वयशून्यताया धर्मधातुत्वात् (।) तदधिगमस्य धर्मकायत्वात् । गम्भीराश्च खड्ग-

[१] स्तुत्या पुण्योपचयात् । [२] व्याख्यातुश्चेति परार्थदर्शनात् ।

[३] सर्व्वावरणविगमात् । [४] पूजेयं नमः शब्दात्प्रणामतः शिष्टैश्च तैश्च । तच्च स्वपरार्थतदुभयसम्पत्तिस्ततः अवृत्तिहानिगाम्भीर्य्यौदार्यविशेषैस्त्रिभिः स्वार्थ उक्तः ।

श्रावकाद्यविषयत्वात्। उदाराश्च सकलज्ञेयसत्वार्थ[2]व्यापनादिति **गम्भीरोदाराः**। आभ्यां साम्भोगिकनैर्म्माणिककायावुक्तौ तयोरेव स्वरूपत्वात्। विधूतकल्पनाजाला गम्भीरोदारा **मूर्त्तयो** यस्य स **विधूतकल्पनाजालगम्भीरोदारमर्त्तिः** (।) एतेन स्वार्थसम्पदुक्ता त्रिकायलक्षणत्वात्तस्याः।

समन्तं निरवशेषं भद्रं कल्याणं परार्थसम्पत्सम्भारलक्षणं यस्मादसौ **समन्तभद्रः** (।) अनया भगवन्नामव्युत्पत्त्या परार्थसम्पदभिहिता[1]। समन्ततः स्फ[3]रन्तीति समन्तस्फरण्यः त्विषः ताव(त्) त्विषो देशना यस्य स **समन्तस्फरणत्विट्** वस्तुतत्त्वावभासनोपायता च त्विड्देशनयोः साधर्म्य (।) अनेन परार्थसम्पदुपायो दर्शितः। देशनाद्वारेण भगवता जगदर्थकरणात्। एतेन स्तुतिरुक्ता असाधारणानां स्वपरार्थसम्पत्तितदुपायानामुपदर्शनात्। सर्व्वत्र नमःश[२]ब्दयोगाच्चतुर्थी। अनेन नमस्कारोभिहितः। यदा तु समन्तभद्रशब्दो[4] रूढ्या बोधिसत्त्वविशेषे वर्तते तदापि पदव्याख्यानं पूर्ववदेव। अयन्तु विशेषः। विधूतकल्पनाजालत्वं बोधिसत्त्वभूम्यावरणप्रहाणतो वेदितव्यं। गाम्भीर्यन्तु खड्गश्रावकाविषयत्वात्। औदार्यन्तु दशभूमीश्वरबोधिसत्त्वमाहात्म्यातिशयतः। कायत्रयन्तु बोधिसत्त्वानामप्यस्ति प्रकर्षनिष्ठागमनात्तु भगवतां व्यवस्थाप्यते। देशना च प्रसिद्धैव तेषां॥ (१)

ख. शास्त्रारम्भप्रयोजनम्

श्रोतृदोषबाहुल्याच्छा[5]स्त्रेण परोपकारमपश्यन् सूक्ताभ्यासभावितचित्ततामेवात्मनः शास्त्रारम्भकारणन्दर्शयन् वक्रोक्त्या दोषतापनयनेन शास्त्रे श्रोतॄन् प्रवर्तयितुम(ा)ह।

***प्रायः प्राकृतसक्तिरप्रतिबलप्रज्ञो जनः केवलं,**
नानर्थ्येव सुभाषितैः परिगतो विद्वेष्ट्यपीर्ष्यामलैः।
तेनायं न परोपकार इति नश्चिन्तापि चेतस्ततः,
सूक्ताभ्यासविवर्द्धितव्यसनमित्यत्रानुबद्धस्पृहम्॥२॥

प्रायो भूयान् बाहुल्येन वा **जनः प्राकृतेषु** बहिःशास्त्रेषु **सक्तिरभिष्वङ्गो** यस्य स प्राकृतसक्तिरनेन कुप्रज्ञत्वं श्रोतृदोष उक्तः। **अप्रतिबला** शास्त्रार्थग्रहणं प्रत्यशक्ता **प्रज्ञा** यस्यासावप्रतिबलप्रज्ञः अनेनाज्ञत्वमुक्तं।[6] **केवलं, नानर्थ्येव सुभाषितैः**। किन्तु सुभाषिताभिधायिनं ईर्ष्या परसंपत्तौ चेतसो व्यारोषः सैव मलश्चित्त[7]मलिनी-

[1] तदर्थिनां यथा।
[2] अकारान्तः सकारान्तस्तृतीयार्थ इत्यन्ये।
[3] ...
[4] ...
[5] आत्मात्मीयास्त्रैधातुकाश्च चैत्ताः सवासनाः।
[6] जनकायः।
* द्रष्टव्यं परिशिष्टं १।१–४

करणात् । तैः **परिगतो** युक्तः सन् **विद्वेष्टयपि । ईर्ष्यामलैरिति** व्यक्त्यपेक्षया बहुवचनं । अनेन यथाक्रममनर्थित्वममाध्यस्थ्यञ्चोक्तं (।) **तेन** श्रोतृदोषकलापेन **अयमा**रिप्सितो वार्त्तिकाख्यो ग्रन्थः (।) परमुपकरोतीति **परोपकार** इति **नोऽ**स्माक-**ञ्चि**[7]**न्तापि ना**स्ति । कथन्तर्हि शास्त्रकरणे प्रवृत्तिरित्याह चेतश्चिरं दीर्घकालं 2a **सूक्तस्याभ्यासेन विवर्द्धितव्यसनं** विस्तारिताभिष्वङ्ग**मिति**हेतोर**त्र** वार्तिककरणे-**ऽनुबद्धस्पृहं** जाताभिलाषं । एतेन कुप्रज्ञतादिदोषजातमात्मनो बोधिताः श्रोतार-स्तत्परिहारेण शास्त्रे प्रवर्तिता एव भवन्ति ॥ (२)

ग. प्रमाणसिद्धिः

अयमाचार्यो बृहदाचार्यीय प्र मा ण स मु च्च य शा स्त्रे वार्त्तिकं चिकीर्षुः स्वतः कृतभगवन्नमस्कार(ः) तच्छास्त्रा[1]रम्भसमये तदाचार्यकृतभगवन्नमस्कार-श्लोकं व्याख्यातुकामः प्रथमं[१] प्रमाणसामान्यलक्षणमाह(।)

१. प्रमाणलक्षणम्

(१) अविसंवादि ज्ञानम्

प्रमाणमविसंवादि ज्ञानं;

ज्ञानं प्रमाणं[२] नाज्ञानमिन्द्रियार्थसन्निकर्षादि । कीदृशमविसंवादि । विसंवा-दनं विसंवादो वञ्चनं तद्योगाद्विसंवादि । न तथाऽसावविसंवादि । अविसम्वाद-नमुक्तमित्यर्थः । किं पुनरित्याह(।)

अर्थक्रियास्थितिः ।

अविसंवादनं ;

यथोपदर्शितार्थस्य क्रियायाः स्थि[2]तिः प्रमाणयोग्यताऽविसंवादनं(।) अतश्च यतो ज्ञानादर्थं परिच्छिद्यापि[३] न प्रवर्तते प्रवृत्तो वा कुतश्चित्प्रतिबन्धादेरर्थक्रियान्नाधि-गच्छति तदपि प्रमाणमेव प्रमाणयोग्यतालक्षणस्याविसंवादस्य सत्त्वात् । सैव प्रमाणयोग्यता कथमसत्यामर्थक्रियाप्राप्तौ निश्चीयत इति चेत् (।) यत्तावदसकृद्-व्यवहाराभ्यासाद्दर्शनमात्रेणोपलक्षितभ्रमविविक्तस्वरूपविशेषं साधना[3]ध्यक्षं तस्य[४]

[१] **द्वितीयां सम्वित्तिसिद्धिम् । प्रमाणं भूतो जातो भगवान् मानमिव किन्त-दित्याह ।** [२] **प्रमाणं सम्यग्ज्ञानमपूर्व्वगोचरमिति लक्षणं ।**

[३] **मरुमरीच्यादौ ।** [४] **प्रमेयस्य ।**

स्वत एव प्रमाणयोग्यतानिश्चयः कृत्रिमाकृत्रिममणिरुप्यादितत्त्वनिश्चयवत्। अनुमानस्य च साध्यप्रतिबद्धजन्मनो व्यभिचाराशङ्काविरहात्। अर्थक्रियानिर्भासन्तु प्रत्यक्षं स्वत एवार्थक्रियानुभवात्मकं न तत्र परार्थक्रियाऽपेक्ष्यत इति तदपि स्वतो निश्चितप्रामाण्यं। अत एवार्थक्रियापरंपरानुसरणादनवस्थादोषोपि दुस्थ एव। यत्त्वनभ्यस्तदशायां[4] संदिग्धप्रामाण्यमुत्पत्तौ[१] तस्यार्थक्रियाज्ञानादनुमानाद्वा प्रामाण्यं निश्चीयते। एतच्चाविसंवादनं बाह्यार्थेतरवादयोः समानं प्रमाणलक्षणं (।) वि ज्ञा न नयेपि[२] साधननिर्भासज्ञानानन्तर[३]मर्थक्रिया[४]निर्भासज्ञानमेव[५] संवादः। अतो विज्ञप्तिमात्रत्वे प्रमाणेतरविभागव्यवहारोऽसंकीर्णः।

ननु शब्दगन्धरसस्पर्शान् चित्ररूपञ्च पश्यतो ज्ञानस्य परमर्थक्रियाज्ञानं नास्तीति[5] तत्प्रमाणन्न[६] स्यादित्याह।

शाब्देऽप्यभिप्रायनिवेदनात् ॥३॥

शाब्दे शब्दजनिते ज्ञानेऽपि शब्दाद् गन्धादिविषयेऽपि **अभिप्रायस्याभिप्रेतार्थक्रिया (या) निवेदनात्** प्रतिपादनात्प्रामाण्यं (।) अर्थक्रिया हि क्वचित्स्वरूपप्रतिपत्तिरेव। क्वचित्ततोऽन्या यथासम्भवं व्यवहारविषयः। तत्प्रापणञ्च प्रामाण्यमिति नाव्यापकं प्रमाणलक्षणम्।(३)

ननु शब्दस्यार्थप्रतिबन्धाभावान्न प्रामाण्यं स्यादिष्यते चानुमानत्वादि[6]त्याह(।)

वक्तृव्यापारविषयो योर्थो बुद्धौ प्रकाशते।
प्रामाण्यं तत्र शब्दस्य नार्थतत्त्वनिबन्धनम् ॥४॥

वक्तुर्व्यापारो विवक्षा **तस्य विषयो योऽर्थः** समारोपितबही रूपो ज्ञानाकारः प्रकाशते **बुद्धौ** विवक्षा[७]त्मिकायां (।) **तत्र शब्दस्य प्रामाण्यं** लिङ्गत्वं। शब्दादुच्चरिताद्विवक्षितार्थप्रतिभासी विकल्पो[८]नुमीयत इत्यर्थः। तत्कार्यत्वात्तच्छब्दस्य। **न पुनरर्थतत्त्वनिबन्धनं** तत्प्रतिबन्धाभावात्। (४)

ननु घ[९]टोयमित्यादिज्ञानात्प्रवर्तमानस्य सम्बन्धोस्त्येवेति तत् प्रमाणं स्यात् (।) इत्याह।

[१] सत्यां। [२] अव्याप्कत्वं निरस्यन्नाह। [३] वह्निज्ञानान्तरं दाहादिज्ञानं।
[४] रवि चन्द्राम्बुदचित्रादीनां दर्शनमेवार्थक्रियास्थितिः।
[५] यदर्थाकारं ज्ञानं तद् बाह्यार्थाविनाभावि यथा अर्थक्रियानिर्भासं।
[६] विना भ्रान्ति प्रयुक्ते।
[७] संकेतबलात्। [८] विकल्पशब्द . . . न नदी . . . . । . . .
[९] येन ज्ञात्वा प्रवत्तस्यार्थसंवादस्तच्चेत्प्रमाणं घटविकल्पोपि स्यात्प्रमा॥

गृहीतग्रहणान्नेष्टं सांवृतं, धीप्रमाणता ।
प्रवृत्तेस्तत्प्रधानत्वात् हेयोपादेयवस्तुनि ।।५।।

गृहीतग्रहणान्नेष्टं सांवृतं दर्शनोत्तरकालं सांवृतं विकल्पज्ञानं प्रमाणं नेष्टं 2b दर्शनगृहीतस्यैव ग्रहणात् तेनैव च प्रापयितुं शक्यत्वात् सांवृतम[1] किञ्चित्करमेव । कस्मात्पुनर्द्धियः **प्रमाणतेष्यते** नेन्द्रियादेः(।) **हेयोपादेयवस्तु**विषयायाः **प्रवृत्ते**[2]**स्तत्-प्रधानत्वात्** ज्ञानप्रधानत्वात् धिय एव प्रामाण्यं(।) न हीन्द्रियमस्तीत्येव प्रवृत्तिः किन्तर्हि ज्ञानसद्भावात् साधकतमञ्च प्रमाणं तस्याव्यवहितव्यापार[1]त्वात् । (५)

एवं फलार्थिनां प्रवृत्तिव्यवहारकारित्वेन धियः प्रामाण्यं प्रतिपादितं । साम्प्रत-मधिगमफलविभागकारित्वमाह ।

विषयाकारभेदाच्च धियोधिगमभेदतः ।

धियो विषयस्येवाकारो **विषयाकारः**[3] नीलादिस्तस्य **भेदात्** विशेषा**दधि-गम**[4]स्यार्थप्रतीतेर्भेदाद्विशेषाद्धिय एव प्रामाण्यं नीलस्वरूपं हि ज्ञानं नीलप्रतीति-रन्यादृशमन्यथेति धीरेव प्रमाणं ।

ननु यथाधिगमसाधन[5]माकारस्तथेन्द्रियमपि तदुत्पत्तेरत आह[2](।)

भावादेवास्य तद्भावे ;

तस्याकारस्य **भावेऽस्याधिगमस्य भावादेव** साधनमव्यवहितत्वात् न त्विन्द्रियादि तद्भावेपि ज्ञानानुत्पत्तावधिगमाभावात् । कश्चि[6]दाह(।) सर्वज्ञानानामबाधितत्व-लक्षणं प्रामाण्यं [7]स्वत एव सिध्यति[8] बाधकारणदोषज्ञानाभ्यां क्वचित्तदपोह्यते यथा शुक्तिकायां रजतज्ञाने[9] चन्द्रद्वयदर्शने वा । तच्चेदमयुक्तं यतः(।)

स्वरूपस्य स्वतो गतिः ।।६।।

---

[1] . . . . घटः। तद्गतसत्ता महासामान्यं। तत्संख्यान्तर्गतः। उत्क्षेपणं कर्म तस्यैवैते व्यपदेशा इति सांवृताः।

[2] ज्ञात्वैव पुंसः प्रवृत्तेः।

[3] रूपं [4] धियः।

[5] अधिगमस्य साधनमिन्द्रियाद्युत्पत्तेः।। [6] मीमांसकः।

[7] उत्तरकालभाविनानभ्यासजेन चेत्।

[8] विषयाकारस्य स्वसम्वेदनात् ज्ञानसत्तासिद्धिः।

[9] स्वतः प्रामाण्यस्य ज्ञाते ज्ञाने तदात्मभूतस्य ·।·।·।·।·।·।पि ज्ञातत्वात्।

स्वरूपस्य स्वतो गति[१]**र्न** प्रामाण्यस्य। स्वतो हि प्रामाण्यस्याभिव्यक्ति[१]-र्व्वक्तव्या।[३] न तूत्पत्तिः। ज्ञानात्मभूतस्य स्वस्मादुत्पत्तिविरोधात्। यदि च स्वतोऽबाधितत्वं प्रामाण्यमभिव्यक्त्या व्यवस्थापितं न तस्य बाधकानां सहस्रेणापि बाधो-युक्तः। अथ सम्भवति बाधके बाधकादर्शनं यत्र तत्राबाधितत्वमपोद्यते बाधक-दर्शनेन। एवन्तर्हि बाधकादर्शनान्नाबाधितत्वं किन्तर्हि बाधकाभावात्। तस्य चादर्शनादन्यश्च साधनं। तच्चेदसाधनं नाबाधितत्वं नाम प्रामाण्यं नाप्यस्य स्व[४]तः सिद्धिः। अतः प्रथमं बाधकादर्शनात्प्रसक्तमबाधितत्वं बाधदर्शनादपोद्यत इति किमत्रायुक्तं। ईदृश एव बाध्य[२]बाधकभावः सर्व्वतः॥

कीदशोऽत्र प्रस[३]ङ्गार्थः (।) किं सत्त्वमुत सत्त्वनिश्चयौ। सम्भावनामात्रम्वा। तत्र न तावदनयोः पक्षयोरपवादो युक्तः। सतः केनचिदपि बाधितुमशक्यत्वात् अन्त्येपि न स्व[४]तोऽत्राधितत्वनिश्चयः तद्विरुद्धत्वात् सम्भावनायाः। अनिश्चितमेव तत्रा[५]बाधितत्वं कथ[५]मन्यथोत्पद्यत इति चेत्। न र्तहि स्वतःप्रामाण्यनिश्चय इति यत्रापि बाधदर्शनं नास्ति तत्राप्यनाश्वास एव (।) एवञ्च बाध्यबाधकभावः सदसत्तापक्षयोरसङ्ग[६]तो वेदितव्यः॥(६)

***प्रामाण्यं व्यवहारेण ;**

यदि स्वरूपमात्रं स्वतो गम्यते न प्रामाण्यं कथन्तर्हि तदवगम्यमित्याह। **प्रामाण्यम्व्यवहारेणा**र्थक्रियाज्ञानेन (।) यस्य साधनज्ञानस्य तादात्म्यादनुभूतेपि प्रामाण्ये साशङ्का व्यवहर्त्तारोऽनभ्या[६]सवशादनुत्पन्नानुरूपनिश्चयाः तत्रार्थक्रियाज्ञा-नेन प्रामाण्यनिश्चयः। अन्यत्र तु विभ्र[७]मशङ्कासङ्कोचादुत्पत्तावेव स्वरूप[८]स्य प्रामाण्यस्य स्वतो गतिरित्युक्तं॥ अथवा[९] चक्षुर्विज्ञानेन रूपक्षण एको दृश्यते न भावी प्राप्यो नापि स्पर्शः तत्कथमन्यदर्शनमन्यप्राप्त्या प्रमाणं। एवं ह्यतिप्रसङ्गः स्यात्।

---

[१] **ज्ञानं। साधनं।** [२] **सतो न वाचा सम्वादे वाऽसतः स्वयमेवासत्त्वात्। —सिद्धान्ती**

[३] **अबाधितत्वं प्रसक्तमिति।** [४] **प्रमाणमिदमिति निश्चयरूपा न च व्यक्तिः। प्रमाणतदाभासयोरुत्पत्तिकाले संशयादभ्यासम्विना॥**

[५] **निश्चितत्वादित्वेन।** [६] **स्वतःप्रमाण्यसिद्धिरित्युत्पत्तिर्व्यक्तिर्व्वा स्यात् सिद्धः शब्दः सिद्ध ओदनवत्। नोत्पत्तिः। जाताजातज्ञानयोरकारकत्वात्। असत्त्वे नाजातस्य जातस्य प्रामाण्यात्सत्त्वात्।** *** द्रष्टव्यं परिशिष्टं १।६**

[७] **इति बहिरर्थे प्रामाण्याभावोस्य।** [८] **स्वसम्वेदनेन।**

[९] **स्वरूपस्य स्वतो गतिः। प्रामाण्यं व्यवहारेणेत्यस्य व्याख्यान्तरमाह।**

अनुमानञ्च व्याप्तिग्रहणसापेक्षं व्याप्तिश्च प्रत्यक्षेण पुरोवर्त्तिरूपमात्रग्राहिणा कथं[7] शक्यग्रहा। देशकालव्यक्तिव्याप्त्या च व्याप्तिरुच्यते यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्नि- 3a रिति प्रत्यक्षपृष्ठजश्च विकल्पो न प्रमाणं प्रमाणव्यापारानुकारी त्वसाविष्यते। यत्रायमध्यक्षव्यापारमतिक्रम्याधिकमारोपयति तत्र न प्रमाणं अमूलकत्वात्तस्य प्रमाणप्रमेयस्य। विजातीयव्यावृत्तेरध्यक्षेण दृष्टत्वादस्त्येव मूलमिति चेत् न सजातीयव्यावृत्त्या विशेषितत्वात्तस्याः। अन्यथा शाबलेयनाशम्प्रतियता प्रत्यक्षेण गोमा[1]त्रनाशो व्यवस्थाप्येत। अनुमानाच्च व्याप्तिग्रहणेऽनवस्थापत्तिः। अत आह। **स्वरूपस्य स्वतो गतिः॥**

स्वरूपमात्रं स्वतो गम्यते न प्राप्यरूपसापेक्षं प्रामाण्यन्नाम किञ्चिदस्ति। कथन्तर्हि तद्व्यवस्थेत्याह। **प्रामाण्यम्व्यवहारेण।**

सांव्यवहारिकस्येदं प्रमाणस्य लक्षणं संव्यवहारश्च भाविभूतरूपादिक्षणानामेकत्वेन संवादविषयोनवगीतः सर्व्वस्य। साध्यसाधनयोरेकव्यवित[1] दर्शने[2] समस्ततज्जातीयतथात्वव्यवस्थानं सम्वा[2]दमवधारयन्ति व्यवह[3]र्त्तारः। तदनुरोधात् प्रामाण्यम्व्यवस्थाप्यते। तत्त्वतस्तु स्वसम्वेदनमात्रमप्रवृत्तिनिवृत्तिकं॥

ननु यत्र तावदभ्यस्तसाधनज्ञानादिषु निरस्तभ्रमा व्यवहारिणस्तेषां स्वत एव प्रामाण्यनिश्चयः यत्त्वनभ्यस्तसाधनं ज्ञानं तस्यापि व्यवहारेणेति निष्फलं शास्त्रप्रणयनमित्याह।

शास्त्रं मोहनिवर्तनं।

यदि व्यवहारतः प्रमाणस्वरूप[3]सिद्धिः परस्परविरो[4]धीनि लक्षणशास्त्राणि न स्युः। तस्माच्छास्त्रेण लक्षणोपदर्शनात् तद्विषयः संमोहो निवर्तनीयः। येन[5] परलोकनिःश्रेयसादेर्व्यवहाराप्रसिद्धस्य सिद्धिर्भवति।

(२) अज्ञातार्थप्रकाशकम्

तदेवमविसम्वादनं प्रमाणलक्षणमुक्तमिदानीमन्यदाह।

[1] यदि धूमो वह्नेरन्यतोपि जायेतेह वह्नेर्न जायेत द्विकारणमकारणं यतः।

[2] साध्याधिगतिः साधनं सारूप्ये तयोः।   [3] प्रागदृष्टो धूमाधीः।

[4] सम्यग्ज्ञानाद् धर्मास्तित्वपरलोकनिश्चयः ततो मोक्षाधिगमात् प्रत्यक्षपृष्ठविकल्पाख्यं (।)

[5] अस्याज्ञातस्य ग्राह्यत्वेपि नायमर्थः।

अज्ञातार्थप्रकाशो वा;

प्रकाशनं प्रकाशोऽज्ञा[1]तस्यार्थस्य प्रकाशो ज्ञानं (।) तत्प्रमाणं अर्थग्रहणेन द्विचन्द्रादिज्ञानस्य निरासः। अज्ञातग्रहणेन साम्वृत[4]स्यावयव्यादिविषयस्य। पृथग् गृहीतानामेव रूपादीनामेकत्वेन विकल्पनात् (।) स्मरणञ्च पूर्वगृहीतार्थविकल्परूपत्वान्नाधिकग्राहि (।) गृहीते च प्राक्तनमेव प्रमाणं। इदानीन्तु स्मरणमप्र[2]वर्तकं तस्यैव सन्देहात् ॥

नन्वविसम्वादादेवाज्ञातार्थप्रकाशो ज्ञातव्यः। अन्यथा पीतशंखज्ञानमपि प्रमाणं स्यात्। तथा चाविसम्वादित्वमेव प्रमाणमस्तु किमनेनाभि[3]हितेन[5] (।) स्यादेतद्यदि सम्भवित्वमात्रे लक्षणं स्यात्। किं नूद्दिष्ट[8]त्वेनान्यथा ज्ञानत्वसत्त्वादिकमपि लक्षणं स्यात्।

नन्वविसम्वादिभ्योऽज्ञातार्थप्रकाशकं ज्ञायते[5] न तु ज्ञानत्वादिभ्य इति पूर्व्वस्यापेक्षणीयता लक्षणेन। न तु परेषामिति विशेषः। यद्येवं तदाऽविसम्वादित्वेप्यज्ञातार्थप्रकाशनमपेक्षत एव (।) नान्यथा सांवृतस्य निरासः शक्यः कर्त्तुं (।) तस्मादुभयमपि परस्परसापेक्षमे[6]व लक्षणम्बोद्धव्यं। (७)

ननु स्वलक्षणप्रतीतेरूर्द्ध्वं सामा[6]न्यविषयं ज्ञानमज्ञातार्थप्रकाशकत्वात्प्रमाणं प्राप्तं तदेवाह (।)

स्वरूपाधिगतेः परम् ॥७॥

प्राप्तं सामान्यविज्ञानं,

प्रमाणमिति शेषः[9]।

अत्राह।

अविज्ञाते स्वलक्षणे (।)

यज्ज्ञानमित्यभिप्रायात्;

[1] बुद्धोप्यन्याज्ज्ञातज्ञानात् अत्राप्यविसम्वादादेव।

[2] पूर्व्वदृष्टस्य यदस्तित्वं।

[3] ज्ञानञ्चासच्च स्यान्न बाह्ये प्रकाशकं यथा विकल्पकं।

[4] यद्यनधि(गम)विषयं प्रमाणं प्रत्यक्षाग्र(?गृ)हीतं सामान्यं स्वलक्षणविषयत्वात् परन्तु प्रत्यक्षग्राह्यं रूपिसमवायात्तच्चाक्षुषमाह मीमांसकादेः।

[5] विसम्वादिनः प्रकाशकत्वायोगात्। [6] प्रमाणसमुच्चये आगमे च।

[9]अस्तु वाऽनधिगमस्तथापि।

अज्ञातस्वलक्षणविष[1]यं **यज्ज्ञानं** तत्प्रमाणं न ज्ञातविषयमित्यभिप्रायान्नातिप्र-स[2]ङ्गः ॥ एवर्न्तांह अनुमानमपि सामा[3]न्यविषयत्वात् प्रमाणं न स्यात्। नैतदस्ति तदपि[7] च लक्ष[8]णमेवानित्यादिरूपतया विषयीकरोति ॥ 3b

किं पुनरधिगतस्वलक्षणविषयमेव प्रमाणमिष्टं।

स्वलक्षणविचारतः ॥८॥

स्वलक्षणविचारतोऽर्थक्रियार्थिभिः स्वलक्षण[5]मेव प्रमाणेनान्विष्यते तस्यैवार्थ-क्रियासाधनत्वा[6]त्। यदेव च तैरन्विष्यते तदेव शास्त्रे विचार्यते सांव्यवहारिक-प्रमाणाधिकारात्[7] ॥ (८)

(३) भगवतः प्रामाण्यम्

यथोक्तद्विविधलक्षणमुक्तं यत्प्रमाणं (।)

तद्वत् प्रमाणं भगवान्;

तद्वद् भगवान् प्रमाणं। यथाभिहितस्य सत्यचतुष्टयस्याविसम्वादनात्तस्यैव परैरज्ञातस्य प्र[8]काशनाच्च[1] ॥

यद्येवं नमस्कारश्लोके प्रमाणायेत्येवास्तु 'प्रमाणभूताये'ति किमर्थमित्याह।

अभू[9]तविनिवृत्तये (।)

भूतोक्तिः;

[1] ज्ञानत्वादीनां।

[2] अनधिगते स्वलक्षणे यदनधि (गम) विषयमिति सविशेषणं लक्षणं वाच्यं।

[3] शब्दः प्रत्यक्षोऽन्यथाऽश्रयासिद्धिः स्यात्। दृष्टस्य शब्दानित्यत्वस्य प्रत्या-यनात् ज्ञातस्य ग्राह्यत्वे ......।

[4] अध्यक्षेण तु स एवागृहीतो यत्र निश्चयो जनितः। व्यावहारिकाधिकारात् अन्यापोहविषयाच्च ॥

[5] अनुपलब्धिश्च प्रदेशः ज्ञानम्वेति वस्तुतो वस्त्वधिष्ठानैव।

[6] आत्माकाशादौ तद्वस्तुभूतशून्या तद्बुद्धिरेवाश्रयः।

[7] आकाशादिविभुत्ववदीश्वरप्रामाण्यं कटाक्षयति द्विविधेन यथोक्तेन लक्षणेन निर्दिष्टं यदेतत् प्रमाणं। प्रमाणसाधर्म्यन्तु साधयिष्यमाणं सिद्धं कृत्वोदाहृतं।

[8] लक्षणं।

[9] अजातत्वनिवृत्त्यर्थं जातत्वोक्तं।

भूतशब्दनिर्देशोऽभूतस्य नित्यस्य निवृत्त्यर्थं **नित्यं प्रमाणं** नास्तीत्यर्थः ।

साधनापेक्षा ततो युक्ता प्रमाणता ॥९॥

ततः साध[1] **नापेक्षा प्रमाणता युक्ता** भगवतश्च प्रामाण्यसाधनं वक्ष्यमाणं (९) ।

(४) ईश्वरादेरप्रामाण्यम्

क. *नित्यानित्ययोरप्रमाणता*

(क) *नित्यस्याप्रमाणता*

नित्यं प्रमाणं नैवास्ति प्रामाण्यात्;

कस्मात् पुर्नित्यं प्रमाणं नैवास्ति(।)आ[2]ह वस्तुनोर्थक्रियाकारिणः सतो गतेर्ज्ञानस्य **प्रामाण्यान्नास्ति नित्यं प्रमाणं**। अत्रैव कारणमाह ।

वस्तुसंगतेः ।

ज्ञेयानित्यतया तस्या अध्रौव्यात् ;

ज्ञेयस्य वस्तुनोऽर्थक्रियाका[1]रित्वेना**नित्य**त्वात् **तस्या वस्तुसङ्गते**रपि तज्जन्यायाऽ(?अ) **ध्रौव्याद**नित्यत्वात् ।

स्यादेतद्(।)अनित्यविषयमनित्यमेव ज्ञानं केवलं यस्य तत् ज्ञानं स ज्ञाता नित्यो भविष्यतीत्याह(।)

क्रमजन्मनां ॥१०॥

नित्यादुत्पत्तिविश्लेषादपेक्षाया अयोगतः ।

ज्ञानस्य **नित्यात्** ज्ञातु**रुत्पत्तेर्वि**[2]**श्लेषात्**। नित्यं हि सदैकरूपं यदि **क्रमजन्मनां** ज्ञानानामर्जनसमर्थं सकृदेव तानि कुर्य्यात्। अथ समर्थमपि नित्यं क्रमिसहकार्य्यपेक्षया क्रमेण करोति तदयुक्त**मपेक्षाया अयोगात्** ।

कस्मात् सहकार्यपेक्षा[3] न युक्तेत्याह(।),

कथञ्चिन्नोपकार्यत्वात् ;

[1] यदा भगवज्ज्ञानमुत्पन्नं तदा नाकस्मिकमिति स्वकारणं सूचयतीति अनुष्ठित-प्रामाण्याविपरीतसाधनश्च भगवानिति स्वभावहेतुः।

[2] नित्यमीश्वरं नैयायिकाः प्रमाणमाहुः। आसंसारमेकं प्रतिसत्त्वं बुद्धि प्रमाणमाहुः सांख्याः।

[3] अयोगात्

नित्यस्य सर्व्वदाऽविशिष्टस्वभावस्य परैः सहकारिभिः **कथञ्चिन्नोपकार्यत्वात्** क्व तदपेक्षा। ततः सर्व्वज्ञानानि सकृदेव कुर्य्यादित्यवार्य्यः प्रसङ्गः।

(ख) अनित्यस्याप्यप्रमाणता

स्या[1]देतत् (।) सन्तानविशेषान्निसर्गसिद्धापरापरक्षणात्मकं साधनापेक्षा[2]शून्यमनित्यमेव प्रमाणं भविष्यतीत्याह।

अनित्येप्यप्रमाणता ॥११॥

अनित्येपि अपिशब्दान्नित्येप्य**प्रमाणता** साधनाभाव इत्यर्थः। (११)

ननु सन्त्येव साधनानि यथा स्थित्वा प्रवृत्तेः संस्थानविशेषादर्थक्रियासाधनत्वात्[4] कार्यत्वादेश्च विमत्यधिकरणानि तनुभुवनकर[3]णादीन्युपादानाद्यभिज्ञबुद्धिमत्पूर्व्वकाणि तुर्य्यादिवत् प्रासादादिवत् वास्यादिवत् घटादिवच्चे[4]त्येवमादीनि स्थित्वा प्रवृत्त्यादयः। तुरीतन्त्वादिषूपादानाद्यभिज्ञबुद्धिमत्पूर्व्वकत्वमात्रेणोपलब्धव्याप्तयोधिकरणसिद्धा[5]न्तन्यायेन नित्यव्यापिसर्व्वज्ञनित्यबुद्ध्याश्रयात्मविशेषविशिष्टमेव पक्षे साध्यमुपनयन्ति धूम इव पर्वतवर्त्तिनं दहनं। न ह्यनित्येनाव्यापिना वा[6] नानादेशकालकार्यजातं शक्यक्रियं। नापि सर्व्वस्य कार्यस्योपादानकारणान्यसर्व्वविद् वेदितु समर्थः। नाप्यनित्यया बुद्ध्याऽतीतानागतकालवर्त्ति वस्तुजातं ज्ञातुं शक्यं(।) तद्वेदनाच्च सर्व्ववित् (।) न चैते हेतवोऽसिद्धा धर्मिणि सत्त्वनिश्चयात्। न च विरुद्धाः सपक्षे सत्त्वात्(।) नानैकान्तिकाः साध्यसाधनयोर्व्याप्तिनिश्चयात्। न च कालात्ययापदिष्टाः साध्यसाधनबाधनाभावात्(।) नापि प्रकरणसमा विपर्ययसाधकहेत्वभावा[7]दिति। अत्राह।

ख. ईश्वरदूषणम्

(क) सन्निवेशमात्रान्नेश्वरानुमानम

स्थित्वा प्रवृत्तिः संस्थानविशेषार्थक्रियादिषु।
इष्टसिद्धिः;

[1] यो यत्साधनमविपरीतमनुतिष्ठति तस्य तत्प्राप्तिर्भवति। यथातुरस्यारोग्यसाधनमविपरीतमनुतिष्ठतः। [2] ईश्वरज्ञानं।
[3] इन्द्रियशरीरादीनां कालान्तरं स्थित्वा प्रवृत्तेः कार्यहेतुषु।
[4] वैधर्म्येणात्यन्ताभावः।
[5] यत्प्रसिद्ध[illegible]सिद्धिः सोऽधिकरणसिद्धान्तः। (न्या० सू० १।१।३०) यथा सांख्यस्यान्तराभवनिषेधे आत्मैव सञ्चरत्यशरीर इति अपरीक्षिताभ्युपगमात्॥

स्थित्वा प्रवृ[१]त्तिः संस्थानविशेषार्थक्रियार्थ**क्रियादिषु**। साधनेषूपादानाद्यभिज्ञ-बुद्धिमत्पूर्व्वकत्वे साध्ये **इष्टसिद्धिरस्माकं**। वयमपि साधारणासाधारणचेतना-लक्षणकर्मनिर्मितं जगद्विचित्रमिच्छामः(।) तत्साधयता च परेण साहाय्यकमनुष्ठितं। येन साध्यगतेन विशेषेण विना धर्मिणि लिङ्गमनुपपन्नं तस्यैवाधिकरणसिद्धान्तेन 4a प्रतीतिर्यथा पर्व्वतवर्त्तिनो धूमाद्वह्नेः पर्व्व[7]तवर्त्तित्वस्य(।) न ह्यन्यदेशस्थेनाग्निना जन्यमानस्य धूमस्य पर्वतवर्त्तित्वमुपपद्यते(।)नत्वेवं नित्यत्वसर्व्वज्ञत्वव्यापित्वादि विना चेतनस्य तनुभुवनादिगतं स्थित्वा प्रवृत्त्यादिकमनुपपन्नं(।) नित्यत्वादिविपर्यय-योगिनापि चेतनेन क्रियमाणं तद् घटत एव।

ननूक्तमेवानित्याव्यापिनः सर्व्वदेशकालवर्त्ति कार्यमकार्य असर्व्वविदश्च सर्व्वोपादानाद्यभिज्ञता नास्तीत्यादिना। सत्यमुक्तमयुक्तन्तूक्तं कर्त्तुरेकत्वासि[1]द्धेः। एकस्य कर्त्तुरनेकदेशकालं कार्य कुर्व्वाणस्य तदुपादानादिकं जानानस्य नित्यत्वा-दिकमन्तरेण स्थित्वा प्रवृत्त्यादि नोपपद्यत इति स्यादपि तादृशस्याधिकरण-सिद्धान्तेन प्रतिपत्तिः। अनेकेनापि तु नानादेशकालवर्त्तिना स्वस्वकार्यस्योपादा-नादिजानता क्रियमाणं स्थित्वा प्रवृत्त्यादिसङ्गतमेवात एवैकत्वस्यापि तत एव सिद्धिरयुक्ताऽनेकस्यापि हेतुत्वयोगात्। पक्षायो[२]गव्यवच्छेद एव तु साध्यस्याधि-करणसिद्धान्तेन सिध्यतु न तु तदधिको वह्नेरिव चान्दनत्वादिः॥

नन्वनेक एव ते चेतनावन्तोभिमताः[२](।) न चोपादानादिकं तन्वादीनां ते जानते। नापि तत्कर्तृत्वमात्मनो मन्यन्ते तत्कथममी कर्त्तारः। [३]अथाधिपत्यमात्रे-णैषां कर्त्तृत्वं न तूपकरणाद्यायोजनेन व्यापारेण यथा चन्द्रस्य चन्द्रकान्तद्रुतौ। तेनोपादानाद्यभिज्ञता कर्तृत्वाभि[३]मानश्च नैषां। एवन्तर्ह्युपादानाद्यभिज्ञचेतन-पूर्व्वकत्वे साध्ये नेष्ट[४]सिद्धिर्व्वक्तव्या। यद्येवं भवत एव सूक्ष्मेक्षिका, तदा चेतनापूर्व्वकत्वमात्रं साधय, दृष्टान्ते च कुम्भकारत्ववत् सदप्युपादानाद्यभिज्ञत्वम-प्रयोजकं मन्यस्व॥

सत्कथं परिहर्त्तव्यमिति चेत्(।) तर्त्कि[५] कुम्भकारत्वमपरिहार्यं। [६]अप्रयोजक-त्वाद् त्यज्यत इति चेत् उपादानाद्यभि[७]ज्ञत्वेपि समानमेतत्(।) उपादानादिकम-जानतोपि बुद्धिमतोऽनेकस्याधि[८]ष्ठा[८]नमात्रेणापि कार्य्याणामुत्पत्तियोगात्।

[१] **उपदर्शितमर्थं प्राप्तुकामा कायवाग्व्यापारसहाया बुद्धिः प्रवृत्तिः।**
[२] **बौद्धेन।** [३] **ईश्वरादिकं विशेषं त्यक्त्वा सामान्येन चेतनामात्रपूर्व्वत्वं बौद्धेनेष्टसिद्धिरुक्ता न युक्ता।**
[४] **बौ[द्धः] प्राह।** [५] **साध्ये।** [६] **ईश्वरं साधयतः**
[७] **कुम्भकृच्चेत् युज्यते। ईश्वरोप्यत्र न प्रयोजको दृष्टः इति त्यज्यतां।**
[८] **मयूरचन्द्रिकोपादा[नं म]यूरो न वेत्यर्थे च तदधिष्ठानाच्चन्द्रिकोत्पद्यते।**

असिद्धिर्वा दृष्टान्ते संशयोऽथवा ॥१२॥

अथ नित्यत्वादिविशिष्टपुरुषपूर्व्वकत्वमेव साध्यं तदाऽ**सिद्धिर्दृष्टान्ते**। साध्यशून्यो दृष्टान्त इत्यर्थः। न हि क्वचिद् दृष्टान्ते तादृशं साध्यमुपलब्धं येन व्याप्तिः प्रतीयेत(।) असिद्धव्याप्तिकश्च हेतुरनैकान्तिक एव। स्थित्वा प्रवृत्तेरर्थक्रियासमर्थत्वादिति हेत्वोः **संश[1]योऽथवा**ऽनैकान्तिकत्वं तेनैव त्वभि[2]मतपुरुषेण। न ह्यसौ स्थि[3]त्वा प्रवर्तमानः कार्य्येष्वर्थ[5] क्रिया[4]कारी वा तथा पुरुषाधिष्ठितः। अनवस्थाप्रसङ्गात्।(१२)

सिद्धं यादृगधिष्ठातृभावाभावानुवृत्तिमत्। सन्निवेशादि;

अथवा **या[6]दृश**बुद्धिमत्पूर्व्वकं **सन्निवेशादि** दृष्टान्ते दृष्टं तस्य धर्मिण्यसिद्धिरित्याह। घटे दृष्टान्तधर्मिणि **सन्निवेशादि यादृशं** पृथुबुध्नोदरादि दृष्टैकव्यक्तिजात्या विशेषितमधि**ष्ठातुः** पुंसोऽन्वयव्यतिरेकानुविधानवत् व्यवहारप्रगल्भपुरुषाणा तत्सिद्धान्तानुरोधरहितानां प्रत्यक्षवलेनानुरूपनिश्चयोत्पादात्**सिद्धं** निश्चितं॥

तद्युक्तं तस्माद् यदनुमीयते ॥१३॥

तस्मात्सन्निवेशादपर[6]त्रानुपलब्धपुरुषजन्मनि घटे **यद्** बुद्धिमदधिष्ठानम**नुमीयते तद्युक्तं** तस्यैव पुरुषकार्यत्वेन निश्चयात्॥ [6]असन्निवेशव्यावृत्तं सन्निवेशमात्रं तु सदपि न तत्कार्यतया प्रत्यक्षमुपस्थापयति। प्रत्यक्षव्यापारविवादे च पटुप्रचारा व्यवहारिणः शरणं (।) न हि कश्चिद् व्यवहारी घटं पुरुषकृतं पश्यन् शरावादि पर्व्वतादिकम्वा तत्कृतमवधारयति (।) यदा तु शरावादीनपि तत उदयमासादयतः[7] पश्यति तदा तानपि तत्कृतानवैति (।) अतः सन्निवेशविशेषं पुरुषकार्यं दृष्टवतः सन्निवेशमात्रात्तदनुमानमयुक्तं(।१३) 4b

[1] सन्दिग्धासिद्धोयं यथाग्निजन्यत्वेनानिश्चितो धूमः।

[2] स यथाऽन्यानपेक्षः करोत्येवं दृष्टकारणेपि स्यात् स्थित्वा स्थित्वा कार्यं प्रवर्तयति।

[3] संशयश्चात्र दृष्टकारणस्य तदपेक्षत्वे सोपि तथा स्यात्। न च तथा। व...नामेकः प्रधानं मन्दाश्चर(?)भात्यत्र। एकाभावेप्यभावा कार्यस्य गुणप्रधानभाव इति कृत्वा स्थित्वेत्यादि उपयोगिनां ज्ञानस्य प्रधानत्वानिश्चयात् संशयः।

[4] क्रमकरणमपि न नित्यत्वादेव। [5] अर्थक्रियाऽकरणेपि न वस्तुत्वमनवस्थातः। स्थित्वा प्रवृत्तिरपि न नित्यत्वादिति नित्यपक्षे। [6] न पुनर्वस्तुभेदे।

एतदेवाह (।)

वस्तुभेदे प्रसिद्धस्य शब्दसाम्यादभेदिनः ।
न युक्तानुमितिः पाण्डुद्रव्यादिवद् हुताशने ॥१४॥

वस्तुभेदे घटे **प्रसिद्धस्य** पुरुषपूर्व्वकत्वस्य सन्निवेश इति **शब्दसाम्यादभेदिनः** सन्निवेशमात्रात् पर्व्वतादौ **न युक्तानुमितिः पाण्डुद्रव्यादिवद् हुताशने**। यथा पाण्डुविशेषस्य धूमस्य कारणत्वेन दृष्टे वह्नौ पाण्डुशब्दसाम्यादभेदिनो यतः कुतश्चिद् पाण्डुद्रव्याद् धूमादेरनुमान[1]मनुचितमतो यत्तद् बुद्धिमद्व्याप्तं सन्निवेशा[1]दि त[2]द्धर्मिणि नास्तीत्यसिद्धिर्हेतूनां ॥ (१४)

ननु सन्निवेशादिसामान्यादसन्निवेशादिव्यावृत्त्या हेतवो भविष्यन्तीत्यत आह (।)

अन्यथा कुम्भकारेण मृद्विकारस्य कस्यचित् ।
घटादेः करणात् सिध्येद् वल्मीकस्यापि तत्कृतिः ॥१५॥

अन्यथा यदि साध्यव्याप्तं विशेषं त्यक्त्वा सामान्य लिङ्ग क्रियते तदा **कुम्भकारेण कस्यचिद् घटादेर्मृद्विकारस्य करणाद्वल्मीकस्यापि** मृद्वि[3]कारत्वात्तेन कुम्भ[4]-कारेण **कृतिः** करणं **सिध्येत**। (१५)

स्यादेतत् (।) न मृद्विकारत्वं कुम्भकारव्याप्तं तमन्तरेणापि वल्मी[5]कस्योत्पत्तेः। यद्ये[6]वं बुद्धिमन्तमन्तरेणैतत्तन्वादि जायत इति तदपि पक्षो न स्यात्। अथ पक्षेण न व्यभिचारः वल्मीकेप्ययं न्यायः समानः (।) तस्मात्सन्निवेशादिसामान्यं व्याप्त्यसिद्धेरनैकान्तिकमेव।[6] न चैतत्कार्यसमं दूषणं यतः (।)

साध्येनानुगमात् कार्ये सामान्येनापि साधने ।
सम्बन्धिभेदाद् भेदोक्तिदोषः कार्यसमो मतः ॥१६॥

साध्येनानित्यत्वेनानुगमाद् व्यापनात् **कार्ये** कृतकत्वे **सामान्येनापि साधने** कृते **सम्बधिनोः** साध्यधर्मिदृष्टान्तधर्मिणो**र्भेदात्** सम्बद्धस्य साधनस्य[3] **भेदोक्त्या** यदि साध्यधर्मिगतं कार्यत्वं हेतुस्तदा नान्वयसिद्धिरथ दृष्टान्तगतं तदाऽसिद्धो हेतुरिति यो दोषः स **कार्यसमो मतः**॥ (१६)

अत्र तु सन्निवेशादिसामान्यं न साध्यव्या[7]प्तं सिद्धमिति विशेषेऽसिद्धत्वं सामान्ये

[1] घटादेः। [2] पर्व्वतादौ। [3] घटवत्।
[4] घटस्य कृतकृत्वं शब्दे नास्तीति यथाकार्यं जात्युत्तरं तथेदमिति चेत्।
[5] वह्नेः। [6] नन्वेतत् कार्यसमं सामान्ये हेतौ विशेषपरिकल्पनादिति ॥
[7] अविशिष्टसंस्थानसामान्यस्यैवाभावात्।

चानैकान्तिकदू[1]षणं न जात्युत्तरं।

ननु सन्निवेशादिशब्दवाच्योऽर्थः कुम्भे बुद्धिमद्व्याप्तः प्रतीतः स च तन्वादिष्वपि दृश्यते ततो विशेषे विकल्पो न युक्त इत्याह (।)

जात्यन्तरे प्रसिद्धस्य शब्दसामान्यदर्शनात् ।
न युक्तं साधनं गोत्वाद् वागादीनां विषाणिवत् ॥१७॥

जात्यन्तरे[4] जातिविशेषे घटसन्निवेशादौ **प्रसिद्धस्य** साध्यस्य बुद्धिमत्पूर्व्वकत्वस्य तं विशेषं परित्यज्य **शब्दसामान्यदर्शनाद्** सन्निवेशादिमात्रेण **न युक्तं साधनं** वागादीनां **गोत्वात्** गोशब्दवाच्यत्वाद्विषाणिवत् विषाणित्वस्येव न युक्तं साधनं विशिष्टजातेरेव विषाणव्याप्त्युपलब्धेः। (१७)

किञ्च (।)

विवक्षापरतन्त्रत्वान्न शब्दाः सन्ति कुत्र वा ।
तद्भावाद्; अर्थसिद्धौ तु सर्वं सर्वस्य सिध्यति ॥१८॥

विवक्षापरतन्त्रत्वान्न श[2]**ब्दाः सन्ति कुत्र वा** सर्व्वत्रैव सन्ति **तस्य** शब्दस्य **भावात्**। **अर्थसिद्धौ** सत्यां **स**[5]**र्व्वं** यथासमीहितं साध्यं **सर्व्वस्य** पुंसः **सिध्यति** उक्तमीश्वरसाधनस्य दूषणं ॥(१८)

अमुमेव न्यायमन्यत्राप्यतिदिशन्नाह।

एतेन कापिलादीनामचैतन्यादि चिन्तितम् ।
अनित्यादेश्च चैतन्यं मरणात् त्वगपोहतः ॥१९॥

एतेन शब्दसामान्यमात्रस्यार्थशून्यस्याहेतुत्वकथनेन यत्**कापिलादेर्ब्बु**द्धिसुखा**दीना**[3]**म**नित्यत्वोत्पत्तिमत्त्वादिहेतुतोऽचेतनत्वमिष्टं तथा दिगम्बराणां चैतन्यं तरूणां सर्व्वस्याः **त्वचोऽपोह**तोऽपगते**र्मरणा**दभिमतं **तच्चिन्तितं** वेदितव्यं(।) यथा ह्यप्रच्युतप्राच्यरूपस्य तिरोधा[6]नमनित्यत्वं सां[4]ख्य स्येष्टं बौद्धस्य तु निरन्वयविनाशित्वं। तस्य यथाक्रममपादाने प्रतिवाद्यसिद्धता वाद्यसिद्धता च।

[1] **कुम्भकारादिनैव कृतत्वसम्भावनया।**

[2] **यद्यपि न प्रवर्त्तितः शब्दः। तथापि यदैव प्रवर्त्त्यते तदैव भवतीति।**

[3] **रूपादिवत्।**

[4] **आसर्गप्रलयान्नित्यैका बुद्धिर्न वेदना, प्रकृतिर्भोग्या भोक्ता पुरुषः** सांख्यस्य(।) **सांख्यः स्वस्वभावाच्युतस्य तिरोधानमनित्यतामाहातिरोधानं बौद्धस्यासिद्धं। निरन्वयनाशः सांख्यस्य। आत्मनः सञ्चरन्तो वृक्षाद्यवस्था भवन्तीति** क्षपण। **अनित्यता सामान्या सिद्धिर्व्विनिश्चयेस्ति।**

ननूभयासिद्धमनित्यत्वमस्ति किञ्चिदृते शब्दसाम्याद् तथा विज्ञानेन्द्रियायुर्निरोधलक्षणं मरणमिष्टं बौद्धसिद्धान्ते तस्य च तरुष्व[१] सिद्धिः। चेतनत्वस्यै[२]व साध्यत्वात्। न ह्यसिद्धेषु त[३]न्निरोधो युक्तः शोष[४]मात्रन्तु तरुषु मरणमुपचारा-
5a दुच्यते। यदि च मरणवाच्यत्वमात्रं हेतुः[७] तदा तैला[५]दिष्वपि तत्सत्त्वात् साधारणानैकान्तिकता।(१९)

नन्वेवं कृतकत्वादिकमपि हेतु[६]र्न्न स्यादाकाशगुणश्शब्दस्य धर्मो बौद्धस्यासिद्धः। अन्यथा चान्यस्येत्यत आह।

वस्तुस्वरूपेऽसिद्धेऽयं न्यायः सिद्धे विशेषणम्।
अबाधकमसिद्धावप्याकाशाश्रयवद् ध्वनेः ॥२०॥

वस्तुस्वरूपेऽसिद्धेऽयन्न्यायः यथोक्तासिद्धिचोदनालक्षणः वस्तुस्वरूपे तु धर्मिणि हेतौ **सिद्धे विशे[७]षणमसिद्धावप्यबाधकं** किमिवाकाश**आश्रयवद् ध्वनेः**। यथा शब्दस्याकाशगुणत्वं विशेषणमपि न बाधकं धर्मितायाः कृतकत्वादिहेतोर्व्वा विशेषणासिद्धा[1]वपि हि शब्दो धर्मी प्रत्यक्षसिद्धः। कृतकत्वादि चानुमानसि[८]द्धं नावतैव च साध्यसाधनभावो निर्व्विरोधः। (२०)

यत्र शब्दोप्यसिद्धो वस्तु तु सिद्धं तत्र कथमित्याह।

असिद्धावपि शब्दस्य सिद्धे वस्तुनि सिध्यति।
औलूक्यस्य यथा बौद्धेनोक्तं मूर्त्यादिसाधनम् ॥२१॥

असिद्धावपि शब्दस्य सिद्धे वस्तुनि साधनाभिमते **सिध्यति**[९] साध्यो[१०]र्थो **यथा औलूक्यस्य** वैशेषिकस्य परमाणूनामनित्यत्वसाधनार्थं **बौद्धेन मूर्त्यादिसाधन**[११]-

---

[१] तत्सिद्धौ चैतन्यं सिद्धमिति साध्यं। [२] न शोषमात्रस्य।

[३] विज्ञानादिषु तत्र।

[४] शोषोमरणमित्यपि न वर्ण्णवादिनानेकान्तात्। अपि तु यच्छोषवत्तच्चेतनावन्न सिद्धं विपर्ययेऽबाधात्॥

[५] घृतहिङ्ग्वादिषु।

[६] वैशेषिकेणापौरुषेयशब्दनिषेधाय मीमांसककृतः।

[७] व्याप्यो हेतुर्न चायं विशेषणव्याप्तः। हेतुवादीष्टञ्च साध्यं विशेषणञ्च तदनिष्टं। [८] यः प्रत्ययभेदभेदी स कृतकः।

[९] वस्त्वेव वस्तुनः प्रतिबन्धाद् गमकं न शब्दः।

[१०] सप्रतिभासादिवादिनां। [११] अनित्याः परमाणवो मूर्त्तत्वाद् घटादिवत्।

मुक्तं शब्दासिद्धावपि सिध्यति (।) तथा हि वैशेषिकस्यासर्व[1]गतं द्रव्यपरिमाणं मूर्त्तिरिष्टा बौद्धस्य स्पर्शवति[2] सा प्रसिद्धा। ततो नोभयसम्प्रतिपन्ना[2] मूर्त्तिशब्द-वृत्तिर्व्वाच्यभेदात्।

शब्दस्यासिद्धावपि च स्पर्शवत्त्वलक्षणोर्थो द्वयोरपि सिद्धः स एव हेतुत्वेनाभि-प्रेत इति भवति साधनमतश्च (।)

तस्यैव व्यभिचारादौ शब्देप्यव्यभिचारिणि ।
दोषवत् साधनं ज्ञेयं वस्तुनो वस्तुसिद्धितः ॥२२॥

तस्यैवार्थस्य व्यभिचारादावादिशब्दादसिद्धत्वे विपर्य्ययव्याप्तौ च **शब्देप्य[3]व्य-भिचारिणि दोषवत्साधनं ज्ञेयं** कस्माद्वस्**तुनो** हेतोर्**व्वस्तु**नः साध्यस्य **सिद्धितः**। एवं साध्यव्याप्तार्थशून्यशब्दमात्रकाणीश्वरसाधनानि दोषवन्ति बोद्धव्यानि। (२२)

(ख) ईश्वरबाधकं प्रमाणम्

ननु किं पुनरीश्वरस्य बाधकं[4] प्रमाणमि[3]त्याह (।)

यथा तत् कारणं वस्तु तथैव तदकारणम् ।
यदा तत् कारणं केन मतं नेष्टमकारणम् ॥२३॥

यथा सदृशेन स्वभावेन **तदी**[5]श्वराख्यं **वस्तु कारणमिष्टं** सर्गावस्थायां **तथैव** तेनैव स्वभावेन सर्ग्गात् प्राक् **तन्न कारणं** केन विशेषेण मतं। न त्व[6]कारणमिष्टं। कारणत्वं ह्यकारकावस्थाविशिष्टत्वेन व्याप्तं तदभावात्कारणत्वाभावः।(२३)

a. अकारकं न कारणम्

यदि पुनरकारकावस्थाऽविशिष्टोपीश्वरः कारणमुच्यते तदा (।)

शस्त्रौषधाभिसम्बन्धाच्चैत्रस्य व्रणरोहणे ।
असम्बद्धस्य किं स्थाणोः कारणत्वं न कल्प्यते ॥२४॥

[1] द्विविधं द्रव्यं सर्व्वगतं पृथिव्यादि असर्व्वगतं घटादि।

[2] न हि स परिमाणं नाम किञ्चिदिच्छति।

[3] यथा विषाणी शाबलेयः कलभो वा गोत्वात् हस्तित्वाद्वा गमनात् हस्तयोगाद्वेत्यर्थः।

[4] विश्वकारणमीश्वर इत्यत्र।

[5] योऽकारकावस्थाऽविशिष्टौ न स करोति स इव अविशिष्टश्चायमिति व्यापकानुपलब्धिः।

[6] अकारणमेवेष्यतां कारणावस्थायामप्यकारकावस्थाऽविशेषात्।

चैत्रस्य शस्त्रौषधयोः सम्बन्धाद् व्रणे **व्रणरोहणे** च वृत्तेऽ**सम्बद्धस्य** व्यापार-द्वारेणाप्रत्यासन्न[4]स्य **स्थाणोः किं कारणत्वं न कल्प्यते** निमित्तस्य समानत्वात् ।(२४)

नन्वकारणावस्थातो व्यापारसमावेशादस्ति विशेषः कारणावस्थायामित्याह[1] ।

स्वभावभेदेन विना व्यापारोपि न युज्यते ।

स्वभावभेदेन विना न केवलं कारकत्वं (।) **व्यापारोपि** निर्व्यापारस्य नित्यस्य **न युज्यते** (।)

किञ्च (।)

नित्यस्याव्यतिरेकित्वात् सामर्थ्यञ्च दुरन्वयम् ॥२५॥

नित्यस्याव्यतिरेकित्वात् सामर्थ्यञ्च दुरन्वयं दुरवगमं न ह्यस्तीति कारणम् (।)अपि तु यदभावात्कार्याभावः स तत्कारणमन्यथाऽकाशादीनामपि हेतुत्वप्रसङ्गः ।[5] (२५)

अपि च (।)

येषु सत्सु भवत्येव यत् तेभ्योऽन्यस्य कल्पने ।
तद्धेतुत्वेन सर्वत्र हेतूनामनवस्थितिः ॥२६॥

येषु कारणेषु **सत्सु**[2] **यत्कार्यम्भवत्येव तेभ्यः** कारणेभ्योन्**यस्य** पदार्थस्य **तत्कार्य-हेतुत्वेन** क[3]ल्पने **सर्व्वत्र** कार्य**हेतूनामनवस्थितिः** प्राप्नोत्यपरापरकल्पनया (।) तस्माद् दृष्टसामर्थ्या एव क्षितिबीजादयः कारणमङ्कुरस्य नेश्वरादिरदृष्टसा-मर्थ्यः ।(२६)

ननु क्षित्यादिरप्यकारकावस्थातो न विशिष्टस्व[4]भावः कारणावस्थायामङ्-कुरस्येत्याह (।)

स्वभावपरिणामे न हेतुरङ्कुरजन्मनि ।
भूम्यादिस्तस्य संस्कारे तद्विशेषस्य दर्शनात् ॥२७॥

उपसर्पणप्रत्यया[4]ददृष्टसह[5]कारिणः प्राप्तकार्योत्पादानुगु[6]णातिशया **भूम्यादिः स्वभावपरिणामे** न कार्यानुगुणातिशयतारतम्यमुक्तापरापरक्षणलक्षणेनान्त्यावस्था-

[1] पूर्व्वस्यासिद्धिं परिहरति शशविषाणवत् ।
[2] निमित्तकारणमीशस्तन्तुवायवदित्याह ।
[3] यदा तदा तत्कारणं । [4] एतेन पूर्व्वस्यानेकान्तमाह । असंस्कृतक्षेत्रादयः (।)
[5] आद्युत्पत्तौ जगतो निमित्तमिति चेन्न तेनैवानेकान्त ईश्वरान्तरप्रसङ्गात् तन्मात्रहेतुत्वे कर्मवैफल्यं ॥ [6] वृष्ट्यादि ।

प्राप्ताऽङ्कुरजन्मनि **हेतुर्भवति**(।)स तु पूर्व्वपरैकरूपः क्रमाक्रमयोरर्थक्रिया-विरोधात्। कुत एतदिति चेत् तस्य भूम्यादेः कर्षणपांसुप्रक्षेपादिना **संस्कारे तस्याङ्कुरस्य** पुष्टतरादि**विशेषस्य दर्शनात्**। (२७)

यथा विशेषेण विना विषयेन्द्रियसंहृतिः।
बुद्धेर्हेतुस्तथेदं चेन्न तत्रापि विशेषतः ॥२८॥

ननु **यथा विशेषेण विना विषयेन्द्रियसंहति**रक्षेपक्रियाधर्मिणी **बुद्धेर्हेतु**[7]र्भवति 5b **तथेदमी**श्वरादि वस्तुविशेष[1]म्विना सहकारिसन्निधानेन कार्यं करोतीति **चेत्**। न(।) **तत्रापि** विषयेन्द्रियादिसंहतौ प्रागवस्थावदुपसर्प्पणप्रत्ययजनिताद्विज्ञानजनन-शक्तक्षणप्रज्ञालक्षणाद्**विशेषात्**।(२८)

अन्य[2]था(।)

पृथक् पृथगशक्तानां स्वभावातिशयेऽसति।
संहतावप्यसामर्थ्यं स्यात् सिद्धोऽतिशयस्ततः ॥२९॥

पृथक् पृथगशक्तानां विषयेन्द्रियाणां **स्वभावातिशयेऽसति संहतावप्य[3]सामर्थ्यं स्यात्**। ज्ञानार्जनम्प्रति स्वरूपाभेदात्। उत्पद्यते च ज्ञानं **सिद्धोतिशयस्ततो** ज्ञानो-त्पादात्।(२९)

b. संहतौ हेतुता नेश्वरादौ

तस्मात् पृथगशक्तेषु येषु संभाव्यते गुणः।
संहतौ हेतुता तेषां नेश्वरादेरभेदतः ॥३०॥

तस्मात् पृथगशक्तेषु येषु[1] सम्भाव्यते गुणः स्वरूपान्तरोत्पादलक्षणं **संहतौ हेतुता तेषां** क्षणिकानां **नेश्वरादेर[4]भेदतः**। ईश्वरप्रधानपुरुषादेरकारकाभिन्नस्वरूपत्वान्न हेतुत्वमित्यु[5]पसंहारः। उक्तमीश्वरादिदूषणं॥ (३०)॥

२. भगवान् प्रमाणम्

(१) ज्ञानवत्वात्

भगवतोपि साधनाभावादप्रामाण्यं परमतेनाशङ्कते।

[1] **पुनरनेकान्तत्वमिह।**

[2] **नातिशयोत्पत्त्याऽपि तु संयोगं जनयन्ति सहिताः संयोगात्कार्यमित्याह यथाकार्यजननाय नालं तथा संयोगेपि।**

[3] **कार्यासामर्थ्यवत्।** [4] **आदिना स्थिरात्मनां ग्रहः।**

[5] **तस्मात् स्थितमेव तत्र नित्यं प्रमाणमिति।**

प्रामाण्यञ्च परोक्षार्थज्ञानं तत्साधनस्य च।
अभावात्; नास्त्यनुष्ठानमिति केचित् प्रचक्षते ॥३१॥

प्रामाण्यञ्च परोक्षार्थज्ञानं, न सर्व्वस्येष्यते। **तत्साधनस्याभावात्। अनुष्ठा**[1]**नं** कस्यचिन्नास्तीति कथन्तथाविधप्रमाणोपपत्तिरिति **केचित्** जै[2]मिनीयाः **प्रचक्षते**। (३१)

अत्राह।

ज्ञानवान् मृग्यते कश्चित् तदुक्तप्रतिपत्तये।
अज्ञोपदेशकरणे विप्रलम्भनशङ्किभिः ॥३२॥

न खलु व्यसनितया प्रमाणमन्विष्यते प्रेक्षावद्भिरपि तु स्वर्ग्गापवर्गप्रधान-पुरुषार्थं प्रेप्सुभिः तद्विषय**ज्ञानवान् कश्चिदन्विष्यते तदुक्त**स्योपायस्य **प्रतिपत्तये**-ऽनुष्ठानार्थं **अज्ञोपदेशकरणे विप्रलम्भनशङ्किभिः** विसम्वादं सम्भावयद्भिः ॥ (३२)

तस्मादनुष्ठेयगतं ज्ञानमस्य विचार्यताम्।
कोटसंख्यापरिज्ञानं तस्य नः क्वोपयुज्यते ॥३३॥

दुःखोपशमोपायोपदेष्टुर्ज्ञानं मृग्यते यतस्तस्मादनुष्ठेयगतं संसारदुःखप्रशमोपायं ज्ञानमस्य प्रमाणपुरुषस्य विचार्यतां। अनुपयोगि कीटसंख्यापरिज्ञानन्तस्योपदेष्टुर्नोऽस्माकं न क्वचित्पुरुषार्थे उपयुज्यते इति न तद्विचार्यमिति प्रतिज्ञा प्रत्युपकाराद्यपेक्षासमं सर्वसत्त्वेषु। तस्माद्यदेवं प्रेक्षावता**मनुष्ठेय**न्तद्विषयमुपदेष्टुं **ज्ञानमु**पयुक्तं नान्यविषयं। (३३)

(२) हेयोपादेयवेदकत्वात् न तु सर्ववेदकत्वात्

हेयोपादेयतत्त्वस्य साभ्युपायस्य वेदकः।
यः प्रमाणमसाविष्टो न तु सर्वस्य वेदकः ॥३४॥

तस्माद्**धेयतत्त्वस्य** दुःखसत्यस्य **साभ्युपायस्य** समुदय[3]सत्यान्वित**स्योपादेयतत्त्वस्य** निरोधसत्यस्य **साभ्युपायस्य** मार्ग्गसत्यसहितस्य प्रमाणपरिशुद्धस्य **यो** वेदकः **स प्रमाणमिष्टो न तु सर्व्वस्य** यस्य कस्यचिद्धि**वेदकः**। न खलु सकलज्ञानादार्य-सत्यचतुष्टयदेशनाऽपि तु तज्ज्ञानत्वात् तदुपदेष्टृतयैव च प्रामाण्यमिष्यते (।३४)

तदेवाह॥

---

[1] **यत्साधनानुष्ठानात्प्रामाण्यं।**

दूरं पश्यतु वा मा वा तत्त्वमिष्टन्तु पश्यतु ।
प्रमाणं दूरदर्शी चेदेत गृध्रानुपास्महे ॥३५॥

दू[1]रं पश्यतु वा मा वा द्राक्षीत्तत्त्व**मिष्टन्त्व**ार्यसत्यचतुष्टयं **पश्यति** तावतैव भगवान् **प्रमाण**मन्यथाऽतत्त्वदर्श्यपि प्रमाणं **दूरद[4]र्शी चेदि**ष्यते। **एता**गच्छत मुमुक्षवो **गृध्रानुपास्महे** दूरदर्शिनो दीर्घश्रुती[2]श्च (? न् च) वराहानित्युपहसति। उक्तमभिमतं प्रामा[3]ण्यं (३५) ॥

(३) कारुणिकत्वात् प्रमाणम्

क. *जन्मान्तरसिद्धिः*

(करुणा जन्मान्तराभ्यासात्)

नन्वीदृशस्य प्रमाणस्य किं साधनमित्याह (।)

साधनं करुणाभ्यासात् सा बुद्धेर्देहसंश्रयात् ।
असिद्धाऽभ्यास इति चेन्नाश्रयप्रतिषेधतः ॥३६॥

साधनं करुणा दुःखादुःखहेतोश्च समुद्धरणकामता करुणा सा भगवतः प्रामाण्यस्य साधनं । सैव करुणा इत्यत आह। **अभ्यासात्सा** गोत्रविशेषात्कल्याणमित्रसंसर्गादनुशयदर्शनाच्च कश्चिन्महासत्त्वः कृ[5]पायामुपजातस्पृहः सा[4]दरनिरन्तरानेकजन्मपरम्पराप्रभवाभ्यासेन सात्मीभूतकृपया प्रेर्यमाणः सर्व्वसत्त्वानां समुदयहान्या दुःखहानाय मार्गभावनया निरोधप्रापणाय च देशनां कर्तुकामः स्वयमसाक्षात्कृतस्य देशनायां विप्रलम्भसम्भावनाच्चतुरार्यसत्यानि साक्षात् करोतीति भगवति साधनं कृपा प्रामाण्यस्य। **बुद्धेर्देहसंश्रयादसिद्धोऽभ्यास इति चेत्** बुद्धिर्देहमाश्रिता कार्य[6]त्वात् प्रदीपमिव प्रभा। शक्तिरूपत्वाद्वा मद्यमिव मदशक्तिः। गुणत्वाद्वा पटमिव शुक्लता। त्रेधाप्याश्रयविनाशे तस्य नाशात्। कुतो जन्मान्तराणि कथम्वा तेष्वभ्यासः कृपादेरिति चार्वाकाः।

[1] **अतीन्द्रियं सर्व्वातीन्द्रियं।**

[2] **आकाशगान् तिरश्चः परचित्तानुसारिणः क्षणिकादीन्।**

[3] **पुरुषार्थज्ञत्वेन । यतः सत्यावबोधाद्धर्मचक्रावौ भगवान् सार्वज्ञं प्रतिज्ञातवान्।**

[4] **वृत्तिस्तु "निरुपद्रवभूतार्थस्वभावस्ये" (प्र० १।२१२) त्यत्रोक्तो।**

तदेतन्न युक्तमाश्रय**प्रतिषेधतो** बुद्धेः। बुद्धिरहितः कायो ना[१]श्रयः कारणत्वात् गुणित्वात् शक्तिमत्त्वाद्वा। (३६)

(क) भूतचैतन्यमतनिरासः*

i. बीजपक्षनिरासः

a. तत्र कारणत्वं प्रतिषेद्धुमाह।

प्राणापानेन्द्रियधियां देहादेव न केवलात्।
सजातिनिरपेक्षाणां जन्म जन्मपरिग्रहे ॥३७॥
अतिप्रसङ्गात्;

प्राणो वायुरूर्द्ध्वगः तद्विपरीतो**ऽपानः**। **इन्द्रियाणि** चक्षुरादीनि। **धी**र्बुद्धिः[7] तासां सजातिनिरपेक्षाणां कारणभूतपूर्व्व**सजाति**प्राणादिपुञ्ज**निरपेक्षाणां देहादेव**
6a **केवलान्न जन्म** भवति (।) कुत इत्याह (।) **जन्मपरिग्रहे**ऽति(प्र)सङ्गात् (।) यदि महाभूतेभ्य एव केवलेभ्यः प्राणादीनां जन्मग्रहस्तदा सर्व्वस्माद् भवेयुरिति सर्वं प्राणिमयं जगत् स्यात् (।) न चास्त्येतत्तस्मात्पूर्व्वसजातिसापेक्षाणामेवाक्षादीनां देहाज्जन्मेति पूर्व्वजन्मप्रतिबन्धसिद्धिः। (३७)

भाविजन्मपरम्परासिद्ध्यर्थमप्याह(।)

यद् दृष्टं प्रतिसन्धानशक्तिमत्।
किमासीत् तस्य यन्नास्ति पश्चाद् येन न सन्धिमत् ॥३८॥

यत्प्राणापानादिमध्याव[1]स्थायां[२] प्राणादीनामुत्पादनशक्तियुक्तं दृष्टं **तस्य किमासीत् प्रतिसन्धान**कालेऽधिकं **यत् पश्चान्**मरणका[३]ले **नास्ति**[४] **येन** तद्वैकल्यात्तदा न **सन्धिमत्**समग्राप्रतिबद्धकारणत्वात् प्रतिसन्धानं प्राप्तमित्यर्थः। (३८)

b. स्यादेतत् (।) पूर्व्वसजातिहेतुकमिन्द्रियादि न भवति किन्तु देहहेतुकमेवेदं न चातिप्रसङ्गः केषाञ्चिदेव भूतपरिणामानां देहात्मकानां तद्धेतुत्वात्। अन्येषाञ्च तद्विरुद्धस्वभावानामहेतुत्वात् सुवर्ण्णबीजाबीजपाषाणवत्[2] (।)अत्राह।

[१] कारणत्वेनाश्रयो न। * द्रष्टव्यं परिशिष्टं १।९,३७

[२] वर्तमानायां। तदपि प्राणादीनां सत्त्वात् पूर्व्वावस्थावत् नाविकलकारणो न सन्धत्ते। प्राणापानेन्द्रियधियां।

[३] कुतस्तद्देहनाशे बुद्धेरभावः।

[४] तदापि प्राणादीनां सत्त्वात् पूर्व्वावस्थावत् नाविकलकारणो न संधत्ते।

न स कश्चित् पृथिव्यादेरंशो यत्र न जन्तवः ।
संस्वेदजाद्या जायन्ते सर्वं बीजात्मकं ततः ॥३९॥

न स कश्चित्पृथिव्यादेरंशः प्रदेशो **यत्र जन्तवः संस्वेदजाद्या** आद्यशब्दाज्जरायुजाण्डजप्रभृतयो **न जायन्ते (।) ततः सर्वं** भूतपरिणतिजातं प्राणादिजनने **बीजात्मक**मिति नास्ति बीजविरुद्धस्वभावता कस्यचित्। सुवर्ण्णासुवर्ण्णबीजत्वन्तु पाषाणादीनां सुवर्ण्णपरमाणूनामेव सदसत्त्वाभ्यामिति विषमो दृष्टान्तः। (३९)

ननु भूतमात्रहेतुकत्वाविशेषेपि परिणामस्य यथा विशेषः सुवर्ण्णपरमाणुमयत्वेतराभ्यान्त[3]था प्राणादिहेतुत्वाहेतुत्वाभ्यामपि स्यात्।

उक्तमेवात्र सर्व्वत्र प्राणिनां दृष्टेः। सर्व्वं तद्बीजात्मकमिति नास्त्येवाबीजात्मकता कस्यचित्परिणामस्य। अत्रापि वा तुल्यः प्रसङ्गः। यदि भूतमात्रहेतुकोऽयं बीजपरिणामः सर्व्वस्तथा स्यात् हेत्वविशेषे कार्यविशेषायोगात्।

ii. **शक्तिमत्त्वनिरासः**

a. ननु भूतान्यप्यवान्तरानेकविविधविशेषभाञ्जि विचित्राः परिणतीर्जनयन्तीति न समानताप्रसङ्गः। न तावत्सविशेषो भूतमात्रात्[4] सर्व्वत्र प्रसङ्गात्। न चान्यतोऽन्यस्याभावात्। अस्माकन्तु कर्मापि सहकारि सम्मतं तद्वैचित्र्यात् विचित्रं कार्यजातमुचितं। शक्तिपक्षं निषेद्धुमाह।

तत् स्वजात्यनपेक्षाणामक्षादीनां समुद्भवे ।
परिणामो यथैकस्य स्यात् सर्वस्याविशेषतः ॥४०॥

तत्तस्माद् भूतमात्रहेतुत्वात् **स्वजात्यनपेक्षाणामक्षादीनां समुद्भवे** स्वीक्रियमाणे **परिणामो यथैकस्य** देहस्यातद्भूतप्राणापानेन्द्रियचैतन्यशक्तितया तथा **सर्व्वस्य** लोष्टादेरपि **स्याद्धेतोरविशेषतः**। अत एव हि प्रसङ्गाद् गुणपक्षोपि प्रति[5]क्षिप्तो बोद्धव्यः। तस्मादाश्रयत्वमपि नास्त्यनिन्द्रियस्य कायस्य कारणत्वशक्तिमत्वे गुण[1]त्वानामयोगतः। (४०)

b. सेन्द्रियोपि कायो बुद्धेराश्रयो न युक्त इति वक्तुमाह।

प्रत्येकमुपघातेऽपि नेन्द्रियाणां मनोमतेः ।
उपघातोस्ति;

---

[1] चार्वाको **नित्यानि भूतान्येव परिणत्याद्भुतचैतन्यानि सत्वव्यपदेशभाञ्जि। तान्येव विरोधिप्रत्ययादनभिव्यक्तचैतन्यानीत्युक्तेः।**

इन्द्रियाणां प्रत्येकं यथास्वं प्रत्ययैरु[१] **पघातेपि**[२] सति **मनो**मतेर्व्विकल्पबुद्धेरुपघात (ो) पटुमन्दतादिलक्षणो नास्ति (।) यद्धि यदाश्रितं तत्तद्विकारे विक्रियते यथा घटस्य दाहादौ तच्छुक्लत्वादि(।) तस्मान्न तदाश्रिता बुद्धिः[७]।

विपर्ययमेवाख्यातुमाह।

भङ्गेऽस्यास्तेषां भङ्गश्च दृश्यते ॥४१॥

भयशोकादिभिरस्या मनोबुद्धे**र्भङ्गे**[३] (नाशे) विकारे सति **तेषा**मिन्द्रियाणां **भङ्गो** विकार**श्च दृश्यते**। (४१)

तस्मात् स्थित्याश्रयो बुद्धेर्बुद्धिमेव समाश्रितः।
कश्चिन्निमित्तमक्षाणां तस्मादक्षाणि बुद्धितः ॥४२

हर्षादिना च परिपुष्टिरिति विकल्पबुद्धिविकारविकारित्वादिन्द्रियाण्येव तदाश्रितानि(।) तस्माद् **बुद्धेः स्थिते**राश्रयः समानजातीयः **कश्चिन्न** सेन्द्रियः[४] कायः। स तर्हि तदाश्रितो भविष्यति न स च **बुद्धिमेव समाश्रितः। निमि**[५]**त्तञ्चाक्षाणां तस्मादक्षाणि बुद्धितो** न बुद्धिस्तेभ्यः।(४२)

(ख) विज्ञानसिद्धिः

I. अन्वयतः

A. **प्रतिसन्धिः**

a. **कायाश्रयो बुद्धिः**

b. **प्रतिसन्ध्याक्षेपिका बुद्धिः**

यादृश्याक्षेपिका साऽसीत् पश्चादप्यस्तु तादृशी।

ततो जन्मादौ **यादृशी** दृष्टाऽत्मग्रहयोगिनी बुद्धिरा**क्षेपिका** बुद्धीन्द्रियादीनामासीत् **पश्चादपि** मरणावस्थायामपि **तादृ**[६]**श्या**क्षेपिका भवतु। जन्मान्तरस्य

[१] प्रसुप्तिर्नाम व्याधिनाऽन्तर्ब्बहिः कायेन्द्रियेपि नाशिते बुद्धेर्भावात्?

[२] नानिन्द्रियो भूतदेहे केशनखाग्रादौ चैतन्यप्रसङ्गात्।

[७] [३] यस्मिँस्स्थिते यन्निवर्तते तत्ततो भिन्नं यथोदकेऽग्निः (।) स्थिते मृतशरीरे निवर्त(?र्त्य)ते प्राणादिभिरिति स्वभावहेतुः। यत्र पूर्व्वस्थिते प्रागविद्यमानं तत्र पश्चात् भवति तत्ततो भिन्नं तद्यथा पूर्व्वस्थिते घटे प्रागसन् पश्चात्क्रियमाणो दीपः (।) पूर्व्वस्थितेषु भूतेषु च तत्राविद्यमानाः स्युः प्राणादय इति स्वभावः पूर्व्वापरजन्मसाधनद्वयं। [४] पूर्व्वक्षणो बुद्धेः।

[५] जनकश्च। [६] अविकलकारणत्वात।

शरीरा[1]न्तरसम्बद्धबुद्धीन्द्रियाद्युत्पादनलक्षणस्येति पूर्व्वोक्तनिगमनं।

c. **कायाश्रितं मनोविज्ञानम्**

न[2]नु कायाश्रितत्वं मनसोप्युक्तं भगवताऽन्योन्यानु[3]विधायित्वं कायमनसोरिति वदता। तत्कथमित्याह (।) 6b

तज्ज्ञानैरुपकार्यत्वादुक्तं कायाश्रितं मनः ॥४३॥

तज्ज्ञानैः कायविषयैर्ज्ञानैरूपादिग्राहिभि**रुपकार्यत्वात्** मनसः सुखोत्साहादिरूपे**णोक्तं** भ ग व ता **कायाश्रितं**[1] **मनो**विज्ञानं न साक्षात्तदुत्पत्तेः। (४३)

d. **अन्योन्यहेतुके कायमनसी**

न[4]न्विन्द्रियाणि विना न बुद्धि[5]रिति युक्तमाश्रयत्वमेषामित्याह।

यद्यप्यक्षैर्विना बुद्धिर्न्न तान्यपि तया विना।
तथाप्यन्योन्यहेतुत्वं ततोऽप्यन्योन्यहेतुके ॥४४॥

यद्यप्यक्षैर्विना बुद्धिर्न भवति। **तान्यप्यक्षाणि तया विना न** भवन्ति। भूतमात्रादुत्पत्तेः सर्व्वस्मादुत्पत्तिप्रसङ्गादित्युक्तेः। **तथाप्यन्योन्यहेतुत्वमुक्तम्भवति। ततोप्यन्योन्यहेतुके** कायमनसी मध्यावस्थावत् अनादितादृक्प्रवाहवती इति सिद्धः परलोकः।(४४)

कि[6]ञ्च।

नाक्रमात् क्रमिणो भावो नाप्यपेक्षाऽविशेषिणः।
क्रमाद् भवन्ती धीः कायात् क्रमं तस्यापि शंसति ॥४५॥

[1] सिद्धोऽभ्यासो जन्मान्तरसाधनात्। नापि बुद्धेर्देह आश्रयो येन देहनाशे बुद्धिनाशादभ्यासो न स्यात्।

[2] आगमविरोधमाह चार्व्वाकः।

[3] अन्योन्यबीजकं ह्येतद्द्वयं यद्युत सेन्द्रियत्वं क.यो· विज्ञानञ्चेत्यभिधर्मो।

[4] यतः समस्तव्यस्तेन्द्रियघातेपि न मनोघातः।

[5] चक्षुरादिज्ञानपञ्चकं बुद्धिः। यथेन्द्रियधीरकल्पं रूपादि गृह्णाति तथा मनोपि गृह्णीयात् कायेन जनितत्वात्सेन्द्रियेण।

[6] यदा कातरस्यान्यं शोणितादिविकृतं दृष्ट्वैन्द्रियज्ञानं विकृतं मनो विकारयति। यदि नित्यात्का॰या॰ेव प्राणादयस्तदा।

नाक्रमात् क्रमिणः[१] कार्यस्य **भावः**। क्रमरहितत्वात् कारणस्य। त[२]न्निष्पा[३]द्यानि कार्या[2]णि सकृज्जायेरन्। क्रमवतः सहकारिणो**ऽपेक्ष्य** क्रमाज्जनयिष्यतीति चेत् **नाप्यविशेषिणः** स्थिरैकरूपस्य परैरनाधेयविशेषस्य परेषां सहकारिणामपेक्षाऽस्ति। तस्मा**त्क्रमाद् भवन्ती धीः कायात्क्रमन्तस्यापि** कायस्य **शंसति**[४]।(४५)

ततश्च (।)

प्रतिक्षणमपूर्वस्य पूर्वः पूर्वः क्षणो भवेत्।
तस्य हेतुरतो हेतुर्दृष्ट एवास्तु सर्वदा ॥४६॥

प्रतिक्षणमपूर्व्वस्य बुद्धीन्द्रियकायसमुदायस्य कार्यस्य **पूर्व्वः पूर्व्वः क्षण**स्तादृशो **हेतुर्भवे**दतः कारणादनन्तरस्य बुद्धीन्द्रियादेर्हेतुर्मध्यावस्थावद् **दृष्ट एव** बुद्धीन्द्रियादिकलापः[३] **सर्व्वदा** ऐहिकजन्मादौ वामुत्रिकजन्मादौ चास्तु।(४६)

e. चित्तान्तरेण सन्धानम्

ननु यदि सविज्ञानकायत्वात् तथाभूतजननानुमानेन परलोकसिद्धिः तदा मरणचित्तत्वाच्चित्तान्तराप्रतिसन्धानमर्हच्चरमचित्तवदिति कस्मान्नानुमीयत इत्याह (।)

चित्तान्तरस्य सन्धाने को विरोधोन्त्यचेतसः।
तद्वद्प्यर्हतश्चित्तं असन्धानं कुतो मतम् ॥४७॥

चित्तान्तरस्य सन्धाने को विरोधोऽन्त्यचेतसो मरणचित्तस्य न कश्चित्। तथा हि(।)न तावन्मरणचित्तेन चित्तान्तरसन्धानस्य सहा[५]नवस्थानलक्षणो विरोधः निवर्त्यनिवर्तकत्वाभावात्। नापि परस्परपरिहारस्थितिलक्षणः[६] अम[७]रणचित्तव्यवच्छेदेन मरणचित्तस्यावस्थानात्। **तद्वदप्यर्हतश्चित्तमसन्धानं कुतः** प्रमाणात् **मतं** येन दृष्टान्तः स्यात्। न ह्यर्हन् भवतां[८] सिद्धः। तद्बाधनाय यत्नात्। (४७)

अथाभ्युपगम्यते तदा तस्य क्लेशविसंयोगकृतमसन्धानं नान्यथा स च न पृथग्जनानामिति कथन्तेषां मरणचित्तमसन्धानं। क्लेशविसंयोगो हि प्रतिसन्धानविरोधी लक्ष्यते न मरणचित्तं॥[९]

[१] क्षणिकस्य। [२] सर्वथा विशेषेण हेतुरिति चेत् इत्यस्य न नियमः।
[३] इन्द्रियविज्ञानादीनि। [४] अनुमापयति।
[५] प्रीतिदौर्मनस्यादित्वेन भिन्ना प्रतिक्षणं वेद्यमाना बुद्धिर्यदि नित्येष्यते तदातत्त्वान्तरं पञ्चमं स्यात् आलोकान्धकारवत्। [६] भावाभाववत्! मनोज्ञानं।
[७] न तु संतानचित्त(?)व्यवच्छेदेन। [८] चार्व्वाकाणाम्।
[९]अनन्यसत्त्वनेयस्येत्यादिना प्रतिसन्धानं स्नेहात् वक्ष्यते न सोऽर्हतः। भाविकारणानुपलब्धिः। एवं मन्यते न परेण।

स्यादेतद् (।) भवत्सिद्धान्तसिद्धमर्हच्चित्तमस[5]न्धानन्तत एव दृष्टान्तसिद्धिः। अत्राह (।)

असिद्धार्थः प्रमाणेन किं सिद्धान्तोऽनुगम्यते।
हेतोर्वैकल्यतस्तच्चेत् किन्तदेवाऽत्र नोदितम् ॥४८॥

असिद्धार्थोऽनिश्चितार्थः **प्रमाणेन किं सिद्धान्तोऽनुगम्यते** तदनुरोधेन परलोकस्याभ्युपगमप्रसङ्गात्। अथ **हेतो**राश्वासप्रश्वासेन्द्रियपाट[1]वादे**र्वैकल्यतो** मरणचित्तस्य तदप्रतिसन्धानमिति चेत्। **किन्तदेव** हेतुवैक[2]ल्य[3]मत्राप्रतिसन्धाने साधनत्वे **नोदितं**। दृष्टान्तविकलन्तु मरणचित्तमुक्तं। आश्वासादिहेतुत्वनिषेधञ्च वक्ष्यति। (४८)

f. कायस्याहेतुत्वम्

तद्धीवद् ग्रहणप्राप्तेर्मनोज्ञानं न सेन्द्रियात्।
ज्ञानोत्पादनसामर्थ्यभेदान्न सकलादपि ॥४९॥

कायश्च हेतुर्भवन् सेन्द्रियो वा स्यादनिन्द्रियो वा। सेन्द्रियोपि प्रत्येकमिन्द्रियैः सहितः समस्तैर्व्वा (।) तत्र प्रथमपक्षे तस्या इन्द्रियधिय[4] इव विकल्प्यमानेषु रूपादिषु स्पष्टतरस्य **ग्रहणस्य प्राप्तेः। मनोज्ञानं न सेन्द्रियात** कायात्। इन्द्रियजन्यस्य स्पष्टतयाऽभ्रान्तज्ञानादिषु व्याप्तिदृष्टेः। द्वितीयपक्षेप्याह (।) प्रत्येकमिन्द्रियाणां रूपादिग्रहणप्रतिनियत**ज्ञानोत्पादनसामर्थ्यभेदात्** दृष्टात्। **न सकला**दपीन्द्रियकलापात्[7] प्रतिनियतविषयाग्राहिणो मनोविज्ञानस्य सम्भवः[5]। एकेन्द्रियवैकल्येप्यनुत्पादप्रस[6]ङ्गाच्च। (४९) 7a

नाप्यनिन्द्रियो हेतुरित्याह

अचेतनत्वान्नान्यस्माद्;

अचेतनत्वान्नान्यस्मादनिन्द्रियात् केशनखादेरिव मनोज्ञानं।

नन्वचेतनत्वं किमिन्द्रियज्ञानरहितत्वमुत मनोज्ञानविमुक्तत्वं (।) तत्राद्यमिष्टमेव

[1]अर्हतश्चित्तस्य हेतोः। [2]मरणचित्तत्वादिति हित्वा।

[3]अत्र रथ्यापुरुषे।

[4] अव्यवधानेन च। तस्मादुत्तरबुद्धिजननसमर्था वासनारूपा कर्म्मसंज्ञिता पूर्व्वबुद्धिरेवाश्रय इति स्थितं।

[5] सामान्यविषयत्वादस्य।

[6]तृतीयः तदा सम्बन्धाद् गवाश्ववत् पृथग्भावः स्यात्।

इन्द्रियस्याभावे तज्ज्ञानाभावात्। अन्त्ये साध्याविशिष्टत्वं हेतोः। मनोज्ञानस्यैव साध्यत्वात्।

उच्यते (।) यथा स्पर्शा[1]दयः स्पर्शज्ञानेन[1] चेतयन्ते न तथा नखकेशादय इत्यचेतनाः। चेतनाप्रतिबद्धञ्च मनोविज्ञानं तदभावे न स्यात्।

B. **कर्म**

a. **कर्मभेदात् कायमनसोः सहस्थितिः**

ननु यदि न काय आश्रयः कथं **सहस्थिति**रित्यत आह।

हेत्वभेदात् सहस्थितिः।
अक्षवद् रूपरसवदर्थद्वारेण विक्रिया ॥५०॥

हेतोः कर्म्मसंज्ञितस्याभेदात्। एकसामग्रीप्रतिबद्धत्वात् सहस्थितिः। न त्वाश्रयाश्रयिभावात्।[2] **अक्षवद्रूपरसवत्**। यथाऽक्षाणि रूपरसादयश्च परस्पर-मनाश्रयाश्रयिभूता अप्येकसामग्र्यधीनत्वात् सहस्थितिमन्तः।[3] ननु यो यद्विकारेण विक्रियते स तदाश्रितो[2] यथा चक्षुरादिविकारेण विक्रियमाणन्तज्ज्ञानं चक्षुराद्याश्रितं। विषश्लेष्मादिना कायविकारे च विक्रियते मनोविज्ञानं अतस्तदाश्रित-मित्याह (।) तज्ज्ञानैरुपकार्यत्वादिनोक्तमपि। **अर्थद्वारेण विक्रिया** आलम्ब्यमाना हि शस्त्रप्रहारादयो विकारयन्ति मानसं न त्वाश्रय[4]त्वेन। (५०)

i. **उपकारको निवर्त्तकश्च हेतुः**

सत्तोपकारिणी यस्य नित्यं तदनुबन्धतः।
स हेतुः सप्तमी तस्मादुत्पादादिति चोच्यते ॥५१॥

न चोपकारक इत्येवाश्रयः किन्तु निर्व्वर्तकः। तदाह। **यस्य** सत्ता निर्वर्त्यस्य **उपकारिणी** स हेतुः स एवाश्रयः। कथमुपकारिणी(।) **नित्यं तस्य** निर्वर्त्यस्या-**नुबन्धतो**[3]ऽनुवर्तनात्। यस्य तु कदा[5]चिदुपकारकत्वमसौ विशेषस्यैव हेतुर्न धर्मिणः

[1] स्पर्शमात्रस्य केवलासम्भवादादिशब्दः। [illegible] रुपकार्यत्वादिनोक्तमपि।

[2] किमिव।

[3] नियतसहभावो नेति च तुल्यं देहमनसोर्वा कल्प[illegible]त्।

[4] एतेन कारणात्प्राङ्‌ निष्पन्नं तत्सहभावि वा न कार्यमिति भिन्नाभिन्नसन्तानयोः सामान्यः कार्यकारणभावः।

[5] स्वसन्निधिभावेन.... त्या कार्यकारीत्यर्थः मृत्पिण्डं घटकारीव। यथोपाध्यायः तदसत्त्वेऽप्यस्य सत्त्वं।

तदभावेऽपि तद्भावात्। चित्तमात्रप्रतिबद्धञ्च चित्तं तद्विशेषस्तु कायादिहेतुकः। अतो नायं हेतुः न च तन्निवृ[1]त्त्या निवृत्तिश्चित्तस्य। नित्यानुबन्धितया हेतुत्वमभिप्रेत्य चास्मिन् सतीदं भवतीति सप्तम्युच्यते।[2] तस्मादिति च पञ्चमी तद्धेत्वनुबद्धा कार्यताञ्चाभिप्रेत्योत्पादादिति चो[3]च्यते।(५१)

ननु हेतुरुपकारकः कथ[4]ञ्चिदुपकुर्व्वन् दृश्यते च[5] कदाचिद्देहश्चित्तमत आह (।)

अस्तूपकारको वापि कदाचिच्चित्तसन्ततेः।
वह्न्यादिवद् घटादीनां विनिवृत्तिर्न तावता ।५२।।

अस्तूपकार[5]को वापि कदाचिच्चित्तसन्ततेर्देहो **वह्न्यादिवद् घटादीनां न च तावतो**पकारकनिवृत्त्या उपकार्यस्य **निवृत्तिः**। न हि वह्निर्घटस्यापाकमुपकारं कुर्व्वन्नपि स्वनिवृत्त्या निवर्तकः। (५२)

किञ्च[6] (।)

अनिवृत्तिप्रसङ्गश्च देहे तिष्ठति चेतसः।

अनिवृत्तिप्रसङ्गश्च देहे तिष्ठति चेतसः। स्वजातिनिरपेक्षस्य देहमात्रहेतुकस्याविकलहेतोरनुत्पत्त्ययोगात् ततो यावद्धेतुस्तावन्न मरणं भवेत्।

ii. **न प्राणापानहेतुकं चित्तम्**

प्राणापानावपि चित्तकारणं[5] तयोर्व्वैकल्यान्मरणावस्थायान्न चित्तोत्पाद इति चेत्। आह (।)

तद्भावभावाद् वश्यत्वात् प्राणापनौ ततो न तत् ।।५३।।

तस्य चित्तस्य **भावे भावात् प्राणापा**[7]**नौ ततो** भवतः। **चित्तवश्यत्वाच्च** तत एव तौ न तु ताभ्यां तच्चित्तं विपर्ययात्।(५३)

[1] आरूप्ये भावात्।

[2] कार्योत्पादनसमर्थस्य पूर्वं भावः कारणत्वं सप्तम्या पञ्चम्या च निर्दिष्टं तदुत्तरत्वं कार्यत्वं प्रथममाह।

[3] न चेदृशोन्वयः कायचित्तयोरस्ति दृश्यते वा।

[4] परं पृच्छति। यदि वह्न्यादिवत्तथा प्रदीपहेतुः तथा देहश्चैतन्यादेश्च।

[5] कायाश्रितज्ञानद्वारेण। [6] यदि देहः कारणं बुद्धेः।

[7] आकुञ्चनप्रसारणवत्।

एतद्धेतुद्वयसिद्धयर्थमाह (।)

प्रेरणाकर्षणे वायोः प्रयत्नेन विना कुतः ।

बहिरन्तश्च **प्रेरणाकर्षणे वायोर्**यथाक्रमं प्राणा[1]पानौ पुरुषस्य बुद्धिलक्षणं प्रयत्न**म्वि**[2]**ना** कुतः सम्भवतस्तस्मात् तदधीनौ।

किञ्च (।)

निर्ह्रासातिशयापत्तिर्निर्ह्रासातिशयात् तयोः ॥५४॥

यदि प्राणापानहेतुकञ्चित्तं तदा चित्तस्य **निर्ह्रासातिशया**[6]**पत्ति**रपकर्षोत्कर्षापत्तिः। **निर्ह्रासातिशयात्तयोः** प्राणापानयोः कारणविशेषानुकारित्वात् कार्य[3]विशेषस्य। (५४)

तुल्यः प्रसङ्गोपि तयोः ;

[4]अपि च **तयोरपि** प्राणापानयोर्देहे तिष्ठत्यनिवृ[5]त्ति**प्रसङ्गस्तुल्य**स्तद्धेतुत्वा**त्तयोः**। ततो मरणकाले प्राणापानवैकल्याभावाच्चित्तानिवृत्तिप्रसङ्गस्तदवस्थः।

b. **स्थित्यावेधकत्वात् कारणं कर्म**

स्यादेतत् (।) **चित्तकारणे**ऽपि चित्ते स्वीक्रियमाणे मरणसमये चित्तानपायात् चित्तोत्पत्तौ यावद्देहेऽनिवृत्तिप्र[7]सङ्ग इत्याह (सिद्धान्ती)।

न तुल्यं चित्तकारणे ।

स्थित्यावेधकमन्यच्च यतः कारणमिष्यते ॥५५॥

न तुल्यं चित्तकारणे चैतन्ये प्रसञ्जनं। न खल्वनुवर्तकमेव कारणमिष्टं येन नित्यं तस्मिन्नाश्रये स्यात्। किन्तर्हि (।) **स्थित्यावेधकमन्यच्च** कर्म्माख्यं **कारणं यत इष्यते** तस्मात्तेन कर्मणा यावत्कालं तद्देहे स्थितिराक्षिप्ता तत ऊर्ध्वं हेत्वपायान्न प्रवर्तते देहान्तरे तु वर्तत इत्यसमानत्वं।(५५)

---

[1] वृत्तिकृता (?) एतत्पदमनङ्गीकृत्य व्याख्यातम्। पुनः परमतमाशङ्कते न कार्यं चैतन्यस्य कारणं किन्तु।

[2] तद्भावात् प्रेरणाकर्षणवत्।

[3] यथा मृतावस्थायां शरीरे तिष्ठति किन्तच्चैतन्यं न भवतीति चोद्यं बौद्धेन तथा प्राणापानावपि कस्मान्निवर्त्येते येन तदभावान्न चैतन्यम्।

[4] परः मृतदेहे तिष्ठति चित्तं किन्न स्यादिति बौद्धस्य प्रसङ्गेन सह।

[5] अनेकान्तत्वमुक्तं परस्य।

i. अन्यथा दोषाभावे पुनरुज्जीवनम्

न दोषैर्विगुणो देहो हेतुर्वर्त्यादिवद् यदि ।
मृते शमीकृते दोषे पुनरुज्जीवनं भवेत् ॥५६॥

दोषैर्व्वातादिभिर्विगुणीकृतो देहो न हेतुश्चैतन्यस्य प्राणापानादेश्च **वर्त्यादिवद् यदि**। यथा विगुणी[8]कृतो वर्त्यादिर्न दीपस्य हेतुः। तदा **मृते**[1] शरीरे चैतन्यादि- 7b नाशान्मृतस्य शमीभवन्ति दोषा इति **शमीकृते दोषे** विकारविकारिण्यारोग्यलाभाद्धेतोर्देहस्य **पुनरुज्जीवनं** प्राणा[2]पानं चैतन्योत्पत्तिलक्षण**म्भ**[3]**वेत्**। (५६)

ii. देहश्चित्तस्य नोपादानम्

निवृत्तेऽप्यनले काष्ठविकाराविनिवृत्तिवत् ।
तस्याऽनिवृत्तिरिति चेन्न चिकित्साप्रयोगतः ॥५७॥

निवृत्तेप्यनले हेतौ **काष्ठविकारस्याङ्गारादेरनिवृत्तिवत्**। **तस्य** चैतन्यादिनिरोधस्या**निवृत्तिर्निवृत्तिर्न** भवति तद्दोषे मृतशरीरान्निवृत्तेपी**ति चेत्**[4]। **न चिकित्साप्रयोगतः**। (५७)

स्या[1]देतद् (।) यद्यनिवर्त्या दोषाणां विकार(ा): स्यात्(?स्युः)दृश्यन्ते च चिकित्स्यमाना दोषविकारा ज्वरादयः।

एत[5]दे[1]वाह।

अपुनर्भावतः किञ्चिद् विकारजननं क्वचित् ।
किञ्चिद् विपर्ययादग्निर्यथा काष्ठसुवर्णयोः ॥५८॥

किञ्चिद्वस्तु क्वचिद्विकार्ये विकारस्य जननं जनक**मपुनर्भावतो** यथा विकार्यस्यापुनर्भावो निर्व्विकारत्वं पुनर्न भवति **यथाग्निः काष्ठे** (।) **किञ्चिदेव तद्विपर्ययाद्**यथाग्निः **सुवर्ण्णे**। (५८)

आद्यस्याल्पोप्यसंहार्यः प्रत्यानेयस्तु यत्कृतः ।
विकारः स्यात् पुनर्भावः तस्य हेम्नि खरत्ववत् ॥५९॥

[1] कस्यचित्स्वभावस्याकाराभिमतेनाकार्यत्वादकिञ्चित्करो नाश्रयः। असद्धि शशविषाणकल्पं किमाश्रयेत।

[2] तस्माद्दोषाभावेऽप्यभावान्न दोषसन्निधिमात्रं चैतन्यवृत्तिं प्रतिवध्नातीति स्थितं।

[3] परः प्राह। [4] परिहरति [5] पूर्व्वोक्तं स्पष्टयति।

तत्राद्यस्य विकारस्याल्पोपि विकारः श्यामतादिकोऽसंहार्योऽनिवर्तनीयः। प्रत्यानेयो निवर्तनीयस्तु यत्कृ[2]तो विकारस्तस्य विकार्यस्य पुनर्भावः स्यात् विकारनिवृत्त्या पूर्व्वावस्थापत्तिः। वह्निकृते द्रवत्वे निवृत्ते हेम्नि खरत्ववत्। दृढत्वमिव।[2] (५९)

ननु[1] यदि निवर्तनीयो दोषविकारस्तदा न कश्चिदसाध्यो वि[3]धिः स्यादित्याह ॥

दुर्लभत्वात् समाधातुरसाध्यं किञ्चिदीरितम्।
आयुःक्षयाद् वा ; दोषे तु केवले नास्त्यसाध्यता ॥६०॥

यत्किञ्चिदसाध्यं व्या[3]धिजातमुक्तं तत्**समाधातुः** सद्यो दोषशमनौषधरसायनादेर्दुर्ल[4]**भत्वात्** कर्म्माक्षिप्तस्यायुषस्तच्छरीरसहचरचैतन्यादिस्थितिहेतोर्व्वा क्ष[5]यात्। भूतमात्रवादि[3]नः **केवले दोषे तु** स्वीक्रियमाणे **नास्त्यसाध्यता** कस्यचिद् व्याधेः। भूतमात्रारब्धस्य दोषस्य चिकित्सादृष्टेः। विशे[6]षकारिणश्च हेतोरभावात्। (६०)

तथा (।)

मृते विषादिसंहारात् तद्दंशच्छेदतोऽपि वा।
विकारहेतोर्विगमे स नोच्छ्वसिति किं पुनः ॥ ६१ ॥

विषादिना **मृते** प्राणिनि सति दंश[7]स्थाने **विषादेः संहारात्** संगणनात्तस्य **दंश**स्थानस्य **च्छेदतोपि वा विकारहेतो**र्मरणहेतोर्व्विषादे**र्व्विगमात् स** मृतः **पुनर्नोच्छ्वसिति**। कस्मात् (।) चैतन्यहेतोर्देहस्य विकारत्वात् युक्त[6]मुच्छ्वसितुं। (६१)

किञ्च (।)

उपादानाविकारेण नोपादेयस्य विक्रिया।
कर्त्तुं शक्याऽविकारेण मृदः कुण्डादिनो यथा ॥६२॥

यद्युपादानं देहश्चित्तस्य तदोपादानस्य देहस्या**विकारेण** विकारं विनो**पादेयस्य** चित्तस्य **विक्रिया न कर्त्तुं शक्या** स्यात्। **यथा** कुण्डाद्युपादानभूताया **मृदो** विकारेण

---

[1] चिकित्स्यते च ज्ञानादिकृतो विकारः तस्मात्पूर्व्वप्रसङ्गस्तदवस्थः।
[2] काष्ठविकारवदेनमाह परः। [3] सिद्धान्ती।
[4] असाध्यव्याधिश्च तत्तत्कर्मवशात्। अकालमरणे॥ [5] कालमरणे।
[6] तुल्यव्याध्योस्तुल्यौषधयोश्च चिरक्षिप्रोपशमश्च दृश्यत एव कर्मकृतः।
[7] यावज्जीवति तावद् व्याप्नोति विषं मृते तु दंशस्थानं यातीति नियमः।

विना **कुण्डादिनो** विकारः कर्त्तुमशक्यः।(६२)

कस्मादेवमित्याह (।)

अविकृत्य हि यद् वस्तु यः पदार्थो विकार्यते।
उपादानं न तत् तस्य युक्तं गोगवयादिवत् ॥६३॥

हिर्यस्मात् **अविकृत्य यद्वस्तु** किञ्चिद्**यः पदार्थो विकार्यते उपादानन्न तत्तस्य** पदार्थस्य **युक्तं गोगवयादिवत्** गोगवययो[5]रिव नोपादानोपादेयभावः। एकस्याविकारेणापरस्य विकारात्।(६३)

II. व्यतिरेकतः

A. आश्रयाश्रयिभावनिरासः

a. सामान्येन आश्रयाश्रयिभावनिरासः

i. न कायचेतसोः सहस्थितिराश्रयाश्रयितया

चेतःशरीरयोरेवं तद्धेतोः कार्यजन्मनः।

चेतःशरीरयोरेवं शरीरमविकृत्यैव भयशोकादिना समनन्तरप्रत्ययविकारमात्रेण चेतसो विकारोत्पत्तेः नोपादानोपादेयभावः। यदि नाम देहोऽपि कथञ्चिदुपकारकश्चित्तस्यावस्थाविशेषहेतुत्वात् तथापि सन्तानहेतुत्वाभावात् नोपादानमतस्तन्निवृत्त्या न चैतन्यनिवृत्तिः[6]। अवस्थाविशेष एव निवर्तेत।

कथन्तर्हि सहाव(स्था)नं **चेतःशरीरयो**रित्याह॥

सहकारात् सहस्थानमग्नितास्रद्रवत्ववत् ॥६४॥

तस्य चेतसः शरीरस्य च **हेतोः** पूर्व्वचित्तक्षणस्य कललादेश्च। **सहकारा**त्सहकारणात् **कार्य**योश्चित्तदेहयो**र्जन्मन** उत्पादात् तयोः सहस्थानं भवति। यथा**ग्निताम्र**जन्मनोर्व्वह्निताम्र**द्रव**त्वयोः सहावस्थितिः।(६४)

ii स्थितिस्थात्रोरव्यतिरेकात्

ननु देहश्चित्तस्याश्रयस्ततः सहस्थितिः स्यादित्याह (।)

अनाश्रयात्सदसतोर्नाश्रयः स्थितिकारणम्।
सतश्चेदाश्रयो नास्याः स्थातुरव्यतिरेकतः ॥६५॥

अना[1]श्रयात् सदसतोर्नाश्रयः न ह्यकारण[1]माश्रयः। अतिप्रसङ्गात् सतश्च

[1] आश्रयत्वायोगात्।

निष्पन्नत्वात् ना[1]श्रयः कश्चित्। असतोऽपि वा कारणं किञ्चित् स्यात्[2] न त्वाश्रयः स्वरूपस्यैवाभावात्। सतः **स्थितिकारणम**ाश्रयश्चेदिष्यते (।) नैतदपि युक्त**मस्याः स्थातुरव्यतिरेक**तः। न हि स्थितिर्नाम स्थातुः पदार्थात् भिन्ना यां कुर्वंत आश्रयत्वं। (६५)

iii **व्यतिरेकेऽपि नाश्रयः**

व्यतिरेकेऽपि तद्धेतुस्तेन भावस्य किं कृतम्।

व्यतिरेकेऽपि वा स्वीक्रियमाणे **त**[3]**द्धे**तुराश्रयः स्यात्। **तेन** चाश्रयाभिमतेन 8a **भावस्य** स्थितिमतः **किं कृतं**[3] येनासावाश्रयः।

iv. **नोत्पन्नया स्थित्या भावस्थापना**

स्यादेतद् (।) भावसम्बन्धिनी स्थितिर्भावं स्थापयति तेन तत्कर्त्तुराश्रयत्व-मित्याह (।)

अविनाशप्रसङ्गः स नाशहेतोर्मतो यदि ॥६६॥
तुल्यः प्रसङ्गस्तत्रापि ;

यदि स्थित्योत्पन्नया भावः स्थाप्यते तदा न कदाचिदस्य भा[4]वस्य विनाशः स्यात् **स नाशहेतोर्**मुद्गरादे**र्मतो यदि** (।६६) **तुल्यः प्रसङ्गस्तत्रापि**। नाशोऽपि न तावद् भावादव्यतिरिक्तः क्रियते तस्योत्पन्नत्वात् व्यतिरिक्तेऽपि नाशे कृते भावस्तदवस्थ इति प्रागवदुपलम्भादिप्रसङ्गः।

किञ्च (।)

v. **नाशस्य सहेतुत्वे स्थितिहेतुर्निष्फलः**

किं पुनः स्थितिहेतुना।
आ नाशकागमात् स्थानं ततश्चेद् वस्तुधर्मता ॥६७॥
नाशस्य ;

यदि नाशहेतुना नाशः क्रियते तदा **किं पुनः स्थितिहेतुना**श्रयेण यावन्ना[1]शहेतुर्नापतति तावत् स्वयमेव स्थास्यति। आपतिताच्च तस्मान्नैष रक्षणक्षम इति

[1] यस्य पुनरदृष्टं किञ्चिदपरं सहकारि नास्ति यच्छक्तिक्षयादस्थिभिश्चैतन्ये स्यात्।

[2] एकाहिदष्टयोरपि कालदष्टो म्रियतेऽन्यो जीवतीत्यस्ति।

[3] स्थितेः।   [4] न स्थितिकारण[illegible]दिवाश्रयः किन्तु।

किमनेन स्वीकृतेन । **आ नाशकागमाद्धि** नाशकागमनं यावत्तत आश्रयात् **स्थानञ्चेदिष्यते।** एवन्तर्हि **वस्तुधर्मता ना**[1]**शस्य।** (६७)

यदि नश्वरो भावः[2] तदाश्रयेण नाशकोपनिपातं यावत्स्थाप्येतान्य[3]था तु स्वयमेव स्थितिमान् किमाश्रयेण (।)

सत्यबाधोसाविति किं स्थितिहेतुना।
यथा जलादेराधार इति चेत् तुल्यमत्र च ॥६८॥

एवं **सत्य**[4]**बाधोऽसाविति किं स्थितिहेतुना**[4] विद्यमाने वस्तुनि स्वभा[5]वत्वात् अबाधो बाधरहितोसौ नाश इति किं स्थिति[2]हेतुना स्वीकृतेनापि। **यथा जलादेः** सत एवा**धारो** घटादिस्तथा चित्तस्य देह **इति चेत्**। **तुल्यमत्र च** प्रागुक्तं सकलं ॥(६८)

vi. **भावसन्ततेर्हेतुत्वादाश्रयत्वम्**

कथन्तर्ह्याधारव्यवहारः समर्थनीय इत्या[6]ह।

प्रतिक्षणविनाशे हि भावानां भावसन्ततेः।
तथोत्पत्तेः सहेतुत्वादाश्रयोऽयुक्तमन्यथा ॥६९॥

भावानां हि विनश्वरस्वभावतया **प्रतिक्षणविनाशे** यो भावः सहकारी **भावसन्ततेः तथा** तादृश्याः स्वोपादानदे[7]शाया **उत्पत्ते**र्न्निमित्तं **सहेतुत्वादाश्रयो न त्वन्यथा**ऽयुक्तत्वात्।(६९)

b. i **विशेषणाश्रयाश्रयिभावदूषणम्**

ii **गुणसामान्यकर्मणां दूषणम्**

एवं सामान्येनाश्रयाश्रयिभावदूषणमभिधाय द्रव्यदूषणादौ विशेषे दूषणं वक्तुमाह।

स्यादाधारो जलादीनां गमनप्रतिबन्धतः।
अगतीनां किमाधारो गुणसामान्यकर्मणाम् ॥७०॥

स्यादाधारो जलादीनां प्रसर्पणधर्मणां **गमनप्रतिबन्धतः** कुण्डादिः **अगतीनां**

[1] यदि स्थापकं विना न तिष्ठति। [2] नाशशीलः स्वयञ्चेद् स्यात्।
[3] अनश्वरत्वे। [4] विनाशित्वेऽस्य नाशहेतुनापि न किञ्चिन्नश्वरत्वादेव।
[5] भावस्य नाशित्वात्। [6] कुण्डादयः किं कुर्व्वाणा आश्रय इति।
[7] आधारस्य।

निष्क्रियत्वात्**किमाधारैः** गुणिव्यक्त्यादिभि**र्गुणसामान्यकर्मणां** पदार्थानां। (७०)

B. **समवायसमवायिभावनिरासः**

एतेन समवायश्च समवायि च कारणम्।
व्यवस्थितत्वं जात्यादेर्निरस्तमनपाश्रयात् ॥७१॥

एतेनाश्रयाश्रयिभावप्रतिषेधेन **समवायो**[1] ऽयुतसिद्धानामाधार्याधारभूतानामिहेति प्रत्ययहेतुर्यथा व्यक्तिसामान्ययोः **समवायिकारणञ्च** स्वसमवेतकार्यजनकं यथात्मादि बुद्ध्यादीनां **व्यवस्थितत्वं जात्यादेः** कासुचिदेव व्यक्ति[2]षु[3] गोत्वं वर्तते केषु[3]चिदेव च देहाकारपरिणतेषु चैतन्यमित्या[4]दि **निरस्तमनपाश्रयादा**श्रयप्रतिषेधात्। तन्मूलत्वाच्चासां व्यवस्थानां। (७१)

(स्थितिस्थापकतानिरासे संग्रहश्लोकः)

उक्तमर्थं श्लोकत्रयेण संगृह्णन्नाह।

परतो भावनाशश्चेत् तस्य किं स्थितिहेतुना।
स विनश्येद् विनाऽप्यन्यैरशक्ताः स्थितिहेतवः ॥७२॥

परतो मुद्गरादेर्भावस्यानश्वरस्य **नाशश्चेत् तस्य किं स्थितिहेतुना**श्रयेण स्वयमनश्वरत्वादेव न नंक्ष्यति। अथ नश्वरस्वभावोसौ तदा **स विनश्येत विनाप्यन्यै**र्नाशहेतुभि**रशक्ताः स्थितिहेतवो** भावं नश्वरं स्थापयितुं नश्[5]वर[5]स्वभावस्यावश्यं नाशात्। (७२)

किञ्च (।)

स्थितिमान् नाश्रयः सर्वः सर्वोत्पत्तौ च साश्रयः।

स्थितिमान् नाश्रयः सर्व्वो भावः। तत्र यो नाम कश्चि[6]न्नित्याश्रयो यथा सुखादिरात्माश्रितः। सर्व्वः स नित्यं स्थितिमान् स्यात् स्थापकस्य सदा स्थितेः। कश्चिदनित्याश्रयो यथा शुक्लत्वादिः कार्यद्रव्याश्रितः। **सर्व्वोत्पत्तावसर्व्व**श्चोत्पद्यमानः। **साश्रय** इति द्रव्यादिरपि साश्रयः। तदाश्रयोपि कपालादिः खण्डोवयविषु समवेतः।

[1] अपृथक् सिद्धानां द्रव्यगुणादीनां। [2] गव्येव। [3] आदिना।
[4] आश्रयनिषेधे समवायादेव सिद्धेः। अंकुरादीनां वा।
[5] सर्व्वः। नाशयति
[6] यो नामानित्याश्रयस्तस्याप्यन्यो यावन्नित्याः परमाणव इत्याह।

ते चान्येष्विति यावत् परमाणव आश्रयावध[1]यः[6] तेषां नित्यत्वात्तदाश्रितं द्व्यणुकं नित्यमित्यनया परम्परया गुणोपि नित्यः स्यादित्याह (।)

तस्मात् सर्वस्य भावस्य न विनाशः कदाचन ॥७३॥

तस्मात्सर्व्वस्य भावस्य बुद्ध्या[2]देः शुक्लादेश्च **न विना[3]शः कदाचन** प्राप्नोति।(७३)

किञ्च (।)

स्वयं विनश्वरात्मा चेत् तस्य कः स्थापकः परः।
स्वयं न नश्वरात्मा चेत् तस्य कः स्थापकः परः ॥७४॥

स्वयम्विनश्वरात्मा चेत् भाव**स्तस्य कः स्थापकः पर** आश्रयाभिमतो न कश्चिदसामार्थ्यात्। **स्वयं न नश्वरात्मा चेत् तस्य कः स्थापकः परः** स्वयमविनाशितयैव स्थितेर्व्वैयर्थ्यात्स्थापकस्य।(७४)

C. **उपादानोपादेयभावनिरासः**

पुनश्चित्तशरीरयोरुपादानोपादेयतां निषेद्धु[7]माह(।)

बुद्धिव्यापारभेदेन निर्ह्रासातिशयावपि।
प्रज्ञादेर्भवतो देहनिर्ह्रासातिशयौ विना ॥७५॥

बुद्धिव्यापारभेदेन न मनोज्ञानस्याभ्यासविशेषेण **निर्ह्रासातिशयावु**[4]पचयापचया**वपि प्रज्ञादे**रादिशब्दान्मैत्रीकरुणावैराग्या[5]दीनां **भवतो देहस्य निर्ह्रासातिशयौ विना**। तस्माद् बुद्धिरेवोपादानकारणं तद्विकारविकारित्वात् न देहो विपर्ययात्।(७५)

इदं दीपप्रभादीनामाश्रितानां न विद्यते।

इदमाश्रयविकारं विनापि विकारित्वं **दीपप्रभादी**[6]**नामाश्रितानां न विद्यते** त[7]द्विकारविकारित्वात्।

[1] इति नित्यमेव स्थितिः। [2] नित्यभूताश्रितत्वात् चैतन्यस्यापि।
[3] अस्ति च नाश इति किमाश्रयस्वीकारेण।
[4] सन्मित्रासन्मित्रसंयोगादिना।
[5] नाशः सहेतुको निर्हेतुको वा उभयथा स्थितिहेतुवैफल्यार्थं।
[6] यत् प्रज्ञादीनां देहोत्कर्षापकर्षनिरपेक्षत्वं बुद्ध्यधीनत्वञ्च।
[7] तत्र दीपप्रभादीनां तत्र देहमाश्रय इत्यभिप्रायः॥

8b अथ देहादपि स्वस्थात्प्रज्ञादेरुत्कर्षो दृश्यत इति[3] तद्विकारविकारित्वमस्त्ये-वेत्याह।

स्यात् ततोऽपि विशेषोऽस्य न चित्तेऽनुपकारिणि ॥७६॥

स्यात् ततो देहा**दपि विशेषोस्य** प्रज्ञादे[1] **र्न चित्तेऽनुपकारिणि**। चित्तं हि स्वस्थ-देहोपकृतसौमनस्यमभ्यासविशेषवत् प्रज्ञादिकमुत्कर्षयति। न गुणेपि चित्ते देह ए[2]व। (७६)

अमुमेव न्यायं रागादावाह।

रागादिवृद्धिः पुष्ट्यादेः कदाचित् सुखदुःखजा।
तयोश्च धातुसाम्यादेरन्तरर्थस्य सन्निधेः ॥७७॥

या[3]पि **रागादिवृद्धिः पुष्ट[4]यादेः** सापि न सर्व्वदापि तु **कदाचित्** प्रकृत्या मन्दरागस्य प्रतिसंख्यानबलिनश्च पुष्टस्यापि रागावृद्धेः। यदापि भवति तदापि न केवलात्पुष्टया[1]देः किन्तु **सुखदुःखजा**। सुखाद्रागः दुःखाद् द्वेषः इति न चित्तनिरपेक्षो रागादिहेतुर्देहः। **तयोश्च** सुखदुःखयो**र्द्धातुसाम्यादेरन्तरर्थस्या**नुग्राहकस्यान्तः स्प्रष्टव्यविशेषस्यान्तरस्य स्पर्शज्ञानविषयीकृतस्य **सन्निधे**र्जन्म। सुखदुःखज्ञाने अपि विशिष्टविषयपूर्व्वज्ञानसापेक्षे एव न देहमात्रजन्ये इत्यर्थः। (७७)

एतेन सन्निपातादेः स्मृतिभ्रंशादयो गताः।
विकारयति धीरेव ह्यन्तरर्थविशेषजा ॥७८॥

एतेनान्तरोक्तन्यायेन **सन्निपातादे**रादिग्रहणाज्ज्वरादेः **स्मृतिभ्रंशादयो ग[1]ता** व्याख्याताः। धीरेव हि पूर्व्विकाऽ**न्तरर्थविशेषा**द्धातुवैषम्याज्जाता तद्ग्राहि[5]णीं चित्तसन्ततिं **विकारयति** स्मृतिप्रमोषाद्युपहतां करोति। (७८)

शार्दूलशोणितादीनां सन्तानातिशये क्वचित्।
मोहादयः सम्भवन्ति श्रवणेक्षणतो यथा ॥७९॥

[1] न मुख्यः किन्तु परम्परया।

[2] उत्कर्षति।

[3] बुद्ध्युत्कर्षाविनिरपेक्षः केवलो देहो रागादिनिमित्तमित्याह।

[4] धातुसाम्याद् वैषम्याच्चान्तःस्प्रष्टव्यविशेषेण कायविज्ञानमनुगृह्यते विक्रि-यते च तद्विकल्पं जनयति ततो रागद्वेषौ परम्परया कायात्।

[5] वैषम्योपप्लुता

यथा **शार्दू**[1]**लशोणितादीनां** यथाक्रमं **श्रवणेक्षणतः** **सन्तानातिशये क्वचिद्** भीरुतमे **मोहादय** आदिशब्दाद् भयरोमहर्षादयो विषयविकृतबुद्धिद्वारेणैव **सम्भवन्ति**। न हि मोहादीनां शार्दूलशोणितादय उपादानकारणानि किन्तु विषयाः स[2]न्तः परम्परयोपकारकाः तथा रागस्मृतिभ्रंशादयोपि बोद्धव्याः।(७९)

तस्मात् स्वस्यैव संस्कारं नियमेनानुवर्तते।
तन्नान्तरीयकं चित्तमतश्चित्तसमाश्रितम् ॥८०॥

तस्मात् **स्वस्यैव** **संस्कारं** **नियमेनानुव**[2]**र्तते**। **तन्नान्तरीयकं** **चित्तमेषितव्य-मतश्चित्तमाश्रितं** चित्तं चित्तसंस्कारस्यैवानुवर्तनात्। देहसंस्कारन्तु व्यभि-चरति प्रतिसंख्यानबलिनामित्युक्तं।(८०)

चेतःशरीरयोर्भेदपक्षेणाश्रयाश्रयिभावो युक्त इति प्रतिपाद्य शक्तिपक्षेप्य-भेदात्मके दोषमाह (।)

यथा श्रुतादिसंस्कारः कृतश्चेतसि चेतसि।
कालेन व्यज्यतेऽभेदात् स्याद् देहेपि ततो गुणः ॥८१॥

यथा **श्रुतादिसं**[4]**स्कारः** **कृतश्चेतसि** पुनर्यथा प्रबोधप्रत्ययं चेतसि **कालेन** क्रम-भाविना **व्यज्यते** तथा **अभेदाच्चित्त**शरीरयोः **स्याद्** **देहेपि** **ततः** संस्कारप्रबोधकात् प्रत्ययात् **गुणो**ऽभिव्यक्तः (।) ततश्च देहं पश्यता **श्रुतादिसंस्कारो**पि तदात्मभूतो दृश्यो दृश्येत।[3] तस्माद् देहस्याश्रयत्वप्रतिषेधात् तद्विनाशे चित्तविनाशो नेति जन्मपरम्परासु युक्तः कृपाभ्यासः।(८१)

(ग) पुनर्जन्मपरिग्रहः

कथं पुनर्जन्मपरिग्रह इत्याह (।)

अनन्यसत्वनेयस्य हीनस्थानपरिग्रहः।
आत्मस्नेहवतो दुःखसुखत्यागाप्तिवाञ्छया ॥८२॥

[1] **देहश्चित्तमुपकरोति चित्तं प्रज्ञावीन्। चित्तेऽनुपकारिणि सति तु न विशेषः। व्याघ्र इहेति श्रुत्वा बिभेति।**

[2] **समानजातीयविकल्पविज्ञानस्य पूर्वकस्य।**

[3] **न च दृश्यते। श्रुतादिसंस्कारस्य संस्क्रियमाणेपि मनोविज्ञाने मनो न देह-संस्कारः।**

अनन्य[5]**सत्वनेयस्य** ईश्वरप्रतिषेधात्। **हीनस्थानप**[1] **रिग्रहो** गर्भस्याश्रयत्वेन स्वीकारः **आत्मस्नेहवतः** सतृष्णस्य दुःखे सुखमिति विपर्यासः। तस्य **दुःखसुखयो-र्यथाक्रमं त्यागाप्तिवाञ्छया**। सतृष्णो हि दुःखे सुखमिति विपर्यस्तः आत्मनि स्निग्धो जन्माक्षेपककर्मवशात् सुखहेतुं गर्भस्थानं मन्यमानः परिगृह्णाति। (८२)

I. अविद्या-तृष्णे बन्धकारणम्

ततश्च (।)

दुःखे विपर्यासमतिः तृष्णा चाबन्धकारणम्।
जन्मिनो यस्य ते न स्तो न स जन्माधिगच्छति ॥८३॥

दुः[2]**खे विपर्यासमतिस्तृष्णा चाबन्धकारणं** आश्लेषहेतुर्**जन्मिनः**[6]। तृष्णया आत्मस्नेहोप्याक्षिप्तो हेतुवद्वेदितव्यः। यस्य तून्मू[3]लितात्मग्रहस्य **ते** विपर्यासस्तृष्णा **च न स्तो** न विद्येते **न स जन्माधिगच्छति**॥ (८३)

II. गत्यागत्योरदर्शनं इन्द्रियापाटवात्

गत्यागती न दृष्टे चेदिन्द्रियाणामपाटवात्।
अदृष्टिर्मन्दनेत्रस्य तनुधूमागतिर्यथा ॥८४॥

भाविजन्मन्यतीताच्च जन्मनो यथाक्रमं **गत्यागती न दृष्टे चेत्। इन्द्रिया-णामपाटवात्सा अदृष्टिरदर्शनं** ते सूक्ष्मस्यान्तराभवशरीरस्य। **मन्दनेत्र**[4]**स्य** पुंसस्त[5]**नधूमस्यागतिरदर्शनं यथा**। न ह्यदृश्यस्यादर्शनादभावः। (८४)

III. मूर्त्तस्याऽपि मूर्त्ते प्रवेशः

9a ननु मूर्त्तं न मूर्तान्तर[7]मनुप्रविशति, प्रतिघातात् (।) मूर्तञ्चान्तराभवशरीर-मित्य[6]त आह (।)

तनुत्वान्मूर्तमपि तु किञ्चित् क्वचिदप्रतिघात्।
जलवत् सूतवद्धेम्नि नादृष्टेनासदेव वा ॥८५॥

[1] अपराधीनस्य मक्षिकाणामशुचिस्थानग्रहकामिनां स्त्री[illegible]णपशरीरा[illegible]दिपरि-ग्रहवत्।

[2] दुःखे गर्भादिस्थानेभिरतिः सुखमेतदिति।

[3] परिणतोऽभिरतिपुरःसरः प्रपातपातादिविलक्षणः।

[4] किमिवेत्याह उपहतचक्षुषः। [5] विरलः।

[6] कथं गर्भं प्रविशति।

तनुत्वान्मूर्त्तमपि तु किञ्चित्क्वचि[1]न्मूर्त्तेऽ**शक्तिमद**प्रतिघातवत् **जलवत्** घटे **सूतवद् हेम्नि**। जलसूतौ हि मूर्त्तावपि घटहेम्नी भिन्दन्तौ दृश्येते[2]ऽ(?अ)न्तराभवशरीरमशक्तिमत् न दृष्टमिति चेत् **नादृष्टेनासदेव** वा भवति तादृशमन्तराभवशरीरं।(८५)

IV. नोपादानभूतं शरीरं बुद्धेः

A. अवयविनिरासः

किञ्च (।) शरीरमुपादानं बुद्धेर्भवदे[3]कमवयविरूपं वा स्यात्। अनेकं परमाणुसञ्चयस्वभावं[1] वा। तत्रावयविरूपं किमवयवा एव हस्तादय उत तेभ्योऽन्यत् (।)द्वयमपि प्रतिषेद्धुमाह[4]।

> **पाण्यादिकम्पे सर्वस्य कम्पप्राप्तेर्विरोधिनः।**
> **एकस्मिन् कर्मणोऽयोगात् स्यात् पृथक् सिद्धिरन्यथा ॥८६॥**

पाण्यादिकम्पे सर्व्वस्य कम्पप्राप्तेः। यदि पाण्यादयोऽवयवा एव अवयव्येकरूपः तदा पाण्यादेः कम्पे सति सर्व्वस्य पादादेरपि कम्पः प्राप्नोति। **एकस्मिँ**स्तस्मिन् **कर्मणः** कम्पस्य विरोधिनोऽकम्पस्या**योगात्**। एकन्तु द्रव्यं तत्समवेतश्च कम्प इति सर्व्वं कम्पेत। अवयवानामेकावयविरूपत्वं हेतुः पराभ्युपगमसिद्धः। सर्व्वस्य कम्पप्रसङ्गः। न च कम्पोस्ति इति साध्याभावेनैकावयविरूपत्वाभावप्रसङ्गविपर्ययः। एवम्वक्ष्यमाणावपि प्रसङ्गतद्विपर्ययौ वेदितव्यौ। अथावयवेभ्यो भिन्नोऽवयवी। अत एवैकस्मिन्नवयवे कम्पमाने नावयवान्तरस्य कम्पः तदापि **स्यात् पृथक्सिद्धिरन्यथा**ऽवयवावयविनोर्भेदे पृथक्कम्पमानादवयवादकम्पमानस्यावयविनः समवेतस्य[6] भेदेन तत्रै[5]वावयवे सिद्धिः स्यात् वस्त्रो[5]दकवत्। अत्राप्यवयवावयविनोर्भेदः पराभ्युपगमसिद्धो हेतुः। पृथक्सिद्धिः प्रसज्यते। साध्याभावे साध[7]नाभावो विपर्ययः। एवम्वक्ष्यमाणौ च प्रसङ्गविपर्ययौ।(८६)

> **एकस्य चावृतौ सर्वस्यावृतिः स्यादनावृतौ।**
> **दृश्येत रक्ते चैकस्मिन् रागोऽरक्तस्य वाऽगतिः ॥८७॥**

[1] प्रविशति। [2] [illegible]र्यरश्मयश्च स्फटिकं भित्वेन्धनं विशन्तीत्यनेकान्तः।
[3] निरवयवं। [4] एकञ्चेत् [5] यथा एकदेशलग्नमुदकं वस्त्रैकदेश एव दृश्यते तद्वत्। [6] पृथग्भावः स्यादवयवावयविनोः अवयवी भेदेन दृश्येत।
[7] सर्वाकम्पार्थं पृथक् स्वीकृतिः पृभगवयव्यसिद्धौ अवयवावयविभेदस्य साधनस्याभावः। ततः सर्व्वकम्पप्रसङ्गस्यापरिहारः।

अथाभेदपक्षे **एकस्यावयवस्यावृतौ सर्व्वस्यावृतिश्च स्यादिति** प्रसङ्गः। भेदपक्षमाश्रित्यानावृतौ चावयविनः स्वीक्रियमाणायामावृत एवावयवेऽनावृतोसौ[4] दृश्येतेति प्रसङ्गः। अथाभेदपक्षे **रक्ते चैकस्मिन्नवयवे** सर्व्वत्रावयवे **रागो** दृश्येतेति प्रसङ्गः। भेदपक्षे तु रक्त एवावयवेऽ**रक्तस्य** चावयविनो **वाऽगतिः** स्यादिति प्रसङ्गः। (८७)

सर्व्वत्र साध्याभावेन साधनाभावः प्रसङ्गविपर्ययः। तमाह (।)

नास्त्येकसमुदायोऽस्मादनेकत्वेऽपि पूर्ववत्।

नास्त्येकस्मिन् नास्त्येकोऽवयवी **समुदायो**ऽवयवाना**मस्मा**त्कम्पादिसाध्याभावात्। अ[1]वयवावयविनोर**नेकत्वेपि पूर्व्ववत्।** अभेदपक्ष इव साध्याभा[5]वेन साधनाभावो विपर्ययः।

अविशेषादणुत्वाच्च न गतिश्चेन्न सिध्यति ॥८८॥

अविशेषः ;

अथ शरीरादौ प्रत्यक्षदृष्टे धर्मिणि कम्पाकम्पादिविरुद्धधर्म्माध्या[2]सात्। स्वतन्त्र[3]हेतोरेकत्वप्रतिषेधः साधनीय इति। अवयविनोऽभावात् परमाणुपुंजरूपं शरीरादि तदपि परस्परसङ्गमावस्थातः[4] पुञ्जावस्थाया**मविशेषाद्** विशेषाभावात् **अणुत्वाच्च**। दर्शनानर्हसूक्ष्मतयापि शरीरादेर्न **गतिश्चेत्**[5]। **न सिध्यति**(८८) **अविशेषः।**

a. **आवरणाद्यभावनिरासः**

विशिष्टानामैन्द्रियत्वमतोऽनणुः।

परस्परासङ्गतेभ्यः प[6]रमा[6]णुभ्योऽदृष्टसहकारिभ्यो दृश्यानामेवान्योन्यसंहतानामुत्पत्तेः। तेषां **विशिष्टानामैन्द्रियत्व**मिन्द्रियग्राह्यत्वं **अत**[7] ऐन्द्रियत्वा**दनणु**रिष्टः (।) इन्द्रियागोचरेष्वणुत्वं प्रसिद्धं तदेव तु हेतुकृतं। पुञ्जीभूतास्तु दृश्यमाना नाणव

[1] आवृतावयवादवयविभेदपक्षेपि। अवयविदर्शनप्रसङ्गस्य साध्यस्याभावेनावृताद् भेदस्य साधनस्याभावो विपर्ययः। ततश्चाभेदपक्ष इव सर्व्वावरणादि स्यात्।

[2] अत्रोद्योतकरादय आहुर्यदि **[3] सिद्धान्त।**

[4] सकाशात्। **[5] अस्माकं मते** **[6] क्षणिकत्वात्।**

[7] येऽतीन्द्रिया अणवो न त एव पश्चात् किन्तु तानाश्रित्यान्य एव विशिष्टा उत्पद्यन्ते।

उच्यन्ते किन्तु शरीरादिव्यपदेश्याः । यथा तन्तवः पटावस्था न तन्तवः उच्यन्तेऽपि तु पट इत्यसिद्धौ हेतू[1] ।

एतेनावरणादीनामभावश्च निराकृतः ॥८९॥

एतेन परमाणूनां पूर्व्वावस्थातो विशिष्टत्वकथनेनाव(र)[2]णाधारा**दीनामभावः** 9b परै(र)संहतावस्थायामिव यः प्रतिपादितः स च **निराकृतो** बोद्धव्यः । केचित् परमाणवः संहता जाता आवरणधारणादिक्षमा भवन्ति नान्ये । (८९)

कथं वा सूतहेमादिमिश्रं तप्तोपलादि वा ।

दृश्यं ; पृथगशक्तानामक्षादीनां गतिः कथम् ॥९०॥

कथम्वा सूतहेमादिमिश्रं पिष्टिकावस्थायां तेजःपरमा[3]णुसञ्चयरूपं **तप्तोपलादि** वा मिश्रं कथं दृश्यं विजातीयानां द्रव्यानारम्भात् न तदवयवि द्रव्यं । परमाणवश्च त्वन्मते न दृश्या इति न तेषां दर्शनं स्यात् । यदि च परमाणवः पृथगवस्थायां[1] ज्ञानजननेऽशक्ता इति पुञ्जावस्था अपि तथा । तदा **पृथगशक्तानामक्षादीनां**[4] ज्ञानजनने संहतौ **गति**र्ज्ञानं **कथं** ।(९०)

संयोगाच्चेत् समानोऽत्र प्रसङ्गो हेमसूतयोः ।

दृश्यः संयोग इति चेत् कुतोऽदृश्याश्रये गतिः ॥९१॥

तस्मादनैकान्तिकमपि हेतुद्वयं नेन्द्रियादेर्ज्ञानजन्म किन्तु संयो[5]गात्तदीयादिति चेत् । **समानोऽत्र** प्रसङ्गः । यथा पृथगिन्द्रियादयः संयोगन्न जनयन्ति । तथा-मिलिता अपि न जनयेयुः । **हेमसूतयोर्दृश्यः संयोगो** दृश्यत **इति चेत् कुतोऽदृश्याश्रये गतिः** । हेमसूतपरमाणवो हि संयोगस्याश्रया[2]स्तेषामदृश्यत्वे कथन्तदाश्रितस्य संयोगस्य दर्शनं (।) न हि कश्चित् पिशाचयोः संयोगमुपलभते (।) किञ्च (।) नानाद्रव्यारब्धपानकादिरपि संयोगो गुण एषितव्यः तस्मिन् मृष्टं पानकं स्वरूपं पानकमिति निर्गुणत्वाद् गुणानां विरुद्धः ॥(९१)

रसरूपादियोगश्च संयोग उपचारतः ।

इष्टश्चेद् बुद्धिभेदोऽस्तु पंक्तिर्दीर्घेति वा कथम् ॥९२॥

[1] अविशेषावणुत्वाच्चेति परोक्तौ । [2] अवयवित्वायोगात् ।

[3] यथा यद्येकं द्रव्यं नेष्यते तदा यथा तेषां पूर्व्वावस्थायां परमाणुरूपं नावृणोति न दधाति च तथा पश्चादप्यविशेषान्नावृणुयान्न दध्याच्चेति निराकृतं । तैजसाः परमाणवः काष्ठोपलादिपरमाणुभिः परस्परसंभेदेनाविशन्तीति परः ।

[4] चक्षूरूपालोकमनसिकाराणां ।

[5] आत्मा मनसा युज्यते मनः इन्द्रियेण इन्द्रियमर्थेन ततो ज्ञानोत्पत्तिः ।

नानागुणिद्रव्येषु संयोगो रसरूपादयश्च समवेता इत्येकार्थसमवायात्तद्धर्मस्य पानकादिषूप[1]**चारतो रसरूपादियोग इष्टश्चेत्**। तर्हि **क्षीरा**[2]**दौ**[3] पानकादौ च मुख्यामुख्यत्वेन स्पष्टास्पष्टतया मृष्टादि**बुद्धेर्भेदः** स्यात्[3]। न हि माणवकेऽग्नि-बुद्धिरुपचारादग्नाविव भवति। **पंक्तिर्दीर्घेति वा कथं**[4] पंक्तिपु समवेता पङ्क्तिः सं[4]ख्या गुणो वा स्यात्(।) न च तत्र दैर्घ्यमस्ति निर्गुणत्वाद् गुणानां (।) नापि पङ्क्तिषु दैर्घ्यमस्ति येनैकार्थसमवायादुपचारः स्यात् (। ९२)

b. **संख्यादिनिरासः**

एतच्चाभ्युपगम्योक्त न तु संख्यादयः सन्ति तदाह (।)

संख्यासंयोगकर्मादेरपि तद्वत् स्वरूपतः।
अभिलापाच्च भेदेन रूपं बुद्धौ न भासते ॥९३॥

संख्यासंयोगकर्म्मादे(ः ।) आदिशब्दाद्विभागपरत्वापरत्वसामान्या**देर**पि **तद्वत्स्वरूपतो** द्रव्यस्वभावाद् **भेदेनाभिलापाच्च**। संख्यासंयोग इत्यादिकात्। **बुद्धौ** द्रव्यग्राहिण्यां **रूपं न भासते**ऽभासमानञ्च दृश्याभिमतं दृश्यानुपलब्धया बाधितं। (९३)

यदि संख्यादयो न सन्ति कथमेको घटः संयुक्तो महान् पततीत्यादि व्यपदिश्यते-ऽर्थभेदाभावे पर्य्यायिता प्राप्नोतीत्यत आह।

शब्दज्ञाने विकल्पेन वस्तुभेदानुसारिणा।
गुणादिष्विव कल्प्यार्थे नष्टाजातेषु वा यथा ॥९४॥

शब्दज्ञाने एको घट इत्यादिके कल्प्यार्थे कल्पितार्थे **विक**[5]**ल्पेन** (।) कीदृशेन **वस्तु-भेदानुसारिणा** वस्तुनो भेदो विजातीयाद् व्यावृत्तिस्ताम्विषयत्वेनानुसरता **गुणादि-**

---

[1] द्रव्यधर्मे गुणे।

[2] आदिना क्षीरोदकादि।

[3] यदि यत्र परमाणुषु रसादयः समवेतास्तत्र संयोगोपीति संयोगो रसोपचार-स्तर्हि क्षारादिवत्पानके रसबुद्धिर्माभूदस्ति च।

[4] यद्येकार्थसमवायात्तद्धर्मोपचारतो उपदेशः पंक्तिः संयोगत्वाद् गुणः। न तत्र दैर्घ्यं गुणोस्ति नापि पक्षिषु कथमुपचारतोपि निर्द्देशः। न हि प्रत्येकं पङ्क्तिषु दैर्घ्यमस्ति तथाभूतं। येनैकार्थसमवाय उपचारबीजं स्यात्।

[5] यद्यवयविनं विनाऽदर्शनं तदा कथं सूतहेममिश्रं दृश्यते। न हि तद्द्रव्या-रम्भकं विजातीयानारम्भात् अन्यथा सर्वं सर्व्वैरारभ्येतेति सिद्धान्तः।

ष्विव यथा पङ्क्त्यादौ एका महती गच्छतीत्यादिशब्दज्ञाने। न हि तत्र संख्यादयः सन्ति निर्गुणत्वाद् गुणानां। **नष्टाजातेषु वा यथा**। एको द्वौ बहवो नष्टा भविष्यन्ति वेति शब्दज्ञानवत्। नष्टमजातञ्च स्वयमेव नास्ति किं पुनस्तत्र संख्यादयो भविष्यन्ति। (९४)

मतो यद्युपचारोऽत्र स इष्टो यन्निबन्धनः।
स एव सर्वभावेषु हेतुः किं नेष्यते तयोः ॥९५॥

मतो यद्युपचारोत्र गुणादिषु संख्यादिव्यपदेशस्य स उपचार **इष्टो यन्निबन्धनो**[1] गुणादिषु संख्याद्युपचारस्य हेतुर्यः **स एव सर्व्वभावेषु हेतुः किन्नेष्यते तयोः** शब्दज्ञानयोः येन संख्यादयः कल्प्यन्ते प्रमाणबाधिताः॥ (९५)

उपचारो न सर्वत्र यदि भिन्नविशेषणम्।
मुख्यमित्येव च कुतोऽभिन्ने भिन्नार्थतेति चेत् ॥९६॥

उपचारो न सर्व्वत्र यदि मुख्ये सत्युपचारो भवति[2] न तु सर्व्वत्रैवा[3]सौ। **भिन्नविशेषणं** मुख्यं यत्र भिन्नं विशेषणमस्ति तन्मुख्यं अन्यत्रोपचारः। भिन्नविशेषणं 102a **मुख्यमित्येतदेव कुतो** निश्चितं **अभिन्ने भिन्नार्थतेति चेत्**। (९६)

यदि संख्यादि भिन्नं नास्ति तदा घट एकः संयुक्तो महान् गच्छतीति शब्दानां पर्यायता स्यात्। न चास्ति॥

अनर्थान्तरहेतुत्वेप्यपर्यायः सितादिषु।
संख्यादियोगिनः शब्दास्तत्राप्यर्थान्तरं यदि ॥९७॥

नन्व[4]**नर्थान्तरहेतुत्वेप्यपर्यायः** सितादिगुणे[5]षु **संख्या**[6]**दियोगिनः शब्दा** दृश्यन्ते। **अत्राप्यर्थान्तरं यदि**। सितादौ संख्यादि तिष्ठति। ततस्तच्छब्दानामपर्यायतापत्तिः। (९७)

[1] लोकव्यवहारनिबन्धनः।

[2] पृष्टः सिद्धान्तिनैकं मुख्यमिति आह।

[3] तादृशं ते मुख्यलक्षणं। अविशिष्टं स्वतो द्रव्यं विशिष्यते संख्यादिना तत् विशेषणं तस्य भिन्नं।

[4] तस्मान्नार्थविषयाः सिद्धा। अत्र बौद्ध आहानेकान्ततां।

[5] गुणेन गुणान्तरमित्यर्थान्तराभावात् यथैकं शुक्लं संयुक्तं विभक्तमित्यादि।

[6] अर्थान्तरनिमित्तं।

गुणद्रव्याविशेषः स्याद् भिन्नो व्यावृत्तिभेदतः।
स्यादनर्थान्तरार्थत्वेप्यकर्मद्रव्यशब्दवत् ॥९८॥

एवञ्च सति **गुणानां द्रव्याणाञ्चाविशेषः स्यात्** संकीर्णलक्षणत्वात्[1]। क्रियावत् गुणवत्समवायिकारणं द्रव्यमिति लक्षण[1]स्य द्वयोरपि भावात्। कथं पुनरभिन्नार्थत्वेप्यपर्यायत्व[2]मित्याह। विजातीयेभ्योऽनेकासंयुक्तादिभ्यो **व्यावृत्तेर्भेदात् भिन्नः** प्रत्ययश्चैको घटः संयुक्तो घट इत्यादि। अकर्म द्रव्यमद्रव्यं कर्मेति[3] शब्दाविव भिन्नो व्यतिरिक्तार्थाभावेपि। न हि त्वन्मतेप्यकर्मद्रव्यशब्दयोरर्थो द्रव्य[4]कर्मभ्यां भिन्नो वस्तुभूतोस्ति॥ (९८)

B. **संख्याद्यभावेऽप्येकत्वसंयोगयोर्व्यपदेशः**

यदि न सन्ति संख्यादयः कथं घटस्यै[5]कत्वं सं[2]योगो वा इत्यादि व्यपदेश इत्याह।

व्यतिरेकीव यच्चापि सूच्यते भाववाचिभिः।
संख्यादितद्वतः शब्दैस्तद्धर्मान्तरभेदकम् ॥९९॥

व्यतिरेकीव भेदवदिव **यच्चापि संख्यादि तद्वतो** द्रव्याद् **भाववाचिभिः** द्रव्याभिधायिभिः **शब्दैः सूच्यते** घटस्यैकत्वमित्यादि। तत्सूच्यमानमेकत्वादि**धर्म्मान्तरस्य** शुक्लत्वादेः **भेदकं**। यद्यपि घटानैकत्वादयो भिन्ना वस्तुतस्तथाप्येकत्वशुक्लत्वादयो घटात्परस्परं चानुवृत्त्यननुवृत्तिभ्यां कल्पितभेदाः। (९९)

श्रुतिस्तन्मात्रजिज्ञासोरनाक्षिप्ताखिलापरा।
भिन्नं धर्ममिवाचष्टे योगोऽङ्गुल्या इति क्वचित् ॥१००॥

तेषु यदैको धर्मः प्रतिपि[6]त्सितः तदा भेदेन निर्दि[3]ष्टः स धर्मान्तरप्रतिक्षेपको भवति घटस्यैकत्वमित्यादि तदा **तन्मात्रस्यै**कधर्ममात्रप्रतिपित्सोः प्रतिपाद्यस्यानुरोधेन च तथा संकेतवशात् प्रयुक्ता **श्रुतिरनाक्षिप्तो**ऽविषयीकृतो**ऽपरोखिलो** धर्मो (व्यवच्छेदकं।) यथासम्भवी यया सा तादृशी धर्मिणो धर्म्मान्तरेभ्यश्च **भिन्नं** निष्कृष्टमिव **धर्ममाचष्टे** यथाऽङ्गुल्या **योग** इति। (१००)

युगपत्सु... सर्वेषां आक्षेपाद् धर्मिवाचिनी।
ख्यातैकार्थाभिधानेऽपि तथा विहितसंस्थितिः ॥१०१॥

[1] **गुणद्रव्ययोः गुणकर्मणोश्च समवायात्।** [2] **बौद्धस्यापि।**
[3] **अकर्मकत्वादौ परेण व्यतिरेको नेष्टोऽभिमतादतो व्यावृत्तिमुखेनैव ते स्थाप्याः अकर्मत्वमद्रव्यत्वञ्चास्येति।** [4] **अत्र व्यावृत्तिरेव शरणं।**
[5] **व्यतिरेकषष्ठी।** [6] **प्रतिपत्तमिच्छुः।**

a. धर्मवाचिन्येव श्रुतिर्धर्मिवाचिनी

यदा तु स एव धर्मो धर्मान्तरसम्बन्धयोगो जिज्ञासितस्तदा तथा[1] संकेताद् **युक्ताङ्गुलीति** श्रुतिः **सर्व्वेषां** धर्म्मान्तराणा[1] **माक्षेपाद् धर्मिवाचिनी ख्याता**। एकस्य विजातीयव्यावृत्तिलक्षणस्यार्थस्याभिधानेप्ययम्विभागो युक्तः। यस्मात्तेन प्रकारेण **विहितसंस्थितिः** कृतव्यवस्था सा श्रुतिः संकेतेन। (१०१)

b. समुदायवाचिनी श्रुतिः

तदेवं धर्मवाचिन्यपि श्रुतिर्द्धर्मान्तरप्रतिक्षेपाप्रतिक्षेपाभ्यां धर्मवाचिनी धर्मिवाचिनी वेति निर्दिष्टं।

इदानीं समु[2]दायवाचिनीं दर्शयति।

रूपादिशक्तिभेदानामनाक्षेपेण वर्त्तते।
तत्समानफलाऽहेतुव्यवच्छेदे घटश्रुतिः ॥१०२॥

घटव्य[5]पदेशभाजां **रूपादीनामवान्तररंजना**[3]**दिशक्तिभेदानामनाक्षेपेण** तेषां रूपादीनां **यत्समानं फल**मुदकाहरणादि तस्याहेतोरश्वादेर्**व्यवच्छेदे** प्रतिपाद्ये **घट**[4]-**श्रुति**र्व्वर्तते उदकाहरणाद्यहेतुव्यावृत्ति समुदायवाची घटशब्द आहेत्यर्थः। (१०२)

अतो न रूपं घट इत्येकाधिकरणा श्रुतिः।
भेदोयमीदृशो जातिसमुदायाभिधायिनोः ॥१०३॥

अतः समुदायाऽभिधायित्वात् न रूपं घट इत्येकाधिकरणा श्रुतिः। रूपशब्दो हि धर्मवाची घटशब्दस्तु समुदायाभिधायी कथमन[6]योरेकार्थता। **भेदो**ऽयमीदृ[5]**शो जातिसमुदायाभिधायिनो**र्घटत्वघटशब्दयोश्च ज्ञेयः। (१०३)

समुदायाभिधायी चाप्रतिक्षिप्त[6]धर्मान्तर एव भवतीति सौव[7]र्णो घट इत्यादि सामानाधिकरण्यं। स च[8] द्विविधोऽनेकवृत्तिरन्यथा[9] च। तथा घटादिशब्दो[10] वि न्ध्या द्रि शब्दश्च। यदि रूपादयः केवला नास्त्यवयवी तदा कथं घटस्य

---

[1] अङ्गुलीगतानां। [2] रूपरसादेः।

[3] रक्तं चित्तं स्याद्विशिष्टरूपादौ चक्षुर्व्विज्ञानादि।

[4] रूपरसाद्ये नैकत्र द्रव्ये एककार्यकारणशक्तिख्यापनाय।

[5] स्वविकल्पोपरचितं न मुख्यं गौर्व्वाहीकवदुपचारश्च, न गुणेषु संख्यादिवृत्तिः। न ह्येकं रूपं एको घट इति प्रत्यये लोकस्यावसायभेदः।

[6] जातिशब्दत्वात्। [7] समुदायभेदापेक्षयाऽन्यानाक्षेपाय।

[8] समुदायाभिधायी। [9] अनेकघटवृक्षादौ। [10] एकगिरौ स्वसमुदायापेक्षः।

रूपादय इति सम्बन्ध (:।) इत्या[1]ह (।)

रूपादयो घटस्येति तत्सामान्योपसर्जनाः ।
तच्छक्तिभेदाः ख्याप्यन्ते वाच्योऽन्योपि दिशाऽनया ॥१०४॥

रूपादयो घटस्य इति सम्बन्धवाचिन्या श्रुत्या **तत्सामा[1]न्योपसर्जना** घटत्व-
10b सामान्यविशेषितास्तेषां रूपादीनां शक्तिभेदा रञ्जनादयः ख्याप्यन्ते घटव्यपदेश-
विषयसमुदायान्तर्गतं रञ्जनक्षमरूपं निष्कृष्योच्यत इत्यर्थः। अन्योपि चन्दनस्य
गन्ध इत्यादिव्यपदेशोऽनया दिशा वाच्यः। विस्तरस्तृतीयपरि[2]च्छेद एवास्य।
तदेवमवयव्यादीनां प्रतिषेधात् पानकादिरिव परमाणुपुञ्जरूप एव देहः प्रत्यक्षेणे-
क्ष्यत इति स्थितं। (१०४)

(घ) विज्ञानं कारणम्

I. परमाणूनां समुदितानां न बुद्धिहेतुत्वम्

न चास्य बुद्धिहेतुत्वं युक्त[1]मिति प्रकृतमनुबन्धं परमाणूनां समुदितानां प्रत्येकं
बुद्धिहेतुत्वाभावं वक्तुमाह।

हेतुत्वे च समस्तानामेकाङ्गविकलेपि न ।
प्रत्येकमपि सामर्थ्ये युगपद् बहुसम्भवः ॥१०५॥

यदि **समस्तानां** देहपरमाणूनां **हेतुत्वं** तदाऽव[3]यवच्छेदादिना **एकाङ्गविकलेपि**
देहे **न** स्यात् बुद्धिः (।) न चैतदस्ति। अथ प्रत्येकं ते समर्थास्तदा **प्रत्येकमपि**
सामर्थ्ये स्वीक्रियमाणे **युगपद् बहुसम्भवः**। परमाणुसंख्यानि ज्ञानानि युगपज्जायरेन्
सर्व्वेषां प्रत्येकं सामर्थ्यात्। (१०५)

II. [illegible] नियामकता

अथ प्राणापानाभ्यां नियामकाभ्यामेकमेव ज्ञानमभिव्यज्यते ततो न युग-
पदनेका व्यक्तिरित्यत आह (।)

नानेकत्वस्य तुल्यत्वात् प्राणापानौ नियामकौ ।
एकत्वेऽपि बहुव्यक्तिस्तद्धेतोर्नित्यसन्निधेः ॥१०६॥

तन्न। परमाणुसञ्चयात्मकत्वेन देहवत् प्राणापानयोरप्यनेकत्वस्य तुल्यत्वात्।
तेषां प्रत्येकमभिव्यञ्जकत्वे युगपदनेकाभिव्यक्तिप्रसङ्गादेकज्ञानाभिव्यक्तौ

[1] द्विधा रूपादीनां शक्तिः सामान्या यथा घटादेरुदकाहरणादि। प्रतिनियता च चक्षुर्विज्ञानादिजनिका। [2] सामान्यादिचिन्तायां (३।५५)। [3] कर्णादि।

प्राणापानौ नियामकौ न युक्तौ। एकत्वेपि प्राणस्या[1]पानस्य च बहूनां नानाकालभाविनां ज्ञानानां युगपदभिव्यक्तिः स्यात्। तस्याभिव्य[2]क्तेर्हेतोः प्राणा[3]देर्नित्यं सन्निधेः।(१०६)

नानेकहेतुरिति चेन्नाविशेषात् क्रमादपि।
नैकप्राणेप्यनेकार्थग्रहणान्नियमस्ततः ॥१०७॥

युगपन्नानेकस्या[4]भिव्यक्तिहेतुः प्राणादिरिति चेत्[4] (।) न स्याद्धेतुरविशेषात्।[5] क्रमादपि ॥

किञ्चै[6]कस्मिन्नपि प्राणेऽनेकेषामर्थानां ग्रहणादनेकाभिर्बुद्धि[7]भिरेकः प्राणः एकां बुद्धिमभिव्यनक्तीति नायन्तत एकप्राणान्नियमः। (१०७)

एकयाऽनेकविज्ञाने बुद्ध्याऽस्तु सकृदेव तत्।
अविरोधात्; क्रमेणापि मा भूत् तदविशेषतः ॥१०८॥

एक[8]या बुद्ध्याऽनेकवि[9]ज्ञाने च स्वीक्रियमाणेऽस्तु सकृदेव तत् यावद् ग्रहीतव्यग्रहणमविरोधात् यद्येकस्या अनेकग्रहणं विरुध्यते कतिचित्पदार्थग्रहणमप्येकदा न स्यात्। न विरुध्यते चेत् यावद्ग्र[4]हीतव्यं गृह्णीया[10]त्। अन्यथा क्रमेणापि मा भूवनेकग्रहणं। तदविशेषतो बुद्धेर्व्विशेषाभावात्। (१०८)

बहवः क्षणिकाः प्राणा अस्वजातीयकालिकाः।
तादृशामेव चित्तानां कल्प्यन्ते यदि कारणम् ॥१०९॥

बह[11]वः क्षणिकाः प्राणा अस्वजातीयकालिका असह[12]भाविनः। तादृ[13]शामेकक्षणिकानां वहूनामसहभाविनां चित्तानां कल्प्यन्ते यदि कारणं। (।१०९)

[1] अथ माभूदेव दोष इति प्राणादिरेकं द्रव्यमिष्यते।
[2] नित्यत्वादस्य। यत् सन्निहिताविकलकारणं तद् भवत्येवेति न्यायादाह।
[3] देहस्य च।
[4] प्राणापानदेहस्य य आत्मा विज्ञानहेतुः पश्चात्स पूर्व्वमपीति।
[5] अनेकत्वेपि प्राणापानयोर्देहस्य च एकत्रैव ज्ञाने सामर्थ्यं न बहुषु चेत् क्रमेणानेकज्ञानहेतुत्वमनेनाभ्युपेयमेव।
[6] यद्यप्युक्तमेकः प्राणादिरेकां धियं व्यनक्तीति तन्न।
[7] अनेकक्षणभावित्वा`कप्राणस्य एकप्राणकालेऽनेका बुद्धिः प्रवर्तते निवर्तते च।
[8] आसर्गप्रलयादेकैव बुद्धिरिति सिद्धान्तात्।
[9] अथ क्रमवत्येकैव तदा बुद्धिरिष्यते तदा।
[10] दीर्घश्च सितादौ यावन्तस्ते तत्रैव।
[11] नैकः प्राणोऽनेकविज्ञानहेतुः किन्तु।   [12] यदैकः प्राणो न तदाऽपरः।
[13] क्रमिणां।

क्रमवन्तः कथं ते स्युः क्रमवद्धेतुना विना।
पूर्वस्वजातिहेतुत्वे न स्यादाद्यस्य सम्भवः ॥११०॥

तदा **क्रमवन्तः कथन्ते** प्राणाः **स्युः क्रमवद्धेतुना विना**। शरी[1]रं तेषां हेतुः तच्चाक्रमं। न चाक्रमात्क्रमिकार्यं युक्तं **पूर्व्वस्वजातिहेतुत्वे न स्यादाद्यस्य** प्राण[5]स्य **सम्भवः**। (११०)

III. परलोकानागतस्य प्राणे निर्हेतुकता

न हि परलोकागतः प्राणोस्ति य आद्यस्य शरीरसम्बन्धिनो हेतुः स्यात्। एतदेवाह।

तद्धेतुस्तादृशो नास्ति सति वाऽनेकता ध्रुवम्।
प्राणानां भिन्नदेशत्वात् सकृज्जन्म धियामतः ॥१११॥

[2]**तद्धेतुस्तादृशो नास्ति। सति** च तद्धे[3]तावनेकता **ध्रुवं प्राणानां भिन्नदेशत्वात्**। दे[4]शभेदात् प्राणाः प्रतिदेशं भिन्ना **अतो**ऽनेकत्वात् प्राणानां प्रत्येकं समर्थानां तेभ्यो व्यञ्जकोऽनेकत्वादतो **धियां जन्म सकृत्** स्यादिति प्रसङ्गः। (१११)

यद्येककालिकोऽनेकोऽप्येकचैतन्यकारणम्।
एकस्यापि न वैकल्ये स्यान्मन्दश्वसितादिषु ॥११२॥

यद्येककालिकोऽनेकः प्राण[5] **एकचैतन्यकारण**मिष्यते तदै**कस्यापि** प्राणस्य **मन्दश्वसितादिषु वैक**[6]**ल्ये** सति **न स्या**च्चैतन्यं कारणानामसमग्रत्वात्। (११२)

अथ हेतुर्यथाभावं ज्ञानेऽपि स्याद् विशिष्टता।
न हि तत् तस्य कार्यं यद् यस्य भेदान्न भिद्यते ॥११३॥

अथ हेतुर्यथाभावं यथासम्भवं प्राणानां हेतुत्वं स्यात्। तदा **ज्ञानेपि स्याद् विशिष्टता** (।) प्राणानामुपचयापचयाभ्यां ज्ञानमपि तादृशं स्यात्। **न हि तत्तस्य कार्यं**[6] युक्तं **यद्यस्य भेदान्न भिद्यते**। (११३)

IV. शक्तिनियमाद् न धियां सकृज्जन्म

त्वन्मतेपि धियां सकृज्जन्म कस्मान्न भवतीत्याह।

[1] अथैतद्दोषतया देहं त्यक्त्वा पूर्व्वपूर्व्वप्राणहेतुकाः प्राणा इष्टास्तदा।
[2] तदा ज्ञानेपि पटुत्वादि। [3] अभ्युपगम्याह।
[4] बहुत्वं यूथवन्मन्यते। [5] युगपद्व. सम्भवनिरासार्थं।
[6] न च ज्ञानं तदर्थकारि।

विज्ञानं शक्तिनियमादेकमेकस्य कारणम् ।

विज्ञानं शक्तिनियमादेकविज्ञानमे[1]**कं**। **शक्तेः** स्वका[2]रणकृताया **नियमादेकस्य** विज्ञानस्य **कारण**मिति न सकृद् धियां जन्म।

कुत एत[7]दिति चेदाह।

अन्यार्थासक्तिविगुणे ज्ञाने नार्थान्तराग्रहात् ॥११४॥

अन्यस्मिन्नर्थे आसक्त्या पुनः पुनः प्रवृत्यात्मिकया **विगुणे** विषयान्तरसञ्चारि- 112a ज्ञानोत्पादविरोधिनि **ज्ञाने** पूर्व्वके सति विषयान्तरस्याग्रहणात्। अविगुणे तु ग्रहणात्[3]। तस्मात् ज्ञानकार्यं ज्ञानं। तदन्वयव्यतिरेकानुविधानात्। (११४)

(ङ) कर्मसिद्धिः

I. सहस्थितिकारणं कर्म

शरीरात् सकृदुत्पन्ना धीः स्वजात्या नियम्यते ।
परतश्चेत् समर्थस्य देहस्य विरतिः कुतः ॥११५॥

अथ **शरीरा**[4]**त्सकृत्**प्रथम**मुत्पन्ना धीः स्वजात्या नियम्यते परत** एकस्या बुद्धेरेका बुद्धिर्भवतीति न सकृज्जन्मप्रसङ्गः। ननु बुद्धिजनने प्रथमं **समर्थस्य देहस्य** पश्चाद्विरति[1]स्तज्जननात् **कुतः**। येन बुद्धिर्न्नियामिका स्यात् परतः। (११५)

अनाश्रयान्निवृत्ते स्याच्छरीरे चेतसः स्थितिः ।
केवलस्येति चेच्चित्तसन्तानस्थितिकारणम् ॥११६॥

ननु यदि बुद्धेर्न देह आश्रयस्तदा**ऽनाश्रयादा**श्रयाभावात् **निवृत्ते शरीरे केवलस्य चेतसः स्थितिः स्या**दिति **चेत्**। स्यादेतत्[5] शरीरेण सह **चित्तसन्तानस्य स्थितिकारणं** दृष्टं[6] सहायं यत्कर्म (११६।)

II. आमुत्रिकदेहहेतुः पञ्चायतनमैहिकम्

तद्धेतुवृत्तिलाभाय नाङ्गतां यदि गच्छति ।

a. **तद्यदि** तस्य पारलौकिकस्य **देहस्य हेतु**रैहिकमन्त्यं पञ्चा[7]यतनं तस्य **वृत्तिः**

[1] सजातीयं।

[2] न युगपत्समानजातीयानि विज्ञानानि विजातीयानि तु स्युः।

[3] कालुष्यप्रसादाविमत्स्वपूर्व्वपूर्व्वविज्ञानेषूत्तराण्यपि तथा स्युः।

[4] गर्भादौ कायपरमाणवो जनयन्त्येकं चैतन्यं।

[5] आकृप्यभाव। [6] पञ्चायतनं [7] इन्द्रियं।

पारलौकिकदेहजननाद्याभिमुख्यं। तस्य **लाभाय प्राप्तयेऽङ्गतां** सहकारितां **न गच्छति** तदा केवलं चित्तं तिष्ठति। यथा विरूपे धातौ।

कः पुनरामुत्रिकदेहहेतुः यस्य चित्तं सहकारीत्याह।

हेतुर्देहान्तरोत्पत्तौ पञ्चायतनमैहिकम् ॥११७॥

हेतुर्देहान्तरोत्पत्तौ पञ्चायतनं पञ्चेन्द्रियाणि। **ऐहिक**मिदं जन्मभवं (। ११७)

तदङ्गभावहेतुत्वनिषेधेऽनुपलम्भनम् ।
अनिश्चयकरं प्रोक्तं इन्द्रियाद्यपि शेषवत् ॥११८॥

यच्च **तयोः** कर्म ऐहिकपञ्चायतनयोर्यथाक्रम**मङ्गभावहेतुत्वयोः** सहकारितोपादानत्वयो**र्निषेधे** कर्त्तव्येऽ[१]**नुपलम्भनं** परैरुच्यते **तदनिश्चयकर**मनैकान्तिकमदृश्यविषयत्वात् **प्रोक्तं इन्द्रियाद्यपि शेषवत्।**[३] यदपीन्द्रियादि शरीरान्तरसम्बन्धीन्द्रियादि प्रतिसन्धातृ न भ[२]वतीन्द्रियत्वादेरिति तदपि शे[३]षवदनैकान्तिकं बोद्धव्यं। आदिशब्दात्प्राणापानत्वादि ज्ञानत्वादि[४] च। (११८)

b. विरुद्धत्वमपि दर्शयति।

दृष्टा च शक्तिः पूर्वेषामिन्द्रियाणां स्वजातिषु ।
विकारदर्शनात् सिद्धं अपरापरजन्म च ॥११९॥

दृष्टा च शक्तिः पूर्व्वेषामिन्द्रियाणां स्वजातिषु कर्त्तव्येषु मध्यावस्थाया तत इन्द्रियादित्वात्। स्वजातिप्रतिसन्धातृत्वमेवैषां युक्तं। मध्यावस्थायाञ्च पूर्व्वावस्थातः पाट[५]वादि**विकारदर्शनात् सिद्धं** प्रतिक्षण**मपरापरजन्म चे**न्द्रिया[४]दीनामिति नादृष्टान्तो हेतुः। (११९)

c. ननु शरीरादेवेन्द्रियादीनां जन्मेत्याह।

शरीराद् यदि तज्जन्म प्रसङ्गः पूर्ववद् भवेत् ।
चित्ताच्चेत् तत एवास्तु जन्म देहान्तरस्य च ॥१२०॥

---

[१] न दृष्टमेतत्सहकारित्वादीति। [२] मध्यावस्थेन्द्रियवत्। अव्याप्तेः।

? [३] अन्त्यं शरीरं।

[३] यथा चैत्रेन्द्रियं मैत्रेन्द्रियस्यातिपरस्य विजातीयासंन्धानं दृष्टान्तः। स्वस्य तु सजातीयं सन्धायकं पूर्व्वेन्द्रियेण परसन्धानदृष्टेः।

? [४] अन्त्यचित्तं न देहसहकारि देहान्तरोत्पादने चित्तत्वात् पूर्व्वचित्तवत्।

[४] ज्ञानासहकारित्वे पूतीभावः स्यात्।

[५] प्रसन्नाविलत्वादिना।

शरीराद्यदि तेषामिन्द्रियादीनां जन्म तदा **पूर्ववद्धे**[1] तुत्वे च समस्तानामित्यादिनोक्तः **प्रसङ्गो भवेत्। चित्ताच्चे**दिन्द्रियचित्तादीनां जन्म शरीराजजन्मनि दोषदर्शनादिष्यते तदान्त्यावस्थायामप्यविकलत्वाच्चित्तस्य **तत** एवास्तु **जन्म देहान्तरस्य** पञ्चायतनरूपस्यानागतस्य। (१२०)

तस्मान्न हेतुवैकल्यात् सर्वेषामन्त्यचेतसाम्।
असन्धिरीदृशं तेन शेषवत् साधनं मतम् ॥१२१॥

d. यतश्चित्तमेव चित्तस्य हेतुः। तृष्णाकर्मसहायञ्च पञ्चाय[5]तनस्य। **तस्मान्न हेतुवैकल्यात्। सर्व्वेषामन्त्यचेतसामसन्धिः** चित्तस्य पञ्चायतनस्य च हेत्ववैकल्यात् कार्योत्पादस्यावश्यम्भावित्वात् (।) **तेनेदृ**शमन्त्यचित्तत्वादि **शेषव**दनैकान्तिकं **साधनं मतं**॥ (१२१)

ख. युक्तः करुणाभ्यासः

(क) चित्तमात्रप्रतिबद्धत्वात्

तदेवं चित्तमात्रप्रनिबद्धत्वाच्चित्तजन्मनो देहनिवृत्तावपि जन्मपरम्परासम्भवे युक्तः कृपाभ्यास इत्यभ्यासात्मेति समर्थितं।

अभ्यासेन विशेषेऽपि लङ्घनोदकतापवत्।
स्वभावातिक्रमो मा भूदिति चेद्;

नन्वभ्यासेन विशेषेपि सत्यल्पीयसि **स्वभावस्य** कृपादेस्तद्विपक्ष[6]संकीर्णत्वस्या**तिक्रमो** विपक्षाव्यवकीर्ण्णस्वरसप्रवृत्तकृपादिमयता सात्मीभावो **मा भूत् लंघनोदकतापवत्।**

(ख) पुनर्यत्नापेक्षा

न हि पुरुषोत्यर्थं लङ्घने कृताभ्यासो योजनमर्द्धयोजनं वा लङ्घयति। नाप्युदकमेकान्तं ताप्यमानं दहनीभवति। किन्तु प्रकृतिसिद्धात् लङ्घनात् स्पर्शाच्च विशेषमात्रं भवति यथा (।) तथोत्कर्षमात्रं स्यात् कृपया न तु सात्मीभाव **इति चेत्।** अत्राह (।)

आहितः स चेत् ॥१२२॥

पुनर्यत्नमपेक्षेत यदि स्याच्चास्थिराश्रयः।
विशेषो नैव वर्द्धेत स्वभावश्च न तादृशः ॥१२३॥

---

[1] **युगपद् बहुत्वं मृतेपि।**

कृपा स्वबीजप्रभवा स्वबीजप्रभवैर्न चेत् ।
विपक्षैर्बाध्यते चित्ते प्रयात्यत्यन्तसात्मताम् ॥१३१॥

कृपा स्वबीजप्रभवा भूयोऽभ्यस्तस्वजा[1]तीयसँस्कारवत् समनन्तरप्रत्यय-प्रसूतार्थ**बीजप्रभवैर्न चेत् विपक्षै**र्द्वेषादिभि**र्बाध्यते** स्वोत्पत्त्या व्याहन्यते **चित्ते** चित्त-सन्ताने **प्रयात्यत्यन्तसात्मतां** विपक्षासंकीर्ण्णसात्मतां प्रकृतितां। (१३१)

तथाहि मूलमभ्यासः पूर्वः पूर्वः परस्य तु ।
कृपावैराग्यबोधादेश्चित्तधर्मस्य पाटवे ॥१३२॥

तथा हि मूलं कारणमभ्यासः **पूर्व्वः पूर्व्वः परस्यो**त्तरस्य **कृपावैराग्यबो**[2]**धादेश्चित्तधर्मस्य** मनोगुणस्य **पाटवे** प्र[3]कर्षे न तूत्पत्तौ। तस्याः सम्भवात्। (। १३२)

(ङ) अभ्यासात् करुणात्मकत्वम्

ततः (।)

कृपात्मकत्वमभ्यासाद् घृणावैराग्यरागवत् ।
निष्पन्नकरुणोत्कर्षपरदुःखक्षमेरितः ॥१३३॥

कृपात्मकत्वमभ्यासाद् भवति **घृणावैराग्यरागवत्**। यथाभ्यासात् घृणा क्वचिद्विषये वैराग्यं रागश्च सात्मीभवति (।) तदे[6]वमभ्यासात् **कृपा प्रकर्ष**विशे[4]-षवती **निष्पद्यत** इति समर्थितमिय[5]ता च जगद्धितैपित्वञ्च (।) व्याख्यातं कृपायाः प्रामाण्यसाधनत्वं (। १३३)

(४) शास्तृत्वात् भगवान् प्रमाणम्

क. *शास्तृत्वव्याख्यानम्*

शास्तृत्वव्याख्यानाय (दयां) दर्शयितुमाह (।)

दयावान् दुःखहानार्थमुपायेष्वभियुज्यते ।
परोक्षोपेयतद्धेतोस्तदाख्यानं हि दुष्करम् ॥१३४॥

दयावान् बोधिसत्त्वः परदुःखं शमयितुकामः **दुःखहानार्थ**मात्मनः **उपायेषु** दुःखशमनोपायेष्व**भियुज्यते** । कस्मात्पुनः परदुःखशमनोपायेषु युज्यत

[1] न सर्व्वः किन्तु यस्य बीजं कृपायामस्ति।
[2] बुद्धयादेः। [3] कारणमिति सम्बन्धः।
[4] नैरात्म्यदर्शनं। [5] साधनं करणेभिप्रस्तुत्य ...पावैराग्यरागवादेत्यन्तेन ॥

VOL. XXIV PART IV

THE JOURNAL
OF THE
BIHAR AND ORISSA RESEARCH SOCIETY

DECEMBER 1938

PATNA
PUBLISHED BY THE BIHAR AND ORISSA RESEARCH SOCIETY

Price Rs. 5

LIST OF OFFICERS AND MEMBERS OF COUNCIL

OF THE

Bihar and Orissa Research Society

for the year 1938

Patron

His Excellency the Governor of Bihar.

Vice-Patrons

Sir Edward Albert Gait, K.C.S.I., C.I.E., PH.D., I.C.S., (Retd.).

Maharajadhiraj Sir Kameshwar Singh, K.C.I.E., of Darbhanga.

Sir Thomas Frederick Dawson Miller, KT., K.C.

Maharaja Bahadur Guru Mahadeva Asram Prasad Sahi, Hathwa.

Rai Bahadur Radhakrishna Jalan, Patna.

P. C. Manuk Esq., Barrister-at-Law, Patna.

President

His Excellency Sir Maurice Garnier Hallett, K.C.S.I., C.I.E., I.C.S.

Vice-President

The Hon'ble Mr. Justice J. F. W. James, KT., M.A., I.C.S. Barrister-at-Law.

Secretary

Mr. J. L. Hill, M.A.

Treasurer

Mr. Sham Bahadur, Barrister-at-Law.

JOURNAL

OF THE

BIHAR AND ORISSA RESEARCH SOCIETY

December 1938

CONTENTS

Reviews of Books

Notes of the Quarter

Appendix

JOURNAL

OF THE

BIHAR AND ORISSA RESEARCH SOCIETY

VOL. XXIV] 1938 [PART IV

Leading Articles

SEARCH FOR SANSKRIT MSS. IN TIBET

By Rev. Rāhula Sāṅkṛtyāyana

This was my fourth journey to Tibet. We left Kalimpong on the 4th May, 1938. At the beginning our party consisted of three members *viz.*—the Tibetan Scholar Geshe Gendun Chhomphel, the photo-artist Mr. Fany Mockerjee and myself. Afterwards our number was increased to five when Pandit Abhay Singh Parera and Mr. Kanwal Krishna, an assistant to Mr. Mockerjee joined our party. This time we were fortunate enough to get the whole-hearted support from the Tibetan Government through the help of Reding-Chhang, the young regent, who has great love for Tibetan learning and its art. We were provided not only with three ponies and three pack-animals free of charge for our conveyance, but we were also given special letters of introduction to the local Government officials and the

heads of the monasteries where the precious manuscripts are kept. The Tibetan Government was ready to extend the field of our research to the country surrounding Lhasa and Samye where there was some possibility of finding new Sanskrit palm-leaf manuscripts, but unfortunately, all our time was spent in taking photographs of the MSS. in the monasteries of Ṣhalu, Pökhang, Ngor and Śa-skya, and the winter was close. So we could not avail of the generous offer.

We were also helped by the Political Officer of Sikkim—Mr. Gould and the British Trade Agent Mr. Richardson. Both the gentlemen were ever ready to give useful advice and needful facilities for the work of our party.

We reached Ṣhalu on the 27th May. Our old friend Risur Lama was present, and so it was not difficult to begin our work without delay. In my last journey, though I searched this monastery twice, the search was not thorough. So I wanted to make a fresh attempt in order to discover some new MSS. Our trouble was rewarded by the fresh discovery of a complete set of the twelve works on Buddhist Logic by the great logician Jñāna Śrī and two chapters of *Yôgāchārabhūmi* viz., *Śrāvakabhūmi* and *Pratyekabuddhabhūmi*. Besides these two important volumes, I found six more volumes which are mentioned in my catalogue here. It took more than a fortnight to finish the work at Ṣhalu. Last time we took Photographs of some of these MSS., but we had failed to get good result. This time we were very particular about this matter, since failure of even

one leaf was enough to spoil the utility of the whole treatise.

In my second trip to Tibet, I visited the monastery of Pökhang where I saw three bundles of Sanskrit MSS. in which I noticed an important work by the great poet Aśvaghôṣa. My visit was so brief that I could not go through the whole work. Last time, I tried my best to visit Pökhang, but I could not go. This time I reached Pökhang on the 27th June. When the three volumes were brought, I found that one was *Tridaṇḍamālā* by Aśvaghôsha with a separate work named *Parikathā* by a later author. They are not poetical works, but their importance is great, since they deal with the art of eloquence. In fact, they are practical lessons to the students of those days who wanted to become good speakers. The first work by Aśvaghôṣa is rather more primitive, but the later work is far advanced, which shows that since the time of Aśvaghôṣa (1st century A.C.) up to the 8th century when probably this second work was composed the art of public speech was greatly developed. The monastery of Pökhang was established sometime towards the end of the 13th century when the Indian teacher Vajrapāṇi or Gyagar Chhagna as he is known to the Tibetan, visited Tibet. The monastery has got some important relics among which we may specially mention the Chīvaras (monk's garb), alms-bowl, a pair of shoes, all belonging to Śākyaśrībhadra, the last hierarch of the Buddhist church in India and the Head of the Vikramaśilā monastery, who went to Tibet in 1203 after the destruction of the Buddhist institutions in India. The monastery has got about

one hundred and five paintings in so-called Tibetan banners which were executed by a famous artist of the time (Stag-rtse-mkhas-pa) Rab-bratan-Kun-bsang under the patronage of king Kun-dzang-rabtan of the 15th century. There is also one small plaster-cast statue of Śākyaśrī which was moulded by (Dbus-kyi--rgya-ma-rin-chen-rgang Rza-mkhan) Bkra-sis-ḥod-ḥvar possibly during the life-time of the Indian teacher.

After staying for a few weeks at Shigartse we went to Ngor on the 31st July. The monastery of Ngor is one of the three monasteries in Tibet which have got the largest collection of Sanskrit MSS. In subject-matter the collection of this monastery is more important. We did not give previous information of our arrival. We feared that the chief custodian may play a trick by absenting himself as his predecessors did last time. During the months of June, July and August the climate is agreeable since cold is not intense, but at the same time, the rain which is rare and the clouds which are always there in the sky obstruct the work of taking photographs. It took sixteen days to finish our work.

Narthang is not very far from the monastery of Ngor. Though there was no possibility of finding any Sanskrit MS. in this ancient monastery which is famous for its wooden block-prints of Kanjur and Tanjur, it has got some very old paintings which were imported to Tibet from Nepal or were executed under the direction of Indian or Nepali master-artists. The work seems to belong to the 13th century.

From Narthang we proceeded to Sākya where

we reached on the 1st September. We were welcomed by the present Śākya-hierarch, the Lama of Phunchhog palace, our old friend and patron who greatly helped me in my previous journey. We went to Chhag-pe-lha-Khang, the Manuscript-library, to make a further search for fresh MSS. This time we made a more thorough search, but we could not get any new MS. We took the photographs of some important MSS. which I discovered in my previous journey. We could not finish our work before the 15th September. The temperature was going down and there was the less possibility of continuing our work in Tibet, but we had great desire to visit some of the important monasteries in the vicinity of Lhāsā and Samye, since I knew that it was a rare opportunity for our search in which we had the full cooperation and help of the Tibetan Government. We were still undecided when we left śākya, but after crossing the second pass of Dobta, we met a band of robbers who were camping not very far from the route. Fortunately, at first they did not notice the importance of our caravan. We halted in the next village. We did not know that there was any danger ahead. We met a few donkey-men who were coming from the opposite direction. They informed that about a dozen of robbers were encamping on the road two miles ahead. Our pack-animals left us hours before. We thought that our animals were going to fall in their hands. We hurried. The robbers had no clear idea about our party. They put a few simple questions to us, but did not try to harm us. Afterwards we were informed by our

men that the robbers enquired about us and they were told that the things belonged to the hierarch of Śākya who was coming behind. Thus both we and our things were saved. We reached the next village, and when the pack-animals were returning to their home, our men saw the same robbers encamping on the other bank of a river about a mile from the village in which we were staying. Fearing that they might not be robbed of their animals, they came back in the village. We learnt that it was the same band of robbers whom we met the previous day. Now they had full information about our identity and of our numeral and armed strength. So they were earnest in their pursuit. All night not only ourselves, but the whole village was in fear of their attack. The dogs were unchained, and we were ready with our revolvers. Nothing, however, happened. The same night we decided to reach the Indian Frontier as soon as possible, since the road before us was more wild with scanty human habitation. We entered Tibet on the 9th May and left for India on the 25th September. Thus we spent in Tibet about four and a half months in which we took about fourteen hundred photographs of Sanskrit MSS. and important objects of art.

IX Ṣhalu Monastery (continued from Vol. XXI, Part I, pp 8–10 and Vol. XXIII, Part I, pp 33–52)

XXXIX	1	337	क्षणभंगाध्याय[1]	(ज्ञान श्रीमित्र)	मागधी	22″ × 2″	62	7	complete
	2	338	व्याप्तिचर्चा[2]	”	”	”	9	”	”
	3	339	भेदाभेदपरीक्षा[3]	(”)	”	”	1–2	”	”
	4	340	अनुपलब्धिरहस्य[4]	(”)	”	”	2–6/2	”	”
	5	341	सर्वशब्दाभावचर्चा	(”)	”	”	6½–8	”	”
	6	342	अपोहप्रकरण[5]	(”)	”	”	8–20	”	”
	7	343	ईश्वरदूषण[6]	(”)	”	”	20–33	”	”
	8	344	ईश्वरवादाधिकारव्याख्या[7]	(”)	”	”	33–54	”	”

[1] see also Ṣhalu Vol. XIII. 3 In the colophon ग्रन्थसंख्या ६४०.

[2] In the colophon "कृतिरियं महापण्डितज्ञानश्रीमित्रपादानाम् ।"

[3] Begins "प्रत्येकपक्षोपनिपातिदूषणपरिजिहीर्षया कैश्चिदाश्रीयमाणो भेदाभेदपक्षः परीक्ष्यते ।"

[4] Begins—"सिद्धान्ते विप्रकीर्णस्यानुपलम्भस्य यादृशी । रूपनिष्ठेह तादृश्याः संग्रहः क्रियते स्फुटः"

[5] Begins—"अपोहः शब्दलिङ्गाभ्यां प्रकाश्यत इति स्थितिः । साध्यते सर्वधर्माणामवाच्यत्वप्रसिद्धये ॥"

[6] Begins—"कर्मनिर्मितवैचित्र्यमनीशं यो जगज्जगौ । प्रणमामि प्रमाणेन तमव्याहतशासनं ॥"

[7] Ends—"ईश्वरवादाधिकारे वार्त्तिकसप्तश्लोकीव्याख्यानं समाप्तं ।" which shows that it is a commentary

	9	345	कार्यकारणभावसिद्धि	(ज्ञान श्रीमित्र)	मागधी	22″ × 2″	54–56	7	complete
	10	346	योगिनिर्णय	(″)	″	″	56–65	″	″
	11	347	अद्वैतविन्दुप्रकरण	(″)	″	″	65–72	″	″
	12	348	साकारसिद्धि[1]	″	″	″	72–122	″	″
	13	349	साकारसंग्रहसूत्र[2]	″	″	″	122–37	″	″
XL	1	350	(श्रावक भूमि[3])[4]	(असंग)	कुटिला	$20\frac{1}{2}''$ $2\frac{1}{8}''$	126	7, 8	Incomplete

ɔn the प्रमाणवार्त्तिक ch. II, 8–14

[1] Begins—"विधूतकल्पना जाल० (see प्रमाणवार्त्तिक ch. I, 1)। जीयान्मुनीन्द्रमतवार्त्तिकभाष्यकारः साकारसिद्धिनयनाटकसूत्रधारः। संसारनिर्वृतिपथप्रथमानगर्व्वसर्वारिवीरदुरतिक्रमविक्रमश्रीः॥ विज्ञप्तिमात्रमखिलं स्थितमेतज्जगत् त्रयं। तत्रावान्तरभेदस्य बलाबलमिहोच्यते॥" In the end—"समाप्तञ्चेदं बलाबलपरीक्षामुखशारत्वं (?) साकारसिद्धिशास्त्रं कृतिर्महापण्डित श्रीज्ञानश्रीमित्रपादानामिति॥"

[2] Begins—"प्रज्ञा येन खलीकृताऽम्वरदशामाकृष्य नः प्रेयसी सासूयं सदसि स्थितेषु कृतिषु प्रख्यातकीर्तिष्वपि। क्रूरन्यायमयो निराकृतिनयो दुःशासनः सांप्रतं सोयं मद्भुजपञ्जरे निपतितः संरक्षतां कौरवाः॥" In the end—"ग्रन्थप्रमाणं ७६६।"

[3] Leaves 1 and 128 missing. There are two Bhūmis—श्रावकभूमि and प्रत्येकबुद्धभूमिः. On the page 15b—"श्रावक–भूमावावतारभूमिः समाप्ता॥०॥ नैष्क्रम्यभूमिः कतमा।" p. 66a—"योगाचारभूमौ श्रावकभूमिसंगृहीतायां प्रथमयोगस्थानम्॥" "लौकिकं चैव वैराग्यं तथा लोकोत्तरेण च। तयोश्चैव हि संभारो भूमिर्नैष्क्रम्य संज्ञितम्।" p. 129a—"श्रावकभूमौ चतुर्थयोगस्थानं। समाप्ता श्रावकभूमिः॥ प्रत्येकबुद्धभूमिः कतमा (।) सा पञ्चाकारा" p 129b—"समाप्ता च प्रत्येकबुद्धभूमिः।"

[4] A chapter of योगाचारभूमि।

	2	351	आभप्रायक गाथानिदश	कुटिला	$20\frac{1}{2}'' \times 2\frac{1}{8}''$	4	7, 9	Incomplete
XLI		352	बोधिसत्त्वभूमि[1] असंग	”	12×2	226	7	Complete
XLII		(353)	कातंत्रपंजिका त्रिलोचनदास	मागधी	$12 \times 2\frac{1}{4}$	57	7	Incomplete
XLIII	1	354	अद्वयसमताकल्पराज[2]	कुटिला	21×2	22	7	”
	2	355	चतुर्योगिनीसंपुटतंत्रराज	”	”	6	6	Complete
	3	356	वज्रडाकतंत्रटीका[3]	”	”	24	7	Incomplete
XLIV		357	बलितत्त्व रत्नशील	मागधी	$22 \times 1\frac{3}{4}$	16	5	Complete
XLV	1	358	पंचक्रमटिप्पणी*[4] मुनिश्रीभद्र	कुटिला	13×2	50	5	”
	2	359	वज्रसत्त्व साधन*[5] लीलावज्र	”	$13\frac{1}{2} \times 2$	4	7	”
	3	360	योगरत्नमालाटिप्पणी[6] बन्धुकीर्ति	मागधी	$12\frac{1}{2} \times 2$	22	3	Incomplete
	4		Leaves*	कुटिला	$13\frac{1}{2} \times 2$	5	5	”

[1] A chapter of योगाचारभूमि।

[2] Only first leaf missing.

[3] Leaves 9 and 27 and after are missing. * Paper Mss. [4] For 42 and 43 there is only one leaf. In the colophon—"कृतिरियं मगधदेशीयपण्डितशाक्यभिक्षुमुनिश्रीभद्रस्य।"

[5] In the colophon—"लिखि (तं) विभूतिना यदत्र पुण्यमित्यादि।"

[6] Leaf 8 missing.

XLVI	361	(Astrology)[1]	मैथिली	15 × 1	35	3	Incomplete

[1] Name of the book and many leaves missing. A few leaves seem to belong to other Ms. Some of the chapters are—"तृतीयोध्यायः" (8a ?); "देवपुरुषकाराध्यायः पञ्चमः" (3b ?); "वारगुणाध्यायः पञ्चमः" (12b); "यात्रायां लग्ननिश्चयोऽष्टमोध्यायः (16a); "द्रेक्काणाध्यायो नवमः (?); "मिश्रिकाध्यायो दशमः" (?); "ग्रहशुद्धिर्नाम दशमोध्यायः" (18a); "उत्सवाद्यध्याय एकादशमः (22a); "स्वप्नाध्याय पञ्चदशमः" (29a); "स्नानविधिः षोडशोध्यायः" (30b); "ग्रहचक्राध्यायः सप्तदशमः" (32a); "निर्गमाध्यायोऽष्टादशः" (32b); "एकोनविंशाध्यायो हस्तीङ्गितं" (34b); "अश्वेङ्गितं विंशतितमोध्यायः" (36b); "निमित्ताध्यायो एकविंशतिमः" An example of the verses—"यथो (? च्चो)क्तं राश्युदये द्वादशभागेपि तत् फलम्वाच्यं। यच्च नवांशकविहितं त्रिंशांशस्योदये तत् स्यात् ॥" (द्रेक्काणाध्याये)

SPOS-KHANG MONASTERY[1]

Vol.	No.	Name	Author	Script	Size (in inches)	Leaves	Lines in each page	
I 1	4	(सूत्र-धारणीसंग्रह)[2]	"	रंजन (ordinary)	21 × 1¾	100	5	incomplete

[1] Some correction and addition to "Sanskrit Palm-leaf Mss. in Tibet" JBORS. Vol. XXI, Part I, Page 8.

[2] Very old Ms. Names of some of the Sūtras and Dhāraṇīs are—"चूडामणी नामम(हा)विद्या", "संक्षिप्ता प्रज्ञापारमिता", "आर्यध्वजाग्रकेयूरा नाम धारणी", "आर्यचन्दनाङ्गा नाम धारणी", "पुष्प-कूटा(?)० (p. 130b)" "मारीची महाविद्या (p. 131a)", "मूलापराजिता महाविद्या (p. 133a)", "आर्यापराजिता हृदयं (p. 133b)", Here begins some new Sūtra or Dhāraṇī—"एवम्मया श्रुतमेकास्मिन् समये भगवान् पारावते विषये सिञ्च (?) नाम नगरं गोमिनो नाम विहारः नागमो वर्षः मार्गशीर्षमासे कृष्णपक्षपञ्चम्यां (।) वयख्यानो नाम भिक्षुः गन्सो नाम नगरं चीननगरात् चतुर्भिर्योजनैरध्वमार्गप्रतिपन्नो"। "वैशालीप्रवेशं(?) सूत्रं मारीच्युपद्रवोपशमनं समाप्तं ॥" Here (p. 138a) some of the gāthās—"स्वस्ति रात्रौ स्वस्ति दिवा स्वस्ति मध्यन्दिने स्थिते। सर्वत्र स्वस्ति वो भवतु मा कश्चित् पापमागमत् ॥ सर्वे सत्वाः सर्वे प्राणाः सर्वे भूताश्च केवलाः। सर्वे वै सुखिनः सन्तु सर्वे सन्तु निरामया(:) ॥ सर्वदुःखविमुक्तात्मात्मा सर्वसौख्यसमन्विताः। सर्वे भद्राणि पश्यन्तु माकश्चित् पापमागमत्। यानीह भूतानि समागतानि स्थितानि भूमावथवान्तरीक्षे। कुर्वन्तुमैत्री(ं) सततं प्रजासु दिवा च रात्रौ (च) चरन्तु धर्म" एवम्भदन्तेत्यायुष्मानानन्दो भगवतः प्रतिश्रुत्य इन्द्रकीले पादं स्थापयित्वा विस्तरेण यावदिमानि मन्त्रपदानि भाषते इमाश्च गाथाः" "सर्वान्तरायविसोधनं नाम महायानसूत्रं", "आर्यमहाप्रतिसरा द्वितीयमन्त्रपदानि समाप्तानि (p. 141a)" "राहुलमहादण्डधारणी (p. 146b)" "विशेषवती नामधारणी

2	5	(व्याकरण)[1]	"	मागधी	22×2	26	4–6	Incomplete

(p. 135a)" "अपराजिताहृदयं (p. 135b)" "अग्रप्रदीपो नाम महायानसूत्रं (p. 151a)" "आर्यमहाधारणी (p. 152b)" "रत्नमालापराजिता समाप्ता", "आर्य तथागतोष्णीषसितातपत्रा नामापराजिता प्रत्यङ्गिरा समाप्ता (p. 156a)" "सर्वतथागताधिष्ठान हृदयगुह्यधातुकरण्डक मुद्रानामधारणी धर्मपर्यायः (p 161b)", "आर्यवसुधारा धारणी (p. 163b)" "प्राच्यां राजगृहस्याम्रषण्ड(रो) नाम ब्राह्मणग्रामस्तस्योत्तरतो वैदेहके पर्वते इन्द्रशैलगुहायां (p. 164b)", "समन्तमुखप्रथमरश्मिविमलोष्णीषप्रभासं सर्वतथागत-हृदयसमयविलोकितं नाम धारणीपदं (p. 171b)", "आर्यवज्राजितानलप्रमोहनी नाम धारणी (p. 178a)", "आर्यहिरण्यवती नाम धारणी (p. 179b)", "कोटिधारणी (p. 179b)", "आर्यषड्मुखी नाम धारणी", "आर्यमा(?म)णिभद्रधारणी", "चतुर्धर्मकन्नाम महायानसूत्रं",

[1] It is commentary (न्यास ?) on some grammatical work—"(उ)पाध्यायश्चेदागच्छत्यथ त्वं छन्दोधीष्व। उपाध्यायश्चेदागमिष्यत्यथ त्वं व्याकरणमधीष्व। उपाध्यायश्चेदागन्ताऽथ त्वं निरुक्तमधीष्वेति। भविष्यदुपाध्यायागव(?म)न मध्य न ।विषय(?)प्रैषस्य विध्याद्यर्थस्य निमित्तं। एव(ं) पूर्वमौहूर्त्तिके मुहूर्त्तादूर्ध्वमुहूर्त्तस्तत्रभवः काल ऊर्ध्वमौहूर्त्तिकः क्रीतादित्वादि कण्। उत्तर रर वृद्धिः...। ऊर्ध्वमुहूर्त्तादुपाध्यायश्चेदागच्छति। आगमिष्यति। आगन्ता वा। अथ त्वं छन्दोधीष्वेति। ऊर्ध्वमुहूर्त्तादुपाध्यायश्चेदागच्छेदथ त्वं छन्दोधीष्वेति। प्रार्थने विध्यादिलक्षणा सप्तम्यस्त्येवासंश (?शंस) नस्यापि प्रार्थनरूपत्वात्। यद्येवमूर्ध्वमुहूर्त्तादन्यत्रापि सप्तमी स्यादिति वेत् स्यादेव प्रार्थनसप्तम्या निषेधेद्धु...त्वाद्यथा...॥०॥ यश्च॥ एवं कुरु(।) डुकृञ् (।) तनादेरुः करोतेरिति गुणः। अस्योकारः सार्व्वधातुके गुणे इत्याकारस्योकारः। उकाराच्चेति टिलोपः। च्छन्दी(?छिन्धी)ति। छिदिर् हि रुधादित्वान्मध्ये न (?) शब्दस्ततो रुधादेर्व्विकरणान्तस्य लोपः।...भ्यां हेद्विः॥०॥ सम॥ अन्येतु समर्थनायां पञ्चमीं ने च्छान्ति। सर्व्ववर्म्मणस्तु दृष्टा-व्याकरणत्वादिष्टं (?) चेत्याह (।).....॥काले॥ अथ किमर्थं सप्तम्यन्ततानुक्रियते। प्रथमान्त एवानुक्रियतां। सत्यं। प्रथमान्तत्वेन वक्ष्यमाणेषु योगेषु...

3	362	(काव्य)[1]	कुटिला	22×2	5	6	”

त्रिकाले वर्त्तमानेत्यादिषु...... (p 15 a) एककर्तृकयोः पूर्वात् ॥ एक कर्तृकयोर्व्यापारयोः । यः पूर्वं तदर्थात् क्त्वा भवति। भुक्त्वा व्रजति। द्विवचनस्याड (?)न्त्वाद् भुक्त्वा पीत्वा व्रजति। परा ये क्रमा (?)वा। एककर्तृकयोरिति किं। भुक्तवति देवदत्ते यज्ञदत्तो व्रजति। पूर्वादिति किं। भुंक्ते च पचति च। अप्राप्य नदी पर्वतः। अतिक्रम्य पर्व्वतन्नदी हि भवतेः। सर्व्वत्र सम्भवात्। (15 b) एककर्तृकता पूर्वकालता च गम्यते॥ आभीक्ष्ण्ये णमुलच् ॥...पूर्वाग्रे प्रथमेषु।

[1] Only Leaves 14–18. It begins (14 a 1) "कन्त्यान्वितत्वाज्जय....नयनं दत्तवान् याचिकार्यं (।) ग्रन्थस्तस्याग्रबुद्धेः प्रविसृत य सु(?श) सश्चा यं दे व स्य यो सौः(?)। यत्नात् तं लेखयित्वा यदमलकुशलं व्योम विस्पा(?स्ता)रपूरि ।भिक्षोर्वैरोचनस्य वि(?)जगति सकले बद्धसन्नाह बोधे चा भूतस्मे (?) तेन सत्वा निखिलकुमतिभिर्मुक्तचित्ता जिनाः स्युः (॥)

भू[1]या सञ्चाहमे......णया प्रज्ञया युक्तचेताः॥ ॥छ॥ नमो बुद्धाय। महान्ति पापान्यभिभूय यस्मादजातशत्रुर्गुणवान् बभूव। उपेत्य सद्भिस्सह संप्रयोगमतो निषेव्या गुणवन्त एव॥

अहो विभूतिर्गुणविस्तराणां गुणाब्धिकैर्यत् सह सम्प्रयुज्य। गुणैर[2]भूतैर्व्विगुणोभ्युपेति (गु)णप्रसिद्धिं गुणभूषणेषु॥

अभूतसम्भावनया तया तु हतोप्यसौ कालवशेन भूयाः(?यः)। तुषारदग्धद्रुमवद्वसन्ते गुणप्रभावोज्वलतामुपेति॥

स्वभावसंसिद्धिरियन्तथा हि जनस्य सद्वृत्ति(?)निरत्ययस्य। विजिह्मभावेष्वपि यत् प्रयाति गुणप्रसिद्धेः खलु हेतुभावं॥

ब्रवीम्यतो[3]हं नरकोपावासाव...रद्वह्नि शिखाकराले। न चैव सन्मित्रनिराकृतस्य सुरेश्वराङ्क्ता(?)सुखसम्पदोपि।

तद्यथानुश्रूयते (।) राजा किला जा त श त्रुर्व्वनद्विरद वरोपग्रहणनिमित्तं स्वमुखरादभिनिःसृत्य ददर्श महान्तं कुंजरवरं वनाभिमुखमभिद्रवन्तं (।) दृष्ट्वा च पुनस्तमेव हस्तिनं ऽ(?अ)नुजगाम। स च दन्ती ॥[4]

स्मृत्वा सरान्सि कमलोत्पलमण्डितानि कादम्बपक्षपवनोद्धतशीकराणि। उद्भिन्न कोमलकशेरुलतावनानि वेगान्महीधरवना-

भिमुखो जगाम।

उत्कण्ठितः किसलयोज्वलपादपानां वैदूर्यनीलहरितोद्गतशाद्वलानां। उद्धूतशीकरकरो द्विरदो वनानां तूर्णं ययौ पवननुन्न-इवांबुग[5]र्भः ॥

अथ स महीपतिः पवनपटुजवातिशयतुरगवराधिरूढो दूरादपसृतबलसहायो न चिरेण खदिरवदरधवविल्वेङ्गुदिकंटकद्रुमवनगहनं शरवणकाशकुशवङ्शजालजटिलदुस्सञ्चारप्रदेशं जीर्णशीर्णविक्षिप्तास्थिकङ्कालसकलधवलभूमिभागां प्रतिभयगम्भी[6] (p. 14b) रपत्रप्रपातस्थलस्थाणुवल्मीकदुर्निर्गमप्रवेशामटवीं प्रपेदे ॥

स च गजाधिपतिस्तस्य राज्ञो दर्शनमुपजगाम॥ राजासौ विहतपराक्रमावशो ग्रीष्मोष्मक्लमशिथिलाकुलप्रयत्नः। भूरेणुव्यतिकरधूसराग्रकेशस्सम्मोहं समुपजगाम साध्वसेन॥

तस्मिन् खड्गविषाणकोटिकष[1]ण...... सिंहव्याघ्रवराह...... महिषव्याडावकीर्णे वने। एकाकी स नृपोत्र मत्र(?र) वि-करज्वालाप्रतापातुरस्तृष्णार्तः पदवीं ददर्श सहसा शैलेन्द्रसंप्रायिकां॥

ताञ्च मुहूर्त्तमनुगच्छन् ददर्श। दूरादेव नीन(?ल) विपुलस्निग्धपलाशनिचितविटपतरुवरगहनमचलसानुप्रदेशं (।) दृष्ट्वा[2].........यन प्रोवाच॥

अस्मिन्नूनं प्रदेशे नवनलिनि वनच्छन्नतोयं सरो वा(।)धाराशैलोदराद्वा पतति मणिदल स्वच्छशोभाजलस्य।

वक्षास्तत्सन्निकर्षादुपचितविपुलश्यामशाखाप्रशाखा(:।) येनैते शैलमेतज्जगदिव सकलं सज्जनाच्छोभयन्ति॥ दूरत्वाद[3]..... भारगुरया(?)जीमूतपुंजा इव।

एते वृद्धिमुपागता खलु परामासाद्य तोयाशयं सन्मित्रं समुपेत्य सावव(?)इव प्रध्वस्यमाना रयः॥ तदितो गच्छामीति संप्रधार्योपेत्य च तं प्रदेशं समन्ततो विलोकयन् ददर्शान्यतमस्मिन् तरुवरगहनविवरे[4]......कोपहारातिदर्शने विपुलशिलातलाभोगनिषण्णकृताहार-प्रयोजनमुपशमनिभृतेन्द्रियप्रचारसौम्यवपुषं शाक्यभिक्षुं दृष्ट्वा समाश्वासप्राप्तः प्रह्लादित इव विश्रान्त इव च वाजिनमेकान्ते निबध्य

सप्रश्रयमधुरो[5] ...क्तइव च विकचकमलवनरेणुपिंजरसुरभिशिशिरसमीरणेन तं भिक्षुमब्रवीत्। भदन्त सलिलाशयप्रदेशमुपदेष्टुमर्हसीति। तेन चोपदिष्टमथ स राजा तमुपदिष्टं सलिलाशयमुपगम्य विगतपिपासक्लमपरि[6] (15 a) ...यूखैः प्रस्वेदवारिकणिकार्द्रललाटभित्तिः। पीत्वापि वारि कमलोत्पलनालशीतं तीव्रक्लमातुरमना न धृतिं जगाम ॥

अथ स भिक्षुः सान्द्रकरुणामृतरसार्द्रशीतरेण(?लेन)चक्षुषा तं राजानमभिसमीक्ष्याब्रवीत्। क्लीवसत्वमिव व्या[1]......(प्र)वादो लोकवृत्तातिवृत्तप्रभावेष्वप्युपलक्ष्यते। न खलु सुखोचिताः परदुःखानि जानन्तीति। ननु भदन्तावैषि ॥

दग्धापि भू रविकरैः स्फुटदीप्तिमद्भिर्दह्यते गतघृणेन दवानलेन। भर्त्तुः प्रवासविरहे वनितेव दुःखैस्त[2]......स्सन्तापिता रविकरैः सुबरां प्रचण्डैः।

कल्याणमित्रविकलास्तु विचारशून्या रागात्मका इव नराः प्रमदाविलासैः॥ धर्मातुरो भयमनागतमप्रधार्यच्छायां समाश्रयति भोगिफणस्य भेकः।

आपातमात्रसुख[3]......मिव राजलक्ष्मीं॥ संशुष्कशालतरुकोटरसन्निलीनो व्यर्थं विरौति परिशुष्कगलः कपोतः।

अज्ञानगह्वरनिरुद्ध इवात्मवादी बालः पुनर्भवतृषाविषमूर्छितात्मा॥ एते गजा रविकरोत्करतापितेषु नैव स्थलेषु न जलेषु धृतिं लभंते।

ग्रा[4]मेषु पुष्पविकचेषु च काननेषु पारिल्ल(?)वाल्पमतयो यतयो यथैव॥ स्यम्वे(?)व पल्वलजलं क्षयमभ्युपैति संशुष्क शेवलरजोरुणपङ्कलेशम्।

मन्दागमस्य सदसीव विजृम्भमाणम्वाक्कौशलं स्वमति शक्तिनिराकृतस्य॥ एते खगा वनतरून् परिवर्जयन्ति संशीर्णपर्ण्ण-नेचयोर्ध्वविशुष्क[5] शाखान्।

विस्मृत्य पूर्वपरिभोगसखान्यनार्या वेश्याविलुप्तधनसारमिवाल्पसत्वं॥ दावाग्नि भस्मपरुषैः पवनैरुदस्तमेतद्भ्रमत्यविरतं तरुपर्ण्णचक्रं।

उत्पीड्यमानमनिशं निरवग्रहेण संसारचक्रमिव कर्मसमीरणेन ।

पर्यन्तेषु स्फुटितसकलच्छेदसंपर्करूक्षस्तोयाभ्यासे श्रुतजल[6] (15b) तया न द्रवो नातिशुष्कः ।

किञ्चिच्छेषा कलुषसलिलाप्लावितो मध्यभागे पङ्कः शोषं स्फुरितशफरीजालगर्भः प्रयाति ॥

किञ्चिच्छेषविवर्णपर्ण्णशवला मूले कठोरारुणा मन्दश्यामपलाशसंचयवती मध्ये समार्द्रच्छवि ।

घर्म्मश्यामविभुग्नपल्लवदलाप्रान्ते लता नर्तकी म्ला[1]नि यात्यनिशं कलाविव युगे सत्पौरुषी धर्म्मता ॥ छत्रैर्व्यभ्रशशाङ्क-मण्डलसितैरनुप्रभाभास्वरैर्व्विक्षिप्ताः किरणा यदस्य वहुशो निर्याणकाले मम ।

तद्वैरं हृदयेन सञ्चिमयं नूनं वहत्यंशुमां (?मान्) यन्मान्निर्वहतीव दुर्जनवचस्तीक्ष्णैर्मयूखाङ्कुरैः ॥

अथ सभिक्षुः कथान्तरविवक्षया स्मि[2]तमाविश्चकार ॥ ... पल—स राजा समन्ततो निरीक्ष्य म(?अ)न्यमनीक्ष्यमाणो मामेवाधिकृत्य प्रव्रजितेन स्मितमादर्शितमिति विनिश्चित्य कुतूहलाक्रान्तमतिस्तमब्रवीत् ।

विनयधीरमिवञ्च वपुस्तव स्मितमिवञ्च भदन्त विधार्यसे । चलति बुद्धिरियं पवनाहता वनलतेव किमत्रनुकारणं[3] (।) ...

अथ स पार्थिवः सुतरामुपजातविमर्षसम्भ्रमोद्भ्रान्तमानसः पुनरपि तम्भिक्षुं स्मितप्रयोजनम्पर्यपृच्छत् । स च भिक्षुस्तदुपकारक-मतयैव राज्ञः प्रोवाच ॥

सूर्यातपो वहति वत्स शरीरकं ते तस्मात् सुखोचितमिदं बहुरोगनीडं । दुः[4] .... भितापितानां ॥

वस्त्रातपत्रतरुमन्दिरचन्दनाम्बुहारादयस्तदुपघातनिमित्तभूताः । दुःखं त्वनागतमवीचिसमुद्भवन्ते नाशं प्रयास्यति नराधिप कैरुपायैः ॥ प्राणोपरोधसमकालमवश्यभावि यत् प्राप्स्यसि त्वमकृत—वहुप्र[5]—। दुःखं यदा क्षणय(?)—त्तव तद्गजभया(?)—द्वैव हृदय ...... क्षणेन ॥

कर्मेन्धनः स्फुरित तत्र (?) सदा हुताशो दुर्वृत्तशोणित वसासवपानशौण्डः । यो बान्धवानिव परिष्वजते प्रगाढं ज्वाला भुजैरविरलैः स्वकृतापराधान् ।

वीचिम्वदन्ति विवरं न च तत्र काचिद् दुःखस्य वीचिरपि[6] तिर्यगुपर्यधो वा। यस्मादवीचिरिति तेन स सम्प्रसिद्धः शीतस्त (?)......वनो नरकान्तरेषु ॥

यत्र त्वयातिथिजनप्रणयो निषेव्यो ज्वालासखीशतपरिष्वजनोचितेन। स त्वं व्यथामुपगतो रविरश्मितप्तो हाराद् विभेषि न तु घोरविषाद् भुजङ्गात् ॥

यस्योत्सङ्गे क्षितितलरजो धूसरस्त्वं[1] निषण्ण......। प्रेम्णा येनाकरुणहृदयो वर्द्धितः पालितश्च तं त्वं हत्वा यदि न पतितस्तत्क्षणञ्चित्रमेतत् ॥

बाल्ये लालासलिलमलिनं पाणिना वक्त्रपद्मं येनामृष्टम्विकचकमलच्छेवताम्रोदरेण। त्वाङ्कृत्वाङ्के कृपणभवतः कुञ्चिताः काकपक्षा ये[2] ....।

सत्वं हत्वा पितरमपि हे धार्मिकं धर्म्मराजं कामास्वादव्यसनमदिरापानविक्षिप्तचित्तः। स्वस्थावस्थश्चरसि नरकद्वारशालां प्रविष्टो ज्वालाहस्तैर्न्नरक शिखिन(:) स्प्रष्टुमिच्छन्ति हि त्वाम् ॥

ज्वलदनलशिखावलीपिङ्गलान्तस्थलं . सर्व्वतस्तुङ्गनिस्सङ्ग[3] निच्छिद्रलाहावृज(?)लावृतच्छिन्नसम्भिन्न (?) सम्विन्न (?) संकुचितोत्कृष्टनिष्पिष्टनिष्पीडितोत्क्षिप्तलुप्तावलुप्ताश्रयप्राणिसंघाकुलाभीषणं कृपणनरकं यदा यास्यसि प्रेरितो दारुणैः कर्म्मवातै-रनेकोग्रदुःखप्रकर्षातिसन्तापितो दीनकण्ठोरटमूर्ध्ववाहुज्वलच्छ्वलचक्रासिकुन्तप्रहा[4]रव्रणोद्वान्तरक्तोक्षितस्तत्र चाकामकस्सम्वसन् ।

ज्वलदनलककपिलमण्डलाकोटरस्तब्धनेत्रैः स्फुरत्कोपरक्तोपसंदष्टदन्तच्छदैरुद्यताग्रायुधैरन्तकाज्ञाकरैस्तिष्ठ तिष्ठेति निर्त्तर्जितो भीतभीतो दिशः प्रेक्षमाणः स्थितोस्मीति कृच्छ्रादभिव्याहरन्या कामवस्थामभिप्राप्स्यसि त्वं धृतो दुष्कृतैः कर्म्म[5]भिर्यदि समनुविचारयेत् तद्भवान्नू-नमकींश(?)वस्तेंव्रपादोपमा स्युर्न्निदाघेति तीव्रा अमी भूयते न त्वनभ्याहता यान्ति संवेगमज्भा(?)जनाः प्रायशो दुःखयन्त्रान्तरस्थास्तु शोचन्ति मोघं प्रलापार्त्तिशोकाभिभूता भृशं ॥

अपि च हे पुत्रक ॥

कान्ताकराग्रविधूतानि मधूनि पीत्वा निश्वाससञ्चि[6](16 b)तदलोत्पलचंद्रिकाणि। संदङ्शयन्त्रविवृतास्यपुटान्तरालस्ताण्य (?ल्व)मुं कथं कथय यास्यसि वह्निवर्ण्णं (?) ॥

स्नात्वा त्वं गृहदीर्घिकाम्भसि इसत्पद्मोत्पलालंकृते (।) तीरान्तानत पुष्पपादपलताच्छायासमालिङ्गिते।
क्लिन्नस्विन्नरास्थिपञ्जरवसानिर्यासपर्याकुले (।) तप्ते वैतरणीजले नि[1]पतितो दुःखात् कदा मोक्ष्यसे ॥
प्रासादे शरदभ्रशुभ्रशिखरे पुष्पावलीमण्डिते (।) वीणावेणुमृदङ्गगीतमधुरे संप्राप्य चित्रं सुखं।
नित्यं प्रज्वलितस्फुटानलशिखासन्तानजालाकुलं (।) प्राप्यावीचिमनेकदुःखविहतः किन्नाम कर्त्ता भवान् ॥
लज्जामात्रविभूषणां सविनयां चारूपचारां प्रियां (।)[1] दृष्ट्वा प्रीतिविजृम्भमाणनयनो विस्रम्भनिर्यन्त्रणं।
क्रोधप्रज्वलिताक्षिकोशविषमभ्रूभङ्गरौद्राननां (।) नालोक्यान्तर्कांककरानभिमुखान् संमोहमायास्यसे ॥
श्रीमच्चामरचारुभासुरनरैर्नानाविधैर्वाजिभिः (।) कालिङ्गैश्च विचित्रितोत्तरकुथैर्गन्धोपवाह्यैर्गजैः।
तीव्रक्रोध विषैस्तृकण्व(?)[3]क..... . सप्रतोदनरेन्द्रलक्ष्मीमुपगुह्य पापं कृतं त्वया दुःखशतावसानं।
कृतोर...... के विशीर्ण्णचरणो वोढासि दीप्तान् रथान् ॥
धृतश्चूडापीडो वकुलकुसुमामोदसुभगस्त्वया मूर्ध्ना येन स्फुरमणिकरालं च मुकुटम्। स्फुरद्वह्निज्वालावलयकपिलञ्च(?:) वक्त्रमशिवं वहन् मूर्ध्ना तेन त्वमनुभविता चापलफलं ॥

किञ्च भूयः ॥

कले[4]रा..... भवति स्त्रोवरा (?)ज्जन्म समयमुने (?)—स्य प्राणे प्रियहितसमाधान (?) विदुषः। जगन्नाथे तस्मिन् भगवति भवोपद्रवहरे प्रदुष्टानाङ्क्षा वा भवतु गतिरन्या परमतः ॥

उन्मि(?न्मी)लिता इव दिशो दश यस्य दीप्तैः कीर्त्यंशुभिर्घनतमः पटलावनद्धाः। तस्मिन् प्रदोषमुपगच्छति यस्तपस्वी[5] ... स्तिरसौ सुहृतः क्षतात्मा ॥

यो मातेव पितेव बान्धव इव प्राणिष्वनुक्रोशवानात्मस्वे(?)हप्राङ्मुखेन मनसा जन्माटवीगह्वरे। प्रज्ञावीर्यकृपाभ्युपायसचिवः क्लेशैर्न नाकम्पितः प्राप्तो बोधिमनुत्तरां सभगवान् कां सत्क्रियां नार्हति ॥

जगद्धिताधानविधानदीक्षास्वभावशास्तानृश[6] (17 a)—हा—:। मनः प्रसादायतनेपि तस्मिन् कथं नु चित्तानि विदूषयन्ति ॥

असज्जनसमागमस्य कटुकावसानं फलं नरेन्द्र समुपार्जितन्तदधुना तवापायिकं। इदं समनुचिन्त्य साधुजनसङ्गमस्सेव्यतान्ततस्तव भविष्यति व्यसनपंजरान्निर्गमः ॥

एवं गतेपि क्रियतां प्रयत्नः पा[1]—हाणे कुशलोदये च। अप्येव नाम व्यसनांवुराशेः(?) स्यात् तेवसान नरलोकपाल ॥

अनेकरूपव्यसनोपमृष्टां समुद्रवेलांजललोलशीलाम् । नरेन्द्रलक्ष्मीमुपगुह्य पापं कृतं त्वया दुःखशतावसानं।

बहुप्रकारात्ययदारुणेषु विचार्यमाणाल्पसुखोदयेषु । विषह्य का[2]—मनस्त्वयात्मा स्वयं कृतो दुर्गतिदुःखसाक्षी ॥

अभिसन्धिकृतस्य कर्म्मणो न हि नाशं प्रवदन्ति सूरयः । अपि कल्प सहस्रकोटिभिः फलदन्तन्नियमेन जायते ॥

अत एव जगौ जगद्गुरो जगदालोककरः कृपामयः । भगवान् भवभोगनिस्पृहः स हि कर्म्मस्वकतां शरीरिणां[3](॥)

सलिलानिलराजतस्करैर्धनमत्रैव विलुप्यते नृणां । प्रभवन्ति तु तेन कर्मणा स्वमत(?)कर्म्म नृणां शुभाशुभं ॥

परिवर्त्तिनि निश्चलेक्षणः क्षणमात्र प्रतिबद्धजीवितः । मरणाभिमुखो यदा नरो ननु कर्म्मैव तदा परायणं ॥

स्वजनो जनवन्निवर्त्तने(?)गृहवित्ताद्यपरैर्विलुप्यते ।[4]—कृतं त्वनुयाति देहिनां भवसंक्रान्त्यनुकूलवर्त्तिनां ॥

अपि च हे महाराज ॥

मरणवशगतस्य जन्तोर्विव्रवृद्धोल्वणश्वासशुष्कौष्ठ कण्ठस्य हिक्का प्रवेशानुबन्धाद् विनिर्धूयमानो रसः (।) कलविकलपदाक्षरे भाषिते विह्वले चक्षुषि च्छिद्यमानेषु मर्म्मस्वनामन्त्र्य रोषादेव प्रस्थि[5]—पुभिः। महति शिथिलतां गते सन्धिसंघातयंत्रे रुजा तीक्ष्णसूची निपातान्तरे क्वापि गन्तुं कृताभ्युद्यमे जीविते तिमिरगहनसङ्कटन्निर्जनं मार्गमाक्रामतो नास्ति पुण्यादृते कश्चिदन्यः सखातः प्रयत्नं कुरु श्रेयसि ॥

अपि च महाराज ॥

अवश्यं त्यक्तव्यः परमदयितो बान्ध[6] (17 b) (ज)नः प्रवेष्टव्यं घोरं सभयमसहायेन गहनं । प्रवासे वस्तव्यं सुचिरमपि चा संस्तुतजने तदस्मात् कर्त्तव्यम्बहुकुशलपाथेयमसकृत् ॥

अथ स राजा तेन भिक्षुणा तथा संवेजितो यथा क्षणेनोपलब्धकुशलमूलोपचयाभिलाषस्तीव्रभयविषादव्याकुलमानसश्च प्रोवाच ॥[1]
(अ)धुना करवाणि भदन्त हे वद वदास्ति दया यदि ते मयि। निपतितं महति व्यसनार्ण्णवे कृपणकं कृपयोद्धर मां यते ॥
जलदमारुतचन्दनशीतलैरपि वयं वचनैस्तव तापिताः । स्वकृतदुष्कृतशंकुशतक्षता विशषयलौल्यपराजितमानसाः ॥
विपरिणामकटूनि मया पुरा वि[2](ष)यसङ्ग सुखान्यकृतात्मनां(?) । समुपगुह्य कृतं बहुदुष्कृतं दहति यन्मम संप्रति मानसं ॥
विधिगपरविम(?)षं विषयाश्रयं सुखमनार्यनिषेवितमध्रुवं । यदुपगम्य नरा विषयद्विषामिह भवन्ति सदा करुणास्पदं ॥
अविनयोनुगतो मृदितं यशो न गणितं कुलमायपतिरुज्झि[3](तं।) ....कलुषं विवृतो नयो विषय लौल्य—यागया ॥
असदृशं जनसंगत्याभ्या स(?)दोषान्मयैव प्रकृतिगुणविनाशो मन्दभाग्यस्य जातः । शठमतिभिरनार्य्यैर्व्विप्रलब्धोस्मि वाक्यैर्यदिह गुणधनानां शोचनीयोस्मि जातः ॥

प्रकृति रुचिर वृत्तिः साधवो नानुवृत्ताः सुच[4]—मानां वाङ्म(?)धूनाभ्रिमित्तं । यदनयगहनान्तर्व्वर्त्तिना—व्यसनशरशतानां लक्ष्यतामागतोहं ॥

विषयसुखलवाशापाश मामुच्य चित्ते तृणलवमिव जीर्ण्णं प्रोज्झ्य सद्वृत्तवन्तम् । परिणतिविरसानां कर्म्मणामात्मनैव क्षितिधर इव तुङ्गा राशयः संविभा[5]...... (यो)पि मान्व(?)क्ष्यति प्रोद्भूताक—लालपिङ्गल शिखो वह्निः कथं नारकः। पापात्मा मृत एव नाम सततं योन्योपि वास्मद्विधेः (।) मृत्युःकिमृतमारिकामकरुणः कर्त्तुं व्यवस्येन्मयि ॥

दिक्संमोहमुपागतोहमधुना गच्छामि काम्वा दिशम् (।)मज्जा[6] (18 a) मीव भवन्त शोकसरसि व्या.....पूर्वः ।
शैलोयं स्फुटतीव पापचन्तिं मामद्य सन्धारयं(?यन्) (।)युष्मत्पादसमाश्रयात्तु शतधा न त्वेव याति ध्रुवं ॥

1 6 त्रिदण्डमाला[1] अश्वघोष कुटिला 22.1¼ 115 5 Leaf 107 missing

यत्रैको[1]प्यकृतावयामन(:) प्रदोषः संसारव्यसनशतैस्तनोति कृत्स्नं। तत्रैकः कथमपि चेतसः प्रसादो नोच्छिन्द्याद् व्यसन सहस्रतन्तुजालं ॥

यं गत्वा शरणमहं जगत्प्रदीपं सर्व्वासच्चरितविरोधिनीम्प्रपन्नः। आर्याणां नयपदवीं समन्तभद्रान्तम्वन्दे कृपणजनाधिकानु[2]कम्पम् ॥

इत्युक्त्वा व्यसनपराङ्मुख(?): स राजा संबुद्धे भगवति निश्चलप्रसादः (।)तं भिक्षुं क्षितितलग्नमौलिमूर्ध्ना वन्दित्वा स्वपुरवरोन्मुखो जगाम ॥

संबुद्धे प्रतिलब्धवान्नरपतिः श्रद्धामसौ तादृशीं (।) यत् कर्म्मावरणाद्रिजालमकरोदल्पावशेषाश्रयम् ।

पापं[3]यत् क्रियते जिने ब्रजति तत्तैरकार्यं(?): क्षय—केणैव हि शक्यते विलिखितुं वज्रस्वभावो(क्ष)ह्ययं ॥

अप्येत्र क्रकचैर्निशातदशनच्छेदावलीवन्तुरैस्तस्याज्ञा प्रविचार्यमानतनुभिः कार्यैव शास्तुर्भवेत्। यस्मात्तद्विमुखा विशन्ति नरकां(?कान्) ज्वालावलीदारुणां(?णान्।) तस्याज्ञा प्रवणै[4].... न ते सुखं संप्राप्यते शाश्वतं ॥

स्वाभिप्रायमतो ब्रवीमि सकलं संसारमप्युत्सहे(।)वस्तुं भीमभयानकेपि नरके लोके जिनालंकृते (।) नत्वेवैकमपि क्षणं सुरपुरे संबुद्धशून्ये जगत्युद्वृत्तक्षतवृत्तराक्षसगणव्यालुप्तपुण्योत्सवे ॥

तद्यावन्न पतति सर्व्व एव लोको दुर्दृष्टि[5]—तविततं प्रमादकूपे। सर्व्वज्ञप्रवचनभास्करे गतेस्तं तत्तावद् वचनरसायनं निषेव्यं ॥

सर्व्वज्ञे परमगुरौ निवेश्य भक्तिं श्रोतव्यम्वचनमृषे (:) समन्त शोभिः (?)। निक्षिप्य व्यसनमयोङ्कुकार्यचिन्तां नातोन्यत्परमधिकं यतोस्ति कृत्यं ॥

श्रवण करकैः कोर्थस्तेषामसच्छ्[6]

[1] On the front page—"त्रिदण्डकमालेयं" in Sanskrit, and "Rgyud-3-gyi-phreṅ-ba" and

अथ स महात्मा तं राजानं सम्विग्नमानसं ऽ (?अ) वेत्य पात्रमयं श्रेयस इति विनिर्धार्योवाच ॥

तेन हि महाराज तमेव भगवन्तं विनि[1]पात—जन विलंब(?) वत्सलम पा—त्यक्तसकलसत्वधातुमखिलजगद्धिताधानाम्लान-प्रयोगमपरिमितविशुद्धोदारातिशयगुणगणरत्ना(?)धिवासं महाकारुणिकं सर्बज्ञं सर्व्वदर्शनं शाक्यमुनिं शरणमुपेहि ॥ तत एव ते दुःखपरंपरापर्यन्तो भविष्यति[2] ...(।)

सुक्षेत्रे बीजमुप्तं भवति बहुफलं तिक्त मास्य प्रि(?)म्वा (।)क्षेत्रस्यासौ स्वभावो भवति समगुणः सर्व्वसस्यप्रसूतौ ॥

एवंकारापकारा भगवति तनवोप्याहिताः पापकाले पर्यन्त(ं)नाप्नुवन्ति व्युपरतसकलक्लेशसन्तानकाले ॥

अथ स भूपतिः प्रविजृम्भमा[3]णकुशलमूलोपचयाभिलाषमृदुहृदयतया बुद्धे भगवति समुत्पन्नप्रेम गौग(?र)व प्रसादबहुमानः संप्रत्ययाश्रुसलिलवाष्पाविलदीनमृदुमुकुलितनयनयुगलवदनस्तं भिक्षुमुदीक्षमाणो वाष्पगण्डूषोपरुध्यमानकषायकण्ठो धरणितलप्रति[4]ष्ठित-जानुमण्डलः (कृ)तकरपुट इत्युवाच ॥

एषोहं तमृषिं व्रजामि शरणं प्राणैरपि प्राणिनां (।) एकं बान्धवमेकमेव सुहृदं शास्तारमेकं परं ।
त्राणं त्रैभुवनार्तिगह्वरदरीव्यावर्त्तिनां प्राणिनां (।) आचार्यम्परमार्थतत्वविषये भूतार्थनाथं विभुं ॥

पुनःपुन[5]रनुत्तरं पुरुषदम्यसत्सारथिम्प्रयामि शरणं शरण्यतममप्यहं मज्ज(?)भिः। अचिन्त्य चरितं तमेव भगवन्तमद्य कृतप्रपञ्च-विषबीजनिर्म्मलनिरुत्तराध्याशयं ॥

अप्यस्थिभि(:)स्थितिमतां शरणं प्रपद्ये लोकोपकारकरणैकरसः(?)स्वभावं। बुद्धं तमेव शतधा च सहस्रधा चा[6](18 b)—मकरालयकर्ण्णधारं।

मन्ये पूतमिवात्मभावमधुना शास्तुः प्रणामोद्भवैः(।) पुण्याम्भोभिरखण्डमण्डलशशिज्योत्स्नावलीनिर्म्मलैः।
कोवा तं प्रणिपत्य सान्द्रकरुणाप्रह्लादिताध्याशयम् (।) तीव्रापायवर्तीं विषादमकरान्तीर्ण्णो न दुःखापगाम् ॥

"Rgyud-phyag-3- paḥi-phreṅ-ba" It begins—"नमोरत्नत्रयाय ॥ यस्येदं सकलामलेन्दुकिरणप्रख्यैर्यशोभिर्जगद् व्याप्तं यश्च महाकृपापखशश्चक्रे हितं देहिनां ।

वीर्योत्कर्षवशान्न दुष्करशतैः खिन्नो जगद्भूतये यो युक्तो विनिवृत्तदोषगहनो बुद्धाय तस्मै नमः ॥

यं संप्राप्तवतो मनोनधिकृर्ति संप्रापयन्त्यापदो नोत्सेकं जनयन्त्यनल्पविभवाः संपत्तयः[1]श्रीकराः ।

लोकस्य व्यसनक्षयाय मुनिना योबोधि बुद्धः स्वयं तं धर्म्मं प्रणतोस्मि जन्ममरणव्यापत्प्रयञ्चक्षयं ॥

व्याडाक्रान्तलता वितानगत(?ह)नच्छायोपमान् ये भवान् विज्ञाय प्रयता भवक्षयविधौ क्षीणास्रवा ये च तान् । साधूत्सङ्गि (?गि)रजस्रमर्च्यचरणान् वृत्तान् त्रिनीताशयान् वन्दे वन्द्यतमान् प्रकीर्णयशसः शि[2]ष्यान् मुनेस्तायिनः ॥ ...(p.2a)एतद्भुक्तितया प्रणाम्य शिरसा रत्नत्रयं भावतः । कौण्डिन्यप्रभृतींश्च सूत्रविनयव्याख्यानशोभाकरान् ॥ वक्ष्ये सूत्रमहं यथाविभवतः सर्वज्ञवक्त्रोद्भवं । तन्मे साधुजनः शृणोतु मुदितः क्लेशक्षयायोद्यत इति ॥ एवम्मया श्रुतमेकस्मिन् समये भगवान् छ्रावस्त्यां[1] विहरतिस्म जेतवनेऽनाथ पिण्डदस्यारामे (।) तत्र भगवान् भिक्षूनामन्त्रयते स्म ॥ यं यूयं भिक्षवोऽनुकम्प्यध्वं । यं करुणायतयश्च(?)वो वचनं श्रद्धया श्रोतव्यं कर्त्तव्यम्मन्येत्र (?त्) । तं यूयं भिक्षवश्चतुरु(?)ष्वेवेत्य प्रसादेषु समादापयत विनयत निवेशयत प्रतिष्ठापयत। कतमेषु चतुर्षु[4]बुद्धेवेत्यप्रसादे समादापयत विनयत निवेशयत प्रतिष्ठापयत। धर्म्मे संघे आर्यकान्तेषु शीलेषु समादापयत विनयत निवेशयत प्रतिष्ठापयत । तत् कस्य हेतोः (।) स्यात् खलु भिक्षवश्चतुर्ण्णां महाभूतानामन्यथात्वं तद्यथा पृथिवीधातोरब्धातोस्तेजोधातोर्व्वायुधातोर्नत्वेव श्रुतवत् आर्य[5] (p. 2b)श्रावकस्य ० स्यादन्यथात्वं....(p 2b)....इदमवोचद् भगवानात्तमनसस्ते च भिक्षवो भगवतो भाषितमभ्यनन्दन् ॥

यथा महान्तो विपुला नभ आसाद्य पर्व्वताः (।) समन्तादनुसंयांति निष्पिषन्तो वसुन्धरां ॥

न तत्र हस्ति[3]नां भूमिर्न पत्तिरथवाजिनां । न चापि मन्त्रयुद्धेन जयोलभ्यो बलेन वा ॥

एवं जरा च मृत्युश्च मनुष्यानभिमर्दति । क्षत्रियान् ब्राह्मणान् वैश्यां शूद्रांश्चण्डालपुक्कसान् ॥

दुःशीलां शीलयुक्तांश्च गृहस्थान् व्रतिनस्तथा। दह्रांश्चैव(।)ति(?) वृद्धा(न्) तथा मध्यमपूरुषान् ॥

2	7	परिकथा[1]	,,	,,	57	,,	complete

अभिमर्द्दति सर्वां हि न किंचिदनुरक्षति । तस्माद्धि पण्डितः[4]पोषः संपश्यन्नर्थमात्मनः ।
बुद्धे निवेशयेच्छ्रद्धान्धर्म्मे स(ङ्)घेप्यनुत्तरे ॥ स धर्म्मचारी कायेन वाचा चाप्यथ चेतसा ।
इह चानिन्दितो जन्तुः प्रेत्य स्वर्गे च मोदते ॥ यावद्वैदूर्यनीलशशिकरखचितं व्योमतार्राकचित्रं यावद्वीचीतरङ्गप्रचलित-मकरक्षोभिताम्बुः समुद्रः । यावद्भूर्भूतधात्रीनगनगरनदी[5] (3 a) वृक्षगुल्मोरुवप्रास्तावन्मारावभेत्तुस्त्रिभुवनमहितं शासनं जाज्वलीतु ॥
यानीह भूतानि समागतानि स्थितानि भूमावथवान्तरीक्षे । कुर्व्वन्तु मैत्रीं सततं प्रजासु दिवा च रात्रौ च चरंतु धर्म्मं ॥"

It ends (p 116 a) "बुद्धेन बोधिं परमामवाप्य ये स्थापिताः सूत्रमयाः प्रदीपाः (।) ते नित्यमज्ञानतमांसि भित्वा लोकेषु निष्कम्पशिखा ज्वलन्तु ॥
ज्वलतु चिरं धर्मोल्काया चिरपरिनिर्वृतेपि लोकगुरौ । अज्ञानतिमिर[1]मथनी समविषमं संप्रकाशयति ॥
स्वस्ति रात्रौ स्वस्ति दिवा स्वस्ति मध्यन्दिने स्थिते । सर्व्वत्र स्वस्ति वो भवतु मा कश्चित् पापमागमत् ॥
सर्व्वे सत्वाः सर्वे प्राणाः सर्वे भूताश्च केवलाः (।) सर्व्वे वै सुखिनः सन्तु सर्व्वे सन्तु निरामयाः (॥)
सर्व्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चित् पापमागमत् ॥ल्ह॥
ये भ्यागता इह[2] सुरासुरनागयक्षगन्धर्व्वकिन्नरनराः श्रवणाय धर्म्मं । रक्षन्तु ते जगदिदं जिनशासनञ्च धर्म्मम्मुनीन्द्रकथितं च चरन्तु नित्यं ॥ ॥ शीलचन्दनलिप्ताङ्गा ध्यानप्रावरणावृता(ः।) बोध्यङ्गकुसुमाकीर्ण्णा विहरध्वं ॥ यथासुखं ॥ समाप्ता चेयं त्रिदण्डमाला(।) कृतिराचार्यस्थविराश्वघोष[3]स्य शाक्यभिक्षोः सर्व्वास्तिवादिनो महावादिनः ॥ये धर्म्मा......॥"

[1] It begins—"नमो बुद्धाय ॥ अबन्ध्य सद्धर्म्मकथायशास्त्रे नमस्तदुक्ताय च शाश(?स) नाय । जिनप्रसं(?शं)साकुसुमार्च्चिताय संघाय चाष्टोत्तमपुद्गलाय ॥

निक्षिप्याक्षिप्य च यथा सूत्रं धर्म्मकथोद्यतः। युक्तः परिकथां कर्त्तुं कथेदं सम्प्रवक्ष्यते ॥
कामं लक्षणतः प्रोक्तः पूर्व्वाचार्य्यैरयं विधिः। तावतातु न सर्व्वः[1]स्यात् कर्त्तुं परिकथां प्रभुः ॥
य(:)त्वधीत्यैव शक्तः स्यात् पर्षच्चित्तकल्पतां। समाधातुम् कृच्छ्रेण तन्मया रचयिष्यते ॥
लब्धप्रसादास्वादा हि परिषत्कथया यया। पात्रीभवति धर्म्मस्य प्रशमस्तिमितोन्मुखी ॥......
लोकालो[2]ककरस्यैवं देशनासंप्रतिग्रहौ। धर्म्मस्य स्थितये स्यातामतश्चायं ममादरः ॥
धर्म्मः परमसूक्ष्मोयमप्रसन्नेन चेतसा। चक्षुषा कलुषेणेव रूपतत्वन्न लक्ष्यते ॥
प्रसन्नेषु तु चित्तेषु शारदेषु सरस्स्विव। धर्म्मज्योत्स्ना भवत्येव श्रेयः कुमुदबोधनी ॥

अतः प्रसादसंवेगहर्षणादिप्रयोजना[3]:। वक्ष्ये परिकथाश्चित्राः शरणादिसमाश्रयाः ॥......तत्र शरणगमनविशेषणार्थमेवं परिकथा प्रस्तोतव्या ॥[4]

सुदृष्टं वत पश्यामि कलावपि युगे सति। सद्धर्म्मावहितश्रोत्रान् स्वार्थमाशंसतः सतः ॥
कुकार्यपर्याकुलमानसेस्मिन् प्रायेण लोके स्वहितप्रमत्ते। धर्म्मार्थमुत्सृष्टकुकार्यसङ्गैर्भवद्भि रुद्भावितमार्य्यवृत्तं ॥

न गणितं वालजनानुवृत्तं लोकवृत्तं व्यवधूतः कौसीद्य पाप्मा। दर्शितं गुणाभिमुख्यं। आवि[5](2 a)ष्कृता कुशलान्वेषणपटुता। सूचितः कल्याणाभ्यासविशेषः। विनयमार्ग्गानुवृत्त्या कथितमाभिजात्यं। न्यायाभिनिवेशात् प्रकाशिता बुद्धिसंपत्। धर्म्मार्थम(?)धिगमात् सुकृतः सद्धर्म्मः। सुभाषिताभिलाषानुगणितः शरीरपरिखेदः। श्रुतेनातृप्त्या दर्शिता विद्वत्प्रकृतिः। तदेवंगुणां श्रेयोर्थम[1]भिगतां पर्षदं को नाम धर्म्मातिथेयेन न प्रतिपूजयेदतश्च ब्रूमहे।" Some of the other Parikathās are—"दानपरिकथा (p. 9 a)", "मान्या—भिहारपरिकथा (p. 21 a)", "शीलपरिकथा (p. 22 b)", "पोषधपरिकथा (p.29 b)", "प्राणातिपातविरतौ परिकथा (p. 29 b)", "अदत्तादानविरतौ (p. 30 b)", "वाग्दुश्चरितविरतये परिकथा (p. 32 a)", "मद्यपानविरतये (p. 33 b)", "परसमयदर्शनार्थं

III	1	8	मध्यान्तविभागकारिका[1]	मैत्रेयनाथ	मागधी	$8\frac{1}{4}\times 2\frac{1}{4}$	8	7	Complete

तद्भक्तजनानुग्रहाय परिकथा (p. 36 b)"; "तथागतप्रतिमाचित्रयितुः संहर्षणार्थं परिकथा (p. 42 a b)", "स्तूपसत्काराधिकारे (p. 45 b)", "अपशब्द . . . परिकथा (p. 46 a)", "शोकविनोदनार्थं . . . परिकथा (p. 49 a)", "द्यूतादीनवप्रदर्शने (p. 53 a)", "तीर्थाभिषेकपरीक्षा (p. 54 a)", "अग्निप्रवेशादि धर्म्मपरीक्षा (p. 55 b)", It ends—(p. 57 a)—"अनस(?श) नमपि देहं कर्षयन्नेव पापं शुभमपि च बुभुक्षा भ्रान्तचित्तस्य किं स्यात्। इति तदपथमेव स्वर्ग्गमार्ग्गस्य विद्यादशनविकलभावाद् द्यां मृता वा व्रजन्ति ॥

अनशनाच्च यदि त्रिदिवं व्रजेत्[1]क इह नेह जनस्त्रिदिवं व्रजेत्। बहुदिनश्च निशाश्च न भुज्यते व्रजतु तेन जनस्त्रिदशालयं ॥

अथ न तेन परैति सुरालयं ननु दिवो गमने तदकारणं। अनभिसंधिकृतादपि कर्म्मणः शुभमुदेति फलं शुभसात्मकं ॥. . . .[2]

भवेच्च धर्म्मस्य यदीदृशः क्रमो भवेदधर्म्मस्य नु कीदृशः क्रमः। अतो न धर्म्मोऽनशनेन कस्यचिन्न वाप्यधर्म्मोस्त्यशनेन कस्यचित् ॥

विवर्जयन्नप्यशनानि पापभाग् न सत्वहिन्सादि विवर्जयेद् यदि। अवर्जयन्नप्यशनानि पुण्यभाग् भवेन्न हि[3]न्सादि विवर्जयेद् यदि ॥

धर्म्मप्रसिद्धिरिति नानशनेन काचित् पापक्षयो न च तपस्तदतः कथं स्यात्। क्षान्तिस्तु दोषतपनाच्छुभया च दीप्त्या धीमत्तपस्तदिति साधु भजेत् तपोर्थी ॥

स्यादत्र यद्यनशनेन न धर्म्मसिद्धिः कस्मान्मुनेः सुतगणो न विकालभोजी।

अत्रोच्यते गुणविशेषपरिग्रहार्थं कि[4]चिद् विकालविगतेपि जिनोनुजज्ञे ॥

इति नानशनं यतः परीक्षां सहते तेन न तत् तपो न धर्म्मः। नियेमन समाददीत तस्माच्छुचि शीलादि तपः प्रसिद्धिकाम इति ॥ ०÷० ॥श्रीः॥ ॥[5]"

[1] Paper Ms. On the first extra title page—"ya-tse-bas-phul-bahi (=presented by ya-tse-ba) Mṅon-rtog-rgyan, Chos-chos-ñid-rnam-ḥbyed, Dbus-su-mthaḥrnam bṣhugs." On the second

2	363	धर्मधमंताप्रविभागसूत्र[1]	"	"	"	5	"	"
3	9	अभिसमयालंकार[2]	"	"	"	20	"	"

---

extra titlĕ page—"मैत्रेयकारिका" In the end of मध्यान्तविभाग—"मध्यान्त विभागे आनुत्तर्यपरिच्छेदः पञ्चमः ॥ ॥ आर्यमैत्रेयकृतमध्याविभागमहायानशास्त्रकारिकाः समाप्ताः ॥ "(p. 8 b)"

[1] It begins (p. 9 a)—

"किञ्चित् परिज्ञाय यतः प्रहेयं साक्षाच्च किञ्चित् करणीयमन्यत्। अतस्तयोर्लक्षणताविभागं चि[1]कीर्षता शास्त्रमिदं प्रणीतं॥ द्वयमिदं सर्वं। धर्म्मताधर्म्मतासंग्रहात्। धर्म्मप्रभावितः संसारः। धर्म्मताप्रभावि[2]तं यानत्रयनिर्वाणं।" It ends (p. 13 a)—"धर्म्मासत्प्रख्याने उदाहरणं मायास्वप्नादि (।) आश्रयपरिवृत्तो वुदाहरणमाकाश[5]सुवर्णवार्यादि ॥ ॥ धर्म्मधर्म्मतासूत्राण्यार्य मै त्रे य-पावस्य ॥ धर्म्मधर्म्मताप्रविभागसूत्रं समाप्तम्।[6] . . ."

[2] In the colophon—"समाप्तमिदमभिसमयालङ्काराख्यं प्रज्ञापारमितोपदेशशास्त्रं ॥ ॥ कृतिर्भगवत आर्यमैत्रेयस्येति ॥...॥ संवत्१३७० (vik?=1313 A.C.) फाल्गुनवदि २ सनि दिने ॥ सुरक्षेत्रे ॥ राजराजेश्वरलोकेश्वरश्री-रिपुमल्लदेवराज्ये ॥ तस्मिन् काले वर्त्तमाने ॥ सकलप्रक्रियाम्वि(?)राजम्बगुरोः श्रीपण्डितमुञ्जश्रीस्या(?)र्थे ॥ श्री वास्तव्यान्वये पं। श्री जीवधरेणालेखि ॥..."

A PALM-LEAF MANUSCRIPT OF VIṢṆUPURĀṆA

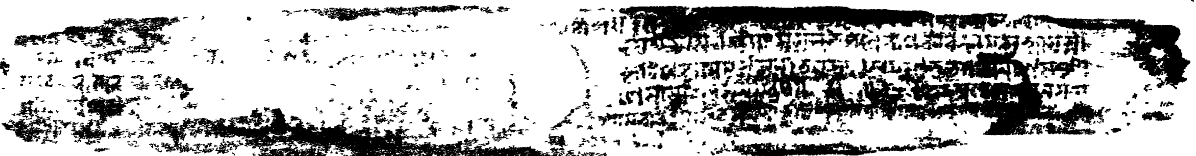
DATED 1464 A.D. (*With Plate*)

By A. BANERJI-SASTRI

The Bihar and Orissa Research Society has acquired an old copy of the Viṣṇupurāṇa from Pandit Balabhadra Jha of Jogiara in the district of Darbhanga. The MS. is on palm-leaf 13″ × 2″, 5 lines per page, containing 428 leaves. The colophon states that it was transcribed by Pakṣadhara Miśra in Lakṣmaṇasena era 345 equivalent to 1464 A.D. The colophon reproduced in this issue settles two points which were controversial till now, viz., (*a*) the identity of Pakṣadhara Miśra and (*b*) his date.

(*a*) Peterson[1] supposed that he was an inhabitant of Vidarbha in Central India. From the writing it is evident that Pakṣadhara the transcriber of this copy of the Visṇupurāṇa belonged to Mithilā. The writing which is of Bengal and Mithila should be compared to the autograph of Vibhūticandra at the end of the MS. of Manorathanandin's glossary on the Pramāṇavārttika reproduced on page 10 of Part I of Vol. XXIII of March 1937 of this Journal. Vibhūticandra went from Jagattalā in Eastern Bengal to Nepal and thence to the Sa-skya monastery in Tibet in 1203 A.D.

[1] Introduction to *Subhāṣitāvalī*, p. 37.

Colophon of Palm-leaf Viṣṇupurāṇa MS. Dated 1464 A. D.

A.B.S.

The two autographs of Vibhūticandra in 1203 A.D. and of Pakṣadhara in 1464 A.D. show the Māgadhī script in the 13th-15th centuries.

Peterson's statement may, however, be justified in regarding Pakṣadhara originally from Magadha but living in Central India just as Vibhūticandra also originally from Magadha was residing in Tibet.

(*b*) The second point, viz., the date, 1464 A.D. is quite clear from the colophon which records as follows :—

वाणैर्वेदयुतैः सशम्भुनयनैः संख्यागते हायने
श्रीमन्गौडे महीभुजो गुरुदिने मार्गेच पक्षे सिते ।
षष्ठ्यान्ताममरावतीमधिवसन् या भूमि देवालया
श्रीमत्पक्षधरः सुपुस्तकमिदं शुद्धं व्यलेखीद्द्रुतम् ॥

i.e., Lakṣmaṇasena era 345. (Sec Plate).

The question, however, of identifying Pīyūṣavarṣa Jayadeva the author of *Prasannarāghava* and *Candrāloka* with Pīyūṣavarṣa Pakṣadhara the author of *Cintāmaṇyāloka* remains open and requires further investigation.

A NOTE ON PAKṢADHARA MIŚRA

By DR. A. BANERJI-SASTRI AND SAHITYACARYA SUBHADRA JHA

According to tradition Mahāmahopādhyāya Pakṣadhara Miśra was a resident of Sarisava, a village, sixteen miles to the north of Darbhanga.[1] Some scholars however think that he lived somewhere in Vidarbha.[2] Pandit Badrinath Jha considers him to be a resident of the village Mangarauni, situated at a distance of one mile from Madhubani, to the north.[3] The last view has the support of the genealogical records of Maithil Brāhmaṇas (*pañjī*). His father's name was Mahādeva Miśra and his mother was Sumitrā.[4] His teacher was Hari Miśra.[5] Pandit Badrinath Jha calls him a student of Yajñapati Upādhyāya.[6] He was a Śāṇḍilya by gōtra[7] and his

[1] S. C. Vidyābhūṣaṇa, *History of Indian Logic*, p. 455.

[2] Krishnamachariar, *Classical Sanskrit Literature*, p. 645.

[3] *Mithilāṅka of Mithilāmihira*, p. 53.

[4] महादेवः सत्रप्रमुखमखविद्यैकचतुरः, सुमित्रा तद्भक्तिप्रणिहितमतिर्यस्य पितरौ। अनेनासावाद्यः सुकविजयदेवेन रचिते, चिरं चन्द्रालोके सुखयतु मयूखः सुमनसः ॥

(Concluding verse of Candrālōka).

[5] अधीत्य जयदेवेन हरिमिश्रात्पितृव्यतः।
तत्वचिन्तामणेरित्थमालोकोयं प्रकाश्यते ॥

(Opening verse of Ālōka).

[6] His full name was,
माण्डरकुलपुण्डरीकमार्तण्ड यज्ञपति उपाध्याय। (*Mithilāṅka*, p. 53).

[7] *Ibid.* (If this be correct the reading कविः कौण्डिन्यः in one of the opening verses of Prasannarāghava may be considered to be a mistake for कविः शाण्डिल्यः)

real name was Jayadeva.[1] He was called Pakṣadhara on account of his having gained victory in a debate which he conducted for a fortnight.[2]

That he was called both Jayadeva and Pakṣadhara is borne out by the evidence of his disciple and nephew Vāsudeva, the author of *Cintāmaṇiṭīkā*, a commentary on Pakṣadhara's *Āloka*.[3] Further, the verse **शङ्करवाचस्पत्यौ शङ्करवाचस्पतिसदृशौ । पक्षधरप्रतिपक्षी लक्षीभूतोन क्वापि ॥** which is well known all over Mithilā lends support to the statement made above.

He is credited with the authorship of not less than twenty-two books on the Nyāya Philosophy.[4] Except a few, all of them end in *Ālōka*. The practice of naming all the books by one author with such names, all of which end in some particular word has been followed by others also. Vācaspati No. II calls his books—*Cintāmaṇi* while the names of books of

[1] *Catalogus Catalogorum* part I, p. 199.

[2] S. C. Vidyābhuṣaṇa *History of Indian Logic*, p. 455.

[3] जयदेवगुरोर्वाचि ये केचिद्दोषदर्शिनः ।
प्रबोधाय मया तेषां दीप्तिर्भूयोऽभिदीप्यते ॥

also

इतिन्यायसिद्धान्तसाराभिज्ञमिश्रपीयूषवर्षपक्षधरमिश्रभ्रातृपुत्रन्याय सिद्धान्तसाराभिज्ञवासुदेवमिश्रविरचितायाम् . . . . .

(Colophon to *Cintāmaṇiṭīkā*, *Catalogue of Sanskrit MSS. in the Library of the India Office*, part IV, p. 632).

[4] The names are, (1) *Tatvacintāmaṇyālōka*, (2) *Dravyapadārtha*, (3) *Nyāyapadārthamālā*, (4) *Nyāyalīlāvatīvivīka* (5) *Upanayālakṣaṇālōka*, (6) *Dvitiyasvalakṣaṇālōka*, (7) *Kārakavāda*, (8) *Tṛtīyacakravartilakṣaṇālōka*, (9) *Pakṣatāpūrvapakṣagranthālōka*, (10) *Pakṣatāsiddhāntagranthālōka*, (11) *Pratijñālakṣaṇālōka*, (12) *Viśēṣaniryuktyālōka*, (13) *Prathamapragalbhalakṣaṇālōka*, (14) *Prathamasvalakṣaṇālōka*, (15) *Viruddhapūrvapakṣagranthālōka*, (16) *Viruddhasiddhāntagranthālōka*, (17) *Vyāptyanugamālōka*, (18), *Savyabhicārapūrvapāṣagranthalōka* (19) *Savyabhicārasidhāntālōka*, (20) *Sāmānyābhāvālōka*, (21) *Hētulakṣaṇālōka*, and (22) *Parāmarśasiddhāntālōka*, (Catalogus Catalogorum, part I, pp. 199 ff).

Caṇḍeśvara end in *Ratnākara*.

Besides, he was the writer of *Prasannarāghava*, a drama in seven acts and *Candrālōka*, a handbook of Poetics, having ten *Mayūkhas* or chapters. To this should be added the name of *Sītāvihāra*, the authorship of which also is ascribed to him. This completes a list of twenty-five. Of them *Prasannarāghava*, *Candrālōka* and *Tatvacintāmaṇyālōka* or simply known as *Ālōka* are well known in the world of Sanskritists.

It has been suggested that the author of *Ālōka* was different from the person who wrote *Prasannarāghava* and *Candrālōka*.[1] Some scholars say that it is probable that they might have been written by the same person.[2] In the passage quoted above from Vāsudeva Miśra's *Cintāmaṇiṭīkā*, it is suggested that Pakṣadhara Miśra alias Jayadeva Miśra was called *Pīyūṣavarṣa*—'one who showers nectar.' This title might have been given to him on account of his composition of *Prasannarāghava* and *Candrālōka* in a sweet style. The poet of *Candrālōka* designates himself as *Piyūṣavarṣa* in the introductory verse.[3]

It is further an accepted fact that *Prasannarāghava* and *Candrālōka* were written by one Piyūṣavarṣa Jayadeva. Further, the writer at the beginning of *Prasannarāghava* is described as a *Naiyāyika*.[4] There is thus some reason to think that *Ālōka* with *Candrā-*

[1] Shyam Narayan Singh, *History of Tirhut*, pp, 139 ff.
[2] Krishnamachariar, *Classical Sanskrit Literature*, p. 465.
[3] . . . .
चन्द्रालोकमयं स्वयं वितनुते पीयूषवर्षः कृती ॥
[4] नन्वयं प्रमाणप्रवीणोऽपि दृश्यते । तदिमांचन्द्रिकाचण्डातपयोरिव कवितातार्किकत्वयोरेकाधिकरणतामालोक्य विस्मितोस्मि ।

lōka and *Prasannarāghava* may have been written by our Pakṣadhara Miśra, also called Jayadeva and Pīyūṣavarṣa.

Two different limits are assigned to this celebrated author. According to one view he comes, sometimes after 1120 A.D.[1] as he has commented on the *Tatvacintāmaṇi* of Gangeśa Upādhyāya who lived about that time. A later limit is put to this by the fact that Pakṣadhara commented on *Kiraṇāvalī* of Varddhamāna. Vardhamāna lived sometimes after 1225 A.D.[2] Krishnamachariar says that Jayadeva has been quoted from *Prasannarāghava* by Ballabhadeva in *Subhāṣitāvalī* written in 1247 A.D.[3] He quotes S. M. Paranjape's *Introduction to Prasannarāghava* as his authority.[4] But the passage is not traceable in Paranjape's edition. Perhaps Krishnamachariar found in S. C. Vidyābhūṣaṇa's *History of Indian Logic* a statement that Pakṣadhara lived in the 12th Century A.D. Paranjape gives a date which is more approximate.

He maintains that Pakṣadhara lived sometime about the 15th Century A.D.[5] Aufrecht in the *Catalogus Catalogorum* notes that Pradyotanabhaṭṭa wrote a commentary on *Candrālōka*, by order of Vīrabhadra, the Bundela prince, whose time may be fixed somewhere about 1577 A.D.[6] Therefore, Pakṣadhara may have lived sometime before 1577 A.D. Further, *Pratyakṣālōka* was copied in 509th year of the Lakṣ-

[1] Krishnamachariar, *Classical Sanskrit Literature*, p. 645.
[2] S. C. Vidyābhūṣaṇa, *His ory of Indian Logic*, p. 388.
[3] *Classical Sanskrit Literature*, p. 645.
[4] *Ibid.*
[5] *Introduction to Prasannarāghava*, Bombay, 1894, pp. IX ff.
[6] *Ibid.* p. X.

maṇa Sena era. S. C. Vidyābhūṣaṇa equates it with 1587 A.D.[1]

The exact time of Pakṣadhara is given at the end of the MSS. of *Viṣṇupurāṇa* described above. The MSS. was transcribed by himself.[2] This gives us 345th year of the Lakṣmaṇa era. The year corresponds to 1464 A.D.[3] It is further strengthened by the fact that according to tradition Pakṣadhara was a contemporary of Vidyāpati. A verse attributed to the latter, when Pakṣadhara, a boy, was a guest of Vidyāpati, with a reply thereto is widely known to Sanskrit Scholars of Mithilā.[4] Vidyāpati received a grant from Śivasiṁha, in 293 of the Lakṣamaṇa era, i.e., about 1412 A.D. Further according to tradition, Pakṣadhara was the teacher of Dāmodara Ṭhākur,[5] the elder brother of Maheśa Ṭhākur, who got the kingdom of Mithilā, during the reign of Akbar 1556 A.D.[6] If this be correct, we will have to suppose that Pakṣadhara lived for a very long time, like Vidyāpati, i.e., more than 100 years. Further, it is believed that Pakṣadhara lived in the court of Bhairava Singh of Mithilā

[1] *History of Indian Logic*, p. 456 ल० सं, १५०६॥ ते श्रावणस्य

[2] The lines are

वाणैर्वेदयुतैः सशम्भुनयनैः संख्यागते हायने
श्रीमद्गौडमहीभुजो गुरुदिने मार्गे च पक्षे सिते ।
षष्ट्यान्तामभरावतीमधिवसन्याभूमि देवालया
श्रीमत्पक्षधरः सुपुस्तकमिदं शुद्धं व्यलेखी द्रुतम् ॥

[3] Shyam Narayan Singh's calculation of 345 L. Sam. as equivalent. to 1454 A.D. is an error for 1119 + 345 = 1464 and not 1454. (Cf. *History of Tirhut*, p. 140.)

[4] Vidyāpati said

प्राघुणोघुणवत्कोणे सूक्ष्मत्वान्नोपलक्षितः

Pakṣadhara replied.

नहि स्थूलधियः पुंसः सूक्ष्मे दृष्टिः प्रजायते ॥

[5] *History of Tirhut*, p. 139.

[6] *Ibid.* p. 216.

who lived from 1435—1450 A.D.[1] Further Raghunātha Śirōmaṇi is said to have been a student of Pakṣadhara. Raghunātha lived in 1500 A.D.[2] This strengthens the statement that Pakṣadhara was a man of the fifteenth century A.D.

There has been some confusion regarding the place of origin of Pakṣadhara. Peterson calls him an inhabitant of Vidarbha.[3] So also Krishnamachariar. "He was probably a native of Vidarbha in Northern India."[4]

The script of the *Viṣṇupurāṇa* is Maithilī. It suggests that he was a resident of Mithilā. His disciple Rucidatta Miśra calls himself as belonging to the *Sodarapur* family of Brāhmaṇas of Mithilā.[5] This may be an indirect indication of Pakṣadhara's original place. Moreover, in *Prasannarāghava* we find him referring to an actor of Southern India with contempt.[6] It may show that he was a northerner. Hence Paranjape remarks, "we are perfectly aware that the mention of the south in the passage in question has a special bearing on the incidents of the life of Rāma : still the words **तामेवदिशं प्रचलितः** cannot, we think, be possibly used by him unless he was a northerner.[7]

But in the verse quoted, from the transcript of

[1] S. C. Vidyābhūṣaṇa, *History of Indian Logic*, p. 388.
[2] *Mithilāṅka* p. 53.
[3] *Subhāṣitāvalī*, Introduction, p. 37.
[4] *Classical Sanskrit Literature*, p. 645.
[5] अधीत्यरुचिदत्तेन जयदेवाद्जगद्गुरोः.
इतिसोदरपुरसम्भूतमहामहोपाध्यायरुचिदत्तमिश्रविरचिते . . . .
. . . . (*Catalogue of Sanskrit MSS. in the Library of the India Office*, part IV, p. 632).
[6] केनापि दाक्षिणात्येन नटापसदेन ।
[7] *Introduction to Prasannarāghava*, p. XIV.

the Viṣṇupurāṇa, he says that when be copied it, he was living in *Amarāvatī* 'the heaven on earth.' From early days *Amarāvatī* had been a famous seat of learning in the Berar of to-day. Many Maithil Pandits used to live in the royal courts in different parts of the country. Some of them settled there permanently. Consequently, we find them to-day in several provinces, other than Bihar which includes nearly the whole of Mithilā.

Thus Peterson's remark may refer to his sojourn at Amarāvatī in Vidarbha, though he was an originaire of Mithilā.[1]

[1] Compare the Autograph of Vibhūticandra, J. B. O. R. S. Vol. XXIII, part I. March 1937, p. 10, with the autograph of Pakṣadhara reproduced in this issue.

DASTUR-UL-IMLA—A COLLECTION OF LETTERS OF HISTORICAL INTEREST

By SYED HASAN ASKARI

A visitor to what is now known as Diwan Mohalla, in the old city of Patna, will find in the street, a little to the east of the Mahabir Ghat, and on his right side, the ruined remains of a magnificent mansion (as seen even now in the lofty gate and the broken statues of horses) wherein was located the library of Rai Sultan Bahadur,[1] a representative of the famous Maharaja Shitab Rai, the Diwan and Naib Nazim of Bihar, 1765-72. Unfortunately the valuable manuscripts and the precious works of art, specially the beautiful specimens of Patna paintings which once adorned this library are not now available. The library which even in 1930 consisted of a huge heap of books, already spoilt in great part, and huddled together in boxes and on benches, has now shrunk into a single almirah, placed within the zenanah of the house. Not a few of the books, even in this almirah, are now beyond recognition because

[1] Besides Maharaja Kalyan Singh, the Ray-i-Rayan of Bihar, 1773-1781 ? and the author of Khulasat-ut-Tawarikh, Maharaja Shitab Rai, the Saxena Kayastha of Delhi, who rose from the ordinary position of a clerk to be an All-India figure in the 18th century, left behind him another son (perhaps adopted), named Rai Khushal Singh whose great-grand-son, Rai Nandlal, was the father of the highly cultured Rai Sultan Bahadur. The latter died in 1889.

of the damage done by the white-ants and other pests. Dastur-ul-Imla is one out of some which are still of use.

This work was compiled, as we learn from the preface, by Mohan Lal, Mashhoor[1], son of Lala Kewal Krishna, Shuhrat, at Azimabad, in 1200-1785, at the instance of his brother, Lala Radha Krishna. The latter was anxious that the "writings, ornate and unadorned," which their father and teacher "had addressed on behalf of Raja Dhiraj Narain Bahadur, Naib Nazim of Bihar Subah, and other dignified chiefs to His Excellencies, the Nazims of Bengal and to other officials and nobles," should be gathered together and compiled in a book, "so that the seeker of the art of *belles letters* should derive benefit therefrom." Fortunately, in preserving the literary production of his father for the guidance of the young learners, the compiler of Dastur-ul-Imla has also left for students of history certain valuable materials, including a good many which actually emanated from personages higher and more historical than Lala Kewal Krishna, Shuhrat.

We cannot consider here the letters written by Shuhrat "on his own behalf", which cover folios 24a to 47a, though here and there we do get certain

[1] It is Rai Mohan Lal who reported the death of Raja Dhiraj Narain on April 20th, 1773, and intended to "wait upon the Governor shortly." C.P.C. Vol. IV, p. 50. His father, described by Raja Dhiraj Narain in one of his letters as "dear brother", (D.I.22c.) was certainly a very close associate and confidant of the Raja and his famous brother, Raja Ram Narain. Shuhrat speaks of his having been "plundered and oppressed twice by the ruler of Bengal" (D.I.51a). Elsewhere he writes of his having "retired to the cell of obscurity" after the confusions in the "affairs of my patrons, Maharajas Ram Narain and Dhiraj Narain", and "sealed his lips like a recluse for a period of 12 years, in accordance with the promises and pledges made etc." (D. I. 47a).

interesting informations about his association with some contemporary personages, including the English. The chief value of the manuscript lies in the short notes and numerous letters, private and official, addressed by Raja Dhiraj Narain to such historical personages as Nawab Siraj-ud-Dowla, Mir Jafar, Raja Shitab Rai,[1] Muhammad Raza Khan (Muzaffar Jung),[2] 'Maharaja' Nand Kumar,[3] Diwan Ram Charan,[4] 'Ruknud-Dowla General Carnac Bahadur',[5] 'Doctor Saheb' (Dr. Fullerton ?),[6] John Bristow,[7] 'Nawab Hushyar Jung' (George Vansittart),[8] Nawab Nasirud-Dowla Zubdatul Mulk (Lord Clive), Diwan Ganga Bishun,[9] etc., etc., (Imla 3b to 25a). There are also four *Arzdashts*, addressed to the Shahzada (later Emperor Shah Alam), on behalf of Raja Ram Narain, of which two[10] are important, in that they are charac-

[1] S. M.; K. T. (a nice summary of the achievements of this celebrated man on p. 202-07).

[2] "Muslim" Review, July-Sept. 1927.

[3] Famous for his trial and execution in 1189-1775. Served as the Foujdar of Hugli and was the all-powerful Diwan of Mir Jafar. Compassed destruction of Muslim administration, according to Macaulay. (F. S. P.)

[4] He was the agent of Raja Durlabh Ram (later Maharaja Mahindra) and the channel of communication between his master and the Bengal officials, both native and foreign. (C. P. C. I.)

[5] D.I.B.73.

[6] S. M.; Diary of the Three Surgeons at Patna.

[7] D. I. B. 53.

[8] A brother of Governor H. Vansittart, and a member of the Council.

[9] The cash-keeper and one of the confidants of Raja Ram Narain who was imprisoned by Mir Kasim on the charge of concealing his master's treasures. His house was also razed to the ground. (S.M.757).

[10] As regards the other two, they acknowledge the receipt of Khilat, consisting of 6 pieces of cloths with other presents,

teristic replies to the royal Shuqqas, one calling upon the Raja[1] "to hasten to Daudnagar with all the troops of Azimabad (Patna), together with the field pieces and other war ammunitions and gain the fortune of audience," and the other informing him of the death of Emperor Alamgir II, and his own coronation on the 2nd (Jamadi I, 1173), and ordering him to "beat the drum, make the proclamation and issue the coins of the year 1st from the Azimabad Mint" (Imla 1a to 3b).

As regards the other important contents of the manuscript, one may refer to the interesting copy of a letter, addressed by Mir Ashraff,[2] a Zamindar of Bihar, to the famous Raja Balwant Singh[3] of Benares wherein we read of the "treaties and documents" and come across the names of Dindayal Misra, Maharaja Nand Kumar, Mr. Stables,[4] Major Carnac, Captain Sletton (Swinton ?),[5] Major Chamkin[6] or Champion (Imla 24a). Mention may be made also of the copies of 9 shuqqas (or royal letters) which "His Majesty, the shadow of God wrote to Maharaja Shitab Ran Bahadur" wherein we get references to Lord Clive,

and later on, a royal 'Do Shala' (a kind of plaid made of two shawls sewn together) as a gift of His Majesty to the writer.

[1] Munna Lal infoims us about such a letter having been sent by the Shahzada during his advance towaıds Behar. See T.S.A. (O. P. L.).

[2] Some letters in C. P. C., Vol. I, will be found to be interesting in this connection.

[3] T.B.; T.T.; S.M. Ruled between 1739-1770.

[4] a, b, D.I.B. 399.

[5] Fakir Khairuddin also mentions such a name. T.T.486; I.N.

[6] D.I.B.78-79.

Captain Stables, Murlidhar,[1] Rai Kheyali Ram,[2] Nawab Munir-ud-Dowla,[3] Najmud-Dowla and Mohammad Yar Khan,[4] (Imla 57a-60a). The complaint against the gradual reduction of the usual *Nazar* of 1001 Gold Mohars on the occasions of the two I'ds, despite the undertaking given by such an "undoubtedly well-wishing, well-directed, and excellent servants" as the addressee and "Nawab Amirul-Mamalik Zubdatul-Mulk Nasirud-Dowla" Sabat Jung Lord Clive, and the dignified rejection of the paltry amount of 101 Gold Mohars, form an interesting reading. The manuscript contains also the copies of the following

[1] S.M.; C.P.C. Reinstated by M. Shitab Rai (K. T. 514).

[2] A dependant of Raja Shitab Rai (K. T.) and his agent in the Imperial Camp in 1764 (C.P.C.) Rai (later Raja) Kheyali Ram was, perhaps, privy to the game which, to quote himself, made Balwand Singh take no part in the battle (Buxar) in conformity with his engagements but remain on the other side of the river under the pretence of sickness (C.P.C.). He was not allowed to succeed Monirud-Dowla as 'Manager of His Majesty's business in Bengal, in 1769," and began to serve his old patron, Shitab Rai, Naib Nazim of Behar 1765-1772, "communicating all messages to Mr. Vansittart and reporting to the Maharaja (S. Ray) the state of business in hand, and assisting him in passing Sanads, Dastaks Parwanch etc." Indeed, as M. Kalyan Singh wrote to the Governor in 1775, "Raja Kheyali Ram used to perform the entire functions of the Maharaja (S. Rai) during his absence from the province" (C.P.C. T.D.) The Governor recommended twice, in 1773 and 1774, "the restoration of Kheyali Ram's Jagir in Allahabad which was an Altamgha yielding 10,000 per annum, and held by him for the last 10 years" (C.P.C.). For his subsequent career as Naib of Kalyan Singh, the Diwan of the Bihar, 1773-1781, see, K.T. or J. B.O.R.S.; S.M; and Hand's Behar Administration.

[3] The founder of Bhiknapahari family of Nawabs of Patna. Requires an independent treatment. S.M.; C.P.C.; T.M.; K. T.; M.N.

[4] We know about one, Mohammad Yar Beg Khan, a half brother of Alivardi (Mahabat Jung) who had held the foujdari of Hugli but the omission of 'Beg' creates a difficulty.

Firmans and Hasbul-Hukms ('documents issued agreeably to royal authority by the Wazir or other high officer of the government') :—(*i*) Copy of a firman[1] granted to Mir Jafar in 1757, conferring upon him the Governorship of Bengal and Orissa, together with the Faujdari and Deputy-Governorship of Bihar Subah......... on account of the death of Sirajud-Dowla......... with a Mansab of 4000 zat and 5550 sawars Do-aspa[2]......... and the title etc......... and 2 Karor and 72 lakhs Dam by way of INAM......... (*ii*) "Copy of Hasbul-Hukum...... of Nawab...... Amir-ul-Umra Khan Bahadur......... Mansoor Jang[3] in the name of Shuja-ud-Dowla Shujauddin Mohammad Yar Khan Bahadur Asad Jang,[4] the Nazim of Bengal" (*iii*) "Copy of the firman......... to Shujaul-Mulk, Husamud-Dowla Mohammad Alivardi Khan Bahadur Mahabat Jung,"[5] dated, 7th Jamadi II, year 1st of accession, i.e., 1161/1748 June (Imla 51-56).

Besides these, and perhaps, the most valuable document in the whole collection, which comes in the last, and covers the folios 61a to 70a, is the hitherto unpublished copy of the long letter which the famous Mir Mohammad Kasim Khan, the ex-Nawab of Bengal

[1] The date given, "14th Rabi II, year 4th" is obviously wrong for Siraj-ud-Dowla was murdered 5 months later.

[2] Lit. 'having two horses'—a special honour. Note the difference in the title in respect of Bengal and Bihar.

[3] He is the famous Samsa-mud-Dowla Khan Dauran, the premier noble of Mohammad Shah's court and the dominator of Delhi for about 7 years, 1732-1739.

[4] Son-in-law and successor of Murshid-Quli Khan and Governor of B.B.O. 1727-1739.

[5] Naib of Bihar 1733-1740 and Subadar of B.B. & Orissa 1740-1756.

and Bihar "addressed from Oudh to the Council at Calcutta......... in the 12th year[1] of his exile" from his "century-old home." It represents the last vain attempt made by Mir Qasim to explain and vindicate his position before those who did not or could not forget the wrongs done to their fellowmen. The limited space at the writer's disposal and the length of the letter do not permit a close translation, with critical notes thereon, which must be left over for a subsequent occasion. Only a few letters which occur in the beginning of the MS. and were addressed by Raja Dhiraj Narain to Siraj-ud-Dowla,[2] the Nawab of Bengal, during the absence of his brother from Patna and Bihar, need be considered here.

A. The following extracts throw some light upon the Purneah Expedition of Siraj-ud-Dowla against his first cousin, Shaukat Jung,[3] and the part played by the Nawab; Naibs of Patna.

(*i*) Acknowledges the Nawab's Parwanah saying that "Shaukat Jung, the Naib of Purneah, has, at the instigation of his imprudent counsellors,

[1] Mr. B. Banerji in his paper, entitled "The last days of Mir Qasim", and read at the Rangoon Session of the Historical Records Commission, in 1927, refers to "a very long letter" which "Hastings received from Qasim Ali on the 8th June 1776", "Neither the original Persian, nor the English translation" whereof "is available in the Persian Section of the Imperial Records Office." Perhaps the letter, discovered, in the present MS. is the same. A paper, based on this letter, has been accepted for the 15th Session of the I.H.R.C., to be held on the 16th and 17th December, 1938, at Poona.

[2] The name of the Nawab is not mentioned but the context clearly refers to him.

[3] S.M. He was the son of Saulat-Jung. The author of the Seyar was in his service and was, therefore, an eye-witness of the Purneah affairs.

deviated from the path of allegiance, and being puffed up with pride, has thrown aside the claims of kinship and fraternal relations, and, therefore, His Excellency has set out from Murshidabad with a view to teaching him a lesson and has also written a Parwanah, summoning Maharaja Ram Narain." Learns also that the writer "should, after the departure of the Maharaja, take due care, (of the subah), be vigilant and watchful, protect the fort, and keep the soldiery attached by paying off their salaries"........... "The Maharaja Saheb marched towards His Excellency on the 2nd instant with practically the whole force and artillery of Azimabad. His Excellency's devoted slave (the writer) is always alert in the fort of Azimabad with his 3000 horses (40) and 6000 foot and 50 Field pieces........." (Imla 7a).

(*ii*) "Feels honoured by the receipt of the beneficent Parwanah stating that the victorious army has arrived on the edge of Sheoganj and is about to cross the river Ganges; that Maharaja Mohan Lal[1] and other notable Chiefs have already gone across the river taking with them the Bengal artillery, and have established an entrenchment and encamped at the distance of one Manzil (stage) from the enemy; that Maharaja Ram Narain Bahadur arrived there at the head of 30,000 horse[2] and 50,000 foot, besides field

[1] The figures in this letter, taken with those in the following one, throw some light on the military resources of the then Bihar. The threat from the West (Mill. III) and the rebellions of turbulent Zamindars of Bihar may account for this large increase in the Bihar army.

[2] Note what the Patna Historian says "The force of Azimabad alone amounted to not less than the double of the forces at Purneah but which, at any rate, may have been a great deal

pieces, and was received in audience; and that some of the people,[1] who outwardly professed allegiance, but, at heart, wished for the prosperity of Shaukat Jung, have felt afflicted and ashamed............ With God's grace the victorious army must have crossed the river by now and an engagement might have taken place between Maharaja Mohan Lal Bahadur and the generals of the enemy......... Has been very much relieved to learn of the arrival of the Maharaja (Ram Narain) who is the hereditary slave[2] of His Excellency and one who has, from very olden times, eaten the salt of and been brought up at the expense of the Sarkar. Hopes that he would not desist from even laying down his life in trying to overthrow the enemy and destroying the hordes of his wicked people. Being fortified by the grace of God and desiring the good fortune of His Excellency, the devoted slave (the writer) is fully prepared for the safety and security of the fort......... and has already placed chowkis (military outposts) and kept guards at both the western and eastern passages so that not a single armed person can, without a Parwanah from this meanest of slaves, have access within the fort. Has also enjoined upon the officials of the Perganahs, on the other side of the river, to be very careful and cautious about the coming and going of the troops and not to allow a single person to march to the aid of Shaukat

more than equal". S.M., 528.

[1] Hill's Bengal, S.M.; M.N. etc.

[2] See below and also M.N. and S.M. 593.

Compare Gholam Hosain's version that "the Raja had been bred and brought up from his childhood (or boyhood ?) by Alivardi". S.M. 539.

Jung, nor to leave the least chance for any one of the Purneah army to come to this side.............." (Imla 7b).

(*iii*) "Has the honour of acknowledging the...... Parwanah which says that a severe engagement took place between the victorious army and Shaukat Jung; that the aforesaid (Nawab) was led by fate to come out of his army at the head of a handful of men[1] and move about as if he was in a state of being sacrificed ('Harkat-i-Mazbuhi') and he actually rolled down on earth, being shot by a gun; that victory fell to the lot of His Excellency and it must be announced here by beat of drum; that the arrival of the Maharaja Rai Narain infused fresh hopes[2] in the victorious army and proved reassuring to His Excellency also; and it is actually the care and exertion of the Maharaja which was primarily responsible for the victory...... The devoted slave, immediately on the receipt of the happy tidings, offered thousand and one thanks to the Real Giver of victories and ordered the drum to be struck...... The Maharaja is the hereditary slave of the Sarkar and is devoted heart and soul to His Excellency........." (Imla 9a).

(*iv*) "Acknowledges the receipt of the beneficent Parwanah saying that previously a Parwanah containing an account of the battle of Purneah and the death

[1] The description is in accord with the account given by the native historian of the time.

[2] Hill observes in this connection that "the malcontents hoped that Ram Narain would not come, but he obeyed the summons, and that the danger (of "Mir Jafar and other leaders of the Nawab's Army being about to declare in favour of Shaukat Jung") was nipped in the bud. Hill's 'Bengal' and "The Three Frenchmen".

of Shaukat Jung had been forwarded to this devoted slave; that the banners were marched to Murshidabad on the 5th of the month after arranging and regulating the affairs of that country; that Maharaja Ram Narain Bahadur was permitted at Rajmahal to proceed towards Azimabad; and that till the Maharaja arrived at Patna, this humble and devoted slave should take care of and continue to administer the affairs of this Subah......... A congratulatory Arzi, together with the packet of Nazrana (presents) which were sent through post must have reached His Excellency. As the proper[1] regulation, settlement and administration of many places in the subah (Bihar) is desired by His Excellency, the same would be done and seen to immediately after the arrival of the Maharaja at Azimabad. Till then, as desired by His Excellency, this devoted slave would never be off his guard as regards the necessity of vigilance and watchfulness." (Imla 10b).

B. The letters, translated below, are important in that they reveal further the fidelity of the Hindu officials of Bihar to Siraj-ud-Dowla and the extent of the confidence reposed by the latter in them. They also provide us with an additional proof of Raja Ram Narain's frequent absence from Patna, especially his preoccupation with the affairs of[2] Mai and Sadar

[1] The expression is significant showing the solicitude of the Nawab for good government.

[2] It is interesting to note in this connection what Broome writes about Major Coote's march to Bihar in July, 1757, "He received letters from Raja Ram Narain, the Governor of Bihar, apologizing for the escape of the French party under Monsieur Law which he attributed partly to his having himself been absent from Patna for some time, engaged in an expedition

in Gaya district at a time when troubles, quite unknown to him, were brewing for his patron's beloved grandson in Bengal. The fact that Dhiraj Narain was doing the duties of his brother at the metropolis of Bihar, during this time, and especially on the occasion of Law's arrival at Patna, takes away much from the charge levelled by the author of Tarikh-i-Muzaffari against Raja Ram Narain that the latter, "seeing the sun of Siraj-ud-Dowla on the descent, deliberately neglected payment of the allotted amount and gave it to M. Law when it was too late"[1] (TM 332).

(*i*) "Acknowledges the beneficent Parwanah saying that Hakim Beg Khan[2] and his sons, having incurred the displeasure of His Excellency, were enchained and fettered, and have been sent, under the custody of the Jemadars (Police officers), to Azimabad; that a Parwanah concerning this affair has been forwarded to Maharaja Ram Narain but as the latter is at present in the country of Mai, this devoted slave, (the

against the petty Rajahs of Moy and Sadar, whose districts lay about 30 miles south-east of Patna."

A more direct, definite, and reliable evidence is available in the two letters of the Raja, available in Dastur-ul-Insha, wherein we read of the writer's troubles and engagements in the "Districts of Mai for the last 4 months" i.e., Jamadi I to the end of Ramzan, year 4th of accession, March-June, 1757. (28b, 36 Insha).

[1] Gholam Husain's remark about "the slowness which is now-a-days the fashion or etiquette with the people of Hindustan" appears to be much near the truth (S.M.640).

[2] We read in Seyar how Ram Narain tried to conciliate Mir Jafar by immediately releasing Mirza Gholam Ali Beg of Arwal, who had been of old a friend of the new Nawab (S.M. 642). This is confirmed by a letter of the Raja ordering his brother to "release Gholam Ali Beg and Mirza Hakim Beg Khan and offer them apologies through Shaikh Mohammad Afāq" (Insha, 40b).

writer), should take charge of the captives and keep them confined in the Haveli of the late Haji Saheb[1]... The said Khan and his sons arrived here, at Azimabad, today, the 7th of the current month, under the escort of the Jemadars. They have been placed in the Haveli, as directed, and reliable commanders and gunners have been appointed to keep guard over them. The deputed Jemadars are being sent back with a formal acknowledgment of their arrival. The papers containing an estimate of the daily expenses of these people, prepared under the advice of Shaikh Mohammad[2] Afaq and Khaja Fazal Ali, Daroga, is enclosed herein. Hopes to get it back after it has been honoured by His Excellency's signature." (Imla 5 b).

(*ii*) "Honoured by the receipt of the beneficent Parwanah which says that Gholam Ali Khan, the eldest son of Hakim Beg Khan, had stayed away from the path of allegiance, and was imbued with futile ideas and evil designs; consequently His Excellency, having dismissed him and paid off the arrears of his salary and those of his regiment, ordered him to leave for the west; that as soon as the above-mentioned person arrives at Azimabad, he should be sent for, put in chains, and kept confined with that of his father,

[1] This was Haji Ahmad, the notorious brother of Alivardi, and the paternal grandfather of Siraj-ud-Dowla. It was in his Haveli that the massacre of the English prisoners was perpetrated by 'Samru'. The Patna City Hospital and the famous cemetery of the English stand on its site.

[2] A confidant of Raja Ram Narain and the Kotwal of Patna. He was an inhabitant of Hajipoor. There are some letters in Dastur-ul-Insha mentioning him and his doings. M. Kalyan Singh writes that his father, M. Shitab Rai, on his elevation to the Niabat and Diwani of Patna, in 1765, appointed Mohammad Afaq again to his old post of the Kotwalship of Patna (K.T.).

Hakim Beg Khan............ The said Khan arrived here, at Azimabad, today, the 3rd instant, and this devoted servant immediately imprisoned him with his father, as directed." (Imla 6b).

(*iii*) "Acknowledges the......... Parwanah which says that Parganah Manpur (Gaya dist.) and the Mahals which formed the Jagir of Hakim Beg Khan and his sons have been confiscated and that immediately on the receipt of the Parwanah this devoted slave (writer) should send collector and agents to the said Mahal and set apart the money realised therefrom from the regular collections of the Subah......... Persons have been appointed to take charge of the said Perganah and the money collected would be kept apart, as directed." (Imla 6b).

(*iv*) "Has the honour of acknowledging the receipt of the Parwanah which says that His Excellency has dismissed Mons. Lass[1] (Mons. Law) towards Azimabad; that this devoted slave should take all possible care for his comfort; that whenever he wends his way to the west, he should be supplied, on demand, with everything necessary for the journey .... Mon. Lass (Law) arrived today, the 1st of Safar (?)[2] at Azimabad and came to see the writer and said that he would stay here for a week and then proceed further. At the time of his departure towards the west, everything that he wants would be arranged for and delivered to him." (Imla 7a).

[1] S.M.; T.M.; M.N.; Hill's Bengal I-III; The Three Frenchmen.

[2] This is obviously wrong, for, Law arrived at Patna in April which corresponds with Ramzan. It is difficult to account for the mistake.

(*v*) "...........Has already acquainted His Excellency with the arrival of the Frenchmen Mons. Lass (Law) and also of his coming to see this faithful and devoted slave........... The said gentleman declares in a spiritless manner ("Bedilana" or despondent mood !) that now he cannot stay in this place for even an hour and that he should be supplied with certain articles—a list whereof is enclosed herein—so that he might set out till Monday. Has the honour to submit that orders had been issued by His Excellency before this that this devoted slave (the writer) should furnish him (Law) with boats, travelling expenses, and one or two thousand musketeers.[1] Now the said gentleman demands a sum of Rs. 30,000 in cash, 50 maunds of lead and powder and 400 to 500 cannon-balls, besides 25 Manzils (?) of Pateela (?)[2] boats and other necessary accompaniments. Whatever is agreeable in this matter (will be carried out)......" (Imla 7b).

[1] Law's Diary (in Hill's 'Three Frenchmen') and Hill's Bengal in 1756-57 form interesting reading in connection with this affair. A letter of Siraj, intercepted by Clive, refers to Rs. 10,000 which he granted to Law. The details, found in the present letters, are quite new things.

[2] The original expression is as follows:—

"Sawai Bist O Pang Manzil Kasti Pateela Waghaira."

Among the type of boats, then in use, we find mention in M.N. of the Vessels called Pateela.

Abbreviations

D. Imla—Dastur-ul-Imla
D. I.—Dastur-ul-Insha
C.P.C.—Calendar of Persian Correspondence
S.M.—Seyar-ul-Mutakharin. Persian Text
T.M.—Tarikh-i-Muzaffari (O.P.L.)
K.T.—Khulasat-ut-Tawarikh (O.P.L.)
T.S.A.—Tarikh-i-Shah Alam (O.P.L.)
M.N.—Muzaffar-Nama (O.P.L.)
Hand's—Early English Administration of Bihar, 1781-85
F.S.P.—Forrests' Sate Papers
D.I.B.—Dictionary of Indian Biography by Buckland
Hill's—Bengal, 1756-57. Vol. I-III
Hill's—Three Frenchmen in Bengal
J.B.O.R.S.—Journal of Bihar & Orissa Research Society, 1919-20
Mill—History of India, Vol. III

HISTORY OF IBRĀHIM 'ADIL SHĀH OF BIJAPUR

(From *Fatuhāt-i-'Adil Shāhi*)

By K. K. Basu, M. A.

INTRODUCTION BY THE TRANSLATOR

Among the original sources of knowledge relating to the 'Adil Shāhi dynasty of Bijapur, the *Fatuhāt-i-'Adil Shāhi*, or the *Tārikh-i-Fuzuni* as it is otherwise called, has got a special merit of its own.

History of Fuzuni, author of the Fatuhāt

Fuzuni Astarabādi, its author, gives the following incidents of his life in the epilogue of his composition. Having performed his pilgrimage to Mecca, he was prevented from returning to his native country by the unsafe state of the roads, and consequently, he set out for India and landed after a disastrous voyage in the Coast of Malabar. He then repaired to Bijapur, where he was generously received by Mirza Muḥammad Amin or Nawab Mustafa Khān, the minister of Muḥammad Adil Shāh of Bijapur and by him presented to the Sultan.

Date of composition and Character of the Fatuhāt

It was at the instance of the Nawab that the author took up the pen to commemorate in glowing

and clear terms the reigns of the 'Adil Shāhi rulers. This work, composed about 1640-43 A.D. consists of six chapters in all—the first four dealing with Yusuf 'Adil, Ismail 'Adil, Ibrāhim 'Adil and Ali 'Adil, the fifth featuring Ibrāhim 'Adil and the leading incidents of his reign, and the concluding chapter delineating the reign of Muḥammad 'Adil. The last two chapters are more comprehensive in their treatment than the preceding ones, and make together about two-thirds of the entire volume.

Regarding the pedigree of Yusuf, the progenitor of the 'Adil Shahis, Fuzuni places upon record an imaginative and capricious account which he claims to have derived from trustworthy sources. In his opinion, Yusuf was the younger son of Sultan Sulaiman the Great of Turkey; on the accession of Selim II (the elder brother of Yusuf) to the throne, the latter was clandestinely taken out of the palace and entrusted to the care of a well-to-do merchant named Khwajah Mahmud. The said trader carried him off to his own native place Sāwāh, and subsequently to Bidar.

Critical estimate of the Fatuhāt

Lacking in critical insight and acumen and disregardful of scientific delineation, Fuzuni Astarabadi has indulged in repetitions of facts, fulsome adulation, disagreeable literary innuendoes and abhorrent perorations. Though wanting in freshness and simplicity and saturated with nauseous verbosity, his style is ornate and florid, and it is characterized by elegance and grace and scattered

with flowers of rhetoric.

Importance of the Fatuhāt

The first four sections of the book dealing with the initial stages and final consummation of 'Adil Shahi greatness are compilations from earlier authors and thus they lose their significance by not being original. The events narrated in the last two sections of the work took place within the lifetime of Fuzuni and hence they carry substantial evidence behind them.

The full and complete manuscript copy of the Fatuhat-i-Adil Shahi is known to exist in the British Museum Library and it is, so far known, the only copy that is at present extant. It carries the seal of Azim-ud-daulah Walajah, and the fly-leaf attached to the work carries the following impression—"From the Nawab of Carnatic to John Macdonald Kinneir." Sir Jadunath Sarkar has secured a rotograph copy of the *Fatuhat* from the British Museum. His monograph on Malik Amber, published in *The Indian Historical Quarterly* for Sep. 1933 is a translation of the relevant portions of the *Fatuhat*, and it is the first attempt so far made to utilize this original source of Bijapur history.

The writer of these pages is greatly indebted to Sir Jadunath for his having lent him the use of the transcript of the rotograph. In rendering the Persian text into English, the writer has tried to make it literal so far as the English synonyms and figures of speech and the English idioms and phrases could permit it. Again, these pages furnish the reader

with a condensed translation of one episode of the reign of Ibrahim Adil II; the rhetorical paddings and the verses in the Persian text have been here omitted and the omitted portions have been marked with asterisks.

TRANSLATION OF THE TEXT

Accession of Ibrahim II to the throne

The new King (Ibrāhim II) who bore resemblance to Jamshed[1] in magnificence** notwithstanding his tender age, for he was still under ten years, was quick-witted like a youth of twenty and honest as day-light. The date of his coronation is thus given.

VERSE

Its date

If the name of 'Ali (father of Ibrāhim II) ceases to exist in the universe,
The name of Ibrāhim will ever remain under the Sun ![2]

Condition of the country and the people after the accession

**Prosperity and affluence were pinioned to the royal seat. The king granted audience to the nobility and threw open the door of the royal treasury.

[1] Jam or Jamshed was a legendary king of Persia of the Pishdadian dynasty. He has been attributed with many mythical stories.

[2] The oriental poets or historians adopt the method of writing the date of important events connected with the reign of the emperor arranged in a phrase or verse. The second line of the verse gives, according to the *Abjad* system of reckoning, 979 H or 1571 A. D. as the date of Ibrāhim's coronation.

To the experienced and eminent generalissimos he presented the best robes of honour. The distressed and the afflicted were made cheerful and happy. The exchequer was filled up with abundant cash. In keeping with the royal usage he made a public announcement that repose and ease would be conferred on the subjects.** The stars of victory and triumph were on the ascendant, so that, in whatever direction did they move, the king, the friend of Fortune, played the deuce with the enemies.**

High-handedness of Kamil Khan

Afzal Khan and Kamil Khan** were placed at the helm of state affairs. Soon, Kamil Khan began acting the *grand seigneur*; his absolute domination over the administration got ahead. He became the master of the situation. Matters came to such a head that, the royal fisc was laid before his eyes, and he transferred to his own chest whatever sums he required from the treasury. No one could raise his voice against Kamil. Whenever the Stewards took stock of the bursary, they put upon record whatever sums the Khan took away. For this, Kamil kept his distance from them. "These wretched people," he would complain, "have a bone to pick with. No doubt, of the amount present in the coffer a portion belong to the officials. But as great folks come to me for paying their respects, and it is becoming that I ought to bestow proper gifts on them, none should grudge me the sums that I remove from the royal coffer." Again, the almoners were often vilified in their absence by Kamil. "Tut,"

he would exclaim in utter disgust, "of what avail are all these entries in the cash ledger!"

In fact, Kamil Khan spared no pains to carry off enormous cash and valuables, such as, jewels and ornaments from the Imperial depository. Further, the mischievous traitor became so saucy that he cast concupiscent looks at the female slaves of the royal harem, and harboured evil designs. He assigned monthly and daily wages on the attendants of the zenana, and fixed monthly allowances for the inmates of the seraglio. It so came about, that the stipends were put into the purse-strings with the names of the stipendiaries attached to each. The suscipients were required to see the Khan, so that, he could glance upon and have some knowledge of them and personally give away the subsidies ; he would, besides, ween the respective merits of the recipients and find out if the donations were in proportion to their merits or claims. Thus the fills full of gold and other valuables were placed before him everyday, and Kamil held the *porte-monnie* .in his own hands and personally rewarded each of the ladies of the harem.

The females of the harem entertain disgust at Kamil's conduct

In consequence, the pure-souled inmates of the royal zenana foamed with rage and felt the ground sliding from them. Malik Dastur, a certain Abyssinnian slave and the solitary figure in the Imperial staff, rode out the storm.** He entertained an aversion for the humiliating treatment that was offered to the ladies of the royal household. He strained

his throat, and put up a request to Kamil imploring him to mend his ways, but all to no purpose. The latter would gain upon the harem off and on, hold parley with some of the royal females and reward them with gold. In fine, he picked out twenty females, who were nearest to his heart, and accommodated them in a reserved and separate block, and conferred villages on them.

Chand Bibi molested

His precocity went to such a length that, one night, he caused Chand Bibi Sultan to be molested by the female slaves of the seraglio. On another occasion, he ordered her to leave the palace and proceed to her ancestral home. When she made a protest, Kamil began oppressing and using indecent language towards her. "How dare you," he thundered, "coerce me in the name of your brother Murtaza Khān? You shall get such a shoe-beating that your teeth will give way!"

At last, the men of rank took exception to the unseemly conduct of Kamil. Afzal Khan offered him counsel, but it was of no avail. At length, Chand Bibi Sultan, the daughter of Hussain Nizām Shāh Qadri, despatched some cotton and a spinning-wheel to Haji Muhammad Kishwar Khan, the son of late Kishwar Khan. "Evil has befallen us now," her message ran, "If you possess a grain of self-respect, you should consider the humiliation of your near relation as your own. Lo and behold! I have been put into a sea of troubles by the arrogant Kamil. Blow his brains out! the rank and dignity that he

now possesses was in fact once enjoyed by your father, and you being the rightful heir should receive it. Keep up the dust; some of the well-wishers of the royal family will be at your side. If not, put your hand to the cotton and the *charkha*!" Likewise did Chand Bibi fire the blood of the other peers, who made a bid for shedding the blood of the tyrant.

Misconduct of Kamil

Kamil was let into the secret, but as he was puffed up and self-satisfied, he remained off his guard and considered the affair as not worth a straw. He conceived that he had the ball at his feet and the dust of ruin would never touch the skirts of his fortune. At any rate, he conveyed his children to the castle and made it his own habitation. The convivial gatherings were packed with the female folk of the royal harem, the Dowager Queen and the princesses. At his orders the Bursar placed the hanaper at his disposal. Kamil rewarded his intimates as he liked, entered the strong-room every now and then and took out the ornaments set with jewels for presenting them to his near relatives. At times, he took his seat in the Exchequer and breathed flippant words. "Behold!" he would blurt out, "How the people pour forth their invectives: they want to browbeat and terrorise me. How odd, they take me for a child. Can any one doubt my claim to the throne as the successor of Ibrahim?"

Many a time and oft, informations reached Kamil that the barons had set their wits to work against

his interest. Afzal Khan, the Keeper of the Seals, admonished him, but he paid no heed to his advice and continued to paddle his own canoe. The peerage set their face against him. In fact, Kamil behaved like a phrenetic.

Kamil exercises regency for four months

Notwithstanding the warning made by his well-wishers that the enemies were at large, Kamil let the grass grow under his feet. At last, on Friday, 4th Jamadi-ul-awwal, 989 H (1591 A.D.), when he had carried on the duties of the Regency for four months and two days only, Kamil brought Ibrahim out of the palace, and kept him engaged in witnessing animal-combats.** The Regent gave expressions of feelings of merriment. "Your friends," warned the friends, "are hanging about : be on your guard !" Upon this, Kamil became dum-founded.

His enemies surprise him

One by one, the enemies arrived at the fort and hid themselves in holes and corners. Kamil led the emperor inside the fort, and posted himself at the gate. Lur Khan, the head chamberlain, offered stubborn resistance to the enemies in their attempt to find access into the fort. He was smitten by the sword ; a slave and an old attendant were run down ; the rest made a stampede.

Flight of Kamil

At the discomfiture of the party, Kamil stole out of the palace by the top-gate.** Having fastened a silken chord to the parapet wall he made his

descent, but was stuck to an adhesive mud below.** An Abyssinnian slave had secured a horse for Kamil, and the Regent galloped off to Gulburgah, with the object of securing the help of its ruler in the task of taking revenge on his enemies.

Meanwhile, Haji Muhammad Khan bin Kishwar Khan Lari reached the palace with a big force and made an exhaustive search for the fugitive. He then removed the emperor from the seraglio, conducted him to the apex of the palace-dome and exposed him to public view. Thus, when the public obtained deliverance from the high-handedness of Kamil, they offered their thanksgiving to God.

Kamil is beheaded

Subsequently, Haji Muhammad despatched an army in pursuit of Kamil. When the Imperialists overtook him, Kamil wheeled round and showed a bold front. Sher Bachcha, a young warrior, attacked him from the rear, brought him down the horse and beheaded him.

Discussion about the regency

There were four persons who now laid claims to the office of the Regency, *viz.*, Haji Muhammad Kishwar Khan, Murtaza Khan Anju, Shah Qasim, brother of Murtaza Khan and Ghalib Khan, the head-chamberlain. These officials were closeted together for four days and nights, and they discussed over the portfolios.

The nobles fall out

At last, the meeting ended in an open hostility.

Afzal Khan disagreed with his confreres and washed his hands of the whole business. Afzal, Murtaza and Qasim all worked at cross-purposes.

Meeting between Kishwar and Afzal—formation of a pact

With nightfall when everyone had retired, Kishwar met Afzal in his bed-chamber. "For mercy's sake," the former solicited, "I have been put to my wits end. If you don't bestow your thought to my suit, blood is sure to be spilt on the morrow. I am cut to the heart. Those who had been my nearest friends have now turned out to be my enemies." Kishwar went on groaning in this strain for some time and called for Afzal's instruction and advice.

"It is apparent," the latter said in reply, "how I labour under afflictions. I have been afflicted with a serious ailment, and I suffer from a shooting pain all over my body. I cannot move about." "Moreover," he at last concluded, "I do not know my own mind even; whatever I would say may not fall in with the views of others."

"Be reasonable," Kishwar implored again, "Why should you let the human blood shed for nothing! Please, feel for the people."

Thus Kishwar's supplication exceeded all moderation.

"Don't be too hard upon me," replied Afzal, "Let me reflect and cogitate. I shall tell you afterwards what has got to be done."

Kishwar protested, "I have no moment to lose.

Being panic-stricken, I have burst in upon your bed-chamber. God forbid, I may come to grief this night, and my enemies may allow me no quarter. You are my teacher and I, your disciple. Bethink yourself how we are bound to each other by closer ties. If you refuse your help, I shall, I am afraid, cast aside our mutual relation."

"I may very easily be set aside," replied Afzal with great mortification, "If you think that my existence is prejudicial to the interest of the State bid me farewell!"

At these words the countenance of Kishwar brightened up. He touched the feet of his tutor with all respect and was begone.

Next day, Kishwar met Ghalib Khan, the chief *Sar-i-naubat.*

"What's your idea?" the former enquired of the latter, and added, "Be as good as your promise."

Imprisonment and ostracism of hostile nobles

Ghalib Khan, Murtaza Khan Anju and his brothers were led out of the assembly hall and taken to a separate room. Shāh Qasim, likewise, was escorted to a different place. After a couple of days or so, all the aforesaid nobles were cast into prison. Ma'atbar Khan, a noble of Turkish descent, and his sons were ostracised. Ma'atbar then found his way to the court of Emperor Akbar.

Kishwar and his near relations retired to a secluded nook and sent for Afzal.

A discussion between Kishwar and Afzal

"Oh, my worthy Sir," Kishwar addressed him, "the traitors are out for putting the king and the Dowager Queen on a ship and sending them out to Mecca, the great seat of pilgrimage. They intend clapping up Fateh-ul-lah in the fort. They keep a sharp look-out on you as well and aim at putting out your eyes and calling to account your transactions in revenue matters. They cherish the idea of placing the brother of Ismail 'Adil on the throne of Bijapur. This nominee of theirs was born and bred up for sometime in a mountainous island, and is at present residing at Bijapur. These mischief-makers further desire to confer the Peshwaship on Murtaza Khan Anju, and the *vizirate* on me and Shah Qasim. The other portfolios they would like to bestow on the other magnates in keeping with their experience in matters of administration. With regard to Ibrāhim, who had been repeatedly appointed heir-apparent by late 'Ali Adil Shah, these miscreants harbour evil designs; they want to throw him overboard."

"What's the palladium," Kishwar at last enquired of Afzal, "if the other peers and well-wishers of State lend their helping hand to the conspirators? It is not unlikely that the rogues would, in a short time, send me after Kamil Khan. It is, therefore, just the moment when you should take upon your shoulders the burden of administration, and put an end to the tumult and confusion that has arisen out of the malevolence of the enemies. The arch-traitors who have assumed sovereign authority are inimical to

the interests of the imperial line. At present, they aim at territorial conquest, and being goaded by avarice they have put the royal house in trouble and raised disturbance in the frontiers. In all likelihood they might be thrown off their balance, and their attempt come to nothing."

"I am, at present," answered Afzal, "indisposed and totally broken down. I should retire to some solitary place and minister to my sufferings. But whatever you do or think you have my fullest sympathy."

Kishwar replied in protest, "It is inadvisable that you should throw up the cards and consign me to the hands of the enemies. Pray, brighten up the state of affairs and don't leave me in the lurch***."

Kishwar undertakes regency: its consequences

Finding that Kishwar had exceeded all moderation** Afzal sobered down.** He embraced Kishwar and set himself to work. Under his management the administration became efficient. Those who had brought about the extermination of Kamil were rewarded with presents and higher dignity.

Bijapur attacked by Ahmadnagar and Golconda

Meanwhile, information reached the court that Nizam Shah, Qutb Shah and the infidels of Vijayanagar having raised up their armies had marched upon Bijapur.** Salabat Khan, the *Peshwa* of Nizam Shāh (of Ahmadnagar) marched against Sholapur: Bihzad-ul-Mulk, the circassian slave of Nizam Shāh,

was placed at the head of the army.** With 20,000 cavalry Mir Murtaza Meshedi or Beg Pari, the Amir of Berar joined Bihzad.

Defeat of Golconda forces

(On the advent of the confederate forces) Kishwar Khan appointed Afzal Khan Shirazi, as the Commander of the Bijapuri forces.** With a vast army consisting of brave warriors and experienced officers, Afzal marched against Qutbul Mulk's forces. At first, the Qutb Shahi forces displayed bravery and valour. Afzal (on the other hand) remained firm as a rock and instilled courage into his soldiery. At last, the forces of Qutb Shah being unable to withstand the attack of their adversaries made a stampede, and the victorious Bijapuri forces laid their hands on a huge booty consisting of several horses, elephants, diamonds, gold and other precious articles.**

Kishwar's vanity

On account of this victory Kishwar Khan held his head high and became vain-glorious.

Bijapur's war with Ahmadnagar

He (now) sent orders to his army to launch out against the forces of Nizam Shah.** The buoyant and propitious Bijapuri army pitched their camps near the fort of Shahdurg. **The garrison in the fort bent before the storm.**

Defeat of Ahmadnagar

The two forces now drew up their forces in battle order **and opened fire.** At this moment, Afzal

addressed Ikhlas Khan, Hamid Khan and Dilawar Khan. "I shall," he said, "attack the opponents on their right wing, and you all should run a tilt on their left."* At length, the forces of Nizam Shah met with their defeat and left the battle-field in all haste. Bihzad-ul Mulk made his escape and thanked his own stars for it.**

(Later) The Bijapuris scored a second advantage over their enemies. The Bijapur General despatched to his Sultan a letter announcing the victory that he had obtained and sent with it the spoils of war secured from the Nizāmshāhis.

These successes turned the head of Kishwar. The things that make one conceited and pert, Kishwar was possessed of. **He became haughty and supercilious.

Miscellaneous Articles

DARIYĀ SĀHAB OF BIHAR AND HIS WORKS

By DHARMENDRA BRAHMACHARI SASTRI

Introduction

The following account of Dariyā Sāhab or Dariyā Śāh of Bihar (as distinct from Dariyā Śāh of Marwar) is based on the following main sources:

(*i*) An account of the District of Shahabad in 1809-10 by Francis Buchanan (B. & O. R. S.)—pp. 220-223.

(*ii*) Introduction to 'Dariyā-sāgara' printed and published by the Belvedere Steam Printing Works, Allahabad, in 1917 A.D.

(*iii*) Introduction to 'Jñāna-dīpaka' published by Mahant Chaturi Das and printed at the Belvedere Press in 1936 A.D.

(*iv*) The MSS., numbering more than 40, in possession of the writer of the article.

Very little is known regarding Dariyā Sāhab in the histories of Hindi Literature written so far—(even the latest history of Hindi Literature written by Prof. Ramkumar Varma of Allahabad University makes but a passing reference to him),—the main reason being that there has never been in Bihar any serious attempt at a search for MSS. in Hindi in the manner of the Nagari Pracharini Sabha,

Benares, nor has there been any writer of Hindi Literary History with special reference to Bihar. Added to this is the mystical veneration with which the writings of the saint are regarded by the followers who would resent the slightest tampering with the words of the Master, and, who would not, consequently, suffer the MSS. either to pass on to the hands of a heretic or to undergo any possible distortion in passing through the press. Many of the MSS. in my possession contain at the end some such passage as "No one except a Dariyāpanthī sādhu or his follower is entitled to possess this book with impunity from sin," delivered on oath in the name of a Hindu or Muslim god.

My attention to Dariyā Sāhab and his works was first drawn when I visited the Mannoo Lall Library at Gaya. The proprietor, Shri Surya Prasad Mahajan, was kind to place before me the valuable MSS. in the library for an examination and even to suggest to me, by the way, that the works of Dariyā Sāh might prove useful for a research student of Hindi. There were, however, only five MSS. in that library. I began a systematic search for his other works, with the result that, partly through the generosity of Mahant Nathuni Das of village Sisain in Saran, and mostly through that of Mahant Chaturi Das of Shahabad, who is also responsible for the publication of 'Jñāna-dīpaka,' the most important treatise of the sect, I have found most of the works of Dariyā Sāhab. A list of MSS. in my possession, with a record of the date of the copy and source, is given in the following table :

Serial No.	Name of the Book (in correct form)	Sources with Dates as Mentioned			No. of MSS. of each Book
		S.E.	C.E.	G.E.	
1	Jñāna-dīpaka	1266 F.	(a) 1909 V. (b) 1913 V. / 1263 F.	..	3
2	Dariyā-sāgara	1266 F.	(a)1909V.(?) (b)1279F.	..	3
3	Bhakti-hetu	1266 F.	(a)1248F. / 1897V. (b)1965V. / 1316F. (c)1909V. (d)1912V.(?)	..	5
4	Jñāna-svarōdaya	1266 F.	1851V.	..	2
5	Prém-mūla	1266 F.	(a)1248F. / 1897V. (b)1909V. (c)1913V. (d)1279F.	..	5
6	Brahma-vivéka	1266 F.	1913V.	..	2
7	Amara-sāra	1267 F.	(a)1909V. (b)1912V.	1900V. / 1251F.	4
8	Nirbhaya-jñāna	1952 V.	..	..	1
9	Jñāna-ratna	..	(a)1897V. / 1248F. (b)1909V.	1834V.	3

Serial No.	Name of the Book (in correct form)	Sources with Dates as Mentioned			No. of MSS. of each Book
		S.E.	C.E.	G.E.	
10	Sahasrānī	..	..	1870V.	1
11	Jñāna-mūla	..	1864V.	1899V. / 1250F.	2
12	Vivéka-sāgara	..	(a)1909V.(?) (b)1279F.	..	2
13	Śabda or Bījaka	..	(a)1937V. / 1287F. (b)1955V. / 1305F. (c)1851V.(?) (d)1864V. (e)1875V.	..	5
14	Dariyā-nāmā (in Persian)	..	Date not discovered	..	1
15	Agra-jñāna	..	1864V.	..	1
16	Mūrti-ukhāḍa	..	1870V.	..	1
				TOTAL ..	41

N.B.— I. Abbreviations :

S.E.=Sisain Edition (i.e. procured from Sisain Matha)

C.E.=Chaturi Edition (i.e. procured from Mahant Chaturi Das)

G.E.=Gaya Edition (i.e. procured from Gaya Mannoo Lall Library).

F.=Fasli Era.

V.=Vikrama Era.

II. Some of the MSS. are not complete.

III. Almost all are written in Kaithi Devanagari Script.

IV. All are poems, i.e., written in verses.

A comparison of the foregoing list of books with that of Buchanan shows that there is a discrepancy. Buchanan's list contains the names (in slightly incorrect forms, the inaccuracies in most cases being due to errors in reading or writing of 'g' in place of 'y', e.g., 'gngan' instead of 'gnyan,') of nos. 1, 2, 3, 5, 6, 7, 9, 11, 12 and 15 given in the list above *plus* the following :

(*a*) Brahma-caitanya.
(*b*) Alif-nāmā.
(*c*) Gōṣṭhī (Rameśvara-gōṣṭhī ?).
(*d*) Jñāna-gōṣṭhī.
(*e*) Bait-nāmā.
(*f*) Garbha-caitanya (Garbha-cetāvana).
(*g*) Arīl.
(*h*) Yajña-samādhi.

The list of MSS. in my possession, however, shows the following works not included by Buchanan :—

Jñāna-svarōdaya	(no. 4)
Amarasāra	(no. 7)
Nirbhaya-jñāna	(no. 8)
Sahasrānī	(no. 10)
Śabda	(no. 13)
Dariyā-nāmā	(no. 14)
Mūrti-ukhāḍa	(no. 16)

Out of these no. 13 is a collection which includes (*b*), (*c*), (*e*), (*f*) and (*g*) of Buchanan's list as mentioned above. As to (*a*) and (*h*), I am very doubtful if they are at all the names of works, while (*d*) appears to

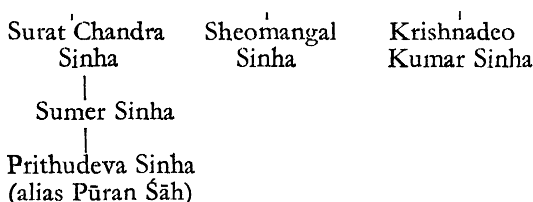
be a correct form of Gaṇeśagōṣṭhī which, along with Pārasa-ratna, Jñāna-cumbaka-sāra and Kālacaritra, is mentioned by Mahant Chaturi Das, but which I have not been able as yet to procure. If these four are added to the list of 16, the number comes up to 20. The inaccuracies in Buchanan's list may be easily explained by the facts that he recorded the names as repeated to him, that though the priests "made no scruples in showing the books" yet they "did not consider it decorous to sell any of the books," and that the Pandit (employed by him), however, "failed in attempting to procure any of these works." There is much scope for investigation in this direction; but this much is certain that Dariyā Sāhab wrote at least 19 books, because in 'Jñāna-svarōdaya' he writes that he set himself to its composition after he had completed 18 works :

ग्रंथ अष्टदस कहा बखानी ।
तब सरोद कहँ दिल अनुमानी ॥

Biographical Sketch : Parentage

Buchanan does not mention anything except that Dariyā Sāh was a Muhammedan tailor. Pandit Sudhakar Dvivedi has written that Dariyā Sāh was born from a Muslim mother, daughter of the tailoress of the favourite queen of Aurangzeb. His father, Pūran Sāh, had married her under compulsion as a second wife for the sake of saving his brother from gallows. Mahant Chaturi Das has supplied a detailed lineage which may be represented in the following way :

Ranjit Narain Sinha

Dariyā Bastī Dal Faakkaḍ Ujiyār Buddhimatī (sister)

Thus Pūran Śāh was the Muslim name of Prithudeva Sinha after his conversion to Islam. This Pūran Śāh settled in Dharkandha, about fourteen miles from Dumraon (Shahabad) in his mother-in-law's house at the instance of a friend of his, named Prabodh Narayan Sinha. Ranjit Narain Sinha, from whom the line is traced, belonged to a Kshatriya family of princes who were originally inhabitants of Ujjain but had subsequently migrated to Jagdishpur (Shahabad) where they ruled. The Dumraon Raj family, according to some, is just a ramification of the migrated Ujjain Kshatriyas. All these details, however, are based on mere tradition, and lack authoritative and documentary confirmation.

Date

The colophon, as occurring in the printed Jñānadīpaka reproduced from a MS. stated to be scribed by Dal Dās in Saṁvat 1727 on Friday, the 30th day of Agrahāyaṇa, contains eleven verses which give the following information :

(*i*) Dariyā Das was born on the full moon day

of Kārtika in Saṁvat 1691.

(*ii*) He died on the 4th day of the bright half of Bhādra in Saṁvat 1837.

(*iii*) He installed Gunā Dās as Mahant in 1836 Saṁvat.

(*iv*) His wife was Rāyamatī and (spiritual) son, Ṭék Dās.

(*v*) Fakīr Dās and Bastī Dās—all these were his brothers.

(*vi*) Keval Dās, Khaḍag Dās, Murlī Dās and Dal Dās were his favourite disciples.

If the said dates of birth and death were accepted, Dariyā Sāhab should be supposed to have lived for 146 years (1837 minus 1691 = 146). In 'Dariyā-sāgara' (Belvedere Press), the editor remarks, however, that it is a well-grounded tradition amongst the Dariyā panthīs (followers of the sect) that Dariyā Sāhab lived to the age of 106. Thus he arrives at 1731 as the date of his birth. There are reasons to be inclined in favour of this supposition on a purely metrical ground too, because the verse concerned runs as follows :

सम्बत सोलह सौ इक्कानबे, कातिक पूरन जान ।
मातु गर्भ ते प्रगट भए, रहे दो घरी आन ।।

Here the first foot of the first line is evidently a misfit; and if it were substituted by some such line as 'सम्बत सत्रह सौ इकतिस' it is a relief to the previously overburdened one, and will fit the metre with just a slight stretch as in the first half of the second line. But then this overburdening may also be relieved by simply omitting the word 'सम्बत' in the

first line, and an interpolation of such a more-or-less redundant word is just likely. In any case, it must be assumed that Dariyā Sāhab lived a very long span of life, and, in all probability, more than a hundred years, and, for the major portion of his life in the eighteenth century Vikrama Era. Buchanan refers to a tradition when he records : "At Dharkandha they have 101 bighas of land conferred on the Apostate by Kasem Aly." This Kasem Aly is the same as Mir Qasim who was the governor of Bengal Suba (including Bihar) between the years 1760-1763 A.D. During his regime he remained in Patna in 1761-62 A.D. (1175 Hijri) and during this period he also undertook an expedition against the refractory zemindars of Bhojpur and the adjacent locality with his temporary headquarters at Sasaram (Seyar-ul-Mutakherin, pp. 709-711, Lucknow edition). It is just possible that the name and fame of the saint-poet of Dharkandha might have attracted him, and he might have been induced to confer on Dariyā Sāhab a grant of the big plot of land mentioned above. Buchanan further informs that while he was touring the district of Shahabad (1809-10 A.D.), Tek Dās was occupying the position of the spiritual head at Dharkandha and that he had succeeded Guṇa Dās, the pupil of Dariyā Dās. This is just probable because the difference between 1780 A.D. (Dariyā Sāhab's death) and 1809 A.D. is of nearly thirty years that can be explained cogently.

Tenets

Dariyā Sāhab regarded himself as the incarna-

tion of Kabīr, and there is no doubt that the tenets of the two, belonging as they do to the class of Nirguṇa poets of Hindi Literature, are very similar. Both of them were apostles of Hindu-Muslim unity. The editor of Dariyā-sāgara writes by way of summarising the views of the sect: "In this sect there is a condemnation of the Veda, worship of *saguṇa* or incarnate forms of God, idol worship, pilgrimage, religious fastings, ceremonials, caste-classification, etc., and a prohibition of flesh, wine and all sorts of intoxication. The *Nirguṇa* or *Sat Puruṣa* alone is to be worshipped, and even such mystical symbols as *Sōhaṁ*, *Oṁ* etc., which pertain to the world lower than the *Satya Lōka* are discarded" (Translation from the original in Hindi). Buchanan also adds: "These receive no secret form of prayer, but are taught to worship *Satya Sukrit* alone, and to abstain from animal food, and spirituous liquors. They are promised that by this means they may obtain an union with God; and threatened, if they are neglectful, with being born again as persons full of trouble, or even as base animals; but a hell, or place appropriate for the punishment of the wicked, is not believed."

A brief description of the contents of the MSS. in my possession is given below in order to serve as a comment on the foregoing lines:

1. *Préma-mūla.*—Love (préma) is the basic factor (*mūla*) in devotion or towards attainment of God. But this higher and purer love is not to be confused with the baser and sensuous love of the householder.

2. *Jñāna-ratna.*—Most of the 117 pages, contain-

ing 64 lines each on the average, are devoted to the story of the Rāmāyaṇa interspersed with remarks about Rāma who is at times identified with the Nirguṇa Brahma as transcending the world of three guṇas (*triguṇa*). There are also references to the exploits of Kriṣṇa as embodied in the Mahābhārata.

3. *Bhakti-hetu.*—Exhortation of *bhakti* or devotion to the 'Nirguṇa Lord' as well as to the True Preceptor (*satguru*). There are also denunciations of violence (*hīmsā*) and of Illusion (*māyā*) that binds people to the world and leads to abominable births in future.

4. *Mūrti-ukhāḍa.*—A disputation between one Gaṇeśa Paṇḍita and Dariyā Sāhab, the former supporting and the latter refuting idol-worship. The treatise ends with an exhortation to visualise the 'Immortal Idol,' the Nirguṇa God. (Some are of opinion that this treatise was composed by one of the disciples of Dariyā Sāhab, Fakkaḍ Dās, and fathered on to the name of the preceptor).

5. *Śabda or Bījaka.*—A collection of more than a thousand lengthy verses in more than sixty metres and tunes on all sorts of subjects, like Brahma, Māyā, characteristics of the follower and the heretic, practical rules of life, exposition of the theories of *tattva* and *prakṛiti*, etc. The collection is designed for singing or chanting in chorus or in seclusion. It is the veritable encyclopaedia of the *panth.*

6. *Jñāna-svarōdaya.*—Besides dealing with such topics as God, Soul, Body, the World and the Māya, Emancipation, Heaven and Hell, Love and Mystical Ecstasy, Characteristics of the true Saint, Disciplines

of the Order, such as, Temperance, Non-violence, Self-control, Pridelessness and Poverty, the book—one of the most important ones of the sect—contains two theories propounded elaborately: (*i*) the Doctrine of the Elements (*tattva*) and (*ii*) the Doctrine of the Breaths (*svara*) containing predictions on the basis of the trends of flow of breath from the right and left nostrils. Hence the name '*Svarōdaya*.'

7. *Vīvēka-sāgara*.—*Bhakti* (devotion) to the *satguru* and *viveka* (discrimination) are the wings that can help the 'swan' (soul) in flying to the Mānasa Lake (Heaven). There are incidental references to Kṛiṣṇa, the saguṇa incarnation of the Nirguṇa, and his exploits as narrated in the Mahābhārata.

8. *Dariyā-sāgara*.—After some preliminary remarks about his childhood in his incarnation of Sukṛitā, the son of God, the saint describes how he was favoured by the Lord who 'victimised' him by the 'arrow' of His '*śabda*' or gospel and made him enlightened. The treatise is an exhortation of the true Name (*Satta Nāma*) as the saviour in this world of delusion characterised by the vagaries of mind (*manas*).

9. *Jñāna-dīpaka*.—By far the most important treatise of the sect and probably second in volume only to 'Bījaka.' It contains various allusions to Hindu mythology regarding Rāma, Rāvaṇa, Jānakī, Agastya, Nārada, Sanaka, Śiva, Pārvatī, Hariścandra, Manu, Śṛingī, Durvāsā and numerous others. There are also imaginary stories of Nirañjana and Sukṛita, the Sons of God, and their incarnations. Dariyā Sāhab is one of the series of incarnations of Sukṛita;

and Kabīr too was but a previous link in the chain. There are also autobiographical details of Dariyā Sāhab.

10. *Brahma-Viveka.*—Contains exposition of 'Brahma' or God, interspersed with remarks on *māyā*, *bhakti*, *viveka*, etc. There are passing references to *Brahmalōka*, *Śivalōka* and *Viṣṇulōka* as also to Rāma and his life. There is also a discussion between Brahmā and Gāyatrī.

11. *Amara-sāra.*—Contains a defence of the 'way' (*panth*) of Dariyā Sāhab in comparison to others to which evils have "clung like creepers to a tree." Besides laying emphasis on Discrimination and Devotion, the treatise incidentally gives an elaborate description of the '*takht*' (throne) of Sat Puruṣa (God). It ends with a glorification and classification of 'winds' (*pavana*) and their repercussions on human beings.

12. *Nirbhaya-jñāna.*—A small treatise containing the characteristics of the 'Blissful, Indescribable and Priceless.' There are also references to mystical yogic practices. It ends with an elaboration of twenty-six '*prakṛitis*' or tendencies in human beings.

13. *Sahasrānī.*—A collection of stray verses of importance culled mostly from the other books of Dariyā Sāhab. The name means 'a collection of a thousand (verses)'. A portion of it containing 700 verses is called '*Satasaī.*'

14. *Jñāna-mūla* contains the description of God who is 'beyond the three *guṇas*' and of his abode, the *chhapalōka*, also called *amara-loka*, as well as of the throne (*takht*) of God. There are also references

to the disciples of Dariyā Sāhab, some of whom are mentioned by name.

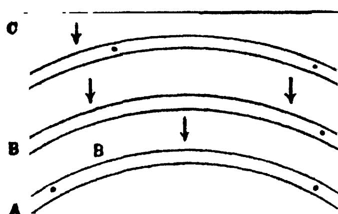
15. *Dariyā-nāmā.*—The Persian original of the free Hindi metrical translation, entitled *Jñānasvarōdaya*, mentioned above.

16. *Agra-jñāna.*—Says that the three guṇas (*sattva*, *rajas* and *tamas*) are the three miseries leading to the 'ocean of births' (*bhava-sāgara*). There is a description of the World of Fearlessness (*abhaya-lōka*) for the attainment of which the only step is the Primordial Name (*agra-nāma*). There is also the story of the meeting of Dariyā Sāhab (incarnation of Sukṛita) with Abdullah (the appellation of 'Nirañjana,' the Son of God and the elder brother of Sukṛita) as well as with Sāhab (God) himself.

CORRECTIONS TO NOTES ON THE COPPER BAND

[*As reproduced in the Journal, Vol. XXIV,* 1938, *Pt. III.*]

The three sections of the Band as shown in the Plate are as follows:—

The relative order in which the three sections appear is noted below:—

1st Section (1) D to C arrow.

2nd Section (2) C arrow to B arrow.

3rd Section (3) B arrow to A.

(*a*) Section D C begins from the point D.

(*b*) Section C arrow to B arrow begins from C arrow.

(*c*) Section B arrow to A begins from B arrow and ends at A- left of the plate.

(1) Measurement, of the band is as follows.—

(*a*) D to C arrow is 9″.

(*b*) C arrow to B arrow is 4″.

(*c*) B arrow to A is $6\frac{1}{4}$″.

812 A.D., states that Govinda III made Karkarāja a door-bar between Mālava and the kingdom of the king of Gurjara. Karkarāja was the king of Lāṭa, which extended at least up to Ānandapura (Wadnagar). The Nilgund inscription[1] proves that Citrakūṭa, modern Chitor, in Mewar, was within the kingdom of the king of Gurjara during the reign of Govinda III. It is evident from the above informations that Lāṭa, Mālava, and the kingdom of Gurjara were contiguous. Thus according to Rāṣṭrakūṭa records too Mālava was a country, which comprised Avanti.

The Wani grant[2] of the Rāṣṭrakūṭa Govinda III, dated in Ś. 730=A.D. 807, states that "the politic lord of Mālava, seeing from afar that the fortunes depended solely and entirely upon bowing down at his feet, performed obeisance to him with his hands placed palm to palm in supplication." The Radhanpur grant[3] of the same monarch, dated in Ś. 730=A.D. 808, reproduces the above verse, and adds a fresh one, which states that "Gurjara on seeing how he, who made the lives and wealth of relatives prosper, and was favoured by the increase of fortune, and before whom the warriors desponded, had come near, quickly placing his bow and arrow aimed at himself—in fear vanquished nobody knew whither, so that even in a dream he might not see battle."

Fleet remarks[4] that altogether seventeen verses of the Wani grant have been reproduced in the Radhanpur grant, which adds some new verses. "The fact

[1] *EI*, VI, 102, 103.
[2] *IA*, XI, 161
[3] *EI*, VI, 250, v. 16.
[4] *IA*, XI, 156, 157.

that the Gurjara king and the lord of Veṅgi are not mentioned in the Wani grant suggests the inference that it was between the dates of the two grants that Govinda III defeated them." It thus follows that the king of Gurjara was distinct from the king of Mālava who was evidently a king of the Pratihāra dynasty. The Nilgund inscription[1] also leads to the same conclusion when it states that Govinda III defeated the kings of Mālava and others, and the Gurjaras, who dwelt in the hill-fort of Citrakūṭa.

The Pratihāras lost Mālava shortly before 812 A.D., and established themselves in Kanauj.[2]

The Deoli plate[3] of the Rāṣṭrakūṭa Kṛṣṇa III, dated 940 A.D., reports that "on hearing of the conquests of all strongholds in the southern regions simply by means of his angry glance, the hope of Kālañjara and Citrakūṭa vanished from the heart of the Gurjara." This verse has been reproduced in the Karhad plate of the same king, dated 958 A.D. It has been argued on the authority of the Barah copper-plate of Bhoja that Kālañjara formed a part of the Pratihāra kingdom of Kanauj, and that Gurjara, mentioned in the Deoli and Karhad plates, refers to the Pratihāras of Kanauj. In order to estimate the value of this opinion two things are to be examined viz., whether Kālañjara formed a part of the Pratihāra kingdom of Kanauj, and whether the expression Gurjara, mentioned in the Deoli and the Karhad plates, means a tribe or a country.

[1] *EI*, VI, 102, 103.
[2] *Hist. Paramāra*, Ch. I.
[3] *EI*, V, 194.

The Barah copper-plate,[1] dated 836 A.D., states that the Pratihāra Bhoja confirmed the grant of Balāk-āgrahāra, in the Kālañjara-Maṇḍala of the Kānya-kubja-Bhukti. Śrīcandra of the Candra dynasty,[2] and Bhojavarman of the Varman dynasty,[3] granted lands, in the Paundra-Bhukti. The Candras and the Varmans ruled in East Bengal, and never held sway over North Bengal, which formed a part of the Paun-dra-Bhukti.[4] The city of Pundra, after which the Bhukti was called, was situated in North Bengal. Similarly the fort of Kālañjara might not have been under the sway of the Pratihāras of Kanauj though they asserted their supremacy over a part of the Kālañjara-Maṇḍala.

The Deoli and the Karhad plates or the inscriptions of the Rāṣṭrakūṭas, issued prior to those two, do not make it clear whether the expression Gurjara, mentioned in them, means a tribe or a country. But there is at least one Rāṣṭrakūṭa record, which was a contemporary of the Deoli and the Karhad plates, and which unequivocally states that Gurjara was the name of a country. This is the Karda plate of Karka II, nephew of Kṛṣṇa III, dated A.D. 972. It states that Karka II defeated his enemies in Gurjara i.e., in the Gurjara country.[5] In this circumstance, in the absence of a contrary evidence Gurjara, mentioned in the Deoli and Karhad plates and other Rāṣṭrakūṭa

[1] *EI*, XIX, 15 f.

[2] *Inscriptions of Bengal*, 8.

[3] *Ibid*, 24.

[4] *Ins. Bengal*, 24.

[5] *Satyaṃ Gūrjjara-nirjjit-āri-nikaraś Colā-di-līlā-rata*, etc. *IA*, XII, 265, I. 32.

records, is to be taken to mean a country. During this period the fort of Kālañjar was the target of attack of many kings. The attempt of the king of Gurjara, who seems to have been a king of the Guhila dynasty, to conquer it was frustrated by the Rāṣṭrakūṭa Kṛṣṇa III. But the Candella Yaśovarman succeeded in taking possession of it.

The Amoda plates[1] of the Kalacuri Pṛthvideva, dated in K.E. 831=A.D. 1079, state that Kokalla I, the founder of the Kalacuri dynasty in Tripuri, "raided the treasuries of the Karṇāṭa, Vaṅga, *Gurjara*, Koṅkaṇa and Śākambhari kings, and also of those born of the Turuṣka and *Raghu* families." I have shown elsewhere[2] that Raghu family, mentioned here, is the same as the Pratihāra family. The inscription thus distinguishes the Pratihāras from the Gurjaras.

A stone inscription[3] from Khajuraha states that the Candella Yaśovarman was a scorching fire to the Gurjaras (v. 23). He easily conquered the Kālañjara mountain (v. 31). He received an image of Vaikuṇṭha from the Hayapati Devapāla, the son of Herambapāla (v.43). The inscription then speaks about Yaśovarman's son Dhaṅga (vs. 44-45, etc.). Line 49 mentions the date (V.E.) 1011, and lays down that "While Śrī-Vināyaka (?) pāladeva is protecting the earth, the earth is not taken possession of by the enemies, who have been annihilated."

Kielhorn thinks that the inscription really belongs to the reign of Yaśovarman. After Yaśovar-

[1] *EI*, XIX, 75.
[2] *IHQ*, XIII, 482.
[3] *EI*, I, 122.

man's death his son Dhaṅga added three more verses to it referring to himself, and set up the inscription. Dr. Majumdar[1] supports this view, and adds that Vināyakapāla of the inscription is identical with Mahīpāla I, whose son Mahendrapāla II issued an inscription in 946 A.D. "It may be readily imagined in these circumstances that the name of the suzerain king Vināyakapāla occurred in the original record and was retained in its subsequent modification in the time of Dhaṅga." Dhaṅga set up the inscription in (V.E.) 1011 during his reign. Hence Hayapati Devapāla cannot be identified with the Pratihāra king of this name, who was ruling in 948 A.D.

The second view[2] runs that Vināyakapāla of the Khajuraha inscription is to be taken as Vināyakapāla II, and not as the king of this name, who was the father of Mahendrapāla II (A.D. 946). Hayapati Devapāla is identical with the Pratihāra Devapāla (A.D. 948), and his father Herambapāla with Vināyakapāla I.

If the expression 'Gurjara', mentioned in the Khajuraha inscription, is supposed to have meant a Pratihāra king of Kanauj, it follows, according to Dr. Majumdar's view that Yaśovarman, in the same strain, claims to have won a victory over Vināyakapāla and acknowledges his suzerainty. One is forced to come to similar conclusion even if he accepts the second view. In this case Dhaṅga owes allegiance to the Pratihāra Vināyakapāla and boasts that his father Yaśovarman defeated the father or grandfather of his overlord. It is absolutely un-

[1] *J. Dept. Let.*, X, p. 60 ff.
[2] Ray's *Dynastic Hist.*, I., 572 ff.

likely that one having achieved a victory over a chief will care to owe allegiance to the latter. In the Candella inscriptions the Pratihāras of Kanauj are mentioned as the kings of Kanauj, and not as Gurjaras.

Thus the Candella inscriptions also distinguish the Pratihāras of Kanauj from the Gurjaras.

The Arab Geographers[1] Sulaimān, Abū Zaid, Ibn Khurdadba, Al Mas'údí, Al Idrīsī mention about the king of Jurz or Juzr. Here it is not definite whether Jurz or Gurjara means a country or a tribe. Al Bilādurī, who flourished in the middle of the ninth century A.D., makes it clear that Jurz was the name of a country. Hence it is unlikely that the same expression appearing in the report of other Arab Geographers, referred to above, conveys different meaning. It appears that the 'king of Jurz', referred to by Sulaimān and Abū Zaid,[2] is identical with a Pratihāra king of Kanauj. The Pratihāras of Kanuj were also the rulers of the Gurjara country, which bordered the kingdom of the Arabs. It may be some Arab Geographers have .mentioned the king of Kanauj as the king of Gurjara. The Tibetans came in contact with Magadha. They mention Nayapāla, who ruled Magadha from his capital in the Gauḍa country, as the king of Magadha.[3] A keen observer like Al Masudi could, however, see that Baüra (Pratihāra), king of Kanauj, was distinct from

[1] *IHQ*, X, 620 ff.

[2] Elliot translates it as—Kanauj, a large country forming the empire of Joz (Jurz), (I, p. 10). The translation is faulty. The correct rendering will be Kanauj is a big city in the state or country of Joz. It has been suggested that Joz is an error for Jarz.

[3] *Indian Sanyasis*. S. C. Das.

the king of Jurz. It has been pointed out elsewhere that the king of Jurz was a subordinate of the Pratihāras of Kanauj.[1] Elliot,[2] while commenting on the word Jurz, remarks that "Mas'udi locates the Baüra at Kanauj, and speaks of Jurz as quite a distinct kingdom.....".

If the above discussions are summarised it follows that some Rāṣṭrakūṭa, Kalacuri, and Candella records, and Al-Mas'ūdī definitely distinguish the kings of Gurjara from the kings of Mālava and Kanauj, who belonged to the Pratihāra dynasty. There is, on the other hand, not a single internal evidence, which proves the identity of the Pratihāras with the Gurjars.

Modern Gujarat was known as Gurjara and Gurjaratrā in the late mediæval period.[3] Gurjara is evidently a contraction of Gurjaratrā. The Udepur Praśasti[4] of the Paramāra Udayāditya, issued in the third quarter of the eleventh century A.D., states that Bhoja defeated Cediśvara, Indraratha, Toggala, Bhīma, Lord of Karṇāṭa, Lāṭa, king of Gurjara, and the Turuṣkas. Bhīma, referred to, was the ruler of the country corresponding to the modern Gujarat. He ruled from A.D. 1022-1064. Hence the king of Gurjara, mentioned in the above verse, was not the ruler of modern Gujarat.

Al Bīrūnī[5] states that from Kanauj, in travelling

[1] *IHQ*, X, 613.
[2] Vol. I, APP. 358.
[3] *EI*, II, 445; IA, X, 159; *EI*, XVIII, 203.
[4] *Cediśvara-Eṃdraratha-(Togga) la-(Bhīma-mu) khyān Karṇṇāṭa-Lāṭa-pati-Gurjjara-rāṭ-Turuṣkān. EI, I,* 235.
[5] Sachau, I, 202, 205, Elliot, I, 58, 59, fn.

south-west, you come to Āsī, at the distance of eighteen parsangs; to Sahina, seventeen; to Candrā, eighteen; to Rajauri, fifteen; to Narāna, the capital of Guzerāt, eighteen. When the capital of Guzerāt was destroyed the inhabitants removed to a town on the frontier." Several manuscripts mention the name of this town as Hidud." The distance between Narāna and Māhūra is the same as between Māhūra and Kanauj i.e., 28 parsangs" "Anhilvara is 60 parsangs from Narāna".

Cunningham[1] suggests that Narāna of Al Bīrūnī is the modern Narayanpur in the Alwar State, Rajputana, a town 10 miles north-east of Bairat, in the Jaipur State. It is further suggested that Guzerāt of Al Bīrūnī is an error for Bairat. But this suggestion loses all its force in view of the information supplied by the Daulatpur and Khajuraha inscriptions.[2] It is known from them that there was a country named Gurjaratrā in north-eastern part of Rajputana. There cannot be any ground of doubt that Al Bīrūnī's Guzerāt is identical with this Gurjaratrā. Hidud, where the capital of Guzerāt was transferred, is, in my opinion, the modern town of Hindaun in the Jaipur State. Cunningham identifies Candra, mentioned by Al Bīrūnī, with Hindaun.

The Baroda plate[3] of Karkarāja states that the kingdom of the king of Gurjara, bordered Malava in the south-west. The Nilgund inscription[4] of Amoghavarṣa connects the king of Gurjara with Citrakūṭa, modern Chitor, in Mewar. It follows

[1] *Anc. Geo.* 388.
[2] *EI*, V.
[3] *I.A.*, XII, 164
[4] *EI*, VI, 102.

from all these discussions that Didwana,[1] in Jodhpur; Manglona,[2] and Hindaun, in Jaipur; Narayana, in Alwar; Chitor, in Mewar were situated in the kingdom of Gurjara. This covers parts of Jodhpur, Alwar, and Mewar, and the whole of Jaipur States.

It has been pointed out[3] elsewhere that a Guhila dynasty was ruling in the Gurjara country from the middle of the seventh century to the middle of the tenth century. About two thousand silver coins, bearing the legend Śrī-Guhila, have been found in the ruins of Agra.[4] This Guhila is very likely identical with the king of the same name, son of Upendrabhaṭa, who belonged to the Gurjara branch of the Guhila dynasty. If the identification proves to be true the kingdom of Gurjara, under the Guhilas, is to be taken to have extended up to Agra.

[1] *Daulatpur ins.*
[2] *Khajuraha ins.*
[3] *IHQ*, X, 613.
[4] Arch. S. Rep., IV, 95.

Reviews of Books

(1) MĀYĀVĀDA OR THE NON-DUALISTIC PHILOSOPHY (*Vedānta*) *by* Sādhu Śāntināth, published by the author (Available from Oriental Book Agency 15 Shukrawar, Poona 2), 153 pages, with quotations from important unpublished Sanskrit manuscripts about 18 pages.

(2) THE CRITICAL EXAMINATION OF THE PHILOSOPHY OF RELIGION—(in 2 volumes; *by* the same author and available from the same place) 1110 pages.

Writers on Vedānta and other schools of Indian Philosophy are common in these days, and some of them very learned. But it is rarely that one finds a writer who has not only read the texts but has also devoted his life to the practical realisation of the truths learnt. The present writer belongs to this rare category. Having begun his life as a sādhu, he sought to confirm his spiritual experience with a systematic study of ancient and modern wisdom through published works and unpublished manuscripts. His views are entitled, therefore, to special consideration.

The first work is a justification of the well-known theory of Māyā, which is regarded by the author as a principle modifying consciousness, the substratal reality. His arguments are supported by texts and

independent reasoning.

The second work is more exhaustive and ambitious, and it is difficult to give here even a meagre idea of the contents of 1110 pages covering such a large variety of subjects like the fundamentals of religion, reverence for scriptures, faith in the supernatural, Nyāya-vaiśeṣika, Sāṅkhya-Pātañjal, Pāśupata-Mādhva, Vaiṣṇava, Śaiva, Vedānta views of God, the law of Karma, the Self, sādhanā and liberation according to the different schools, the doctrine of avatāra and many others.

The object of the author throughout has been to present views of important thinkers of India, as well as, of Europe, and examine them critically with a free mind. His uncompromising rationalism leads him to reject all views of philosophers and all teachings of religious men as unsatisfactory and ends in disappointment. The mystery of the universe, he honestly feels after a weary search, is inexplicable by human reason. Lest one should object how a philosopher can prove the existence of even mysteries without being sure of his own self, the discoverer of mysteries, the author tries to prove his own existence as a self-luminous witness (sākṣī) in the first work (which is published later).

The volume of information contained in the two parts of the second work is prodigiously great but the writer is perhaps apt to consider the quantity of arguments as a guarantee for the quality of the conclusion. A careful reader, however, will discover some weak links here and there. To mention only one such, it is found that in rejecting many

of the mystic experiences of religious persons, the author's burden of argument is that such experiences are subjective. The author's underlying assumption, therefore, appears to be that what is true and valuable must be objective. Such an assumption will not be accepted even by many modern western *realists* who have exposed the fallacy of identifying falsity with subjectivity, and truth with objectivity. Such assumption is all the more puzzling when it is made by an author who believes in no reality except self-manifesting consciousness. To be a solipsist in metaphysics and yet reject an experience as false or useless because it is not objective is to add one more to the mysteries so painfully discovered by a life-long search.

Conclusions apart, these volumes contain a lot of valuable information mostly of the Indian schools of philosophy and religion, and seekers after truth will find them very useful.

D. M. DATTA

Notes of the Quarter

LIST OF MANUSCRIPTS PURCHASED FOR THE SOCIETY'S LIBRARY DURING THE YEAR 1938-39

1. Avayava-Nyāyaratna by Raghunātha, Devanāgarī character, Folia, 77. Date, Śaka 1772. 1386 Ślokas. It is a commentary on Avayava of Gadādhara.
2. Saṁśaya-Pakṣatā-Nyāyaratna by Raghunātha. Devanāgarī character. Folia, 26. 566 Ślokas. It is a commentary on Saṁśaya-Pakṣatā of Gadādhara.
3. Sāmānya-Nirukti-Nyāyaratna by Raghunātha. Devanāgarī character. 1st part—Folia, 35. 700 Ślokas. 2nd part—Folia, 159. 3180 Ślokas. It is a commentary on Sāmānya-Nirukti of Gadādhara.
4. Sāmānya-Nirukti by Gadādhara. Devanāgarī character. Folia, 67. 72 Ślokas.
5. Anumiti-Nyāyaratna by Raghunātha. Devanāgarī character. Folia, 65. 1625 Ślokas. Incomplete. It is a commentary on Anumiti of Gadādhara.
6. Advaitachintākaustubha by Mahādevānanda Sarasvatī. Devanāgarī character. Folia, 137. Date, Saṁvat, 1903. 6000 Ślokas.
7. Vidvanmanorañjanī by Rāmatīrtha. Devanāgarī

character. Folia, 74. 220 Ślokas. It is a commentary on Vedāntasāra.

8. Laghuparibhāṣā. Anonymous. Devanāgarī character. Folia, 54. 1850 Ślokas.

9. Vivādacandra by Misaru Miśra. Maithilī character. Folia, 30. 1980 Ślokas.

10. Dāyabhāga by Jīmūtavāhana. Maithilī character. Folia, 47. 1469 Ślokas.

11. Mantrarājārtha-Dīpikā by Haridāsa. Devanāgarī character. Folia, 8. 230 Ślokas. It is a commentary on Laghustava.

12. Mantramahodadhi by Mahīdhara. Maithilī character. Folia, 176. 5280 Ślokas.

13. Madanapārijāta. Maithilī character. Folia, 168. 9324 Ślokas.

14. Prabhāvatī-pariṇaya Nāṭaka by Hariharopādhyāya. Maithilī character. Palm-leaves. Folia, 90. Date, La. Saṁ. 556. 1530 Ślokas.

15. Visṇu-Purāṇa copied by Pandit Pakṣadhara Miśra of Mithilā. Palm-leaves. Folia, 428. Date, La. Saṁ. 345.

List of members of the Bihar and Orissa Research Society on 31st December, 1938

Honorary Members

1. 1936 Burn, Sir Richard, KT., C.S.I., 9 *Staverton Road, Oxford.*
2. 1936 Coomaraswamy, Dr. A. K., *Museum of Fine Arts, Boston, Mass. U. S. A.*
3. 1919 Foucher, Monsieur A., *Professor, University of Paris, Paris.*
4. 1916 Frazer, Sir James G., D.C.L., LL.D., LITT.D., *Trinity College, Cambridge, England.*
5. .1920 Gait, Sir E. A., K.C.S.I., C.I.E., Ph.D., I.C.S., (RETD.) *The Croft, Park Hill, Ealing, London.*
6. 1916 Grierson, Sir George, K.C.I.E., PH.D., D.LITT., I.C.S, (RETD.), *Rath Farnham, Camberly, Surrey, England.*
7. 1916 Haddon, Alfred C., M.A., SC.D., F.R.S., 3, *Cranmer Road, Cambridge, England.*
8. 1920 Konow, Dr. Sten, *Ethnographic Museum, Oslo, Norway.*
9. 1936 Lanman, Prof. C. R., 9 *Farrar Street, Cambridge, Mass. U. S. A.*
10. 1926 Oldham, C.E.A.W., C.S.I., I.C.S. (Retd)., 21, *Courtfield Road, London,* S.W. 7.
11. 1934 Sankrityayana, Rev. Rahul, *Patna.*
12. 1919 Thomas, F.W., M.A., HON. Ph.D., F.R.S., *Boden Professor of Sanskrit, University of Oxford.*
13. 1919 Walsh, E.H.C., C.S.I., I.C.S. (Retd.). c/o *Lloyds Bank Ltd., Cox's & King's Branch., Pall Mall, London, S. W.*

Life Members

1. 1918 Das, Mr. P. R., Barrister-at-Law, *Patna.*

2. 1917 Deo, Raja Dharanidhar Indra, *Feudatory Chief of Bonai State, P.O., Bonaigarh (Orissa).*

3. 1929 Deo, Raja Narayana Prasad, *Ruling Chief of Baudh State.*

4. 1918 Jalan, Rai Bahadur Radha Krishna, *Patna City.*

5. 1933 Lall, Babu Hira, *Benares.*

6. 1920 Maharaja Bahadur Guru Mahadeva Asram Prasad Sahi, *Hathwa (Saran).*

7. 1928 Prasad, Mr. Ajit, M.A., LL.B., *Advocate, Ajitasram, Lucknow.*

8. 1918 Raja Bahadur Sir, R. N. Bhanja Deo, KT. O.B.F., *Kanika (Orissa).*

9. 1918 Shah, Mr. Hiralal Amritlal, 8 *Chowpatty Seaface, Dahya Bhai Buildings Block B, 4th floor, Bombay,* 7.

10. 1924 Singh, The Hon'ble Sir Raja Raghunandan Prasad, *Monghyr.*

11. 1916 Singh, Rai Bahadur Harihar Prasad, *Arrah.*

12. 1916 Singh, Raja Radhikaraman Prasad, M.A., *Surajpura (Shahabad).*

13. 193 Singh, Rao Bahadur Rudra Pratap, *Sonbarsa State, Bhagalpur.*

14. 1928 Sinha, Mr. Mahendra Prasad, *P. A. to Inspector General of Civil Hospitals, Patna.*

Ordinary Members

A

1. 1934 Achan, P. Auujam, *Government Archaeologist, State Museum, Tricluer.*

2. 1928 Acharya, P., B.SC., *State Archaeologist, Mayurbhanj State, P.O. Baripada.*

3. 1932 Agarwala, Vasudeva Sharan, M.A., LL.B., *Curator Curzon Museum, Muttra.*

4. 1927 Ahmad, Hafiz Shamsuddin, M.A., *Patna College, Patna.*

5. 1916 Aiyangar, R. B. Dr. Krishnaswami, M.A., Ph.D., 43, *Brodies Road, Mylapore, Madras.*

6. 1915 Aiyangar, R. B. K. V. Rangaswami, *Vasumati Vilas, Rangachari Road, Mylapore (Madras).*
7. 1935 Ali, The Hon'ble Mr. Justice S. Fazl, *High Court, Patna.*
8. 1933 Altekar, A. S., M.A., D. LITT., *Benares Hindu University.*

B

9. 1932 Bakhle, Vidyasagara Sadasiva, M.A., LL.B., *Advocate, 276 Yadava Gopal Peth, Satara City.*
10. 1936 Bakhshi, Jayanti Lal, *Secretary, Watson Museum. Rajkot.*
11. 1920 Batheja, Prof. H. R., M.A., I.E.S., *Director of Public Instruction, Patna.*
12. 1924 Bhandarkar. Dr. D. R., *Post Graduate Dept., Calcutta University, Calcutta.*
13. 1934 Bhargava, Lt. Col., M.L., I.M.S., *Indian Military Hospital, Jhansi.*
14. 1924 Bhattacharya, Benoytosh, *Director, Oriental Institute, Kothi Buildings, Baroda.*
15. 1918 Bhide, H. B., *Dewanpur Road, Navapark, Bhawanagar.*

C

16. 1916 Chakladar, Haran Chandra, M.A., 28-4, *Sri Mohan Lane, Kalighat, Calcutta.*
17. 1928 Chattopadhyaya, K. C., *Lecturer, Allahabad University, Allahabad.*
18. 1931 Chaudhuri, P., I.C.S., *Additional Dist. & Sessions Judge, Bhagalpur.*

D

19. 1929 Das, Kali Prasad, *Barh, District Patna.*
20. 1925 Das, Kashinath, M.A. *Ravenshaw College, Cuttack.*
21. 1925 Datta, Kalikinkar, M.A., *Lecturer, Patna College, Patna.*
22. 1928 Deo. Tekait Nripendra Narayan Singh, *Seraikela State, Singhbhum.*

23. 1929 Dhruva, A. B., M.A. *Ahmedabad.*

F

24. 1916 Fawcus, G.E., M.A., C.I.E., O.B.E., *Chairman, Public Service Commission, Ranchi.*

G

25. 1918 Gupta, Shiva Prasad., *Seva Upavana, Kasi,*

H

26. 1927 Heras, Rev. H., S. J., M.A. *St. Xavier's College, Bombay.*
27. 1920 Hill, J. L., M.A., *Patna College, Patna.*
28. 1935 Hubback, H. E. Sir, J. A., K.C.S.I., I.C.S., *Governor, Orissa.*

J

29. 1937 Jalan, Hiralal, *Quila, Patna City.*
30. 1923 James, the Hon'ble Sir J. F. W., I.C.S., Barrister-at-Law, *High Court, Patna.*
31. 1933 Jha, Audh Bihari, M.A., *Advocate, Patna.*
32. 1925 Jha, Lakshmikant, B.L., *Advocate, High Court, Patna.*
33. 1930 Jha, Ramakrishna, B.L., *Advocate, High Court, Patna.*
34. 1928 Jinjal, Srinarayan Lal, B.A., B.L., *Dhanni Tola, Advocate, Gaya.*
35. 1937 Johnston, E. H., *Boden Professor of Sanskrit,* 23 *Linton Road, Oxford.*

K

36. 1928 Khan Bahadur Syd. Muhammad Ismail, *Patna City.*

L

37. 1924 Law, Dr. Narendra Nath, M.A., B.L., Ph.D., 96, *Amherst Street, Calcutta.*

M

38. 1915 McPherson, Sir H., K.C.I.E., C.S.I., I.C.S., (Retd.) c/o *Messrs. Grindley & Co., Ltd.*, 54, *Parliament Street, London*, S. W.I.
39. 1915 Mahashaya, Rai Bahadur Harendra Narayan Ray, *Lakshannath, Balasore.*
40. 1920 Mahatha, Rai Bahadur Krishna Deva Narayan. *Muzaffarpur.*
41. 1927 Majumdar, Bimanbehari, *B. N. College, Patna.*
42. 1920 Majumdar, Dr. R. C., *Vice-Chancellor, Dacca University, Dacca.*
43. 1920 Manuk, P. C., Barrister-at-Law. *Advocate, High Court, Patna.*
44. 1927 Mishra, Pandit Janardan, M.A., *B. N. College, Patna.*
45. 1933 Mishra, Ganga Shankar, M.A. *Librarian, Benares Hindu University.*
46. Misra, Umesh, D.LITT. *Allahabad University, Allahabad.*
47. 1920 Mitra, K. P., M.A., B.L., *D. J. College, Monghyr.*
48. 1929 Mukerji, Prof. A. 10, *Bol. Gnozdnikovsky, Apt.* 202, *Moscow.*

N

49. 1915 Noor, The Hon'ble Sir Khwaja Muhammad, *Patna.*

50. 1936 Pal, M. N. B. A., B.L., *Advocate, High Court, Patna.*
51. 1937 Pandit, Ramchandra, *Bank of Behar, Patna.*
52. 1915 Perier, Most Rev. F.J., S.J. *Archbishop of Calcutta,* 32, *Park Street, Calcutta.*
53. 1928 Prasad, Biswanath, M.A., *Professor, Patna College, Patna.*
54. 1926 Prasad, Mahabir, B.L., *Pleader, Chapra.*
55. 1928 Prasad, Nageswar, M.A., B.L., *Advocate, Patna.*
56. 1918 Prasad, Surya, Mahajan, *Manulal Library, Gaya.*

R

57. 1934 Rajaguru, Pandit Hemraj Sharma, C.I.E., *Dhokatola, Kathmandu, Nepal.*
58. 1924 Ramdas, G. B.A., *Sri Ramchandra Vilas, Jeypur, Vizagapatam.*
59. 1927 Ranganathan, S. R., *Librarian, Madras University, Madras.*
60. 1915 Ray, Rai Bahadur Chuni Lal, *Diwan, Bonaigarh State, Bonaigarh P.O., Orissa.*
61. 1936 Regmi, Pandit Dilli Ramanji, M.A., *Dhokatola, Kathmandu, Nepal.*
62. 1937 Rev. Pandit Bisheshwar Nath, *Sumer Public Library Jodhpur.*
63. 1924 Richards, F. J., 1 *A, Collingham Road,* S.W. 5, *London.*
64. 1925 Rohatgi, Binayakrishna, *Dhaulpura Kothi, Begampur, Patna City.*
65. 1915 Roy, Rai Bahadur S.C., M.A., B.L., *Ranchi.*

66. 1935 Sahay, S. N., *Barrister-at-Law, Patna.*
67. 1926 Sarkar Ganapati, 69, *Beliaghatta Road, Calcutta.*
68. 1915 Sarkar, Jadunath, M.A., I.E.S., (Retd.), C.I.E., 169 *Southern Avenue, P. O. Kalighat, Calcutta.*
69. 1930 Sarkar, Dr. Subimal C., *Professor of History, Patna College, Patna.*
70. 1916 Sen, D. N., M.A., I.E.S., (Retd.) *Patna.*
71. 1936 Shah, Srinath, *Durga Kund, Benares.*
72. 1928 Sham Bahadur, *Barrister-at-Law, Patna.*
73. 1937 Sharma, Pandit Shyam Sundara, M.A., *Registrar, Agra University, Allahabad.*
74. 1934 Sharma, Ram Bahadur, M.A., *Law Superintendent, Hathwa, Saran.*
75. 1932 Sharma, Sri Ram, M.A., *D. A. V. College, Lahore.*
76. 1923 Shastri, Dr. A. Banerji, M.A., D.PHIL. *Patna College, Patna.*

77. 1918 Shastri, Dr. Harichand, D.LITT., I.E.S., *Principal T. N. J. College, Bhagalpur.*

78. 1920 Shastri I. D. Daurgadatti, *Superintendent, Sanskrit Association, Patna.*

79. 1934 Singh, Jaikishore Narayan, *Pakri State, P.O. Bajpatti, Muzaffarpur.*

80. 1937 Singh, Pandit Sant Basant, *Gurdwara Motibagh Saheb, Patiala.*

81. 1915 Singh, Rai Brajabihari Saran, M.A., B.L., *Deputy Magistrate, Monghyr.*

82. 1916 Singh Raja Harihar Prasad Narayan, *Amawan, District Patna.*

83. 1915 Singh, Raja Bahadur Kirtyanand. *Banaili, Purnea.*

84. 1916 Singh, Raja Rajendralala, Bariha. *Barsambar, Padampur, Sambalpur.*

85. 1925 Singh, Sarangadhar, M.A., B.L., *K. V. Press, Patna.*

86. 1926 Sinha, Mahendrakishore, B.A., B.L., *Manvi, Dist. Raichur, Hyderabad, Deccan.*

87. 1930 Sinha, Paras Nath, B.A., LL.B., *Hindustan Times, Delhi.*

88. 1915 Sinha, S., Barrister-at-Law, *Patna.*

89. 1929 Sullivan, The Rt. Rev. Dr., S. J., *Lord Bishop, Patna.*

90. 1934 Tandan, R. R., M.A., *Muzaffarpur.*

91. 1915 Tarafdar, Rev. S. K., *Bishop Kishnagar, Nadia, Bengal.*

92. 1930 Taraporewala, Y. J., *Professor of History, Patna College, Patna.*

93. 1928 Terrell, The Hon'ble Sir Courtney, KT., *Chief Justice High Court, Patna.*

94. 1933 Tirtha Swami, Vedananda. *P. O. Dinga, Dist. Gujerat, Punjab.*

95. 1916 Tripathi, Devadatta, *Kadam Kuan, Patna.*

U

96. 1934 Urqhart, Rev. Dr. W. S., M.A., D.D., D.LITT., *Principal, Scottish Churches College, Calcutta.*

V

97. 1930 Varma, The Hon'ble Mr. Justice S. P., *Patna.*
98. 1929 Vidylankar, Jaya Chandra. *Daraganj, Allahabad.*
99. 1920 Vogel, Dr. J., Ph.D., *Noordeindsplein,* 40 *Leiden, Holland.*

II

ARABIC AND ALLIED ALPHABETS

ا at beginning of word omit; elsewhere . . . — or ◌ٔ

ب	b	س	s	ک	k	ا	ā
ت	t	ش	š or sh	ل	l	ي	ī
ث	ṯ or th	ص	ṣ or ẓ	م	m	و	ū
ج	j or dj	ض	ḍ, dẓ, or ẓ	ن	n		
ح	ḥ	ط	ṭ	و	w or v		
خ	ḫ or kh	ظ	ẓ	ه	h		
د	d	ع	‘	ي	y		
ذ	ḏ or dh	غ	ġ or gh				
ر	r	ف	f				
ز	z	ق	q				

Vowels

◌َ	a
◌ِ	i
◌ُ	u

Diphthongs

يَ	ai
وَ	au
wasla	◌ٱ
hamza	— or ◌ٔ
silent t	ḥ
letter not pronounced	◌

Additional Letters

Persian Hindi, and Pakshtū		Turkish only		Hindi and Pakshtū		Pakshtū only	
پ	p	ک when pronounced as g	k	ٹ or ټ	ṭ	ځ	ts
چ	č or ch	ڭ	ñ	ڈ or ډ	ḍ	ږ	ǵ
ژ	ž or zh			ڑ or ړ	ṛ	ڼ	ṇ
گ	g					ښ	ksh

Transliteration of the Devanāgarī Alphabet adopted in the Journal of the Bihar and Orissa Research Society from 1925

Devanāgarī	Roman	Devanāgarī	Roman
अ	a	त	t
आ	ā	थ	th
इ	i	द	d
ई	ī	ध	dh
उ	u	न	n
ऊ	ū	प	p
ऋ	ṛ or ṛi	फ	ph
ॠ	ṝ or ṛī	ब	b
ऌ	ḷ	भ	bh
ॡ	ḹ	म	m
ए	e	य	y
ऐ	ai	र	r
ओ	o	ल	l
औ	au	व	v
क	k	श	ś
ख	kh	ष	ṣ or sh
ग	g	स	s
घ	gh	ह	h
ङ	ṅ	ळ	ḷ
च	ch	ं (*Anusvāra*)	ṁ
छ	chh	। (*Anunāśika*)	ṁ
ज	j	: (*Visarga*)	ḥ
झ	jh		
ञ	ñ	× (*Jihvāmūlīya*)	ẖ
ट	ṭ	)((*Upadhmānīya*)	h
ठ	ṭh	ऽ (*Avagraha*)	’
ड	ḍ	*Udātta*	—
ढ	ḍh	*Svarita*	^
ण	ṇ	*Anudātta*	–

इत्याह (।) **परोक्ष उपेयो** दुःखप्रशमः **तद्धेतुश्च** मा[1]र्गो यस्य[7] तस्य **तदाख्या**[2]**नं** यस्माद् **दुष्करं** (। १३४)

ख. दुःखहेतुपरीक्षणम्

तत्र साक्षात्करणे परीक्षणमङ्गं तदाह (।)

युक्त्यागमाभ्यां विमृशन् दुःखहेतुं परीक्षते ।
तस्यानित्यादि रूपं च दुःखस्यैव विशेषणैः ॥१३५॥

यु[3]**क्त्यागमाभ्याम**नुमानप्रवचनाभ्यां परस्परमविरुद्धाभ्यां **विमृशन्** विचारयन् **दुःखस्य** जन्मनो **हेतुं परीक्षते** मुमुक्षुः **तस्य** दुःखहेतोर**नित्यादिरूपं** आदिशब्दान्निवर्तनयोग्यतादिकञ्च परीक्षते। **कथमित्याह। दुःखस्यैव विशेषणैः। कादाचित्कत्वादिभिः।** (१३५)

कस्मात् पुनर्दुःखस्य हेतोरनित्यत्वादि परीक्षणीयमित्याह।

यतस्तथा स्थिते हेतौ निवृत्तिर्नेति पश्यति ।
फलस्य हेतोर्हानार्थं तद्विपक्षं परीक्षते ॥१३६॥

यतस्तथा स्थिते हेतौ नित्यत्वात्सदास्थिते हेतौ फलस्य दुःखस्य निवृत्तिर्नेति पश्यति जानाति (।) **तस्मात् दुःखस्य हेतोर्हानार्थञ्च तस्या विपक्षं परीक्षते दुःखहेतुविरुद्धं, यस्याभ्यासाद् दुःखहेतुरपैति।**

साध्यते तद्विपक्षोऽपि हेतो रूपावबोधतः ।
आत्मात्मीयग्रहकृतः स्नेहः संस्कारगोचरः ॥१३७॥

साध्यते निश्चीयते **तद्विपक्षोऽपि हेतो रूपावबोधतः।** ज्ञाते हि हे[4]तौ तद्विरोधी बोद्धुं शक्यः। **आत्मा**[5]**त्मीयग्रहाभ्यां कृतः स्नेहः संस्कारगोचरः**[6] (। १३७)

---

[1] अशुचिविज्ञगुप्त्या (?) सुखदुःखयोरुद्वेगानुद्वेगौ च घृणाद्यर्थः।

[2] न ह्यमार्गज्ञोऽविपरीतमार्ग्गोपदेशेऽधिक्रियते।

[3] एतेन युक्त्यायुक्तिशून्यागमाग्रहः। तर्कमात्रत्याग आगमेन तत्र निग्रहस्थानानान्तत्वज्ञानान्मोक्ष इति नैयायिकः। प्रकृतिपुरुषान्तज्ञानादिति सांख्याः कर्मक्षयादिति दिगम्बराः।

[4] दुःखहेतौ नित्यशु[illegible]कारे ।

[5] तच्छून्ये तदभिनिवेशः। अस्य चाविद्या सहजा।

ग. नैरात्म्यदर्शनतो वासनाहानिः

हेतुर्विरोधि नैरात्म्यदर्शनं तस्य बाधकम् ।
बहुशो बहुधोपायं कालेन बहुनास्य च ॥१३८॥

12a अध्यात्मस्क[1]न्धेषु तदुपकारकेषु च बाह्येषु स्नेहोस्य **हेतुर्दुः**खस्या[2]त्मात्मीयग्रहवतः स्निग्धस्य तृष्णया जन्मपरिग्रहात्। तस्य **नैरात्म्यदर्शनं विरोधि** विपरीतालम्बनाकारत्वात् **बाधकं** विपक्षः। एतं दुःखहेतुं तद्विपक्षञ्चागमादुपश्रुत्यानुमानान्निश्चित्य **बहुशो** अनेकशो **बहुधोपायम**नेकप्रकारं **कालेन च बहुनास्य** बोधिसत्त्वस्य (।१३८)

गच्छन्त्यभ्यस्यतस्तत्र गुणदोषाः प्रकाशताम् ।
बुद्धेश्च पाटवाद्धेतोर्वासनातः प्रहीयते ॥१३९॥

अभ्यस्यतो भावयतः **तत्र** दुःखहेतौ तद्विपक्षे च **गुणदोषा** यथायोगं[1] **प्रकाशतां गच्छन्ति**। अभ्यासाधीनो हि भाव्यमानबुद्ध्याकारविशदीभावः।

अतोऽभ्यासाद् **बुद्धेश्च पाटवाद्धेतो**रात्मग्रहस्य तृष्णायाश्च **वासना**। कायवाग्बुद्धिवैगुण्यहेतुतः शक्तिलेशः **प्रही[3]यते** निःशेषमपैति। (१३९)

घ. प्रत्येकबुद्धादिभ्यो बुद्धे विशेषः

परार्थवृत्तेः खड्गादेर्विशेषोऽयं महामुनेः ।

अयमेव वासनाहानिलक्षणः **खड्गः** प्रत्येकबुद्ध **आदिर्यस्य** श्रा[4]वकस्य **तस्मात्** सकाशात् **महामु[5]नेः** सम्यक्सम्बुद्धस्य **विशेषः**[6] स्वार्थसम्पत्तेः।

नन्वेवमुपायाभ्यासो दर्शितो न शास्तृत्वं त[2]स्योपदेष्टृत्वादित्याह।

उपायाभ्यास एवायं तादर्थ्याच्छासनं मतम् ॥१४०॥

उपायाभ्यास एवायं शासनं मतं तादर्थ्यात् शासनार्थत्वात्। कारणे कार्योपचारात्। (१४०)

[1] संस्काराख्येषु।

[2] कः पुनरसौ जन्मलक्षणस्य दुःखस्य हेतुस्तद्विरुद्धो वा धर्म्म इत्याह(।) दुःखे विपर्य्यासेत्यादिनोक्तः स्नेहः कीदृश इत्यत्रात्मेत्यादिदुःखभूता आत्मीयरहिताः स्कन्धादय एवास्य गोचरो विषयः।

[3] ᵍकᴹᴬᵗᴹᴬᴺन्दमयिष्यामीति नैषामात्मग्रहोस्ति।   [4] वासनास्ति।

[5] क्लेशविसंयोगे   [6] स च परार्थवृत्तित्वात्।

निष्पत्तेः प्रथमं भावाद्धेतुरुक्तमिदं द्वयम् ।

सुगतत्त्वस्य फलस्य **निष्पत्तेः प्रथमं भावात्तावदेतत् द्वयं** हि हितैषित्वं शास्तृत्वं **हेतुरुक्तं** हेत्ववस्थाया अभिधानात् ।

(५) सुगतत्वात् भगवान् प्रमाणम्

सुगतत्वं व्याचिख्यासुराह (।)

हेतोः प्रहाणं त्रिगुणं सुगतत्वमनिश्रयात् ॥१४१॥

हेतोः समुदयस्य **प्रहाणं** निरोधः **सुगतत्वं** तच्च **त्रिगुणं** गुणत्रययुक्तं (।) सुशब्दस्य त्रिविधोऽर्थः प्रशस्तता मुरूपवत् । अपुनरावृत्तिः अनष्ट[3]ज्वरवत् । निःशेषता च अपूर्णघटवत् ।

तत्र प्रशस्तं भगवान् ज्ञातवान् सुगत इति प्रशस्तार्थमाह । **निःश्रयाद**-नाश्रय[1]णाद् । (१४१)

दुःखस्य शस्तं नैरात्म्यदृष्टेश्च युक्तितोऽपि वा ।

दुः**खस्य** शस्तं सुगतत्वं । तत् पुनर्दुःखानाश्रयणं **नैरात्म्यदृष्टेः** । आत्मदर्शी ह्यात्मनि स्निह्यन् तद्दुःखसुखपरिहारप्राप्तीच्छया जन्म दुःखरूपमादत्ते । प्रही-णात्मदर्शनस्तु नैतादृश इति प्रहीणदुःखोपायः **युक्तितोपि वा** युक्तिपरिदृष्टेनोपा[2]-येन वा गमनात्तत्सुगतत्त्वं प्रशस्तं ।

अथवाऽपुनरावृत्त्या गमनं सुगतत्वं (।) तदाख्यातुमाह ।

पुनरावृत्तिरित्युक्तौ जन्मदोषसमुद्भवौ ॥१४२॥

जन्मनो रागादेश्च **दोषस्य समुद्भवौ** पुनः पुनरावर्तनात् **पुनरावृत्तिरित्युक्तौ** (१४२)

क. आत्मदर्शनबीजहानात् मुक्तिः

आत्मदर्शनबीजस्य हानादपुनरागमः ।
तद्भूतभिन्नात्मतया ;

नैरात्म्यभावनासात्म्ये तु । **आत्मदर्शनस्य** जन्मप्रबन्ध**बीजस्य हानादपुनरा-गमो**ऽपुनरावृत्तिः । तत्पुनरात्मदर्शनबीजस्य हानं **भूता**[3]त्सत्यात् नैरात्म्याद् **भिन्ना**-

[1] लोके हि सुखं तदनुबन्धि च प्रशस्तं तद्विपरीतं सास्रवं । [2] अनन्तरोक्तेन ।
[3] [illegible]भिन्नत्वेन तद्विरुद्धता । आत्मत्वेन स्वभावता कथिता (।) भूतो भिन्न आत्मा यस्य तद्भावस्तया ।

त्मतयाऽन्यत्वात्। न हि सात्मीभूतप्रतिपक्षस्य विपक्षबी[5]जसम्भवः। **निःशेषग्वागम**-नात् सुगतत्वं (।)

तदाह (।)

शेषमक्लेशनिर्ज्वरम् ॥१४३॥

कायवाग्बुद्धिवैगुण्यं मार्गोक्त्यपटुताऽपि वा।

अशेषहानमभ्यासाद् ;

कायवैगुण्यमचापलेप्युत्प्लुत्य गमनादि। **वाग्वैगुण्यं** मानाभावेपि वृषली-वादादि। **बुद्धिवैगुण्यं** नित्यासमाधानादव्याकृतचित्तावस्थानं एतत् त्रयं शेषं सकल-क्लेशोपक्लेशप्रशमादक्लेशं। निर्ज्वरञ्चादोषमूलत्वात्। **मार्ग्गस्य** क्षणिकनैरात्म्य-भावनादे**रुक्तावपटुतापि वा** शेषं तत्परित्यागा**दशेषहानमभ्यासा**दिति निःशेषगम[6]-नात्सुगतत्वं।

दर्शितं त्रिगुणं सुगतत्वं ॥ ० ॥

ख. बुद्धत्वबाधकयुक्तिनिरासः

तदेवं सर्व्वज्ञस्य सम्भवानुमानं प्रतिपाद्य तद्बाधकं दूषयितुमाह (।)

उक्त्यादेर्दोषसंक्षयः ॥१४४॥

नेत्येके व्यतिरेकोस्य संदिग्धो व्यभिचार्यतः।

अक्षयित्वं च दोषाणां नित्यत्वादनुपायतः ॥१४५॥

एके जैमिनीया **उक्त्यादे**र्हेतो रथ्यापुरुषवत् रागादिदो[1]षसंक्षयः कस्यचिन्ना-स्तीत्याहुः। **व्यति[2]रेको** विपक्षाद् व्यावृत्तिः अस्य वक्तृत्वादिहेतोः **संदिग्धोऽतो व्यभिचार्य**नैकान्तिकोयमिति विस्तरतो विपञ्चयिष्यते।

किञ्च (।)**अक्षयित्वं दोषाणां** यो मन्यते स **नित्यत्वाद्वा**ऽकाशवत्[7] **अनुपायत** उपायाभावात् वा। नष्टस्य पुनरुन्मज्जनवत्। (१४४) (१४५)

एषां त्रयाणामपि हेतूनामसिद्धत्वं दर्शयति (।)

उपायस्यापरिज्ञानादपि वा परिकल्पयेत्।

हेतुमत्त्वात् विरुद्धस्य हेतोरभ्यासतः क्षयात् ॥१४६॥

[1] रागादिमान् विवक्षितः पुरुषो वक्तृत्वात्।

[2] असति रागादिमत्वे न भवति वक्तृत्वमिति।

उपायस्यापरिज्ञानाद् वा मूर्खस्य शब्दज्ञानवत्। परि[1] **कल्पयेत्।**

हेतुमत्त्वाद् विरुद्धस्य हेतुमत्त्वाद् दोषाणामनित्यत्वं ततोऽसिद्धं नित्यत्वं दोषाणां। हेतोरात्मदर्शनस्य विरुद्धस्य नैरात्म्यस्या**भ्यासतः क्षया**दुपायाभावोप्यसिद्धः।(१४६)

हेतुस्वभावज्ञानेन तज्ज्ञानमपि साध्यते ॥०॥

हेतोरात्मदर्शनस्य **स्वभावज्ञानेन तत् ज्ञानमपि** तन्निवृत्त्युपायस्य त[4]द्वि-पर्ययरूपस्य ज्ञानञ्च **साध्यते**। यथा दाने ज्ञाते तद्विपर्ययरूपत्वान्मात्सर्यस्य तद्वि-पक्षताऽवसीयत इति तृतीयोप्यसिद्धः। प्रत्युक्तं सर्व्वज्ञस्य बाधनं ॥ 12b

(६) तायित्वाद् भगवान् प्रमाणम्

तायित्वं व्याख्यातुमाह।

तायः स्वदृष्टमार्गोक्तिः, वैफल्याद् वक्ति नानृतम् ॥१४७॥

दुःखहेतुनिवर्तकत्वेन **स्वयं दृष्टस्य** [2]**मार्ग्गस्योक्तेर्दे**शना **तायः**। कारणे[3] कार्योप-चारात्। तया हि सत्त्वान् तायते तद्योगात् तायित्वं(।) स च **वैफल्याद्वक्ति नानृतं**। आत्मसुखाद्यभिलाषादिना कश्चिदसत्यं वदति अ[1]ज्ञानाद्वा। प्रहीणात्म-दर्शनस्य साक्षात्कृततत्त्वस्य तदुभयं नास्ति। (१४७)

(करुणाहेतुकं सत्याभिधानम्)

विशेषतः सत्याभिधानहेतुरेव कृपाऽस्तीत्याह (।)

दयालुत्वात् परार्थञ्च सर्वारम्भाभियोगतः।
तस्मात् प्रमाणं;

दयालुत्वाच्च परार्थञ्च सर्व्वस्य मार्ग्गाभ्यासादेरारम्भे**ऽभियोगतः** परार्थमेवो-द्दिश्य भगवानभिसंबुद्धः कथन्तस्य मिथ्याभिधानेन सत्त्ववञ्चनाशङ्कापि। **तस्मा-त्तायित्वात् प्रमाणं** भगवान्। यथादृष्टार्थप्रवक्तृत्वं हि सम्वादित्वमेवेति प्रथम-प्रमाणलक्षणयोगात् प्रामा[2]ण्यमनेनोक्तं।

[1] कश्चित्सवेता (?)।

[2] अनुलोमतः [illegible] सम्भावनानुमानेनात्य-न्ताभावनिरासः। नावश्यं कारणं कार्यवदिति न नियमहेतुः।

[3] आस्रवक्षयाऽनुशासनीप्रातिहार्यनामके कारणे।

क. तायः चतुःसत्यप्रकाशनम्

द्वितीयलक्षणयोगमप्याह[1] (।)

तायो वा चतुःसत्यप्रकाशनम् ॥१४८॥

तायो वा चतुःसत्यप्रकाशनं। परै[2]रज्ञातस्य सत्यचतुष्टयस्य प्रकाशनम्वा तायः। तद्योगात् तायी प्रमाणं भगवानुक्तः। (१४८)

ख. चत्वारि आर्य-सत्यानि

(क) दुःखसत्यम्

I. संसारिणः स्कन्धा दुःखम्

आर्यसत्येषु दुःखमाह।

दुःखं संसारिणः स्कन्धाः ;

रूपवेदनासंज्ञासंस्कारविज्ञानाख्याः पञ्च **स्कन्धाः**। जन्ममरणप्रबन्धः **संसारः**। तद्व[3]न्तो **दुःखं** तिसृभिर्दुःखताभिः।

ननु यदि स्कन्धा एव प्रतीत्यसमुत्पन्ना न तु कश्चित्सत्त्वो यः संसरति तदा रागा[4]दयो यादृच्छिका अहेतवः स्युरित्याह (।)

रागादेः पाटवेक्षणात्।
अभ्यासान्न यदृच्छातोऽहेतोर्जन्मविरोधतः ॥१४९॥

अभ्यासाद्रागादेः **पाटवस्येक्षणात्**। **अभ्यासा**देव ते भवन्ति **न तु यदृच्छातः**। न ह्यकारणाद्विशेषसम्भवः। नाप्यहेतुका रागादयो**ऽहेतो**र्हेतुरहितस्य **जन्मविरोधतः**। न ह्याकाशं कदाचिज्जायते। (१४९)

II. रागादीनां वातादिदोषजत्वनिरासः

स्यादेतत् (।) वातप्रकृतिर्मोहवान्। पित्तप्रकृतिर्द्वेषवान्। श्लेष्मप्रकृती रागवानिति वातादिधर्मो दोषगण इत्याह।

[1] **अज्ञातार्थप्रकाशो वा द्वितीयलक्षणं।**

[2] **अनुलोमतो व्याख्यायेदानीं प्रतिलोमतः कार्यप्रतिपत्त्या कारणसिद्धिदर्शनेन प्रामाण्यमाह।**

[3] **संसारिणः स्कन्धाः।**

व्यभिचारान्न वातादिधर्मः प्रकृतिसंकरात् ।
अदोषश्च तदन्योऽपि धर्मः किं तस्य नेष्यते ॥१५०॥

a. **न व्यभिचाराद् वातादिधर्मो** रागादिः[4] वातप्रकृतिरपि न मोहबहुलः। पित्तप्रकृतिरपि न पटुद्वेषः। श्लेष्मप्रकृतिश्च नोद्भूतरागविशेषः कश्चिद् दृश्यत इति वातादिव्यभिचारिणो मोहादयो न तद्धेतवः। **प्रकृतिसंकरावदोषश्चेत्** संकीर्ण्णप्रकृतयो हि पुरुषाः प्रत्येकं वातपित्तश्लेष्मणां सत्त्वात्। अतो **दोषाणां** न कारणव्यभिचारः। यद्येवं तस्या[2]द्वेषादेरन्यो[1] धर्मः खरत्वादिः[3] **तस्य** वातादेः **किन्नेक्ष्यते**[3]। (१५०)

b. अथ प्र[5]त्येकं स[4]र्व्वेषां रागादिर्धर्मस्ततो न व्यभिचार इत्याह (।)

न सर्वधर्मः सर्वेषां समरागप्रसङ्गतः ।
रूपादिवददोषश्चेत् तुल्यं तत्रापि चोदनम् ॥१५१॥

न सर्व्वधर्मः सर्व्वेषां स[5]मस्य रागस्य प्रसङ्गात्। नानाप्रकृतिकत्वेपि रागादिहेतोः समानत्वात्। **रूपादिवददोषश्चेत्।** यथा भूतमात्रहेतुकत्वेपि रू[6]पादय उत्कृष्यन्तेऽपकृष्यन्ते च क्वचित् तथा रागादयोपीति चेत्। **तुल्यं** तत्र रूपादावपि **चोदनं** समत्वस्य। (१५१)

आधिपत्यं विशिष्टानां यदि तत्र न कर्मणाम् ।

आधिपत्यं विशिष्टानां कर्मणां श्रुताश्रुतलक्षणानां। **यदि तत्र** रूपादौ कार्ये नेष्यते[6] भूतसहकारिणां कर्मणां वैशिष्ट्यात् रूपादिविशेष इत्यर्थः।

स्यादेतन्न दोषमात्राद्रागादयोऽपि तु तेषां परिणाम[7]विशेषात् यथा व्याधयः।[8] ततो न समरागतादिप्रसङ्ग इत्याह (।)

विशेषेपि च दोषाणामविशेषाद् ;

---

[1] एकः कोपनः प्राज्ञः प्रस्वेदादिमांश्च न स्यादस्ति च(।) पित्तगुणसमुदायः कोपपरिणामकाले प्रज्ञापरिणामोपि मा भूत् (।) न हि लाभे प्रवेशच्छेदेपि पित्तप्रकृतेः निःशरणं युक्तं।

? [2]गन्धादिर्न दृश्यते कुतः। ? [3]न दृश्यते च तदसंदेतत्।

[4] वातादीनां। [5] एवं तुल्यद्वेषादयः। [6]क्वचिद्रसः क्वचित् स्पर्शः।

[7] रागादेर्यः स्वस्वकीयः परिणामविशेषः तदभावात्।

[8] द्वेषपरिणामभावेपि।

विशेषेपि च दोषाणां प्रकोपादिनाऽविशेषात् रागादीनां न दोषपरिणाम-हेतुता।(१५२)

नन्वविशेषादित्यसिद्धो हेतुः। कफाद्युत्कर्षे रागाद्युत्कर्षदृष्टेरित्या[1]ह।

असिद्धता ॥१५२॥

न विकाराद् विकारेण सर्वेषां न च सर्वजाः।

c. **नासिद्धता**ऽविशेषस्य। तथा हि **सर्व्वेषां** कफादीनां विकारे[7]णोत्कर्षेण पीडया विकारात् द्वेषो भवति न रागादयः। सर्व्वजत्वाददोष इति चेत्। न च **सर्व्वजाः** समरागतादिप्रसङ्गादित्युक्तेः॥

किञ्च (।)

कारणे वर्द्धमाने च कार्यहानिर्न युज्यते ॥१५३॥

तापादिष्विव ;

सन्निपातावस्थायां कारणे कफादिके **वर्द्धमाने कार्यस्य** रागादेर्**हानिर्न युज्यते** (१५३) **तापादिष्विव** तापादीनामिव पित्तादिवृद्धौ।

d. स्यादेतद् (।) दोषाणां साम्ये रागादयो भवन्ति वैषम्ये तु द्वेषादयः। ततो विशेषेपि दोषाणां न विशिष्यन्ते रागादय इत्यसिद्धो[8] हेतुरित्याह (।)

13a

रागादेर्विकारोऽपि सुखादिजः।

रागादेर्दोषसाम्यावस्थायां विकारोपि वृद्धिलक्षणो यः स **सुखादिजः** आन्तर-धातुसाम्यस्पर्शप्रभवेन सुखादिना वर्द्धन्ते रागाद[2]यः।

वैषम्यजेन दुःखेन रागस्यानुद्भवो यदि ॥१५४॥

वाच्यं केनोद्भवः साम्यान्मदवृद्धिः स्मरस्ततः।

वैषम्यजेन दुःखेन द्वेषस्योत्पादनात् तद्विरुद्धस्य **रागस्यानुद्भवो यदि** मतः (१५४) तदा **वाच्यं केन** हेतुना **रागस्योद्भवः। साम्याद्** दोषाणां **मदस्य** शुक्रस्य **वृद्धिः** (।) **स्मरो** रागः। शुक्रवृद्धेर्यदीष्टमेतदप्ययुक्तं यतः (।)

रागी विषमदोषोऽपि दृष्टः साम्येऽपि नापरः ॥१५५॥

रागी विषमदो[3]षोऽपि रागचरितः कश्चिद् **दृष्टः साम्येपि नापरः** प्रतिसंख्या[1]न बली मन्दरागप्रकृतिर्व्वा दृष्टः। (१५५)

[1] निजो योस्ति कर्कशत्वादौ।

[2] परा श्लेष्मादिवृद्धावपि यत्र रागादिवृद्धिः सा। [3] धातुवैषम्येपि।

क्षयादसृक्स्रुतोऽप्यन्ये ;

क्षयाच्छुक्रस्यासृक्श्रु(? स्रु)तो रक्तं क्षर[1]न्तो**प्यन्ये** रागबहुला दृष्टा इति शुक्रमपि न रागहेतुः।

किञ्च (।)

नैकस्त्रीनियतो मदः।

नैकस्त्रीनियतो मदः। न ह्येकां स्त्रियमपेक्ष्य शुक्रं शुक्रीभवति। अपि तु सर्व्वाः।

तेनैकस्यां न तीव्रः स्याद्, अङ्गरूपाद्यपीति चेत् ॥१५६॥

तेन साधारणत्वेन शुक्रस्य तज्जन्यो राग **एकस्यां** स्त्रियां **न तीव्रः स्यात्**[2] किन्तु साधारणः। **अङ्गरूपाद्य**[3]**पीति चेत्**। (१५६)

e. रूपयौवनोपचारादि च सहकारि रागवृद्धेरिति चेत्।

न सर्वेषामनेकान्तान्न चाप्यनियतो भवेत्।
अगुणग्राहिणोऽपि स्यात्; अङ्गं सो ऽपि गुणग्रहः ॥१५७॥

न युक्तमेतत्। **सर्व्वेषां** रूपादीना**मनेकान्त**त्वात्[2] रूपादिरहितेष्वपि रागोत्कर्षदृष्टेः। किञ्च (।) यदि शुक्रं रूपादि च स्त्रियाः कारणं रागस्य तदा **न चाप्यनियतो**ऽविषयीकृतस्त्रीविशेषः साधारणो रागो न **भवेत्**। रूपादिसहकारिणोऽव्यापारात्। तथा रूपवत्या गुणमशुभाभावनाभावितं गृह्णतोपि रागः स्यात्। शुक्ररूपयोस्तद्धेत्वोः सद्भावात्। **अङ्ग**न्निमित्तं **सोपि गुणग्रह**स्ततोऽशुभां भावयतो न स्याद्रागः (।१५७)

यदि सर्वो गुणग्राहो स्याद्, हेतोरविशेषतः।

यदि सर्व्वः शुभाशुभभावको **गुणग्रा**[3]**ही** स्यात्। गुणग्रहस्य **हेतो** रूपादेः सर्व्वान् प्रत्य**विशेषतः**।

किञ्च (।)

यदवस्थो मतो रागी न द्वेषी स्याच्च तादृशः ॥१५८॥

यदवस्थः श्लेष्मप्रकृतिस्थः पुरुषो **रागी मतस्तदवस्थो न द्वेषी स्यात्**। (१५८)

कुत इत्याह (।)

[1] इन्द्रियेण। [2] कस्यचिद् भवति च ततो न मदः कारणं रागस्य।
[3] रूप उपचारगुणरागी चेति त्रिविध आदिना रागी।

तयोरसमरूपत्वान्नियमश्चात्र नेष्यते ।

तयो रागद्वेषयोरसमरूपत्वाद्विरुद्धत्वात् तदुत्पादिकयोरवस्थयोरपि विरोधः। स्यादेतद्रागोत्पादिकायामवस्थायां द्वेषो न भवत्येवेत्याह (।) **नियमश्चात्र नेष्यते ।** श्लेष्मावस्थो रागी न द्वेषीति नात्र नियमः।

तवापि कस्मादमी समराग[4]प्रसङ्गादयो दोषा न भवन्तीत्याह (।)

सजातिवासनाभेदप्रतिबद्धप्रवृत्तयः ॥१५९॥
यस्य रागादयस्तस्य नैते दोषाः प्रसङ्गिनः ।

सजातिवासना आत्मात्मीयग्रहमूलस्य स[1]जातेः पूर्व्वपूर्व्वाभ्यस्तस्य रागादेर्व्वासनाऽपरापररागादिजनिकाः शक्तयः तासां **भेदः** परस्परतः तत्र **प्रतिबद्धा प्रवृत्तिर्जन्म** येषां ते तथा (१५९) **रागादयो यस्य** बौद्धस्य मते **तस्य नैते**ऽनन्तरमुक्ता **दोषाः प्रसङ्गिनः** ।

III. **रागादीनां भूतधर्मत्वनिरासः**

एतेन भूतधर्मत्वं निषिद्धं;

एतेन वातादिधर्मत्वनिषेधेन **भूतधर्मत्वं निषिद्धं** रागादेर्ब्बौद्धव्यं दोषा[2]णां मरुत्तेजोऽम्भःस्वभावत्वात् ।[5]

भवन्तु सभा[3]गहेतुकाः पृथिव्याद्याश्रितास्तु स्युर्द्धवलादिवदित्याह।

निश्रयस्य च ॥१६०॥
निषेधान्न पृथिव्यादिनिःश्रिता धवलादयः ।

निश्रयस्याश्रयस्य निषेधादनाश्रयात्सदसतोरित्यादिना **न पृथिव्यादिनिःश्रिता धवलादयोपि**। कुत एव रागादयः।

कथन्तर्हि भूतान्याश्रित्योपादाय रूपमुत्पद्यत इतीष्टमित्याह (।)

तदुपादाय शब्दश्च हेत्वर्थः स्वाश्रयेण च ॥१६१॥
अविनिर्भागवर्तित्वाद् रूपादेराश्रयोऽपि वा

[1]सत्कायदर्शनस्य। [2]वात[illegible]णां क्रमात् महदादित्वेन रागादेर्भूतधर्मत्वं न भूतधर्मत्वे हेतुरयं।

[3] स्वसदृशहेतुका रागादयः [illegible]रयोरिव।

तदुपादाय शब्दश्च तानि भूतानि उपादाय शब्दंश्च **हेत्वर्थः**। भूतानि हेतू-कृत्योपादाय रूपमुत्पद्यत इत्यर्थः। **स्वा[1]श्रयेण** भूतचतुष्केण **रूपादे**रेकसामग्र्यधी-नत्वेन (१६१) **अविनि[6]र्भागवर्त्तित्वा**द्विभागेनानवस्थितेरा**श्रयोपि वा** भूतचतुष्कं।

मदादिशक्तेरिव चेद् विनिर्भागो ;

स्यादेतत्(।)सुराया **मद**शक्तेरा**दि**शब्दात् क[2]नकादेरुन्माद**शक्ते[3]रिवाश्रित-त्वेपि विनिर्भागो** भूतैः सह चैतन्यस्य स्यात्।

a. भूतचैन्ययोर्भेदात्

यथा मदशक्तिरहिता व्यापन्ना सुरा दृश्यते। एवं चैतन्यरहितानि भूतान्यपि स्युरिति चेत्(।)

न वस्तुनः ॥१६२॥

शक्तिरर्थान्तरं वस्तु नश्येन्नाश्रितमाश्रये।

तिष्ठत्यविकले याति, तत्तुल्यं चेन्न भेदतः ॥१६३॥

भूतचेतनयोः ;

न वस्तुनः सुरादेः **शक्तिरर्थान्तरं** किन्तु **वस्त्वे**वार्थक्रियाशक्तं शुक्त्याद्यवस्थायां **न[4]श्येत्**। असमर्थस्य चोत्पत्ति[5]**र्नाश्रितं** शक्त्याद्य**विकले आश्रये तिष्ठति**[7] **यात्य-**पति। **तत्तुल्यञ्चेत्** भूतचेतनयोर[6]प्यैकात्म्यं।[5] तद्भूतचैतन्ये भूते नष्टे निश्चेतनं भूतान्तरमुत्पद्यत इति चेत्। **न** युक्तमेतत्। **भेदतो** (१६३) भूतचैतन्ययोः।

कथमित्याह (।)

भिन्नप्रतिभासावबोधतः।

अविकारञ्च कायस्य तुल्यरूपं भवेन्मनः।। १६४॥

रूपादिवत् ;

भिन्नप्रतिभासावबोधतः। भिन्नाकारज्ञानविषयतया भिन्ने[7] भूतचैतन्ये नान्यथा

[1] अभ्युपगम्याह। [2]धत्तूर

[3] शुक्तिभावे, मद्य[illegible]निवृत्तौ। [4] क्षणिकत्वात्।

[5] अथ सुरास्थितैव तदाह। [6] शुक्लत्वादिवद् भूताश्रितत्वं।

[7] भिन्नाकारज्ञानाभ्यामनयोर्ग्रहावन्यथातिप्रसङ्गः विश्वमेकं स्यात् कायमन-इन्द्रियाभ्यां च ग्राह्यत्वात्। यदा शरीरमनालम्ब्य विषयान्तरमालम्बते तदा-ऽशरी[illegible]पात।

क्वचिदपि भेदसिद्धिः। यदि च देहचित्तयोरैक्यं तदा **आविकारञ्च कायस्य** यावन्न विक्रियते देहन्तावत्तुल्यमेकाकारम्भवेन्मनो[1] (१६४) **रूपादिवत्।**

b. वासनाभेदतो भेदात्

स्यादेतत् (।) एक[8]रूपत्वेपि देहस्वार्थानां नानारूपत्वात् ज्ञानमपि तथे-
13b त्याह (।)

विकल्पस्य कैवार्थपरतन्त्रता।

विकल्पस्य कैवार्थपरतन्त्रता। येनार्थनानात्वात् कल्पनापि तथा स्यात्। अनपेक्षितसन्निधयः उपादानवशेन विकल्पाः प्रवर्तन्ते इति वासनाभेदादेषां भेदः।

अनपेक्ष्य यदा कार्यं वासनाबोधकारणम् ॥१६५॥
ज्ञानं स्यात् कस्यचित् किञ्चित् कुतश्चित् तेन किञ्चन।
अविज्ञानस्य विज्ञानानुपादानाच्च सिध्यति ॥१६६॥

एवञ्चा[2]**नपेक्ष्य यदा कार्यं** किञ्चिज्ज्ञानं **वासनाबोधस्य** प्रबोधस्य **कारणं** स्यात्। (१६५) **कस्य**[3]**चि**दुत्पद्यमानस्य ज्ञानस्य तदा **तेन** प्रबोधकानुरोधेन **कुतश्चि**ज्ज्ञानादनन्तरं **किञ्चन ज्ञानं स्यादिति** सुस्थमस्य[1] पक्षे। **अविज्ञा**[4]**नस्य** विज्ञानशून्यस्य लोष्टादे**र्विज्ञानानुपादानाच्च**[5] **सिध्यति** विज्ञानादेव विज्ञानं।[6] (१६६)

c. अविज्ञानतो विज्ञानानुत्पादात्।

विज्ञानशक्तिसम्बन्धादिष्टञ्चेत् सर्ववस्तुनः।
एतच्छांख्यपशोः कोऽन्यः सलज्जो वक्तुमीहते ॥१६७॥
अदृष्टपूर्वमस्तीति तृणाग्रे करिणां शतम्।

सर्व्वस्य वस्तुनो विज्ञानशक्तिसम्बन्धादविज्ञानाद्विज्ञानानुत्पादन**मिष्टं**[7] **चेत्।** **ए**[8]**त**द्विज्ञानस्य शक्तिरूपतयाऽवस्थानं सां**ख्यपशोः कोऽन्यः सलज्जो वक्तुमीहते।** (१६७) यो ब्रूयाद**दृष्ट**मपि **तृणाग्रे करिणां शतमस्तीति।**

[1] भिन्न[illegible] मनोज्ञानं न स्यात्।
[2] स्वमतं समर्थयते। [3] कार्यस्य। [4] एतच्च तयोर्विरोधात्।
[5] न भूतधर्मत्वप्रतिक्षेपादेरेव। [6] अविज्ञानान्न विज्ञानमिति यदुक्तं तदिष्टमेव सांख्यस्येति सिद्धसाधनं। [7] सर्व्वत्र शक्तिव्यक्ती तन्मतेन।
[8] सिद्धसाधनत्वं परिहरति।

तथाहि यदि शक्तिरभिव्यक्तिरूपाद् विज्ञानादन्या तदाऽविज्ञानत्वं सिद्धं। अथान्यथा तदा (।)

यद् रूपं दृश्यतां यातं तद् रूपं प्राङ् न दृश्यते ॥१६८॥
शतधा विप्रकीर्णेऽपि हेतौ तद् विद्यते कथम् ।

यद्रूपं ख्या[2]नाख्यं **दृश्यतां यात**मभिव्यक्तावस्थायां **तद्रूपं प्राक्** शक्त्यवस्थायां **शतधापि विप्रकीर्ण्णे हेतौ न दृश्यते** (१६८)। **कथन्तद्विद्यत** इति नाविज्ञानत्वमसिद्धं (।)

किञ्च (।)

रागाद्यनियमोऽपूर्वप्रादुर्भावे प्रसज्यते ॥१६९॥

न चेत् परलोकादागच्छति चित्तसन्तानः तदाऽ**पूर्व्व**सत्त्व**प्रादुर्भावे रागाद्यनियम**श्चक्षुराद्यनियमवत् **प्रसज्यते**। यथा चक्षुःकरचरणश्यामतानियमः पुरुषे नेक्ष्यते कदाचित् कस्यचिदभावदर्शनात्। तथा रागी रागितरो नीरागश्च कश्चित् स्यात्। (१६९)

d. भूतात्मतया समानरागताप्रसङ्गात् ।

भूतात्मताऽनतिक्रान्तः सर्वो रागादिमान् यदि ।
सर्वः समानरागः स्याद् भूतातिशयतो न चेत् ॥१७०॥
भूतानां प्राणिताऽभेदेऽप्ययं भेदो यदाश्रयः ।
तन्निर्ह्रासातिशयवत् तद्भावात् तानि हापयेत् ॥१७१॥

भूतात्मताया अनतिक्रान्तः सर्व्वः पुमान् **रागादि**[1]**मान् यदि** तदा **सर्व्वः समानरागः स्यात्**। भूतात्मताया अविशेषात्। **भूतानामवान्तरादतिशयतः** समानरागताप्रसङ्गो **न चेत्** (१७०) **भूतानां प्राणिताया अभेदेप्य**[2]**यं भेद** उत्कटमन्दरागत्वादिको **यदाश्रयो** यदवान्तरविशेषवत्[3] कारणमाश्रित्य **तत्**कारणं **निर्ह्रासातिशयवत्** अपच[4]यतारतम्यवत् **तद्भावाद्रागादिमत्त्वात् तानि** भूतानि **हापयेत्** भ्रंशयेदिति नीरा[5]गोपि कश्चित् सत्त्वः स्यात्। (१७१)

[1] आदिना सुखादयः।
[2] अयं प्राणी प्राणितरः प्राणितम इत्यभेदे।
[3] भूतातिशयं। [4] यो यत्रोत्कर्षवान् स तत्र सम्भवदुच्छेदधर्म्माद्यनिबन्धनं रागादि निवर्तयेत् तत्र शुक्लत्वादिहेतुवत्।

न चेद् भेदेऽपि रागादिहेतुतुल्यात्मताक्षयः ।
सर्वत्र रागः सदृशः स्याद्धेतोस्सदृशात्मनः ॥१७२॥

भेदे मन्दोत्कटरागादिजनकेऽवान्तरभूतविशेषेपि **रागादिहेतुत्वेन** या **तुल्यात्म**[1]**ता** सदृशता तस्याः **क्षयो न चेत् सर्व्वत्र** पुंसि **सदृशो रागादिः स्यात्**। **सदृशात्मनो हेतोर्भावात्**। (१७२)

न हि गोप्रत्ययस्यास्ति समानात्मभुवः क्वचित् ।
तारतम्यं पृथिव्यादौ प्राणितादेरिहापि वा ॥१७३॥

न[2] **हि गोप्रत्ययस्यास्ति समानात्मभुवः** सदृशकारणोत्पत्तेः। **क्वचित्** शाबलेयादौ **तार**[3]**तम्यमपि** तु सर्व्वत्र समानतैव। **पृथिव्यादौ** सदृशे हेतौ **प्राणितादेरिह** चार्व्वाक मते[5]**पि वा** विशेषो न विद्यते[4]। (१७३)

औष्ण्यस्य तारतम्येऽपि नानुष्णोऽग्निः कदाचन ।
तथेहापीति चेन्नाग्नेरौष्ण्याद् भेदनिषेधतः ॥१७४॥

औष्ण्यस्य तारतम्येपि खादिराग्न्यादौ[5] **नानुष्णोऽग्निः कदाचन**। **तथेह** रागादितारतम्येपि न वीतरागः कश्चिदिति **चेत्** कदाचन **नैतद्युक्तं**। **अग्नेरौष्ण्याद् भेदस्य निषेधतः**। नैतद्युक्तं। भास्वररूपोष्णस्पर्शादिरग्निरुच्यते। तेनौष्ण्याभावेऽग्निरेव न स्यात्। रागादिस्तु भूतेभ्योऽन्यस्तदभावेपि तेषां भावात्। (१७४)

अतः सविशे[6]षणं हेतुन्दर्शयति।

तारतम्यानुभविनो यस्यान्यस्य सतो गुणाः ।
ते क्वचित् प्रतिहन्यन्ते तद्भेदे धवलादिवत् ॥१७५॥

गुणेभ्योऽन्यस्य यस्य **सतो** धर्मिणो ये **तारत**[6]**म्यानुभाविनो गुणास्ते क्वचिद्** धर्मिणि **प्रतिह**[7]**न्यन्ते**। **तद्भेदे** भूतभेदे **धवलादिवत्**।[8] न हि सर्व्वो भूतपरिणामः शुक्लः। (१७५)

[1] रागादिहेतुः सामान्यं, तस्य यदि क्षयः स्यात्तदा विरागः स्यात्, न चास्ति क्षयः (।) यतोऽक्षयस्तेन वीतरागो न चेत् तदा। **[2] तुल्यहेतुकं विशिष्यत इति दृष्टान्तमाह** **[3] गोतरो गोतम इति।** **[4] यथा न प्राणी प्राणितर इति तथा रागी रागितर इत्यपि न युक्तं तुल्यहेतुसम्भवात्।** [5] सांख्यादिराह। **[6] धर्मिणो गुणा इति विशेषणं न चौष्ण्यस्याग्निर्धर्मी।**
[7] उच्छिद्यन्ते। **[8] कृष्टस्य जन्तोर्दृष्टेः।**

f. **न रूपवद् रागोऽपि भूतधर्मः**

स्यादेतद् (।) भूतधर्मो रूपादिर्यथावश्यं अभूत्वा भवति तथा रागोपि देहिनः स्यादित्याह (।)

रूपादिवन्न नियमस्तेषां भूताविभागतः ।
तत् तुल्यञ्चेन्न रागादेः सहोत्पत्तिप्रसङ्गतः ॥१७६॥

रूपा[1] **दिवन्न नियमो** रागादेस्तेषां रूपादीनां **भूताविभागतः**। न हि रूपादि-सामान्यं विना भूता[2]नि वर्त्तते। रागादेरपि तद्भूताविनिर्भागवर्त्तित्वं **तुल्यञ्चेत्**। **नैतदस्ति**। **रागा**[3]**देर्भूतैः सहोत्पत्तिप्रसङ्ग**[7]**तो** विषयैः कादाचित्कसन्निधानै-र्नियमितत्वात्। (१७६)

न सहोत्पादप्रसङ्ग इति चेदाह (।)

विकल्प्यविषयत्वाच्च विषया न नियामकाः ।
सभागहेतुविरहाद् रागादेर्नियमो न वा ॥१७७॥

विकल्प्यः कल्पितस्तद्विषयत्वाच्च रागादेर्विषया रूपादयोऽग्राह्यत्वान्न **निया-मकाः**। किञ्चाविज्ञानस्य विज्ञानहेतुत्वात् नेत्यु[4]क्तं। त्वन्मते **सभागस्य** च[5] **हेतो-र्विरहा**[6]**त् रागादेर्नियमो** देशकालस्वभावविषयो **न वा** स्यादहेतुत्वात्। (१७७)

f. **न भूतान्येव हेतुः**

भूतान्येव हि हेतुरिति चेत्।

सर्वदा सर्वबुद्धीनां जन्म वा हेतुसन्निधेः ।

तर्हि **सर्व्वदा सर्व्वबुद्धीनां** सुखदुःखेच्छाद्वेषराग[8]कृपादीनां **जन्म वा** स्यात्। 142a **हेतोर्भू**तसंघातस्य **सन्निधेः**। तदेवं रा[9]गादेः पाटवेक्षणादित्यादिना चतुर्ण्णामरूपिणां स्कन्धानां सभागहेतुकत्वे साधिते साधितं संसारित्वमुपादानस्कन्धानां त एव दुःख-मित्युक्ताः।

[1] सामान्यमत्र विशेषे व्यभिचारात्।

? सहवृत्तिनियमेनेत्यर्थः। [2] सामान्यं कर्तृ। [3] द्वेषादेर्युगपत् रागादिहेतुः।

[4] अविज्ञानं न विज्ञानहेतुरित्युक्तं परं प्रति। इदानीमपि परं प्रत्याह।

[5] वा समुच्चयार्थः।

[6] यद्यपि तृणादयो हस्त्यात्मना परिणतास्तत्रापि तेषां न तच्छक्तिरस्ति।

[9] दुःखसत्यव्याख्यारम्भे।

IV. चतुराकरं दुःखसत्यम्

दुःखसत्यञ्चानित्यतो दुःखतः शून्यतोऽनात्मतश्चेति चतुराकारमाख्यातुमाह (।)

कदाचिदुपलम्भात् तदध्रुवं दोषनिश्रयात् ॥१७८॥
दुःखं हेतुवशत्वाच्च न चात्मा नाप्यधिष्ठितम् ।

कदाचिदुपलम्भाद् दुःखम**ध्रुवम**नित्यं। **दोषनिश्रया**[1]**त्** रागादिदोषाश्रयेणोत्पत्तेः। (१७८) **हेतुवशत्वाच्च**। सर्व्वं परवशं[1] **दुः**खमिति न्यायात् दुःखं तत्। **न चात्मा**श्रयं। अना[2]त्मनः आत्मविलक्षणत्वात्। **ना**[3]**प्यधिष्ठितं**। अधिष्ठातुरात्म[4]नोऽभावात्। अनेन शून्यत इत्याख्यातं।

कस्मात्पुनरात्मा नाधिष्ठातेत्याह—

नाकारणमधिष्ठाता नित्यं वा कारणं कथम् ॥१७९॥

नाकारणमधिष्ठाताऽतिप्रसङ्गात्। **नित्यं वा** द्रव्यं **कारणं कथं** (।) तस्य क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरहात्। (१७९)

तस्मादनेकमेकस्माद् भिन्नकालं न जायते ।

तस्मादनेकं भिन्नकालदृश्यमानं सुखदुःखादिकार्यं **नैकस्माज्जायते** एकस्यानेककरणे समर्थस्य सकृदेव तत्क्रियाप्रसङ्गात्।

कार्यानुत्पादतोऽन्येषु सङ्गतेष्वपि हेतुषु ॥१८०॥
हेत्वन्तरानुमानं स्यान्नैतन् नित्येषु विद्यते ।

किञ्चा[2]नेकेषु **हेतुषु सङ्गतेषु** मिथो मिलितेष्वपि **कार्यानुत्पादतो** (१८०) **हेत्वन्तरानुमानं स्यात्** (।) यथा रूपालोकमनस्कारेषु सत्स्वपि चक्षुर्विज्ञानमनुत्पद्यमानं चक्षुरनुमापयति। **नैत**त्कार्यानुत्पत्त्याऽनुमानं **नित्येषु विद्यते** तेषामव्यति[5]रेकित्वात् (।)

(ख) समुदयसत्यम्

I. चतुराकारः समुदयः

चतुराकारं दुःखं व्याख्याय समुदयतो हेतुतः प्रत्ययतः प्रभवतश्चेति चतुराकारं समुदयं व्याख्यातुमाह (।)

[1] सास्रवत्वात् उत्पत्त्या क्लिश्यन्ति विपाकेन च। [2] हेतुवशत्वाच्च। [3] नात्मीयं [4] सभागतो जातत्वात। [5] तदव्यतिरेकेपि कार्योत्पत्तेः।

कादाचित्कतया सिद्धा दुःखस्यास्य सहेतुता ॥१८१॥
नित्यं सत्वमसत्वं वा हेतोर्बाह्यानपेक्षणात् ।

a. **कादाचित्कतया दुःखस्य सहेतुता सिद्धा** (१८१)। **नित्यं सत्त्वमसत्त्व**[1]**म्वा हेतो**र्भवति यथाऽऽकाशस्य शशविषाणस्य **बाह्यानपेक्षणात्**। य एव च दुःखहेतुः स एव समुदयः।

तैक्ष्ण्यादीनां यथा नास्ति कारणं कण्टकादिषु ॥१८२॥
तथाऽकारणमेतत् स्यादिति केचित् प्रचक्षते ।

न[1]नु **यथा कण्टकादिषु तैक्ष्ण्यादीनां कारणं नास्ति** (१८२) **तथाऽकारणमेतत्** दुःखं **स्यात्**। तत् कुतः समुदय **इति केचित्** स्वभाववादिनः **प्रचक्षते**(।)

b. ते एवं वक्तव्या(ः।)

सत्येव यस्मिन् यज्जन्म विकारे वाऽपि विक्रिया ॥१८३॥
तत् तस्य कारणं प्राहुस्तत् तेषामपि विद्यते ।

सत्येव यस्मिन् वस्तुनि **यस्य जन्म**। यस्य **विकारे** सत्येव वा यस्य **विक्रिया** (१८३) **तत्तस्य** जन्मिनो विकारिणश्च **कारणं प्राहु**र्व्विद्वांसः। **त**ज्जन्म सत्येव बीजोदकपृथिव्यादिषु[4] तदुत्कर्षापकर्षादिविकारे च विकृतत्वं **तेषां** कण्टकादीनाम-प्यस्तीति तेपि सहेतुका एव। एवं स्कन्धा अपि।

ननु स्पर्शे सति भवति चक्षुर्व्विज्ञानं। असति च न भवति[2](।) न च तत् कारणमतोऽतिव्याप्तिरित्याह (।)

स्पर्शस्य रूपहेतुत्वाद् दर्शनेऽस्ति निमित्तता ॥१८४॥

स्पर्शस्य रूपाद्यविनिर्भा[3]गिनः सहकारिभावेन **रूपहेतुत्वात्**। **दर्शने** चक्षु-र्व्विज्ञाने**ऽस्ति निमित्तता** पारम्पर्येणेति नातिव्याप्तिः। (१८४)

एतच्च व्यतिरे[4]कमभ्युपगम्योक्तं न तु रूपमुपदर्श्य स्पर्शाभावे नेत्रबुद्धेरभावः शक्य[5]दर्शनः। रूपस्पर्शयोरविनिर्भागवर्त्तित्वात्। तस्य च दुःखस्य (।)

[1] कः पद्मनालदलकेशरकर्ण्णिकानां संस्थानवर्ण्णरचनामृदुतादिहेतुः (।) पत्राणि चित्रयति कोत्र पतत्रिणाम्वा स्वाभाविकं जगदिदं नियतं तथैव॥ दुःखमहेतुकं चार्व्वाकः।

[2] स्पर्शवत्येवं संहते चक्षुर्व्विज्ञानं मन्यते।

[3] स्पर्शीभूतचतुष्कात्मा उपादाय रूपस्य हेतुः।   [4] अतिव्याप्ति।

नित्यानां प्रतिषेधेन नेश्वरादेश्च सम्भवः ।
असामर्थ्यादतो हेतुर्भववाञ्छा ;

नित्यानां क्रमाक्रमाभ्यामर्थक्रियायामसामर्थ्यात् । **प्रतिषेधेन**[1] च **नेश्वरादे**रादिग्रहणात् प्रधानपुरुषादेः कारणात्सम्भव उत्पादः । अतो नित्यादनुत्पत्तेर्दुःखस्य हेतु**र्भववाञ्छा** जन्मतृष्णा, जन्मस्थानावस्था[2] सत्त्वाद्यभिला[3]षात्मिका । (१८५)

परिग्रहः ॥१८५॥
यस्माद् देशविशेषस्य तत्प्राप्त्याशाकृतो नृणाम् ।

यस्माद् देशविशेषस्य परिग्रहः **तत्प्राप्ति**तृष्णा**कृतो नृणां**। नृशब्दः प्राण्युपलक्षणः । ततो गर्भस्था[6]नादानमपि तत्तृष्णाकृतमेव । (१८६)

C. ननूक्तं भगवता "तत्र कतमस्समुदय आर्यसत्यं पौनर्भाविकी न[4]न्दी रागसहगता तत्र तत्राभिनन्दिनी यदुत कामतृष्णा भवतृष्णा विभवतृष्णा चे"*ति तत्कथमेका भवतृष्णोच्यते समुदयसत्यमिति । अत्राह (।)

सा भवेच्छाऽप्त्यनाप्तीच्छोः प्रवृत्तिः सुखदुःखयोः ॥१८६॥
यतोऽपि प्राणिनः कामविभवेच्छे च ते मते ।

यतः कारणात् **प्राणिनः सुखदुःखयोः** क्रमेणा**प्त्यनाप्तीच्छोः** प्रवृत्तिर्गर्भस्थानपरिग्रहायातः **सा भवेच्छा**पि (१८६) **कामविभवेच्छे च ते मते**। सुखप्राप्तीच्छा कामतृ[7]ष्णा । दुःखवियोगेच्छा विभवतृष्णा । भवतृष्णायां सुखदुःखप्राप्तिपरिहारेच्छापूर्व्विकायां गर्भस्थानोपादानेच्छात्मिकायां द्वयोरपि संग्रहादविरोधः । (१८७)

सर्वत्र चात्मस्नेहस्य हेतुत्वात् संप्रवर्त्तते ॥१८७॥
असुखे सुखसंज्ञस्य ;

समुदयस्य च समुदयात्मकत्वात् **सर्व्वत्र** विषये**ऽसुखे** सुखरहिते **सुखसंज्ञस्य** दुःखविपर्य्ययस्तस्यानेनाशुचौ शुचिविपर्यासोपि कथितः । न ह्यशुचौ तथा मन्यमान कस्यचित् सुखसंज्ञाऽऽत्मस्नेहेनेति **आत्मस्नेहस्य हेतुत्वादिति**। अहङ्कारममकारो-

[1] "कारणम्विकृतिङ्गच्छज्जायतेन्यस्य कारणमि"त्यादिना ।

[2] अवस्था मनुष्यदेवादि । [3] सहायाः सत्त्वाः [illegible] ।

गर्भादि । [4] द्वयो रागयोः समवधानाभावादाह । वर्तमानार्थालम्बनाकृष्टा प्रीतिर्नन्दी । * दीघनिकाय २।२२

त्थापितस्य।[1] अनेनात्मनि आत्मस्नेहविपर्यास उ[?]क्तः। संप्रवर्तत इत्यनेनानित्य-विपर्यासः सूचितः। न हि नित्यविपर्यासम्विना फलार्थी प्रवर्तते। 14b

तस्मात् तृष्णा भवाश्रयः।

तदेवं चतुर्व्विपर्यासवासितमानस एवा**त्मस्नेहात्** सुखदुःखप्राप्तिपरिजिहीर्षया **प्रवर्तते**। तथा गर्भस्थानेपि सुखदुःखप्राप्तिपरिहारेच्छैव तृष्णा। **तस्मात्तृष्णा भवस्याश्रयो** हेतुः। अनेन हेतुत आख्यातं।

विरक्तजन्मादृष्टेरित्याचार्याः संप्रचक्षते ॥१८८॥
अदेहरागादृष्टेश्च देहाद् रागसमुद्भवः।

ननु "**विरक्तस्य जन्मादृष्टेरि**(न्यायसू० ३।१।२५)**त्याचार्या** गौतमाद[2]योपि **संप्रचक्षते** (। १८८) **ऽदेहस्य रागादृष्टेश्च देहाद्रागसमुद्भवः** स्थितस्ततो न देही वीतरागः।

अत्राह(।)

निमित्तोपगमादिष्टमुपादानं तु वार्यते ॥१८९॥

निमित्तस्य सहकारिकारणस्यो**पगमात्** देहोस्य रागस्य सहकारिकारण**मिष्टं** ततो नानिष्टमापद्यते। **उपादानन्तु** देहो रागस्य **वार्यते**। राग एव तू[3]पादानकारणं। न च रागो जन्महेतुः। विरक्तस्य करुणया जन्मसम्भवात्। र[4]क्तस्यापि तृष्णयैव जन्मग्रहः। अनेन प्रत्ययत इति व्याख्या[5]तं। (१८९)

इमां तु युक्तिमन्विच्छन् बाधते स्वमतं स्वयम्।
जन्मना सहभावश्चेत् जातानां,रागदर्शनात् ॥१९०॥

d. विरक्तजन्मादृष्टेरितीमां **युक्तिमन्विच्छन्** चार्वाकः **स्वमतं स्वयं**[2] **बाधते**। रागहेतुको देहः तद्धेतुकश्च राग इति। अन्योन्यहेतुत्वात् जन्मप्रबन्धसिद्धेः। वीतरागाभ्युपगमाच्च स्वमतबाधास्य **जन्मना सहभावो** रागादीनां न पूर्व्वं रागोस्ति जातानां **रागदर्शनात्**। अतो न रागो देहहेतुरिति चेत्। (१९०)

सभागजातेः प्राक् सिद्धिः;

[1] अहंकारममकारो यस्यं।
[2] वसुवन्धुनैवमुक्ते चार्व्वाक आह।
[3] देहस्य [4] न रागमात्रात्
[5] प्रभवाकारमाह।

II. तृष्णा जन्मसमुदयः

नन्वेवं देहोपि न स्यात् रागहेतुः सहभावात्। न चाहेतुकता। ततः सभागात् सजातीयाद्रागाज्जातेरुत्पादात्। प्राग्रागस्य सिद्धिरित्यायातं।

III. कर्माऽपि

नन्वविद्या तृष्णा कर्म च जन्मकारणं[3] तत्कथं तृष्णैव केवला समुदय उक्त इत्याह (।)

कारणत्वेऽपि नोदितम्।
अज्ञानं, उक्ता तृष्णैव सन्तानप्रेरणाद् भवे ॥१९१॥
आनन्तर्याच्च कर्मापि सति तस्मिन्नसंभवात्।

कारणत्वेपि नोदितमज्ञानमविद्या मोहापरसंज्ञकं। **उक्ता तृष्णैव** तयैव **सन्तानस्य** पञ्चस्कन्धसन्ततेः **प्रेरणात्**[1] किमर्थं **भवे**(१९१) जन्मनिमित्तं **कर्मापि** हेतुत्वेऽपि नोक्तं समुदयत्वेन **सति तस्मिन्न**ज्ञाने कर्मणि च। तृष्णाऽसंमुखीभावेऽ**भावा**ज्जन्मनः। आनन्तर्याच्च तृष्णायाः सतोरपि मोहकर्मणोस्तृष्णाया असंमुखीभावे जन्मन आक्षेपकत्वासंभवात्[2] यथा विमुक्ति(:) चित्तस्येत्युक्तः समुदयः।

तदनात्यन्तिकं हेतोः प्रतिबन्धादिसम्भवात् ॥१९२॥

तदेतद्यथोक्तकारण(समुदय)स्वभावं दुःखमनात्यन्तिकं संभवदुच्छेदं दुःखहेतोस्तृष्णायाः प्रतिबन्धस्य संभाव्य[4]मानत्वात्। आदिशब्दादविद्यादेः सहकारिणो वैकल्य**सम्भवात्**।

अनेन निरोध एव नास्तीति वादि[3]नः प्रतिनिरोधत इति कथितं।

(ग) निरोधसत्यम्

संसारित्वादनिर्मोक्षो नेष्टत्वादप्रसिद्धितः।

ननु **संसारित्वादनिर्म्मोक्षो** मुक्तिर्नास्ति कस्यचित्। तत्कथं निरोधसम्भावना। **नैष** दोष **इष्टत्वात्**। को नाम मुक्तिं संसारिण इच्छति। **अप्रसिद्धित**स्तस्य। न हि संसारी कश्चिदस्ति। किन्तु दुःखं केवलं हेतुबलात्प्रवर्तते तदभावाच्च न भवतीति ब्रूमः।

---

[1] इयमेव प्रभविष्णुत्वात् प्रभवः। [2] आनन्तर्य्याच्च तृष्णायाः।
[3] मीमांसकादयः।

I. संसार्यभावे मुक्तिव्यवस्था

यदि संसारी कश्चिन्नास्ति को[5] मुक्त्यर्थी किमर्थं प्रवर्तते इत्याह (।)

यावच्चात्मनि न प्रेम्णो हानिः स परितस्यति ॥१९३॥
तावद् दुःखितमारोप्य न च स्वस्थोऽवतिष्ठते ।

यावच्चात्मनि एकत्वाहंकारविपर्येपु स्कन्धेषु **प्रेम्णः** स्नेहस्य **न हानिस्तावद्** दुःखितमात्मानमारोप्य **स** प्राण्यभिमतो दुःखसन्तानः **परितस्यति** (१९३) दुःख-मास्ते। **न च** दुःखहेत्वपगमोपायाभ्यां स क्लेशर्म्विना **स्वस्थोऽवतिष्ठते**।

15a

किन्तु (।)

मिथ्याध्यारोपहानार्थं यत्नोऽसत्यपि मोक्तरि ॥१९४॥

मिथ्याध्यारोपस्य संसारित्वाध्यवसायस्य **हानार्थं यत्नोऽसत्यपि** कस्मिँश्चि-दात्मादौ **मोक्तरि**। न हि यथावस्त्वेव व्यव[6]हारः। किन्तु यथावसायञ्च। तथाहि रज्जुरपि सर्पाध्यवसायविपयत्वात् परिहारविषयः। एवमहमेव बद्धोऽह-मेव मोक्ष्यामीत्यध्यारोपान्मुक्त्यर्थं व्यायामः।(१९४)

II. मुक्तानां संसारे स्थितिः

भवत्वात्मग्रहविपर्यस्तानां सुखाद्यभिलाषात्प्रवृत्तिलक्षणा संसारे स्थितिरुन्मी-लितात्मग्रहयोनिसकलदोषराशयस्तु कस्मादासत इत्याह (।)

अवस्था वीतरागाणां दयया कर्मणाऽपि वा ।

a. **अवस्था वीतरागाणां दययापि कर्मणापि वा** वीतमोहानामपि दुःखाद् दुःख[7]-हेतोश्च लोकमुद्धर्तुकामतया स्थितिः। तावत्कालानुबन्धिशरीराक्षेपकेन कर्मणा वा स्थितिः।

तदेवाह (।)

आक्षिप्तेऽविनिवृत्तोष्टेः;

आक्षिप्ते कर्मणा कायेऽविनिवृत्ते**र्निवृत्यभावस्येष्टेः**। यद्येवं जन्मान्तराक्षेपकस्य कर्मणः सद्भावात् भवा[1]न्तरञ्च स्यादित्याह—

सहकारिक्षयादलम् ॥१९५॥
नाक्षेप्तमपरं कर्म भवतृष्णाविलंघिनाम् ।

तत्र च ते प्रेक्षकाः।

सहकारिण आत्मात्मीयादिविपर्यासज्ञानस्य तृष्णायाश्च **क्षयान्नालं** (१९५) न शक्तं **कर्माक्षेप्तुमपरं** भवं **भवतृष्णाविलंघिनां**। तृष्णालंघना नैरात्म्यदृष्टिरित्यात्मात्मीयादिमोहनिवृत्तिश्चोक्ता। अनेन सहकारिवैकल्यमुक्तं।

ननु दया[1] सत्त्वदर्शनात् तच्च क्षीणं मुक्तानां तत्कथन्दयया स्थितिरित्याह (।)

दुःखज्ञानेऽविरुद्धस्य पूर्वसंस्कारवाहिनी ॥१९६॥
वस्तुधर्मो दयोत्पत्तिर्न सा सत्वानुरोधिनी।

दुःखस्यानित्यदुःखशून्यानात्मकाकारस्य **ज्ञाने** सत्य**विरुद्धस्य** द्वेषाभावात् सर्व्वत्राप्रतिह[1]तस्य **पूर्व्वसंस्कारवाहिनी** (१९६) पूर्व्वाभ्या[2]सप्रवृत्ता या **दयोत्पत्तिः सा न सत्त्वानुरोधिनी** सत्त्वदृष्टिवशा किन्तु वस्तुनो दुःखस्य कृपाविषयतयाऽभ्यस्तस्य ध[3]र्मः। उन्मूलितात्मदृष्टीनामपि दुःखस्य कृपाविषयतयाऽभ्यस्तस्य संमुखीभावमात्रेण दयोत्पद्यत इत्यर्थः।

b. एवन्तर्हि रागोपि मुक्तानां[2] स्यादित्याह (।)

आत्मान्तरसमारोपाद् रागो धर्मेऽतदात्मके ॥१९७॥

आ[4]त्मान्तरस्य स्थिरसुखात्मात्मीयरूपस्या**रोपात् धर्मे** स्कन्धमात्ररूपे**ऽतदात्मके** वस्तुनोऽस्थिरादिस्वभावे **रागो**ऽभिष्वङ्गरूपो भवति॥ (१९७)।

दुःखसन्तानसंस्पर्शमात्रेणैवं दयोदयः।

दयोदयस्तु दुःखसन्तानस्य संस्पर्शो दर्शनं तन्**मात्रेणैवं** भ[5]वति। न तत्र सत्त्वदर्शनापेक्षा।

c. यथा दुःखदर्शनात् दयोत्पत्तिस्तथापकारिणि द्वेषोपि स्यादित्याह (।)

मोहश्च मूलं दोषाणां स च सत्वग्रहः;

मोहश्च[6] **मूल**मादिकारणं **दोषाणां स च** मोहः **सत्त्वग्रहः**। उन्मूलितसत्त्वदृष्टेश्च। (१९८)

विना ॥१९८॥

तेनाद्यहेतौ न द्वेषो, न दोषोऽतः कृपा मता।

[1] द्वेषो हि कृपाविरोधी स प्रहीणद्वेषः। [2] करुणाया। शास्तुः।
[3] एतेन धर्मालम्बनी कृपोक्ता [4] उक्तस्कन्धेभ्योऽन्यत्वादन्तरशब्दः।
[5] इति रागादन्या कृपा। [6] अमूढस्य पापावृत्तेः।

तेन[3] सत्त्वग्रहेण विनाऽप्यहेतावपकारिणि **न द्वेषोस्ति** आत्मनोऽदर्शनात्तदपकारभ्रान्त्यभावात्। **अतो** दोषमूलस्यात्मग्रहस्याभावादुत्पद्यमाना **कृपा न दोषो मता** (।)

b. यदि पूर्व्वकर्म्मविधतस्तदैव न निर्व्वाणं[1] तदा सांसारिकतैव स्यादित्याह (।)

नामुक्तिः पूर्वसंस्कारक्षयेऽन्याप्रतिसन्धितः ॥१९९॥
अक्षीणशक्तिः संस्कारो येषां तिष्ठन्ति तेऽनघाः ।
मन्दत्वात् करुणायाश्च न यत्नः स्थापने महान् ॥२००॥

नामुक्तिः किन्तु मुक्तिरेव **पूर्व्वसंस्कारक्षये** पूर्व्वकर्मविधक्षये सत्यन्यस्य दुःखस्य हेतुवैकल्याद**प्रतिसन्धितः**। (१९९) येषां पुनर्महाकृपाणां प्रणि[4]धानपरिपुष्टस्य जन्माक्षेपककर्मणः **संस्कारोऽक्षीणशक्तिस्तेऽनघाः** सम्यक्सम्बुद्धाः यावदाकाशन्**तिष्ठन्त्येव**। श्रावकाणान्तु कर्मणो नियतकालस्थितिकदेहाक्षेपकत्वान्**मन्दत्वात् करुणाया यत्नश्च महान् स्थापने** नास्तीति **न** सदा स्थितिः (। २००)

तिष्ठन्त्येव पराधीना येषां तु महती कृपा ।

तिष्ठन्त्येव सर्व्वदा ते **पराधीनाः** परेषामुपकरणीकृतात्मानो महामुनयः। **येषाम**कारणवत्सलानां **महती कृपा**।

III. **सत्कायदृष्टेर्विगमः**

सत्कायदृष्टेर्विगमादाद्य एवाभवो भवेत् ॥२०१॥
मार्गे चेत् सहजाहानेर्न हानौ वा भवः कुतः ।

a. नन्वाद्य एव मार्ग्गे दर्शनमार्ग्गे **सत्का**[5]**यदृष्टेर्व्विगमात्** स्रोत आपन्नस्य **भवो** जन्मान्तरबन्धो **न भवेदिति चेत्** (२०१)। **सहजाहानेर्न**। द्विधा हि सत्कायदृष्टिराभिसंस्कारिकी या स्कन्धव्यतिरिक्तात्माध्यवसायिनी, सहजा च। तत्र प्रथमा दर्शनमार्ग्गे हीयते न द्वितीया भावनामार्गहेया। सा च मोहः तृष्णायाश्च हेतुरिति भवति जन्मप्रबन्धः। यदि तु पटुतरप्रज्ञस्याद्य एव मार्ग्गो मार्ग्गान्तरस्वभावः तदा **हानौ वा** सहजाया आत्मदृष्टेः पुन**र्भवः कुत**[6]ः।

b. **कीदृशं** पुनस्तत्सहजसत्त्वदर्शनमित्याह (।)

सुखी भवेयं दुःखी वा मा भूवमिति तृष्यतः ॥२०२॥
यैवाऽहमिति धीः सैव सहजं सत्त्वदर्शनम् ।

[1] **किन्तु स्थितिस्तर्हि** ·ापरवशस्य।

सुखी भवेयं दुःखी वा माभूवमिति तृष्यतः। कांक्षमाणस्य **यैवाहमिति धीः सैव सहजं सत्त्वदर्शनमुच्यते।**

c. तदप्रहीणं स्रोत आपन्नस्येति कथं ज्ञायत इत्याह (।)

न ह्यपश्यन्नहमिति कश्चिदात्मनि स्निह्यति ॥२०३॥
न चात्मनि विना प्रेम्णा सुखकामोऽभिधावति।

नह्यपश्यन्नहमिति कश्चिदात्मनि स्निह्यति किन्तु पश्यन्नेव (२०३)। **न चात्मनि विना प्रेम्णा सुखकामः** कश्चिद् गर्भस्थानादि**मभिधावति**। अभिधावति 15b च गर्भस्थानं(।) प्रहीणाभिसंस्कारिक सत्त्वदृष्टिरपि स्रोत आपन्नं[7] तदस्याप्रहीणं सहजं सत्त्वदर्शनं।

IV. बंधमोक्षव्यवस्था

ननु सत्यात्मनि बन्धमोक्षावेकाधिकरणौ युक्तौ। नेत्याह।[१]

दुःखस्योत्पादहेतुत्वं बन्धः, नित्यस्य तत् कुतः ॥२०४॥
अदुःखोत्पादहेतुत्वं मोक्षः, नित्यस्य तत् कुतः।

a. **दुःखस्योपादानस्कन्धानामुत्पादहेतुत्वं बन्धः। तत्कुतो नित्यस्य** क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रिया विरहात् (२०४)। **अदुःखोत्पादहेतुत्वं** दुःखं प्रत्ययहेतुता **मोक्षः। तच्च नित्य[२]स्य कुतः**। न हि पूर्व्वापरैकस्य भावस्य दुःखहेतोः पश्चादहेतुत्वं युक्तं।

b. स्यादेतत् (।) न नित्यस्य हेतुत्वं बन्धमोक्षौ च युक्ताविति। नित्यत्वानित्य[1]त्वाभ्यामवाच्यस्य पुद्गलस्य तौ भविष्यत इति मन्वानं वैभाषिकम्प्रत्याह(।)

अनित्यत्वेन योऽवाच्यः स हेतुर्न हि कस्यचित् ॥२०५॥

अनित्यत्वेन योऽवाच्यः। अनित्यत्वमुपलक्षणं। नित्यत्वेनाप्यवाच्यः **सहेतुर्न हि कस्यचित्**। तस्मैवाभावात्। तथाहि यद्यसावनित्यो न भवति स्यान्नित्यः।(२०५)

अथ नित्यो न भवति स्यादनित्यः। अन्योन्याभावलक्षणत्वादनयोरेकविधि प्रतिषेधस्यापरप्रतिषधविधिनान्तरीयकत्वात् न क्वचिद्वस्तुनि द्वयप्रतिषेधसम्भव इति पुद्गलस्याभावादहेतु[२]त्वं अतो **बन्धमोक्षावप्यवाच्ये** पुद्गले **न युज्येते कथञ्चन।**

[१] **सत्यमप्यात्मनि बन्धाद्यभावमाह।**

[२] **बन्धासिद्धेः।**

c. अथ नित्यत्वेनावाच्यत्वान्न दोष इति चेत्। नन्वेवमनित्य एवोक्तः स्यात्। तथाहि[1] (।)

नित्यं तमाहुर्विद्वांसो यः स्वभावो न नश्यति ॥२०६॥

नित्यं तमाहुर्व्विद्वांसो यः स्वभावः सर्वदा **न नश्यति** स चेदीदृशो न भवत्यनित्य एव स्यात्। (२०६)

त्यक्त्वेमां ह्रेपणीं दृष्टिमतोऽनित्यः स उच्यताम्।

अक्षेमां पुद्गल**दृष्टि** पुद्गलनैरात्म्यवादिनः संस्कारानित्यतावादिनश्च शास्तुः शिष्याणां **ह्रेपणीं** लज्जावर्द्धनी **त्यक्त्वाऽनित्यः स** पुद्गल **उच्यतां** येन बन्ध[3]मोक्षौ युज्येते। एकाकारो निरोधो व्याख्यातः। × ॥ × ।

(घ) मार्गसत्यम्

(चतुराकारं मार्गसत्यम्)

अथ आकारा वक्ष्यन्ते।

उक्तो मार्गः, तदभ्यासादाश्रयः परिवर्तते ॥२०७॥

मार्गसत्यं चतुराकारं वक्तुमाह (।)

a. **उक्तो मार्गः** शास्तृपदव्याख्यावसरे[2] नैरात्म्यदर्शनलक्षणः। **तस्याभ्यासादाश्रयः** क्लेशवासनाभूतमा ल य वि ज्ञा नं **परिवर्तते** क्लिष्टदशानिरोधात् क्लेशविसंयुक्तचित्तप्रबन्धात्मना परिणमति। (२०७)

अनेन मार्गत इति मार्गाकारो दर्शितः क्लेशविसंयोगहेतुत्वा[4]त्।

सात्म्येऽपि दोषभावश्चेन्मार्गवत्;

मार्गस्याभ्यासप्रकर्षात् **सात्म्येऽपि** प्रकृतित्वे च प्राप्ते पुन**र्दोषाणां** मोहादीनां **भावः** प्राप्नोति **चेत्। मार्गवत्** यथा बन्धावस्थायां दोषसात्म्येपि मार्गोऽभ्यासवशादाविर्भवति।

अत्राह (।)

नाविभुत्वतः।

[1] न नित्यमन्यदेव किञ्चिद्यावता। [2] "उपायाभ्यास ...(illegible)... भ्यासनं मतमि" (१।१४०) त्यनेन भ्रान्तिनिवर्तकागमनकालमात्रमस्यावस्थानात्।

नाविभुत्वतः असामर्थ्यात्। मार्गसात्म्येऽपि स्थितस्य चेतसि न दोषाणामुत्पत्तुं सामर्थ्य[1]मस्ति। तन्निदानभूतस्य सत्वदर्शनस्योन्मूलितत्वात्।

अनेन शान्तत इति निरोधाकार उक्तो दोषाणां सर्व्वथा शान्तत्वात्।[5]

ग. सत्कायदृष्टिः

(क) सत्वदर्शनाभावे कारणम्

सत्वदर्शनमेव पुनः कस्मान्न भवतीत्याह (।)

विषयग्रहणं धर्मो विज्ञानस्य यथास्ति सः ॥२०८॥
गृह्यते सोऽस्य जनको विद्यमानात्मनेति च ।

विषयग्रहणम्विज्ञानस्य तावत्सति ग्राह्यग्राहकभावो **धर्म**[2]: **यथा** चा**स्ति स** स विषयस्तथा **गृह्यते**। विज्ञानेन विषयिणा (२०८)। **स** च विषयो**स्य** विज्ञानस्य **जनको विद्यमानेनात्मना** यथावस्थितेन रूपेण।

एषा प्रकृतिरस्यास्तन्निमित्तान्तरतः स्खलत् ॥२०९॥
व्यावृत्तौ प्रत्ययापेक्षमदृढं सर्पबुद्धिवत् ।

यथावस्थितवस्तुग्रहणञ्च नात्म**ैषा प्रकृतिः** स्वभावो ज्ञानस्य विषयिणः। यथास्वभावं स्वग्राहिज्ञानजननञ्च विषयस्य प्रकृतिः। अस्याः प्रकृतेस्तज्ज्ञानं **निमित्तान्तरतः**[6] आन्तरादविद्यारूपादागन्तुकाच्च विषयदोषादेः **स्खलद्विषयग्रहण**-विपरीताकारं[3] भवति (।२०९) तच्च **व्यावृत्तौ** विषयविपरीतग्रहणाकारताया निवृत्यर्थं **प्रत्ययापेक्षं** भ्रान्तिनिवर्तककारणमपेक्ष्यमाण**मदृढमस्था**[4]ण्णु **सर्पबुद्धिवत्**। यथा सर्पबुद्धी रज्वा भ्रान्तिनिमित्ता[5] जाता रज्जुस्वरूपग्राहिणः प्रत्ययान्निवृत्ता न पुनरुद्भवतीति। तथा भ्रान्तिनिमित्तनिरासात् दृष्टे नैरात्म्ये वस्तुनि सति नास्ति सत्त्वे दृष्टिसम्भवः[7] ज्ञानस्य विषयस्वरूपग्रहणप्रवणत्वात्। विषयस्य च स्वाकारार्पणप्रवृत्तत्वात्। 16a

ख. किञ्च (।)

प्रभास्वरमिदञ्चित्तं प्रकृत्यागन्तवो मलाः ॥२१०॥

प्रभास्वरमनात्मभूतदोषसञ्चय**मिदं चित्तं प्रकृत्या** स्वभावेन। ये तु मनोदोषा

[1] प्रकृतिशुद्धहेमवत्। [2] अर्थग्राहिज्ञानमिच्छतो वक्तव्यः। [3] सत्वाध्यवसायि। [4] मन्दमन्दप्रकाशे सर्प्पोचिते प्रदेशे। [5] असहजागन्तुर्दोषः। नैरात्म्यं प्रकृतिः प्रमासिद्धिः।

दृश्यन्ते ते भ्रान्तिनिमित्तोपनीतत्वादागन्तवोऽस्वभावभूताश्चेतसः। तमः तुहिनादय इव नभसः (२१०)।

तत्प्रागप्यसमर्थानां पश्चाच्छक्तिः क्व तन्मये।

तत्प्रागपि तस्मान्नैरात्म्यदर्शनात्पूर्व्वमपि ततः श्रुतचिन्ताध्यवसानेष्यापात-विष्कम्भनादुत्पत्तुम**समर्थानां** मलानां **पश्चा**न्मार्गनिष्पत्तौ **शक्ति**रुत्पत्तु **क्व तन्मये** मार्गसात्म्ये[1] स्वरूपे (।)

एतदेवाह (।)

नालं प्ररोढुमत्यन्तं स्यन्दिन्यामग्निवद् भुवि ॥२११॥
बाधकोत्पत्तिसामर्थ्यगर्भे शक्तोऽपि वस्तुनि।

शक्तोऽप्युद्भतोपि मनोमलो **नालमत्यन्तं प्ररोढुं वस्तुनि** चित्तसन्ताने कीदृशे बाधकोत्पत्तिसामर्थ्यगर्भे सर्वदृष्टि**बाधकस्य** नैरात्म्यदर्शनस्य मार्गसत्यो**त्पत्ति**स्तस्यां **सामर्थ्यं** प्रभविष्णुत्वं **तद्गर्भे** आनन्तर्यस्य गर्भे तस्मिन् **स्यन्दिन्यां**[१] **भुवि अग्निवत्** (२११)। यथा हि वह्नेर्हेतुबलादुत्पन्नोपि स्यन्दिन्यां भुवि बाधकवत्यां नात्यन्तं प्ररोहति तथा मार्गोत्पत्तिसामर्थ्यगर्भे चेतस्युत्पन्ना अपि मला नात्यन्तं विरोहन्ति। सात्मीभूतमा[२]र्गे तु हेतुवैकल्यान्नोत्पद्यन्त एव।

(ख) नैरात्म्यदर्शने दोषोत्पत्तिव्यवस्था

कथञ्च नैरात्म्यदर्शिनो मलोत्पत्तिराशंक्यते। न तावत् हेतुसाकल्यात्सत्व-दृष्टेर्हेतुभूताया अभावात् नैरात्म्यदर्शनवत् सत्त्वदर्शनञ्च भावनयोत्पन्नं हेतुरिति चेत्॥

कुतस्तस्य भावना। किन्नैरात्म्यस्य सो[२]पद्रवत्वात्। किञ्चाभूतत्वेन भ्रम-हेतुत्वात्। अस्वभावेनोपहन्तुं शक्यत्वाद्वा। एतत्त्रयमसङ्गतमित्याह (।)

निरुपद्रवभूतार्थस्वभावस्य विपर्ययैः ॥२१२॥
न बाधा यत्नवत्वेऽपि बुद्धेस्तत्पक्षपाततः।

दोषराशेरुद्वेजकस्य प्रहाणेन **निरुपद्रवस्य** प्रमाणसम्वादि[३]त्वेन **भूतार्थस्य** सत्यार्थस्यानारोपितत्वेन **स्वभावस्य** प्रकृतेर्नैरात्म्यस्याभिरुचितविषयस्य विपर्यये-ष्वात्माद्याकारेष्वभ्यासे सोपद्रवत्वादिना **प्रयत्न** एव तावन्न सम्भवति प्रेक्षस्य। सम्भवेपि वा **विपर्ययैः** (।२१२)

[१] नि[illegible]वण्यां। [२] नैरात्म्ये यदि दोषः स्यात्तदा सत्त्वदर्शनं भावयेत्। तच्च नास्ति दोषत्रयस्याप्यभावात्।

a. **न बाधा** नैरात्म्यस्य सात्मीभूतस्य स्वभावस्यास्ति। [1]**बुद्धेस्तत्र दोषप्रतिपक्षे गुणवति मार्ग्गे पक्षपातात्।**

न हि स्वभावः साक्षात्कृतोऽन्यथा कर्तुं शक्यः। अनेन प्रणीत इति निरोधाकारो दर्शितः।

b. ननु यदि नैरात्म्यसात्मत्वदर्शनयोः परस्परभेदाद् बा[2]धा तदा राग[4]प्रतिघयोरपि स्या[3]दित्याह (।)

आत्मग्रहैकयोनित्वात्;
कार्यकारणभावतः ॥२१३॥
रागप्रतिघयोर्बाधा भेदेऽपि न परस्परम्।

आत्मग्रह एको योनिष्कारणं ययोस्तौ तयोर्भावस्तस्मादेककारण**त्वात्** रागप्रतिघयोर्भेदे[4]पि न परस्परं बाधा रूपरसयोरिव। तथा **कार्यकारणभावतो**पि (२१३) नान्योन्यं **बाधा**। तथाहि यदैकस्मिन् रागस्तदा तदपकारिणि द्वेषः। यदा च क्वचिद् द्वेषस्तदा तदपकारिणि रागोपीति परस्परकार्यकारणभावान्नास्ति विरोधः। चक्षु[5]रादिबुद्धीनामिव।

c. ननु द्वेषादिप्रतिप[5]क्षा मैत्र्यादयो न च तानुच्छिन्दन्तीत्याह (।)

मोहाविरोधान्मैत्र्यादेर्नात्यन्तं दोषनिग्रहः ॥२१४॥
तन्मूलाश्च मलाः सर्वे;

मोहाविरोधान्मैत्र्यादेः। मैत्रीकरुणादयो मोहाविरोधिनोऽतश्च दोषकारणावैकल्या**न्नात्यन्तं** द्वेषादि**दोषाणां निग्रहो** मैत्र्यादेः। आपातविष्कम्भनमात्रन्तु भवति मोहस्यानपायात् (२१४)। '**तन्मूलाश्च मलाः सर्व्वे** प्रसूयन्ते।

(ग) मोहः सत्कायदृष्टिः

ननु सत्त्वदर्शनं दोषमूलं न मोह इत्याह (।)

स च सत्कायदर्शनम्।

स च मोहः **सत्कायदर्शनं**।

[1] चित्तसंप्रयुक्तत्वात् चैत्तानां संप्रयुक्ताऽविद्येत्याह।
[2] विरोधात्।
[3] न चास्त्येकभावनयाऽपरस्यात्यन्तनिरोधो लोक इत्यनेकान्तमा.।
[4] लक्षणभेदेपि नात्यन्तविरोधस्तयोः।
[5] भेदेप्येकमन्यहेतुः।

ननु मोहोऽसंप्रख्यानरूपः। सत्त्वदृष्टिः तु विपरीतार्थप्रतिपत्तिरूपा। तत्कथं मोह एव सत्त्वदर्शनमित्याह (।)[6]

विद्यायाः प्रतिपक्षत्वाच्चैत्तत्त्वेनोपलब्धितः ॥२१५॥
मिथ्योपलब्धिरज्ञानं युक्तेश्चान्यदयुक्तिमत् ।

विद्यायाः प्रतिपक्षत्वात्। विद्याया नैरात्म्यदृष्टेर्व्विपक्षोऽविद्या। स चाप्रख्यान[1]मात्रम्वा[2] रूपादि वा न भवति निर्व्वाणेपि तयोर्भावात्।[3] किन्तु मिथ्योपलब्धिरज्ञानमविद्याऽधर्मानृतवत्। विद्यायाः सदर्थत्वात्[4]। **चैत्तत्वेनोपलब्धितश्च**। चैत्तत्वेन करणेनोपलब्धिरूप[5]त्वाच्च। (२१५) आश्रयालम्बनाकारकालद्रव्यसमतादिभिः समं प्रयुक्ताः संप्रयुक्ता इति संप्रयुक्तलक्षणं। न चासंप्रख्यानस्य नीरूपस्यालम्बनाकारयोग इति **मिथ्याज्ञान**मविद्या। **उक्ते**[6]ऽर्थे विरोधात्। भगव[7]ताप्युक्तं "याः काश्चन लोकव्यवहारोपपत्तयः सर्व्वास्ता आत्माभिनिवेशतो भवन्ति आत्माभिनिवेशविगमतो न भवन्ति" इत्यनेन सत्त्वदृष्टिरेव जन्महेतुरुक्ता। आत्माभिनिवेशलक्षणत्वात्त[9]स्याः। अतोऽन्यदसंप्रख्यानलक्षणमज्ञानमयुक्तं निर्व्वाणेपि तत्स[8]त्त्वात्। 16b

a. ननु यद्यविद्या दृष्टिरेव तथा च दृष्टिसंप्रयुक्ताऽविद्येति संप्रयुक्तार्थो न स्यात्। न सा तेनैव सम्प्रयुक्ता किन्तु सकलक्लेशानुगताऽविद्या[9] (।) सत्कायदृष्टिस्तु तदेकदे[10]शः[1] ततश्चागमाविरोध इत्या[11]ह।(।)

व्याख्येयोऽत्र विरोधो यः ;

अत्र विद्यानिर्देशे आगम**विरोधो यः** प्रसजति स सा[12]मान्यविशे[13]षभावेन भेदकल्प[14]नया **व्याख्येयः** समर्थनीयः। यथा पलाशयुक्तम्वनमिति। दृष्टिस्वभावाऽविद्याप्राधान्येन क्लेशहेतुरित्युपदर्शनञ्च प्रयोजनं।

b. प्रकृतमाह (।) यतश्चैवमात्मदर्शनप्रभूताः सर्व्वक्लेशाः।

[1] अभावस्तस्य। [2] तदर्थः।

[3] विद्याविरुद्धाऽविद्या। [4] युगपदनुत्पत्तिस्तु रागानिमित्ताद् ग्रहाघातवस्तुबहुलीकरणाद्यसाधारणं कारणवत्त्वात्। [5] अविद्यायाः।

[6] युक्ति प्रतिपाद्यागममाह। [7] अविद्यायाः।

[8] असंप्रख्यानस्य सत्त्वात्। [9] तस्मात्पूर्व्वोक्तैवाविद्या।

[10] यथा पलाशादियुक्तं वनं पाण्यादियुक्तं शरीरं॥ [11] इत्यभिप्राय आह।

[12] अविद्या। [13] दृष्टि। [14] पाणेरिव शरीरात्।

तद्विरोधाच्च तन्मयैः ॥२१६॥
विरोधः शून्यतादृष्टेः सर्वदोषैः प्रसिध्यति ।

तया सत्त्वदृष्ट्या विरोधाच्च **शून्यतादृष्टे**र्नैरात्म्यदृष्टेः। **तन्मयैः** (२१६) सत्त्वदृष्टिहेतुकैः **सर्व्वदोषै**र्व्विरोधः **सिध्यति**। शीतविरुद्धस्याग्नेरिव तत्कार्ये रोमहर्षादिभिरतः सा[2]त्मीभूतनैरात्म्यानां न पुनर्दोषलेशोत्पत्तिरनेन निःशरणत इति निरोधाकारो निर्द्दिष्टः दोषेभ्यः सर्व्वथा निःशरणात्।

(घ) दोषाः प्रतीत्यसमुत्पन्नाः

नाक्षयः प्राणिधर्मत्वाद् रूपादिवदसिद्धितः ॥२१७॥
सम्बन्धे प्रतिपक्षस्य त्यागस्यादर्शनादपि ।

a. स्यादेत**दक्षयो** रागादिः **प्राणिधर्मत्वाद्रूपादिवत् न** युक्तमेत**दसिद्धितः**। न हि प्राणी कश्चिदस्ति यद्धर्मा रागादयः सिद्ध्यन्ति। सत्त्वे दृष्टौ तु सत्या केवल[1]मुपलभ्यन्त इति प्रतीत्यसमुत्पादमात्रमेतत् (२१७)। तेषां **प्रतिपक्षस्य** नैरात्म्यदर्शनस्य **सम्बन्धे** संमुखीभावे त्यागस्यापातविष्कम्भण[3]स्या**दर्शनादपि** सम्भवत्प्रतिपक्षत्वेनोच्छेदसम्भवात् नाक्षयित्वं।

b. स्यादे[2]तत् (।) ताम्रादीनामग्नियोगाद् द्रवावस्थायां नष्टमपि काठिन्यं पुनः शीतसम्पर्कादुत्पद्यते। तद्वन्नष्टानामपि दोषाणां मार्गसात्म्ये पुनः कुतश्चिद्धेतोरुत्पत्तिः स्यात्। अत्राह (।)

न काठिन्यवदुत्पत्तिः पुनर्दोषविरोधिनः ॥२१८॥
सात्मत्वेनानपायत्वात् अनेकान्ताच्च भस्मवत् ।

न काठिन्यवदुत्पत्तिः पुनर्दोषाणां। दोष**विरोधिनो** (२१८) नैरात्म्यस्य **सात्मत्वेन** प्रकृतित्वे**नानपायात्**। न ह्यव्याहते विरोधिनि तद्विरुद्धस्योत्पत्तिरग्नाविव शीतकाठि[4]न्यं कादाचित्कत्वादग्निनिवृत्तौ तद्विरोधिन्या द्रवतायाः स्वरसनिरोधादुत्पद्यते**ऽनैकान्ताच्च भस्मवत्**। यथा भस्मनि भूते पुनर्न काष्ठोत्पत्तिस्तथा नैरात्म्यसात्मतायां न पुनर्नष्टानां दोषाणामुत्पत्तिरित्यनैकान्तिकता नष्टोत्पत्तेः।

c. नन्वात्मभावनयापि **मोक्षोस्ति** तत्किं नैरात्म्यभावनया यदाहु"रात्मा मन्तव्यो निदिध्यासितव्य" इत्यादि। अत्राह (।)

यः पश्यत्यात्मानं तत्रास्याहमिति शाश्वतः स्नेहः ॥२१९॥
स्नेहात् सुखेषु तृष्यति तृष्णा दोषांस्तिरस्कुरुते ।

[1] रज्ज्वां सर्पबुद्धिवदपैति च। [2] वैधर्म्यदृष्टान्तमाह।

यः पश्यत्यात्मानं तत्रात्मन्यस्य द्रष्टुर**हमिति शाश्वतो**ऽनपायि**स्नेहो** भवति (२१९)।

स्नेहादात्मस्ने[5]हात्सुखेषु **तृष्यति**। **तृष्णा**वान् भवतीति। तृष्णा च सुखसाधनत्वेनाध्यवसितानां वस्तूनां **दोषान**शुचित्वादीन् **तिरस्कुरुते** प्रच्छादयति दोषतिरस्करणात्।

गुणदर्शी परितृष्यन् ममेति तत्साधनान्युपादत्ते ।।२२०।।
तेनात्माभिनिवेशो यावत् तावत् स संसारे।

गुणदर्शी शुचित्वेष्टत्वगुणान् पश्यन् **परितृष्यन्** ममेति **ममेदं सुखमिति** गर्द्धमानस्तस्य सुखस्य **साधनानि** गर्भगमनादीन्**युपादत्ते**। (२२०)

तेनात्मदर्शनमूल[1]त्वेन जन्मादेर**ात्माभिनिवेशो यावत्तावत् स** आत्मदर्शी **संसार** एव (।)

d. न केवलं जन्मप्रवन्धस्तस्य[6] दोषा अपि समस्ताः सन्तीत्याह (।)

आत्मनि सति परसंज्ञा स्वपरविभागात् परिग्रहद्वेषौ ।।२२१।।
अनयोः संप्रतिबद्धाः सर्वे दोषाः प्रजायन्ते।

आत्मनि सति ततोऽन्यस्मिन् **परसंज्ञा** परबुद्धिर्भवति। **स्वपरविभागाच्च** कारणात् स्वपरयोर्यथाक्रमं **परिग्रहो**ऽभिष्वङ्गो **द्वेषः** परित्यागस्तौ भवतः (२२१)। **अनयो**रनुनयप्रतिषेधयोः **संप्रतिबद्धाः सर्व्वे दोषा** रागमात्सर्येर्ष्यादयः **प्रजायन्ते**।

e. यद्यप्यात्मनि स्नेहवान् तथाप्यात्मीये सुखसाधने वैराग्यान्न संसरतीति चेत्। नैतद्युक्तं यत (:।)

नियमेनात्मनि स्निह्यंस्तदीये न विरज्यते ।।२२२।।

आत्मनि स्निह्यन् प्रीयमाणस्**तदीय** आत्मी[7]ये सुखसाधने **नियमेन (न) विरज्यते**ऽभिष्वजत्येव तत्कथमात्मीयविरागान्मुक्तिः। आत्मस्नेहस्यात्मीयवैराग्यविरोधित्वात्। (२२२)

f. तमे[2]व त्यजतीति चेत् आह (।)

न चास्त्यात्मनि निर्दोषे स्नेहापगमकारणम्[3] ।
स्नेहः सदोष इति चेत् ततः किं तस्य वर्जनम् ।।२२३।।

[1] आत्मदर्शनं मूलं यस्य जन्मादेः।

[2] आत्मस्नेहं। [3] नैतच्छ्लोकार्द्धं विवृतं वृत्तिकृता।

य[1]द्यप्यात्मा निर्दोषस्तथापि **स्नेहः सदोष इति चेत्**। **ततः** सदोषत्वात् **किं** कर्तव्यं तस्य स्नेहस्य **वर्जनम्** (।२२३)

अदूषितेऽस्य विषये न शक्यं तस्य वर्जनम्।

अदूषितेस्य विषय आत्मनि **न शक्यं तस्य वर्जनं**। न हि स्नेहः स्वगुणदोषा-
17a भ्यामुपादीयते त्यज्यते वा[2] किन्तु विषयस्य विषयश्च निर्दोष इति कथमस्य व[3]र्जनं।

किञ्च (।)

प्रहाणिरिच्छाद्वेषादेर्गुणदोषानुबन्धिनः ॥२२४॥
तयोरदृष्टिर्विषये ;

इच्छाद्वेषादेर्गुणदोषानुबन्धिनो यथाक्रमं विषयस्य गुणदोषानुवर्त्तिनः प्रहाणिः प्रहाण्युपायः (२२४)। तयोर्गुणदोषयोर**दृष्टिर्विष**[3]**ये**ऽनन्योपायतादर्शनार्थमुपचारः। विषयगुणदोषादर्शने एवेच्छा द्वेषादि**प्रहाण्यु**पाय इत्यर्थः।

नन्वदृष्टोपि इत्यादिरनिच्छामात्रात् त्यज्यमानो दृश्यत[4] इत्याह (।)

न तु बाह्येषु यः क्रमः।

न तु बाह्येषु वस्तुषु **यः** क्रमोऽनिच्छामात्रकृतत्यागरूपः स आन्तरेष्वपि स्नेहादिषु युक्तः। बाह्याधीनं बाह्यमनिच्छया त्यक्तुं शक्यं आत्मदर्शनाधीनन्तु न शक्यपरिहारं। अविकलहेतुत्वेनोत्पत्तेः।

किञ्च (।)

न हि स्नेहगुणात् स्नेहः किन्त्वर्थगुणदर्शनात् ॥२२५॥
कारणेऽविकले तस्मिन् कार्यं केन निवार्यते।

न हि **स्नेहगुणात्स्नेहः** क्रियते **किन्त्वर्थ**स्य विषयस्य **गुणदोषदर्शनात्** जायते (२२५) **कारणेऽविकले तस्मिन्** विषयगुणे **कार्यं** स्नेहः **केन निवार्यते**। न केनचित्।

का वा सदोषता दृष्टा स्नेहे दुःखसमाश्रयः ॥२२६॥

[1] "नचात्मनि निर्दोषे स्नेह[illegible]स्त" इतिवक्तुमुचितं व्याख्यानम्।
[2] इदमेव समर्थयते।
[3] इच्छाविषये गुणदृष्टेः प्रवर्तंतो द्वेषो दोषदृष्टेः तेनात्मदृष्टयाऽगतो भिष्वङ्गस्त (द्) दृष्टेरपैति। [4] तत्किमात्मनि तद्विषयेऽवश्यन्तयाऽदर्शनमपेक्षते।

का वा सदोषता दृष्टा स्नेहे येनायं वर्जयितव्यः। **दुःखस्य समाश्रयश्चेद्दोषः।** तथा ह्यात्मनि स्निह्यन् तत्सुखसा[2]धनेषु तृष्णावान् दुःखभूतं संसारमुपादत्ते॥ (२२६)

तथापि न विरागोऽत्र स्वत्वदृष्टेर्यथात्मनि।

तथापि दुःखहेतुत्वेपि **न विरागोऽत्र** स्नेहे **यथात्मनि** स्वत्व**दृष्टेः** दुःखनिदानभूताया हेतावा**त्मनि** न विरागः।

यदि दुःखहेतौ विरागस्तथा स्वत्वे दृष्टिद्वारेण सर्व्वं दुःखमिति तस्य हेतावात्मन्येव स युक्तः। न चास्त्येतत्।

न तैर्विना दुःखहेतुरात्मा चेत् तेऽपि तादृशाः ॥२२७॥

न तैः स्नेहबुद्धीन्द्रियादिभिरात्मीयै**र्विना दुःखहेतुरात्मा** चेत्। **तेपि** स्नेहादयः **तादृशा** आत्मानमन्तरेण न दुःखहेतवः। (२२७)

निर्दोषं द्वयमप्येवं वैराग्यान्न द्वयोस्ततः।
दुःखभावनया स्याच्चेदहिदष्टाङ्गहानिवत् ॥२२८॥

एवं परस्परसापेक्षत्वे **निर्दोषं** **द्वयमपि** स्नेहादिरात्मा च। **वैराग्यन्न द्वयो**रपि **ततः** का[1]र्यं। तथा च संसारो दोषाश्च दुर्व्वारा हेतुसाकल्यात्। प्रवृत्तिः यदि स्नेहादिषु **दुःखभावनया** हानिः **स्यात्। अहिदष्टस्याङ्गस्य हानिवत्।** यथात्मीयमप्यहिदष्टमङ्गं दुःखवशाद् विरज्य त्यज्यते। अनुपभोगाश्रयत्वात्। (२२८)

आत्मीयबुद्धिहान्याऽत्र त्यागो न तु विपर्यये।
उपभोगाश्रयत्वेन गृहीतेष्विन्द्रियादिषु ॥२२९॥
स्वत्वधीः केन वार्येत वैराग्यं तत्र तत् कुतः।

आत्मीयबुद्धिहान्या। तत्राहिदष्टाङ्गे **त्यागो न तु विपर्यये** आत्मीयबुद्धिसत्तायां। यस्मा**दुपभोग**स्या**श्रयत्वेन** कारणत्वेन **गृहीतेष्विन्द्रियादिषु** (२२९) **स्वत्वे धीरा**[1]त्मीयत्वबुद्धिः **के**[2]**न** हेतुना **वार्येत** न केनचित्। **तत्कुतस्तत्रो**पभोगसाधने स्वीयावयवे **वैराग्यं** येन त्यज्यते। ततो यत्त्यज्यते आत्मीयबुद्धिहान्या एव। न चैवं स्नेहादिष्वात्मीयबुद्धिहानिरस्ति येनैषां त्यागः स्यात्।

[1] **करणीयं।**

[2] **तस्मात्सा।**

प्रत्यक्षमेव सर्वस्य केशादिषु कलेवरात् ॥२३०॥
च्युतेषु सघृणा बुद्धिर्जायतेऽन्येषु सस्पृहा ।*

एतच्च **प्रत्यक्षमेव सर्व्वस्य केशादिषु कलेवरात्**। (२३०) **च्युतेष्वात्मीय-बुद्धिविषयेषु सघृणा बुद्धिर्जायते**। जनस्यान्यत्राच्युतेष्वात्मीयबुद्धिविषयेषु सस्पृहा।

(ङ) आत्मात्मीयबुद्ध्योर्हानिः

दुःखभावनया[5] आत्मीयबुद्धिरेव हीयत इति चेत्। न युक्तमिदं (।)

समवायादिसम्बन्धजनिता तत्र हि स्वधीः ॥२३१॥

समवायादिसम्बन्धजनिता हि यस्मात्तत्र बुद्धयादौ **स्वधीः**। तथा चात्मनः सुखादिना समवायः सम्बन्धः। शरीरेण संयोगः। शरीराश्रितैः रूपादिभिः संयुक्त-समवायः। श्रोत्रेन्द्रियेण संयोगश्चक्षुरादिभिः संयोगिसंयोग आत्मसम्बन्धः। (२३१)

स तथैवेति सा दोषदृष्टावपि न हीयते ।
समवायाद्यभावेऽपि सर्वत्रास्त्युपकारिता ॥२३२॥

स दुःखभावनायामपि **तथैवेति सा** स्वधीर्दो**षदृष्टावपि न हीयते** निमित्तस्या-वैकल्यात्। अथ स[1]मवायादिर्नास्त्येव तदा।[6] **समवायाद्यभावेऽपि सर्व्वत्र** बुद्धया-दाव**स्त्युपकारिता** तत्कृता। (२३२)

दुःखोपकारान्न भवेदङ्गुल्यामिव चेत् स्वधीः ।
न ह्येकान्तेन तद् दुखं भूयसा सविषान्नवत् ॥२३३॥

तत्र स्वधीरश[2]क्यधारणा **दुःखोपकारात्** दुःखोपनिधाना[3]त् **न भवे**दहिदष्टा-या**मङ्गुल्यामिव** स्नेहबुद्धयादौ **स्वधी**रिति **चेत्**। **न ह्येकान्तेन** तत्स्नेहादि**दुःखं** दुःखहेतुः पर्यायेण सुखहेतुत्वादपि। किन्तु **भूयसा** तद्दुःखं **सवि[4]षान्नवत्**। परिणति-दुःखहेतुरपि विषान्नमापातसुखं च। (२३३)

a. ननु सविषमन्नं सुखमिश्रञ्च वैराग्यविषयः स्वहितकामानामेवं[7] स्नेहादि-रपि स्यादित्याह (।)

विशिष्टसुखसङ्गात् स्यात् तद्विरुद्धे विरागिता ।

विशिष्टे सुखे सुखसाधने तदात्वपरिणामयोरनुग्रहीतरि विषादिदोषरहित-भोजनादौ **सङ्गा**दभिष्वङ्गात् **स्यात्तद्विरुद्धे** सविषान्नादौ **विरागिता**।

[1] सांख्यं प्रत्याह (।) प्रकृतिपुरुषान्तरज्ञानान्मुक्तेः। [2] उपभोगाङ्गत्वेन वृत्तेः। [3] उपसमीपे निधानमर्पणन्ततः [4] यथात्मा न त्यज्यते तथायमपि।

वैराग्याच्च (।)

किञ्चित् परित्यजेत् सौख्यं विशिष्टसुखतृष्णया ॥२३४॥

किञ्चित्सौख्यं परिणतिदुःखबहुलं **परित्यजे**दात्मकामो **विशिष्टस्य सुखस्य** परिणामाविरुद्धस्य **तृष्णया** अभिलाषेण। यदा त्वात्मनि सति न किञ्चित्सुखैकरूपं सर्व्वं सुखं दुःखसंमिश्रं तदा क्व परिहारः कस्मिन्ननुरागः[8] स्वीकारो न चेच्छया 17b शक्यपरिहाराः स्नेहादयः तत्कारणस्यात्मनोऽवैकल्यादित्युक्तं। (२३४)

b. नन्व[1]नैरात्म्यपक्षेपि दुःखं सकलं। तन्निरोधः परसुखं। तत्क्वचित्तृष्णया प्रवृत्तिर्न स्यादित्याह (।)

नैरात्म्ये तु यथालाभमात्मस्नेहात् प्रवर्तते।
अलाभे मत्तकासिन्या दृष्टा तिर्यक्षु कामिता ॥२३५॥

नैरात्म्यतत्त्वेऽध्यारोपादा[2]**त्मस्नेहा**त्सुखविपर्यासात् दुःखेष्वपि सुखतयाऽध्यवसितेषु विषयेषु यथालाभं प्राप्त्यनुक्रमेण प्रवृत्तिर्भवति निर्व्वाणसुखव्युत्पत्त्यभावात्। व्युत्पत्तावपि तन्मार्गसात्मत्वाभावात्। सात्मीकृतमार्ग्गास्तु क्वचिन्न प्रवर्तन्त[1] एव। तथा चा**लाभे मत्तकासिन्या** मत्तगजगामिन्या कामुकस्य **तिर्यक्षु कामिता दृष्टा**। बलवानात्मस्नेहो विशिष्टसुखसाधनस्यालाभे सुखाभासहेतौ च प्रवर्तयति। (२३५)

c. किञ्च (।) यदि बुद्धीन्द्रियशरीरादीनां दुःखहेतुत्वात् तेषु वैराग्यात्त्यागात् कैवल्यमा**त्मन इष्टं**। मुक्तिदशायान्तदात्मभोगादिसकलपरिच्छेदाभावात् नाशाविशेषान्नाश एवेष्टः स्यात् (।) तच्चेदमयुक्तमित्याह (।)

यस्यात्मा वल्लभस्तस्य स नाशं कथमिच्छति।

य[3]स्यात्मा वल्लभ[4]स्तस्य स कथं नाशमिच्छति न नाशं कैवल्य[4]मप्रतीतिविषयत्वादिच्छति।

कथं पुनः केवलमात्मानमिच्छन् नाशमिच्छतीत्याह (।)

निवृत्तसर्वा[-]भवव्यवहारगुणाश्रयम् ॥२३६॥
इच्छेत् प्रेम कथं;

[1] **यदि नैरात्म्यमेव सर्व्वधर्म्माणां वस्तुतस्तदाऽप्रवृत्तिस्तत्कार्यं स्यान्न चास्तीत्याह। नैराश्ये नैरात्म्ये तत्त्वे मूलव्याख्या, स्यादेतद्यदि नैरात्म्यज्ञानं स्यात् किन्त्वज्ञानादारोपात् प्रवर्तते।** [2] **आत्मारोपात्।**
[3] **सांख्यस्य।** [4] **देही एव मुक्तः।**

निवृत्तः सर्व्वस्यानुभवव्यव[1]**हारस्य** समाश्रय आश्रयणं यस्मात्तं नाशलक्षणा-विशिष्टमित्यर्थः। नाशा[2]विशिष्टञ्चात्मानं **कथं प्रेम** स्नेहातिशय **इच्छेत्**। यस्मात् (।)

प्रम्णः प्रकृतिर्न हि तादृशी ।

प्रेम्णः प्रकृतिस्तादृशी स्वविषयनाशैषणस्वभावा न भवति (।) तस्मात् (।)

सर्वथात्मग्रहः स्नेहमात्मनि द्रढयत्यलम् ॥२३७॥

सर्व्वथा आत्मग्रह आत्मनि स्नेहमलमत्यर्थं द्रढयति (।२३७)

स आत्मग्रहश्चात्मोपकारिषु ।

आत्मीयस्नेहबीजन्तु तदवस्थं व्यवस्थितम् ।

आत्मीयस्नेहबीजं तदवस्थं व्यवस्थित[3]मिति तत्प्रतिबद्धानां दोषाणाञ्चानि-वृत्तिः।

d. स्यादेतद् (।)आत्मीये दोषदर्शनाद्वैराग्यमुत्पद्यते इत्याह (।)

यत्नेऽप्यात्मीयवैराग्यं गुणलेशसमाश्रयात् ॥२३८॥
वृत्तिमान् प्रतिबध्नाति, तद्दोषान् संवृणोति च ।

दोषदर्शनात् **यत्नेपि** सति तावत्कालमात्मीयेषु **वैराग्यं** यदुत्पन्नं तदात्मस्नेहो **वृत्तिमानात्मीयेषु गुणलेशस्य** सुखसाधनत्वस्य **समाश्रयणात्** (२३८) **प्रतिबध्नाति**। **तद्दोषाँश्च** दुःखसाधनादीन् **संवृणोति**। तत् कुत आत्मस्नेहवत आत्मीये वैराग्य-योगः। आत्मस्नेहस्य सर्व्वदोषमूलत्वात्[4] (।)

आत्मन्यपि विरागश्चेदिदानीं यो विरज्यते ॥२३९॥

आत्मन्यपि विरागश्चेद्वाध्यते ननूक्तमत्र। न चात्मनि निर्दोषे स्नेहापगम-कारणमस्ति। भवतु तावत्तथापीदानीमत्रापि पक्षे **यो** यत्र **विरज्यते** (।२३९)

त्यजत्यसौ यथात्मानं व्यर्थाऽतो दुःखभावना ।
दुःखभावनयाऽप्येष दुःखमेव विभावयेत् ॥२४०॥

तेन स तं **त्यजति यथात्मानं**। न ह्यात्मनि विरक्तोपि तं त्यजति, तथात्मी-येपि विरक्तस्तं न त्यक्ष्यतीति **व्यर्थ[।]तो दुःखभावना**ऽत्मनोऽत्यागात्। **दुःख-**

---

[1] सुखादिभोक्तेत्यादि।

[2] नैरात्म्ये विशेषात।

भावनयापि एष भावको **दुःखमेव** भाव्यमानं **विभावयेत्** प्रका[1]शयेत्। (२४०)

प्रत्यक्षं पूर्वमपि तत् तथापि न विरागवान्।
यद्यप्येकत्र दोषेण तत्क्षणं चलिता मतिः ॥२४१॥

तच्च भावनातः **पूर्व्वमपि प्रत्यक्षमेव** दुःखमात्म[2]स्नेहादिशस्त्रप्रहाराद्यनुभवकाले **तथापि** प्रत्यक्षीकृतात्मस्नेहादिदुःखत्वे[5]पि **न विरागवान्** तेषु कश्चित्तदा। ततो भावनाप्रकर्षेप्येवं स्यात् साक्षात्करणत्वात्तस्य। तच्च न विरागहेतुः प्रागिव **यद्यप्येकत्रा**पराधकारिणि दोषदर्शनात् **तत्क्षणं** नियतकालमनुरागा**च्चलिता मति**र्विरागभजनात् (।२४१)

विरक्तो नैव तत्रापि कामीव वनितान्तरे।
त्याज्योपादेयभेदे हि सक्तिर्यैवैकभाविनी ॥२४२॥

तथाप्यसौ **तत्र विरक्तः** सर्व्वथा पर्यायेण रागोत्पत्तेः। किं पुनरन्यत्र **कामीव** क्वचित् कामिन्यां रागकारिण्यां विरक्तोपि न **वनितान्तरे** विरक्तः। तस्यामपि वा क्रमे[6]ण।

किञ्च (।) प्रतिघानुनयविषयत्वात् **त्याज्योपादेयभे[3]दे** हि सति सक्तिरा**सक्तिर्यैवैक**स्मिन् **भाविनी** द्वेषविषयतयाऽनुरागविषयतया वा (।२४२)

सा बीजं सर्वसक्तीनां पर्यायेण समुद्भवे।
निर्दोषविषयः स्नेहो निर्दोषः साधनानि च ॥२४३॥

e. **सा** सक्ति**र्बीजं** कारणं **सर्व्वसक्तीनां पर्यायेण** परिपाट्या **समुद्भव**निमित्तं। तथा हि क्वचिद् द्वेषासक्त्या तदनुकूलप्रतिकूलयोः प्रतिघानुनयौ भवतः। तथानुरागासक्त्यापि क्वचित्तयोरेवानु**नयद्वेषौ भवतः**। तदेवममात्नो निर्दोषत्वा**न्निर्दोषविषयः** स्नेहो **निर्दो[7]षः** स्वयं उपभोग**साधनानि** चेन्द्रियशरीरादीनि शब्दरसरूपादीनि निर्दोषाणि। आत्मादीनां सर्व्वेषां प्रत्येकं दुःखहेतुत्वाभावात्।[4] (२४३)

एतावदेव च जगत् क्वेदानीं स विरज्यते।
सदोषताऽपि चेत् तस्य तत्रात्मन्यपि सा समा ॥२४४॥

---

[1] प्रत्यक्षावसानत्वाद् भावनायाः। [2] इति व्यर्था भावना।

[3] अ[illegible]मनीत्या[illegible] वदयमुपदेशः।

[4] निर्दोषस्यात्मनः सतः।

एता[1] **वदेव च जगत्**। त्रिभिर्जगतः संग्रहात्। **क्वेदानीं स मोक्तुकामो विरज्यते**। समुदायाद्दोषदर्शनात् तत एव विरज्यते चेत्। नन्वेवमात्मन्यपि वैराग्यं प्राप्तं। न केवलं गुणवत्ता **सदोषतापि चे**[2]**त्तस्य** स्नेहेन्द्रियादेः। **तत्रात्मन्यपि कैवल्येनेष्टे सा सदोषता**[8] **समा** तस्या अपि स्नेहादिदोषवत्त्वात्। (२४४)

18a f. एवन्तर्ह्यात्मदोषमेव वैराग्यभावनाया जह्यादिति चेत्।

तत्राविरक्तस्तद्दोषे क्वेदानीं स विरज्यते।

तत्रात्मन्यविरक्तस्तद्दोषे क्वेदानीमात्मदर्शनकाले **स** मुमुक्षु**र्विरज्यते**। यथा सदोषेप्यात्मन्यात्मदर्शनादविरक्तस्तथा तद्दोषेपि स्नेहादात्मीयत्वदर्शनान्न विरज्येत (।) अपि च (।)

गुणदर्शनसम्भूतं स्नेहं बाधितदोषदृक् ॥२४५॥

गुणदर्शनसम्भूतं स्नेहं बाधितदोषस्य दृक् दृष्टिः (२४५)

स चेन्द्रियादौ न त्वेवं बालादेरपि सम्भवात्।
दोषवत्यपि सद्भावात् स्वभावाद् गुणवत्यपि ॥२४६॥
अन्यत्र;

स च स्नेहजेन्द्रियादा**वेवं** गुण[3]दर्शनान्न दृष्टः। **बालादेरपि** गुणपरीक्षाऽभ्यु-(पग)म्य चक्षुरादावात्मी[1]यत्वमात्रेण स्नेहस्य **सम्भवात्**। गुणदोषदर्शनात् न स्नेहभावाभावौ। किन्त्वात्मीयत्वदर्शनादर्शनात्तदन्वयव्यतिरेकानुविधानादि[4]ति। दर्शयति च[5] स्वकीये चक्षुरादौ गुणविकले काणत्वादि**दोषवत्यप्या**त्मीयत्वपरामर्शात् स्नेहस्य **सद्भावादन्यत्र** परकीये नेत्रादौ दोषरहिते **गुणवत्य**[6]पि (।२४६)

आत्मीयतायां वा व्यतीतादौ विहानितः।
तत एव च नात्मीयबुद्धेरपि गुणेक्षणम् ॥२४७॥
कारणम्;

आत्मीयतायामपि वाऽतीतादौ केशनखादौ आदिशब्दाल्लूनाङ्गुल्यादौ वर्तमानेन स्नेह आत्मीयत्वेनादृष्टे**र्विहानितः** परि[7]त्यागात् स्वत्वस्य **तत एव च** बालादेरपि भावात्। **आत्मीयबुद्धेरपि न गुणेक्षणं कारणं** किन्त्वात्मदर्शनमेव(।२४७)

[1] आत्मस्नेहः साधनञ्च। [2] दुःखाश्रयत्वात्।
[3] आत्मीयबुद्धेरबाधकं दुःखदर्शनं कथमात्मीयस्ने(हम)पनुदेत्।
[4] तदेवाह। [5] शिष्यान् परतः पूर्व्वार्थसमर्थनमाचार्यः। [6] स्नेहाभावात्।

हीयते साऽपि तस्मान्नागुणदर्शनात् ।

तस्माद् गुणदर्शनहेतुकत्वाभावात् सा आत्मीयबुद्धिरपि अगुणस्य दोषस्य **दर्शनान्न** हीयते। कारणविरुद्धो हि धर्मी निवर्तकः कस्यचिद्यथाग्नी रोमाञ्च-विशेषस्य। आत्मदर्शनं हि स्नेहात्मीयदृशादेः कारणं न च तद्विरोधिनी दोषदृक्।

अपि चासद्गुणारोपः स्नेहात् तत्र हि दृश्यते ॥२४८॥
तस्मात् तत्कारणाबाधी विधिस्तं बाधते कथम् ।

अपि चासतां गुणानामारोपस्तत्रात्मीये **स्नेहा**[1]**द्धि** यस्माद् **दृश्यते** (२४८) **तस्मात्तस्य** स्नेहादेः **कारण**स्यात्मदर्शनस्या**बाधी** अबाधको **विधि**र्दीक्षा दुःखभाव-नादिरूपः **तं** स्नेहादिं **बाधते कथं**। कारणानिवृत्त्या कार्यनिषेधस्य कर्तुमशक्यत्वात्।

(च) प्रकृतिपुरुषयोर्भेदप्रतीतावपि न मोक्षः

सांख्यास्तु मन्यंते। चेतनाचेतनयोः पुरुषप्रधा[1]नयोर्यावदैक्यं मन्यते पुरुषः तावत्स स्नेहवान् अयुक्तश्च भेदप्रतीतौ न स्नेहो वियुक्तश्चेति। अत्राह[2] (।)

परापरप्रार्थनातो विनाशोत्पादबुद्धितः ॥२४९॥

काणत्वादिदोषयुक्ता **परापर**स्य विशिष्टविशिष्टस्य चक्षुःश[4]रीरादिकस्य **प्रार्थनातः**। आत्मनश्चान्यस्यानभिलाषतः। तस्मात्पृथग्भूतमात्मानमयममुक्तोपि जनो वेत्ति। तथा **विनाशोत्पादबुद्धितः** (।२४९)

इन्द्रियादौ पृथग्भूतमात्मानं वेत्त्ययं जनः ।
तस्मान्नैकत्वदृष्ट्यापि स्नेहः स्निह्यन् स आत्मनि ॥२५०॥

शरीरेन्द्रियादौ विपर्ययाच्चात्मनि भिन्नमात्मानं तेभ्यो **वेत्ति तस्मान्नैकत्व-दृष्ट्यापि स्नेहः** किन्त्वात्मदर्शनात्। **स** आत्मदर्शी **स्निह्यन्नात्मनि** (।२५०)

उपलम्भान्तरङ्गेषु प्रकृत्यैवानुरज्यते ।
प्रत्युत्पन्नात् तु यो दुःखान्निर्वेदो द्वेष ईदृशः ॥२५१॥
न वैराग्यं;

उपलम्भान्तरङ्गेषूपभोगसाधनेष्विन्द्रियादिषु **प्रकृत्या** स्वभावेनैवानुरज्यते। **प्रत्युत्पन्नात्तु** वर्तमानात्पुन[5]**र्दुःखान्निर्वेदो यः स न वैराग्यं** किन्तु **द्वेष ईदृशः**[3] ।(२५१)

[1] प्रकृतिः [2] एकबुद्धिरेवेन्द्रियादिष्वात्मनो नास्त्यतः पृथगात्मनो वेदनादित्याह

[3] स्यादेतदात्मीयस्ने ,स्यात्मीयबुद्धेरेव हेतुः सा तु गुणदर्शनादित्याह

तदप्यस्य स्नेहोऽवस्थान्तरेषणात् ।
द्वेषस्य दुःखयोनित्वात् स तावन्मात्रसंस्थितिः ॥२५२॥

यस्मात्तदापि निर्व्वेदावस्थायां **स्नेहोस्यास्ति** न च विरक्तस्य स्नेहसम्भवः। तदस्तित्वमेव कुत इति चेत्। **अवस्थान्तरस्य** दुःखहेतोर्निर्व्वेदकारिण्यां अवस्थायां विलक्षणस्यै**षणात्**। न हि स्नेहमन्तरेणैकत्यागादपरवाञ्छा। **द्वेषस्य दुःखस्य योनित्वात्। स** निर्व्वेदाख्यो द्वेषो यावद् दुःखमनुवर्तते **तावन्मात्रं** तावत्कालपरिमाणं **संस्थिति**रस्ये[1]ति (।२५२)

(छ) हानोपादानहानित औदासीन्यम्

तस्मिन् निवृत्ते प्रकृतिं स्वामेव भजते पुनः ।

तथा **तस्मिन्** दुःखे कारणनिरोधा**न्निवृत्ते पुनः स्वामेव प्रकृतिं** विषयेष्वविरागलक्षणां **भजते** सत्त्वदर्शी।

कीदृशं तर्हि वैराग्यं युक्तं[1] ।

औदासीन्यं तु सर्वत्र त्यागोपादानहानितः ॥२५३॥
वासीचन्दनकल्पानां वैराग्यं नाम कथ्यते ।

सत्त्वदृष्ट्यभावात् सर्व्वत्र विष[2]ये प्रतिकूलत्वानुकूलत्वाभ्यां अनध्यवसिते त्यागोपा[3]**दानयोर्हानितो** (२५३) **वासीचन्दनकल्पानां** वासीचन्दनयोः कल्पाः सदृशा ये वासीचन्दनकल्पा वा ये तेषां साक्षात्कृतनैरात्म्यतत्त्वानामौदासीन्यमनुनयप्रतिघ[7]रहितत्वं पुन**र्वैराग्यं नाम** आगमप्रसिद्धं **कथ्यते**।

I. संस्कारदुःखभावात् दुःखभावना

ननु यदि दुःखभावनया स्नेहादिहान्या न मुक्तिः तत्कथं भगवतोक्ता दुःखभावनेत्याह (।)

संस्कारदुःखतां मत्वा कथिता दुःखभावना ॥२५४॥

संस्कारदुःखतां मत्त्वा कथिता दुःखभावना। न हि दुःखदुःखतामभिसन्धाय तद्भावनोक्ता किन्तर्हि संस्कारदुःखतां। (२५४)

a. सैव किमुच्यत इत्याह (।)

सा च नः प्रत्ययोत्पत्तिः सा नैरात्म्यदृगाश्रयः ।

---

[1] आह। [2] आत्मभावे तदुपकरणे च। [3] उद्वेगोऽहं ममेति प्रहाय।

सा च संस्कारदुःखता नोऽस्माकं सौ ग ता नां **प्रत्ययोत्पत्ति**र्हेतुपारतन्त्र्यं। **सा** प्रत्ययोत्पत्ति**र्नैरात्म्यस्य**[1] **दृशो** द[8]र्शनस्या**श्रयः** कारणं। 18b

b. तथा हि हेतुफलभूताः क्षणक्षयिणो भावाः प्रवृत्तयो नात्मरूपा नाप्यात्माधिष्ठिता इति सँस्कारदुःखताभावना नैरात्म्यदर्शनानुकूला सैव च मुक्तिहेतुरित्याह(।)

मुक्तिस्तु शून्यतादृष्टेस्तदर्थाः शेषभावनाः ॥२५५॥

मुक्तिस्तु शून्यताया निरात्मताया **दृष्टेः। शेषस्य** नित्यदुःखादे**र्भावनास्तदर्था** निरात्मदर्शनार्थाः। (२५५)

II. अनित्यदुःखानात्मता

अनित्यात् प्राह तेनैव दुःखं; दुःखान्निरात्मताम्।

तेनैवानित्यदुःखभावनायाः शून्यताभावनानुकूलत्वेन भगवाननित्यादनित्यत्वाद् **दुःखं** स[1]सारिस्कन्धाना|हा(नाद्) दुःखाद् **दुःखत्वान्निरात्मतामाह** (।) तद्यथा "रूपं भिक्षवो नित्यमनित्यं वा। अनित्यं भदन्त। यदनित्यं तद् दुःखं सुखम्वा। दुःखम्भदन्त। यदनित्यं दुःखं विपरिणामधर्मकं कल्प्यन्नु तदेवं द्रष्टुः एतन्मम एषोहमस्मि एष मे आत्मेति। नो हीदं भदन्त।"[2]इत्येवं हेतुफलभाव[3]नेनात्मदर्शनमेव मुक्तेरुपाय इति कथितं। तदेवाचार्येणोक्तं (।) उक्तो मार्गः तदभ्यासादाश्रयः परिवर्तत इति नास्ति विरो[2]धः।

यः पुनरात्मदर्शी सोऽविरक्त एव।

अविरक्तश्च तृष्णावान् सर्वारम्भसमाश्रितः ॥२५६॥

अविरक्तश्च तृष्णावान्। हान्युपादानलक्षणान् कर्मप्रसवहेतून् **समाश्रितः**। (२५६)

सोऽमुक्तः क्लेशकर्मभ्यां संसारी नाम तादृशः।
आत्मीयमेव यो नेच्छेद् भोक्ताप्यस्य न विद्यते ॥२५७॥

सोऽमुक्तः क्लेशकर्मभ्यां आत्मदर्शनप्रवृत्तिकारणकाभ्यां **संसारी नाम** प्रसिद्धः **तादृशः**। तदेवमात्मनि सति नात्मीयत्यागः। तथाऽमुक्तिरित्युक्तं। भवतु वाऽत्मीयत्यागस्तथाप्या**त्मीयमेव यो नेच्छे**त्तन्मतेऽस्यात्मीयस्य **भोक्ता न विद्यते** भोग्यापेक्षत्वाद् भोक्तृत्वस्य[3] (२५७)।

---

[1] सापि न साक्षाद्भाविनामुक्तमिति। [2] मज्झिमनिकाये महापुण्णमसुत्तन्ते (१०९)। [3] हेतुफलभा॰ कथनेनात्मदर्शनमेव।

III. संसारी क्लेशकर्मभ्याममुक्तः

(ज) सत्कायदृष्टिर्मूलम्

आत्माऽपि न तदा तस्य क्रियाभोगौ हि लक्षणम् ।
तस्मादनादिसन्तानतुल्यजातीयबीजिकाम् ॥२५८॥
उत्खातमूलां कुरुत सत्वदृष्टिं मुमुक्षवः ।

भोक्त्रभावे **आत्मापि** नास्तीति प्रसङ्गात्। कुत इति चेत्। **हि**र्यस्मादस्यात्मनः **क्रियाभोगौ लक्षणं** कर्त्ता भोक्ता चात्मोच्यते (।) यदा चात्मीयमेव नास्ति किमर्थं कर्म कर्तव्यं किम्वा भोक्तव्यं । कर्तृत्वभोक्तृत्वाभावादात्माभाव एव स्वीकृतः स्यात्। तस्मात्सत्यात्मनि आत्मीयं तत्स्नेहादिसत्त्वेऽनुच्छेद एव संसारस्य। **तस्मात्** संसारादुद्विजमाना मुमुक्षव उ[1]त्खातमूलामुद्धृतकारणां सत्त्वदृष्टिं कु[4]रुत।

ननु किमस्या मूलमित्याह (।)

अनादिसन्तानस्तुल्यजातीयः पूर्व्वपूर्व्वसत्त्वदर्शनस्वभावोऽविद्यारूपो **बीजं** कारणं यस्यास्तां (२५८) **सत्त्वदर्श**नमविद्यास्वभावं पूर्व्वपूर्व्वमुत्तरोत्तरस्य सत्त्वदर्शनस्य हेतुरित्यर्थः।

(आगममात्रेण न मुक्तिः)

ननूक्तमीश्वरेणागमेऽस्त्यात्मा मोक्षश्चास्य दीक्षाविधिनेति। तत्किमत्र चिन्त्यते तत्कारणा वा धीविधिस्तं बाधते कथमित्यादिनोक्तत्वात्(।) अत्राह (।)

आगमस्य तथाभावनिबन्धनमपश्यताम् ॥२५९॥
मुक्तिमागममात्रेण वदन्न परितोषकृद् ।

आगमस्य तथाभावस्य प्रतिपादितार्थसम्वादित्वस्य **निबन्धनं** हेतु**मपश्यतां**[5]। (२५९) मुमुक्षूणा**मागममात्रेण मुक्तिं वदन्** न **परितोषकृद्** भवति।

दीक्षाऽकिञ्चित्करी—

नन्वस्ति प्रामाण्यनिबन्धनमागमस्य दीक्षाविधिस्पृष्टस्यानारोहधर्मकत्वदर्शनं। यथा हि बीजं दीक्षाविधिस्पृष्टं न प्ररोहति तथा पुमानपि दीक्षितो न पुनर्भवतीत्याह (।)

[1] यथोक्तमिह "यावच्चतुर्थः श्रमणः शून्याः परप्रवादाः श्रमणैर्ब्राह्मणैर्व्वा"

नालं बीजादिसंसिद्धो विधिः पुंसामजन्मने ॥२६०॥
तैलाभ्यङ्गाग्निदाहादेरपि मुक्तिप्रसङ्गतः ।

नालं शक्तो **बीजादिषु संसिद्धो विधिर्दीक्षायाः पुंसामजन्मने**। (२६०) **तैलाभ्यङ्गाग्निदाहादेरपि** संसारान्मुक्तिप्रसङ्गतः। तैलेनाभ्यक्तं बीजमग्निना च स्पृष्टं न प्ररोहति[1] तथा पुरुषो[ऽ]पि तैलाभ्यङ्गाग्निदाहाभ्यां न पुनर्भवेत्।

I. आत्मनोऽमूर्त्तत्वे न पापगौरवलाघवम्

a. स्यादेतत्। दीक्षायाः **प्राक्** पापगुरोरुत्तरं तुलया लाघवात्। पापाभावोपलम्भ आगमप्रामाण्यनिबन्धनमित्याह (।)

प्राग् गुरोर्लाघवात् पश्चान्न पापहरणं कृतम् ॥२६१॥
मा भूद् गौरवमेवास्य न पापं गुर्वमूर्त्तितः ।

प्राग् गुरोर्लाघवात् पश्चान्न पापहरणं कृतं। दीक्षायाः **प्राग् गुरोः पश्चाल्लाघवात्** दीक्षया **न पापहरणस्य** दीक्षितस्य किन्तु **गौरवमेवास्य कृतं** सत् (२६१) **मा भूदिति** कस्मान्न कल्प्यते। लाघवं हि गौरवविरोधि दृश्यमानं तदभावमेव गमयेत्। न पापभावं। पापमेव गुर्विति[2]चेत्। **न पापं गुरु**। **अमूर्त्तितो** मूर्त्तत्वाभावात्। मूर्त्तधर्मो हि गौरवं कथं पापस्यामूर्त्तस्य स्यात्।

ननु त्वत्पक्षेऽपि नैरात्म्यदर्शने भूतेपि कस्मान्न जन्मेत्याह (।)

मिथ्याज्ञानतदुद्भूततर्षसञ्चेतनावशात् ॥२६२॥
हीनस्थानगतिर्जन्म ततस्तच्छिन्न जायते ।

मिथ्याज्ञानं दुःखे विपर्यासमतिः। **तदुद्भूतस्तर्षो** मिथ्याज्ञानप्रभवा तृष्णा। ताभ्यां संप्रयुक्ते **चेतने**। तद्वशाद्या **हीनस्थानगतिस्तज्जन्मे**त्युक्तं। अतस्त**च्छित्**। अज्ञानतृष्णाच्छेदको नैरात्म्यदर्शी **न जायते** कारणाभावात्।

तदेवाह (।)

तयोरेव हि सामर्थ्यं जातौ तन्मात्रभावतः ॥२६३॥

तयो[3]**रेवाज्ञानतृष्णयोर्हि सामर्थ्यं जातौ** जन्मनिमित्तं **तन्मात्रेण**[2] **भावतः** ॥ 19a

ते च दीक्षितस्यापि स्त इति स जायते। (२६३)

[1] क्षोदश्चेवविदलनमाविना।

[2] इह च तृष्णया देशान्तरं कुर्य्यात्। तृष्णाज्ञानभावाभावानुकारात्।

c. ननु कर्मापि जन्मकारणमिष्टं तत्कथमज्ञानतृष्णे एवोक्ते इत्याह (।)

ते चेतने स्वयं कर्मेत्यखण्डं जन्मकारणम् ।
गतिप्रतीत्योःकरणान्याश्रयस्तान्यदृष्टतः ॥२६४॥
अदृष्टनाशादगतिः तत्संस्कारो न चेतना ।

ते चेतने मिथ्याज्ञानतदुद्भूततर्षसंचेतने **स्वयमा**त्मना पूर्व्वशुभाशुभकर्मसँस्कार-सहाये **कर्म** कर्मस्वभावे **इत्यखण्डम**न्यूनं **जन्मकारणमु**क्तमिति न विरोधः। स्यादे-तद् (।) **गतिप्रतीत्यो**रभिमतदेशगमनस्य ज्ञानस्य च **करणानी**न्द्रियाणि। **आश्रयः** कारणं[1] इन्द्रियेभ्य उत्पन्नेन ज्ञानेन विषयं परिच्छिद्य प्रवृत्तेः। तानीन्द्रियाणि **चादृष्टतः** शुभादिलक्षणाद् (२६४) दीक्षया **चादृष्टनाशात्त**त्कार्याणां कारणा-नामनुत्पत्तेर्व्विषयस्य परिच्छेदतृष्णयोरभावात् **अगति**र्जन्मस्थान इति नास्ति पुनर्भवो दीक्षितस्य (।) **तदद्**[1]ष्टञ्चात्म**संस्कारो न चे**[2]**तना** स्यात् दीक्षितस्यापि सास्तीति जन्मापि[3] स्यात्।

b. अत्रा[4]ह (।)

सामर्थ्यं करणोत्पत्तेर्भावाभावानुवृत्तितः ॥२६५॥
दृष्टं बुद्धेर्न चान्यस्य सन्ति तानि नयन्ति किम् ।

बुद्धे[5]**र्भावाभावानुवृत्तितो**ऽन्वयव्यतिरेकानुवृत्त्या **करणाना**मेक[2]स्माद्देशाद-प[6]रदेशसम्बद्धानामु**त्पत्तेः** कारणात्**सामर्थ्यं बुद्धे**रिन्द्रियजननं प्रति (२६५) **दृष्टं** नान्यस्य संस्काररूपस्यादृष्टस्य तदन्वयव्यतिरेकानुविधानानुपलम्भात्। सा बुद्धि-श्चास्ति देशान्तरसम्बद्धकरणजनिका दीक्षितस्य **तत्किन्तानि** करणानि गर्भस्थानन्न-**यन्ति** गच्छन्ति हेत्ववैकल्याद् भवितव्यं (२६६)।

c. गमनेनावश्यं दीक्षयोपहता बुद्धिर्देशान्तरं नेतुमिन्द्रियाण्यशक्ता चेत्।

धारणप्रेरणक्षोभनिरोधाश्चेतनावशाः ॥२६६॥
न स्युस्तेषामसामर्थ्ये तस्य दीक्षाद्यनन्तरम् ।
अथ बुद्धेस्तदाभावान्न स्युः सन्धीयते मलैः ॥२६७॥

नन्वेवन्तस्य मुमुक्षोर्दी[3]**क्षानन्तरं** बुद्धेर**सामर्थ्ये तेषा**मिन्द्रियाणां स्वविषये व्यवस्थापनं **धारणं**। तत्रा[7]योजनं **प्रेरणं**। **क्षोभो**[8] विकारः। स्वविषयान्निवर्तनं

[1] विंशति ...। [2] बौद्धोक्तः। [3] इति पराभिप्रायः।
[4] समाधानं। [5] मिथ्याज्ञानतर्षयुतायाः। [6] यत्रोत्पत्स्यते।
[7] आकृष्य नयनं। [8] भ्रूभङ्गादि।

निरोधः। ते बुद्धिनिबन्धनवृत्तयो **न स्युः**। **अथ बुद्धेस्तदा** मरणकालेऽ**भावान्न स्युः** धारणप्रेरणादयः।

अत्राह। **सन्धीयते** जन्यते **मलैर्**मिथ्याज्ञानैर्मिथ्याज्ञानात्मस्नेहादिभिर्बुद्धिर्मरण-समयेपीति कुतो बुद्ध्यभावः। (२६७)

बुद्धेस्तेषामसामर्थ्ये जीवतोऽपि स्युरक्षमाः।
निर्ह्रासातिशयात् पुष्टौ प्रतिपक्षस्वपक्षयोः ॥२६८॥
दोषाः स्वबीजसन्ताना दीक्षितेऽप्यनिवारिताः।

अथ मला अपि दीक्षयोपहतसामर्थ्या न बुद्धिं सन्द[4]धति। तदा **तेषां** मला-नाम**सामर्थ्ये** स्वीक्रियमाणे **जीवतोपि** दीक्षितस्य मला बुद्धिसन्धानं प्रत्य**क्षमाः स्युः**। दीक्षा मलानां बाधिकेत्यपि मिथ्या। तथा प्रतिपक्षस्य नैरात्म्यभावनायाः स्वपक्षस्या-योनिशोमनस्कारस्याभ्यासात् **पुष्टौ** सत्यां दोषाणां यथाक्रमं **निर्ह्रा**सादपचयात्। **अतिशयाद**भिवृद्धे(२६८)**दोषाः स्व**कीया**द् बीजा**त्तुल्यजातीयकारणात् **सन्तानो** येषां ते **दीक्षितेपि** दोषबीजे[5] परिपोषवत्य**निवारिताः**।

II. आत्मनो नित्यत्वे न पुनर्जन्म

स्यादेतद्(।)आत्मनोपि गर्भगतकरणादिजनने व्यापारः स एव दीक्षया निरुद्ध इति न पुनर्जन्मेत्याह (।)

नित्यस्य निरपेक्षत्वात् क्रमोत्पत्तिर्विरुध्यते ॥२६९॥
क्रियायामक्रियायाञ्च क्रिययोः सदृशात्मनः।
ऐक्यञ्च हेतुफलयोर्व्यतिरेकस्ततस्तयोः ॥२७०॥

नित्यस्यानुपकार्यतया **निरपेक्षत्वात्** करणादीनां **क्रमे[1]णोत्पत्तिर्**विरुध्यते समत्वहेतुसद्भावात् सकृदुत्पादप्रसक्तेः।(२६९) इन्द्रियादेः क्रियायामक्रियायाञ्च सदृशात्मनस्तुल्यरूपस्यात्मनस्तयोः कालयोस्ते ते **विरुध्येते**।

यद्यसौ कार्यकरणस्वभावः[6] तदा कार्यादेव **क्रिया**विरामोस्य विरुध्यते। एव**मक्रियायामपि** वाच्यं। किञ्च(।)आत्मनः कर्मकर्तृता **हेतुत्वं** भोक्तृत्वञ्च **फलं** ते चात्मन एकरूपस्य रूपे इति हेतुफलाभेदप्रसङ्गः। **व्यतिरेको** भेदस्तत आत्मन**स्तयोः** कर्तृत्वभोक्तृत्वयोर्धर्मयोस्ततो नैक्यप्रसङ्ग इति चेत्। (२७०।)

[1] **पूर्व्वं कृतवान् पश्चादपि गर्भे व्याप्रियत इति क्रमः।**

III. नैरात्म्ये स्मृतिसंगतिः

कर्तृभोक्तृत्वहानिः स्यात् सामर्थ्यञ्च न सिध्यति ।

एवं **कर्तृत्वभोक्तृत्वहानिः स्यात्**। आत्मनोऽतत्स्वभावत्वात्। तत्सम्बन्धात् कर्ता भोक्ता च। अनुपकृतस्य सम्बन्धित्वेऽति[7]प्रसङ्गात् उपकृतत्वं वेदितव्यं तच्चाशक्यसाधनं यस्मान्नित्यस्याव्यतिरेकित्वात् **सामर्थ्यञ्च न सिध्यति**।

ननु यद्यात्मा नास्ति तदाऽन्येनानुभूतं कर्म च कृतमन्यः स्मरति भुङ्क्ते फलमिति स्यात्तथा चातिप्रसङ्ग इत्याह (।)

अन्यस्मरणभोगादिप्रसङ्गाश्च न बाधकाः ॥२७१॥
अस्मृतेः; कस्य चित् तेन ह्यनुभूतेः स्मृतोद्भवः ।

अन्यस्य स्मरणभोगादिप्रसङ्गाश्च न बाधका भवन्ति (२७१) **अस्मृतेः**। **कस्यचित्** स्मर्त्तुरभावात्। एवं भोगोपि नास्ति भोक्त्रभावात्। **तेन** हि तस्मात्

19b स्मर्त्रभावात्[8] कारणाद्विषयाणाम**नुभूतेः** सकाशात् **स्मृ**तिरेव स्मृतं तस्यो**द्भवः**। वस्तुधर्मो ह्येष यदनुभवः पटीयान् स्मरणबीजाधानद्वारेण स्मरणं जनयति। शुभाशुभचेतनाश्च संस्कारा भोगाकारं सम्विदं प्रवर्तयन्ति (।) तत्किं स्मर्तृ-भोक्तृदुर्ग्रहेण। तत्तदाकारः प्रतीत्यसमुत्पन्नो बुद्धिप्रबन्ध एव केवलो न तु संसारी नाम कश्चित्।

;कार्य h. यदि नास्त्यात्मा कथं स कोपदृष्टिः संसा[1]रप्रवृत्तिर्व्वेत्याह (।)

स्थिरं सुखं ममाहञ्चेत्यादि सत्यचतुष्टये ॥२७२॥
अभूतान् षोडशाकारान् आरोप्य परितृष्यति ।

स्थिर[1]मक्षणिकं सुखं त्रिदुःखताविपरीतं ममेत्यात्मीयमहमित्यात्माहं-कारश्चेति दुःखसत्यस्य विपरीता आकारा इत्याद्यान् प्रति सत्यं[2] चतुरः कृत्वा **षोडशाकारान् भूतान्** प्राक् यथोक्तभूताकारविपरीतान् **सत्यचतुष्टये**(२७२)-ऽरोपयतीति भ्रान्तिरेव सत्कायदृष्टिः स्वबीजप्रभवा। **आरो[3]**प्य च किञ्चित् स्वसुखसाधनञ्च मन्यमानस्तदर्थं **परितृष्यति**। तृष्णया च जन्म[2]स्थानोपादानमिति संसारप्रवृत्तिः।

[1] नित्यमिति वाच्ये क्षणात् परं स्थायी सर्व्वो नित्य इत्यर्थः।
[2] असमुदया हेत्वप्रभवाद्याः।
[3] स सत्कायदृष्टिमान् तामारोप्य च।

घ. सम्यग्दृष्टिर्नैरात्म्यदृष्टिः

मार्गविपर्ययं संसारहेतुमुक्त्वा मार्गमाह (।)

तत्रैव तद्विरुद्धार्थतत्त्वाकारानुरोधिनी ॥२७३॥
हन्ति सानुचरां तृष्णां सम्यग्दृष्टिः सुभाविता।

तत्र सत्यचतुष्टय **एव सम्यग्दृष्टि**र्नैरात्म्यदृष्टिः **तद्विरुद्धार्थतत्त्वाकारानुरोधिनी** (२७३) तेषां स्थिरसुखाद्याकाराणामविद्यारोपितानां विरुद्धोऽर्थस्तस्य तत्त्वानि भूता आकारा अनित्या सुखादयः षोडशाकारास्ताननुरोद्धुं शीलं यस्याः सा तथा सुभाविता सादरनिरन्तरदीर्घकालाभ्यासप्रा[3]प्तवैशद्या **हन्ति तृष्णां** जन्महेतुं **सानुचरां** मात्सर्यादिपरिवारां।

(क) तृष्णाक्षयात् मोक्षः

ननु तृष्णाक्षयेपि कर्मदेहयोर्जन्महेत्वोर्भावात् जन्म किं न भवतीत्याह (।)

त्रिहेतोर्नोद्भवः कर्मदेहयोः स्थितयोरपि ॥२७४॥
एकाभावाद् विना बीजं नाङ्कुरस्येव सम्भवः।

त्रिहेतोस्तृष्णाकर्मदेहहेतोर्जन्मनस्तृष्णायाः क्षये **कर्मदेहयोः स्थितयोरपि नोद्भवः** उत्पत्तिर्न भवति (२७४) **एकाभावात्** हेतुसामग्र्यवैकल्यात् **विना बीजं** क्षित्युदकादिभावेपि **नाङ्कुरस्योद्भवः**।

a. ननु त्रिहेतोर्जन्मन एकाभावे[4]पि चेदनुत्पत्तिः तत्किं क[1]र्म्मणो देहस्य वा क्षयो नाभ्यस्यते। परे चाहुः कर्मक्षयान्मुक्तिरिति। अत्राह (।)

असम्भवाद् विपक्षस्य न हानिः कर्मदेहयोः ॥२७५॥
अशक्यत्वाच्च तृष्णायां स्थितायां पुनरुद्भवात्।

असम्भवाद्विपक्षस्य न हानिः कर्मदेहयोरस्ति। (२७५) **अशक्यत्वाच्च**। सत्यपि वा विपक्षे[2] तदभ्यासाद् देहकर्मनिवृत्तिरशक्यक्रिया। **तृष्णायां स्थितायां** तत्प्रचितस्यात्मग्रहवतो गर्भस्थानपरिग्रहे सति **पुनरुद्भवात्** देहस्य शरीरिणश्च तृष्णयैव प्रवृत्त्या सर्व्वत्र शुभाशुभप्रवृत्तेश्च (।)[5]

b. एवन्तर्हि तृष्णा कर्म च क्षपयितव्यं मुमुक्षुणेत्याह (।)

द्वयक्षयार्थं यत्ने च व्यर्थः कर्मक्षये श्रमः ॥२७६॥

तृष्णामुपक्ष्याप्रहीणामेव। [2] बोद्धमशक्ये।

द्वयक्षयार्थं यत्ने क्रियमाणे **कर्मक्षये व्यर्थः श्रमः**। तृष्णाक्षयमात्राज्जन्माभावसिद्धेः सदपि कर्मानुपयुक्तमित्यलं तत्क्षयप्रयासेन। न च कर्मक्षयः प्रति[1]पक्षाभावात् शक्य इत्युक्तं।

(ख) अक्षीणकर्मणो न मोक्षः

सन्तापक्लेशोपभोगात् पूर्व्वार्जितकर्मक्षयोऽपरस्य चाकारणं ततो मुक्तिरित्यपि मो[2]हः। (२७६)

तथाहि (।)

फलवैचित्र्यदृष्टेश्च शक्तिभेदोऽनुमीयते।
कर्मणां तापसंक्लेशात् नैकरूपात् ततः क्षयः॥२७७॥

कर्मणां **फलवैचित्र्यस्य**[3] नानागत्युपभोग्यानेकविधोपकरणसाध्यविविधसुखदुःखोपभोगप्रकारस्य **दृष्टेश्च शक्तिभेदः** सामर्थ्यनानात्वम**नुमीयतेऽतो** नानाप्रकारफलजननसामर्थ्यात् का[4]रणा**देकरूपात्** फला**त्तापसंक्लेशान्न कर्मणां क्षयः**।(२७७)

सर्व्वेषां कर्मणां ताप एव फलमिति चेत्।

फलं कथञ्चित् तज्जन्यमल्पं स्यान्न विजातिमत्।
अथाऽपि तपसः शक्त्या शक्तिसङ्करसंक्षयैः॥२७८॥

तस्य कर्मणो **जन्यं फलं**[5] **कथञ्चित्** जुगुप्सादिभिरल्पं **स्यात् न** तु **विजातिमत्**। दानं दत्त्वा हिंसित्वा वा जुगुप्सुस्तयोः फलमल्पीयोऽनुभवति। कारणता न वापादानात्। न तु शुभस्यदुःखमशुभस्य वा सुखं फलं भवितुमर्हति। **अथापि तपसः शक्त्या शक्तिसंकरेण** तापक्लेशमात्रफलेन तानि हीयन्ते। तपःशक्त्या कर्मणां संक्षयेण वा जन्माभावः। (२७८)

202a

[1] सत्यां तृष्णायां। [2] दिगम्बरस्य। [3] भोगाभोगरोगारोग्यादिः।

[4] उत्पित्सुश्लोकावताराय परमतं लिख्यते। स्यादेतत्(।)तृष्णा हि कर्मनिदानं तस्याश्च मार्गात् क्षयो निदानिनोपि कर्मणः क्षयात् त्वयापि कर्मणां क्षय एवेष्टः। येपि दोषविरोधिन उपाया नैरात्म्यदर्शनलक्षणा इष्यन्ते। दोषनिदानं तृष्णान्ते उपघ्नन्ति। असत्यां तृष्णायां अनागतदोषानुत्पत्तिः। उत्पित्सुदोषनिर्घातात्ते शक्ता। अनेन चातीतकर्मनिदानतृष्णादिबाधको न भवत्येव मार्गस्तदुत्पत्तिकाले तस्याभावादेवेत्यसिद्धिरुक्ता परे(रैः?)। यवगोधूमाद्यनेकबीजेष्वनेकाङ्कुरवत्।

[5] क्षेत्रासंस्कारेल्पफलवत।

क्लेशात् कुतश्चिद्धीयेताशेषमक्लेशलेशतः ।

b. यच्च किञ्चिदवशिष्टं तत् **क्लेशात् कुतश्चित्** केशोल्लुञ्चनादेः क्षीयते। कर्मक्षयाच्च मुक्तिः। अत्राह[1] (।)

हीयेताशेषमक्लेशलेशतः। यदि तपसा कर्मक्षयोऽशेषं कर्म हीयेताक्लेशतो विनैव केशोल्लुञ्चनादि'दुःखात्कर्मणः क्षीणत्वाद्यथा नारकादि दुःखं न भवति तथाऽल्पीयोपि न स्यात्। शक्तिमांकर्येपि लेशतः सन्तापक्लेशात् केवलात् कर्म हीयेत। न दुःखान्तरानुबन्धी संसारप्रबन्धः तपस्विनः स्यात्।

यदीष्टमपरं क्लेशात् तत् तपः क्लेश एव चेत् ॥२७९॥
तत् कर्मफलमित्यस्मान्न शक्तेः सङ्करादिकम् ।

तपसः शक्त्या शक्तिसङ्करसंक्षयश्च तदा वक्तुं शक्यो **यदि स्यादिष्टं क्लेशादपर**[2]मन्यत्तपो नान्यथा। **क्लेश एव चेत्तपः**। (२७९) **तत्क्लेशरूपं तपः कर्मफलं** (तपोऽवशेषितस्य कर्मणः फलमिष्ट) **मित्यस्मात्कर्मफलभूतात्तप**[3]**सः शक्तिसंकरादिकं न**[2] युक्तं। आदिशब्दात्संक्षयश्च।

c. तस्य[4] मते तु (।)

उत्पित्सुदोषनिर्घाताद् येऽपि दोषविरोधिनः ॥२८०॥
तज्जे कर्मणि शक्ताः स्युः कृतहानिः कथं भवेत् ।

उत्पित्सोस्तृष्णादे**र्दोषस्य निर्घातात् येपि दोषविरोधिनो** नैरात्म्याभ्यासादय उपायाः (२८०) **तज्जे** तृष्णादिदोषप्रभवे **कर्मणि** कारणवारणद्वारेण व्याहन्तुं **शक्ता** न प्राग्जनिते तस्योत्प[5]न्नत्वात्। अतः **कृतस्य** कर्मणो **हानिः कथम्भवेत्**।

d. ननु यथा दोषेभ्यः कर्म तथा कर्मणो दोषाश्च भवन्तीत्यक्षीणकर्मणो न स्यात् मुक्तिरित्याह (।)

दोषा न कर्मणो दुष्टः करोति न विपर्ययात् ॥२८१॥

---

[1] अत्र शक्तेः क्षयः साङ्कर्यम्वेति पक्षौ द्वौ।

[2] केशोल्लुञ्चनादेरन्यत् कुशलरूपं तपोपीष्टं स्यात्।

[3] फलस्य कर्तृत्वायोगात् संकरक्षये।

[4] यन्मते मार्ग्गात्तृष्णाक्षये कर्मणोपि क्षय इष्टः।

[5] पूर्व्वकृतकर्मक्षयो नेति न कृतस्य हानिः।

दोषा न कर्मणो भवन्ति किन्तु दोषैर्दुष्टः प्राणी कर्मकरो भवति **न विप**[३]-**र्ययात्**। नादुष्टः कर्म करोति नैरात्म्यदर्शिनस्तृष्णाभावात्। क्वचित् प्रवृत्तिनिवृत्त्य-सम्भवात्। (२८१)

ननु कर्मणः शुभात् सुखं सुखादभिलाषोऽभिलाषाच्च राग इति कर्मणो दोष-जन्मेत्याह (।)

मिथ्याविकल्पेन विना नाभिलाषः सुखादपि ।

यश्च **सुखादप्यभिलाषो** रागहेतुर्दृश्यते स च **मिथ्याविकल्पेन विना** स्थिर-सुखमदीयाहंकारविकल्पनमन्तरेण न भवतीत्यायोनिशोमनस्कार एव दोषहेतुः न कर्म। ततः सत्यपि कर्मण्युन्मूलितात्मदृष्टयो निर्दोषा निर्व्वान्ति। निर्व्वाणञ्च[४] दुःखनिरोधलक्षणं। दुःखं परिज्ञाय तत्समुदयं मार्गभावनया प्रहाय प्राप्यते नान्य-थेति।

चतुःसत्यप्रकाशक एव मुमुक्षूणामुपास्य इति तायित्वमुक्तं।

ङ. तायात् सुगतत्वसिद्धिः

तदेवमनुलोमतः "प्रमाणभूताये"त्यादि पञ्चपदानि व्याख्याय प्रतिलोमतो लिङ्गलैङ्गिकत्वं दर्शयन्नाह (।)

तायात् तत्त्वस्थिराशेषविशेषज्ञानसाधनम् ॥२८२॥

तायाच्चतुःसत्यप्रकाशलक्षणात् लिङ्गात् तत्त्वस्थिराशेषविशेषज्ञानस्य[१] त्रिगुणस्य सुगतत्वस्य **साध**[२]**नं** सिद्धिः। तत्त्वस्य क्षणिकनैरात्म्यस्य ज्ञानात् प्रशस्तं। (२८२)

बोधार्थत्वाद् गमेः ;

अपुनरावृत्त्या च स्थिरं निःशेषं विशेषज्ञानं त्रिगुणं सुगतत्वं **बोधार्थत्वाद्** गमेर्गतशब्दः प्रकृतिः। न हि सम्वादिनोऽसाक्षात्कृतस्यार्थस्य उपदेशः शक्यक्रियः (।) न चानुमानेन ज्ञातस्योपदेश इति युक्तमुक्तं। क्षणिकत्वनैरात्म्यादिविषयस्यानु-मानस्य भगवदुपदेशमन्तरेणोत्पत्तिबीजाभावात् अगृहीतोपदेशानामभावात्। न च नित्यपरोक्षस्यार्थस्य स्थैर्यादिविपर्ययाध्यवसायिनः कश्चिन्निश्चयोऽस्ति।

[१] **तत्त्वञ्च स्थिरञ्चाशेषञ्च तैर्व्विशिष्यत इति विशेषज्ञानं।**

[२] **चतुःसत्यविषयमशेषत्वं।**

तस्मात्प्रमाणसम्वादि॑नः परोक्षार्थस्योपदेशस्तत्साक्षात्कारपूर्व्वक एवेति युक्तं तायित्वात् सुगतत्वानुमानं भगवतः। स च भगवान् तायः सुगतत्वात् त्रिगुणात् गुणानुक्रमेण।

बाह्यशैक्षाशैक्षाधिकस्ततः।

बाह्यशैक्षाशैक्षेभ्योऽधिकः ये लौकिकभावनामार्गेण वीतरागा बाह्या अतत्वदर्शिनस्तेभ्यः तत्त्वदर्शित्वादधिकः। ये शैक्षा अबाह्याः परिहाणिधर्माणस्तेभ्योऽपुनरावृत्त्या। ये चाशैक्षाः श्रावका अप्रहीणक्लेशवासना असाक्षात्कृतसर्व्वाकारवस्तवस्तेभ्यो निःशेषप्र'तीत्या। तस्मात् सुगतत्वात् शासनं शास्तृत्वमनुमीयते।

किं पुनः शासनमित्याह (।)

परार्थज्ञानघटनं तस्मात् तच्छासनं ततः ॥२८३॥
'दयापरार्थतंत्रत्वं ;

तच्छासनं कारणे कार्योपचारात् **परार्थं** यज्**ज्ञानं** सुगतत्वं तदर्थं **घटनं** व्यायामः। बुद्धत्वसाधनमार्गाभ्यास इत्यर्थः। न ह्युपायमन्तरेणोपेयसम्भवः। **ततः** शासनाद् (२८३) **दयापरार्थतन्त्रत्वं** परार्थप्रधानत्वं जगद्धितैषित्वमनुमीयते इत्यर्थः।

ननु नावश्यं कारुणिकस्य मोक्षमार्गाभ्यासः। स्वार्थबुद्ध्यापि बाह्यानामिव सम्भवात् तत्कथमुपायाभ्यासाद्दयानुमानमित्याह (।)

सिद्धार्थस्याऽविरामतः।

सिद्धार्थस्य निष्पन्नमोक्षलक्षणात्मसम्वादस्यापि सुगतस्य खड्गादिवत् परार्थक्रियातो**ऽविरामतो**ऽनिवृत्तेः फलावस्थायान्दयासद्भावाद्धेत्ववस्थायामपि तस्यास्तित्वमनुमानञ्च।

जगद्धितैषित्वस्य सुगतत्वशास्तृत्वतायित्वसहितस्य प्रामाण्यसाधनत्वमाह (।)

दयया श्रेय आचष्टे ;

यतो **दयया** जगद्धितैषित्वेन **श्रेय आचष्टे**। निर्दयस्तु विसम्वादनाभिप्रायोपि ब्रूयात्।

सदयोप्यभूतमज्ञो वक्तीत्याह (।)

ज्ञानात् सत्यंससाधनम् ॥२८४॥

ज्ञानात् सुगतत्वात् भूतमाचष्टे। तच्च ज्ञानं **ससाधनं** विद्यमानोपायाभ्यासं विद्यमानशास्तृत्वमित्यर्थः। (२८४)

तच्चाभियोगवान् वक्तुं यतस्तस्मात् प्रमाणता।

तच्च सत्यचतुष्टयं विनेयानां वक्तुमभियोगः सादरसततप्रवृत्तिस्तद्वान् तायी चेत्यर्थः। **तस्मात्** कारुणिकत्वात् सुगतत्वात् शास्तृत्वात् तायित्वाच्च भगवतः **प्रमाणता** यथोपदर्शितार्थसम्वादकताऽन्यैरज्ञातचतुःसत्यार्थप्रकाशकता वाऽनुमीयत इत्यर्थः।

एवञ्चानुमानानुमेयव्यवहारे स्थिते प्रामाण्यात्तायित्वं हितैषित्वादुपाया-
20b भ्यासाच्च सुगतत्वम्भवतीत्युक्तं।

(७) संवादकत्वात् भगवान् प्रमाणम्

कस्मा[१]त्पुनरनेकगुणसम्भारसम्भवेपि प्रामाण्येनैव भगवतः स्तुतिरित्याह (।)

उपदेशतथाभावस्तुतिस्तदुपदेशतः ॥२८५॥
प्रमाणतत्वसिध्यर्थं ;

उपदेशस्य तथाभावः सम्वादकत्वं प्रामाण्यं। तेन **स्तुति**राचार्येण कृता। तस्य भगवत **उपदेशतः** (२८५) **प्रमाणस्य तत्त्वं** लक्षणं तत्सिध्यर्थं भगवद्देशनायाः[२] **प्रमाणविनिश्चयो** नोत्प्रेक्षामात्रेणेत्याख्यातुमित्यर्थः।

a. ननु "नीलसमङ्गी पुरुषो नीलं जानाति नो तु नीलमि"ति ब्रुवता भगवता प्रत्यक्षं दर्शितं। अनुमानं नोक्तं। कथमागमात् प्रत्येतव्यमित्याह (।)

अनुमानेऽप्यवारणात्।
प्रयोगदर्शनाद् वाऽस्य ;

अनुमानेप्यवारणादिष्टिर्दर्शिता। "शून्याः परप्रवादा" इत्यादिना शाब्दादेरेव निषेधात् **प्रयोग**[३]स्य परार्थानुमानरूपस्य **दर्शना**द्वागमेऽस्यानुमानस्य निर्देशः कृत एव भगवता (।)

तमेव प्रयोगमाह (।)

यत् किञ्चिदुदयात्मकम् ॥२८६॥
निरोधधर्मकं सर्वं तदित्यादावनेकधा।

[१] "प्रमाणभूताये"त्येव स्तुतिपदमाह [प्रमाण] समुच्चये।
["प्रमाणभूताय जगद्धितैषिणे प्रणम्य शास्त्रे सुगताय तायिने।
प्रमाणसिद्ध्यै स्वमतात् समुच्चयः करिष्यते विप्रसृतादिहैकतः ॥(१।१)॥"]
[२] सकाशात्प्रमाणयोः। [३] अन्यान्यप्याक्षिप्तानीति ग्राह्याणि स्युरित्याह।

यत्किञ्चिदुदयात्मकं (२८६) **तत्सर्वं निरोधधर्मकमित्यादावागमवाक्येऽनेकधा** स्वभावादिलिङ्गजमनेकप्रकारमनुमानं दृश्यते।

b. कथं पुनरनेनानुमानमुक्तमित्याह (।)

अनुमानाश्रयो लिङ्गमविनाभावलक्षणम् ॥२८७॥
व्याप्तिप्रदर्शनाद्धेतोः साध्येनोक्तञ्च तत् स्फुटम् ।

अनुमानस्याश्रयः कारणं **लिङ्गम्**वक्तव्यम[2]नुमाननिर्देशार्थमन्यथाऽशक्यत्वात्।

किं लक्षणमित्याह (।) **अविनाभावः** साध्याव्यभिचारित्वं तल्**लक्षणं** यस्य तत्तथा। (२८७) स चाविनाभावो लिङ्गं लक्षणं **हेतो**रुदयधर्मकत्वस्य **साध्येन** निरोधधर्मकत्वेन **व्याप्तेः प्रदर्शनात्** "यत्किञ्चिदुदयधर्मकं **तत्**सर्व्वं निरोधधर्मकमि"[1]त्यादिना **स्फुटः** प्रव्यक्तो दर्शित(ः।)

इत्यनुमानप्रामाण्यनिर्देशोपि भगवदुपज्ञमेव (।) तदेवं भगवानेव प्रमाणभूतस्तायी मुमुक्षुभिरुपास्यो नेतर इति[3] दर्शनार्थमाचार्येण **तस्य स्तुतिरुक्तेति युक्तं**॥

आचार्य मनोरथनन्दि कृतायां प्रमाणवार्त्तिकवृत्तौ प्रथमः परिच्छेदः ॥

[1] **महावग्गे १।१।८**

द्वितीयः परिच्छेदः*

प्रत्यक्षम्

प्रथमपरिच्छेदेन प्रमाणसामान्यलक्षणं व्यवस्थाप्य विशेषलक्षणमाख्यातुं द्वितीयपरिच्छेदारम्भः।

१. प्रमाणसंख्याविप्रतिपत्तिनिरासः

विप्रतिपत्तयश्चात्र संख्यालक्षणगोचरफलविषयाः सन्ति। तत्र संख्याविप्रतिपत्तिनिराकरणार्थमाह (।)

मानं द्विविधं विषयद्वैविध्यात्;

मानं द्विविधं। यत्तत्प्रमाणमविसम्वादित्वादज्ञातार्थप्रकाशकत्वात्सामान्य-[4] लक्षणमुक्तं तद् द्विविधं। प्रत्यक्षानुमानभेदेन। कस्माद् (।) **विषयस्य स्वलक्षणसामान्यलक्षणरूपतया द्वैविध्यात्।** शाब्दादिकमपि हि प्रमाणम्भवत्सविषयं वक्तव्यं (।) विषयश्च स्वसामान्यलक्षणादतिरिक्तो नास्ति। ततस्तद्विषयत्वे प्रत्यक्षानुमानतैव। नापि सामान्यविशेषात्मक एकोस्ति विषयः[1]। परस्परविरुद्धयोरैकात्म्यायोगात्।

ननु कथं विषयद्वैविध्यसिद्धिः (।) न प्रत्यक्षान्नाप्यनुमानतो यथाक्रमं स्वलक्षणसामा[5]न्यलक्षणत्वादनयोः। द्वाभ्यां द्वयसिद्धिरिति चेत्।

ननु प्रत्यक्षस्य सामान्याविषयत्वे साध्यसाधनसम्बन्धाग्रहणादनुमानमेव न स्यात्। सामान्यविषयत्वे च प्रत्यक्षत्वादेव तत्सिद्धेर्व्विफलमनुमानस्य प्रामाण्यकल्पनं।

अत्रोच्यते। प्रत्यक्षमपि स्वलक्षणं विषयीकुर्व्वत् तत्सम्भवि विजातीयव्यावृत्त्युपकल्पितं सामान्यं पृष्ठविकल्पेन निश्चिन्वंत्तद्विषयमपि निश्चयविषयेण

* द्रष्टव्यं परिशिष्टं १।'१ [1] नीलोत्पलादि परस्य अर्थसामर्थ्ये स्वलक्षणत्वमेव।

च प्रत्यक्षविषयव्यवस्था। एवन्तर्हि स्वलक्षणविषयता[6] न स्यादिति चेत्[1]। न(।) सजातीयव्यावृत्तत्वेनापि ततो निश्चयात्। द्वे च व्यावृत्ती स्वलक्षणे स्तो निश्चिते च प्रत्यक्षबलात्। न चैवमप्यनुमानस्य वैयर्थ्य(।) न हि सामान्यमित्येव प्रत्यक्षविषयः। परोक्षे तस्याप्रवृत्तेः। न च यदेकदाऽपरोक्षं तत्सर्वदा तथा। स्वलक्षणं कदाचिद-परोक्षमप्यन्यदा परोक्षं एवं सामान्यमपि। ततोऽपरोक्षे सामान्ये गृहीतायां व्याप्तौ परोक्षे तस्मिन्ननुमानवृत्तिरिति न कश्चिद्विरोधः। तस्मात्[7] प्रत्यक्षत्वाद्वा विषय-द्वैविध्यसिद्धिः प्रत्यक्षानुमानाभ्यां वेत्युभयथाप्युपपन्नं।

विषयद्वैविध्यमेव कस्मादित्याह (।)

शक्त्यशक्तितः।

अर्थक्रियायां ;

शक्त्यशक्तितोऽर्थक्रियायां। स्वलक्षणस्यार्थक्रियाशक्तत्वात्। विजातीयव्या-वृत्त्युपकल्पितस्य च सामान्यस्याशक्तत्वात् विषयद्वैविध्यं। न ह्येकस्य विरुद्धाविमौ धर्मौ युज्येते। यद्यनर्थक्रियाकारि सामान्यं केशोण्डुकज्ञानप्रतिभासि केशाद्यपि सामान्यं स्यात्।

केशादिर्नार्थोऽनर्थाधिमोक्षतः ॥१॥

न के[2]शादिरर्थः सामान्यरूपोऽ**नर्थाधिमोक्षतः**। (१) यत्र हि व्यवह[3]र्तृ[3]णा-मर्थाध्यवसायः सोऽर्थः स्वलक्षणं सामान्यम्वा स्यात्। यत्र पुनरर्थबुद्धिरेव नास्ति स कथं सामान्यमुच्यतां। 212a

---

[1] ननु यदतीन्द्रियं केशादिव्यवहितं स्वलक्षणं, यच्च सामान्यं न गोचरोनुमानस्य, तस्य कथं व्यवस्था।

"यज्जातीयैः प्रमाणैश्च यज्जातीयार्थदर्शनं।
भवेदिदानीं लोकस्य तथा कालान्तरेष्वपी"ति

[कुमारिल]वचनात्।

[2] अनर्थक्रियातो न स्वलक्षणं, स्पष्टप्रतिभास्यनन्वयित्वाभ्यां न च सामा-न्यमिति विषयान्तरत्वमस्य॥

[3] अथारोप्यैतत् अन्यथोत्पत्तिसारूप्याभ्यां विषयत्वे आकारो बहिर्भासि-केशादेर्नोत्पादको न सरूपको नापि सम्वित्तस्येति चोद्यानवकाश एव सांव्यवहारि प्रमाणमेतत्। देशादिविप्रकृष्टन्तु (।) "यज्जातीयैः प्रमाणैश्च यज्जातीयार्थदर्शनं। भवेदिदानीं लोकस्य तथा कालान्तरेष्वपि" [कुमारिलस्य]॥

सदृशासदृशत्वाच्च विषयाविषयत्वतः।
शब्दस्यान्यनिमित्तानां भावे धीः सदसत्वतः ॥२॥

तथा[1] **सदृशासदृशत्वाच्च** विषयद्वैविध्यं। सदृशं सामान्यं सर्वव्यक्तिसाधारणत्वात्। असदृशं स्वलक्षणं सर्व्वतो व्यावृत्तत्वात्। अनयोश्चान्योन्यव्यवच्छेदरूपत्वात् न राश्यन्तरं। ततो यदि कल्प्यमानं सदृशं तदा सामान्यमेव तत्। अथासदृशं स्वलक्षणमेवेति द्वैविध्यमेव विषयस्य। तथा[2] शब्दस्य विषयाविषयत्वतश्च द्वैविध्यं। **शब्दस्य** विषयः सामान्यं। अविषयः स्वलक्षणं। न च शब्दविषयाविषयाभ्यामन्योस्ति सर्व्वस्य संग्रहात् द्वैविध्यमेव। तथा विषयादन्येषान्निमित्तानां मनस्कारवत् सादृगुण्यसंकेतग्रहणानां **भावे** ग्राहिकाया **धियः** सा[3]मान्ये **सत्त्वात्** स्वल[4]क्षणे चाभावात् विषयद्वैविध्यं। यत्र विषयव्यतिरिक्तनिमित्तसद्भावे भवति बुद्धिस्तत्सामान्यं (।) यत्र[5]तु न भवति तत् स्वलक्षणं। प्रकारान्तरञ्च न सम्भवतीति बुद्धिविषयाविषयत्वे सामान्यस्वलक्षणतैवेति द्वैविध्यमेव विषयस्य। (२)

२. सत्यद्वयचिन्ता

तदेवार्थक्रियासामर्थ्यादिकं स्वलक्षणा[6]दौ योजयन्नाह।

अर्थक्रियासमर्थं यत् तदत्र परमार्थसत्।
अन्यत् संवृतिसत् प्रोक्तं; ते स्वसामान्यलक्षणे ॥३॥

अर्थक्रियायां ज्ञानादिकायां स्वरूपोपधानेन **समर्थं यत्तदत्र** वस्तुविचारे **परमार्थसत्**। एवं यदसदृशं शब्दाविषयोऽन्यनिमित्तभावे ज्ञानाभावश्च तत्परमार्थसत्। अतोऽ**न्यद**शक्तं सदृशं शब्दविषयः। अन्यनिमित्तभावे बुद्धेर्व्विषयश्च तत् **संवृतिसत् प्रोक्तं** कल्पनामात्रव्यवहार्यत्वात्। **ते** परमार्थसंवृती **स्वसामान्यलक्षणे**। (३)

३. सामान्यतत्कल्पनानिरासः

अशक्तं सर्वमिति चेद् बीजादेरङ्कुरादिषु।
दृष्टा शक्तिः;

स्वलक्षणसामान्यलक्षणे इष्टे **सर्व्वमर्थकारित्वेन**[1]ष्ट**मशक्तं**। न किञ्चित् कर्त्तुं सम[3]र्थमिति **चेत्**। **बीजादेः** कारणाभिमतस्याङ्कुरा**दौ** कार्यसंमते **दृष्टा शक्ति-**

[1] सांख्यमतेनाह। [2] ज्ञानद्वारेण निराकृत्य शब्दमुखेनाह। [3] व्यवहर्तृव्यवसायान्न वस्तुतः। [4] मनस्कारादीनां भावेपि यदभावे धियोऽभावस्तत्स्वलक्षणं। [5] विषये सत्येव बुद्धिर्भवति। [6] माध्यमिको सिद्धतामाह।

जननलक्षणा बीजान्वयव्यतिरेकानुविधाय्यङ्कुरो दृश्यते (।) इदमेव कारणस्य शक्तत्वं यत्प्रागदृष्टस्य तद्भाव एव भावः।

मता सा चेत् संवृत्या ;

सा शक्तिः **संवृत्या मता चेत्** कार्यकारणभावो हि व्यवहारमात्रतः सिद्धः न परमार्थतः। न तावत्प्रत्यक्षं तद्ग्रहणसमर्थं बीजाङ्कुरग्राहिणोः प्रत्यक्षयोः स्वविषयमात्रव्यवस्थापनात् केनान्वयव्यतिरेकग्रहणं। क्रमेण द्वयोर्गृहीतयोस्तद्बल[4]-भाविना स्मरणेन ग्रहणमिति चेत्।

ननु केनान्वयव्यतिरेकौ गृहीतौ। न प्रत्येकं बीजाङ्कुरज्ञानाभ्यां स्वस्वविषय-ग्रहणात्। नापि द्वाभ्यां ज्ञानयोर्ज्ञेययोश्च साहित्याभावात्। असाहित्ये बीजाङ्कुर-मात्रस्य ग्रहणं नान्वयव्यतिरेकयोः। क्रमग्रहणमेव कार्यकारणभावग्रहणम्। तत्तु घट-कुलालयोरप्यस्ति इति चेत् (।) न च क्रमोपि केनचिच्छक्यग्रहणः[1] प्रतियोग्यवेदना[2]त्। पूर्वापरग्रहणमत एव नास्ति स्वज्ञानेन वर्तमानता[5]ग्रहणाच्च। कार्यकाले च कारणं पूर्व्वमुच्यते तदा च तदेव नास्ति। तदेतन्मृतस्यारोग्यं। अथ यदैव बीजं तदैवाङ्कु-रात् पूर्व्वं न तु पश्चात् अस्य पूर्व्वत्वं सम्भवति ॥

नन्वेवं पूर्व्वतया प्रतिभासोस्य प्राप्तः। न चैतदस्ति। अङ्कुरसाहित्यं पूर्व्वत्वं तच्च गृह्यत एवेति चेत्। तादृशं पूर्व्वत्वमन्येषामप्यस्तीति तेपि कारणानि स्युः। किञ्च (।) पूर्व्वत्वं वर्तमानकालात्प्राग्भावित्वमुच्यते (।) तद्यदि वस्तुनो रूपं तदा वर्तमानं कदापि न[6] स्यात्। वर्तमानतातत्प्राग्भावित्वयोर्व्विरोधात्। स्यादे-तदङ्कुरवर्तमानतायाः प्राग्भावित्वं पूर्व्वत्वं। तच्च बीजस्य वर्तमानत्वेनाविरुद्ध-मिति न तस्याभावः। एवन्तर्हि बीजग्रहणे पूर्व्वताग्रहणं प्राप्तं। न च बीजस्वरूप-मिव पूर्व्वतामपि तद्ग्राहिणि ज्ञाने कश्चिदुपलभते।

न[3]न्वापेक्षिकमिदं पूर्व्वत्वं प्रतियोगिनोऽप्रतीतौ कथं प्रतीयतां। य[4]द्येवं वस्तुनो नेदं केवलं भावान्तरापेक्षया व्यवह्रियत इत्या(या)तं[7] (।) न हि वस्तुरूपं सति वस्तुनि नास्ति (।) यच्चास्ति तेन वस्तुरूपावभासिनि ज्ञाने प्रतिभासितव्यमेव। अन्यथा ज्ञान-ज्ञेययोर्व्विषयविषयितैव न स्यात् (।) तस्मान्नाध्यक्षात् कार्यकारणताग्रहः। अतश्च नानुमानादपि। न हि सर्व्वदा परोक्षेऽन्येऽनुमानवृत्तिः व्याप्तिग्रहणपूर्व्वकत्वात्तस्य। नापि प्रत्यक्षबलभावि स्मरणं तद्ग्रहणप्रवणं (।) न हि तत्स्वतन्त्रं प्रमाणं किन्तु प्रमाण- 21b

[1] **स्वरूपमात्रवेदनात्।** [2] **अक्रमवेद(ना)पेक्षत्वात्।**

[3] **परः।** [4] माध्यमिकः।

व्यापारव्यवस्थापकं। यदि यथानुभवं प्रवर्तते नान्यथा। न च कार्य[1]कारणभावानुभवो भूत इत्युक्तं। अतः स्मरणत्वमप्यस्य नास्ति। अनुभूतविकल्पनस्य स्मरणत्वात् (।) ततो विकल्पमात्रमेतत् न ततो वस्तुव्यवस्थेति संवृत्त्यैवाविचारितरमणीयया कार्यकारणभावव्यवहारो न परमार्थतः।

अस्तु यथा तथा ॥४॥

अस्तु[1] यथा तथा। सांवृतमपि कार्यकारणभावमाश्रित्य साध्यसाधनादिव्यवहारसम्वादसम्प्रत्ययात् समाप्तो लोकव्यवहारः। सांव्यवहारिकञ्च प्रमाणं तावतैव सुस्थं। (४)

(१) सामान्यचिन्ता

(क) सामान्ये नार्थक्रियासामर्थ्यम्

सास्ति सर्वत्र चेद् बुद्धेर्नान्वयव्यतिरेकयोः।
सामान्यलक्षणेऽदृष्टेः चक्षूरूपादिबुद्धिवत् ॥५॥

सार्थक्रिया **स[2]र्व्वत्र** स्वलक्षणे सामा[2]न्येप्यस्ति **चेत् न** सामान्यलक्षणे। अस्तु तावदन्यस्य कार्यस्य **बुद्धेरप्यन्वयव्यतिरेक**योरदृष्टेः। अन्त्यं हि भावानां कार्यं बुद्धिः। सापि यदन्वयव्यतिरेकौ नानुविधत्ते (।) तस्य कुतोऽर्थक्रिया। प्रत्यक्षं तावन्न **सामान्य**विषयं स्वल**क्षण**मात्रस्य प्रतिभासनात्। घट इत्यादिविकल्पबुद्धिस्तु सामान्यावसायात् त[3]द्विषया। सापि समयाभो[4]गादिमात्रादुत्पत्तेर्न सामान्यान्वयव्यतिरेकानुविधायिनी[3] **चक्षूरूपादिबुद्धिवत्** चक्षूरूपादिजबुद्धेः। चक्षुराद्यन्वयव्यतिरेकानुविधानमिव सामर्थ्ये सति भावादेकापायेप्यभावाच्च। नैवं सामान्यबुद्धिराभोगमात्रादुत्पत्तेः। (५)

एतेन समयाभोगाद्यन्तरङ्गानुरोधतः।
घटोत्क्षेपणसामान्यसंख्यादिषु धियो गताः ॥६॥

एतेन सामान्यस्य ज्ञानमात्रकार्येप्यसामर्थ्यकथनेन **समयाभोगादेरन्तरङ्ग**स्या**नुरोधतः**। **घटो**ऽवयवि द्रव्यं। **उत्क्षेपणं** कर्म। **सामान्यं संख्या** गुणः समवायः **आदि** शब्दात्संयोगविभागादयः। तेषु या **धियो** विकल्पिका भवन्ति ता **गता** व्याख्याता[4]ः।

[1] सिद्धान्ती (—) अर्थक्रिया तावदस्ति। अन्यथा जगद्व्यालोपः।
[2] चक्षुःश्रोत्रादिरूपशब्दादि। [3] सामान्यविषया।
[4] चित्ताभोगो मनस्कारः।

न हि रूपा[1]दिव्यतिरिक्तं द्रव्यं। अपरापरदेशिजन्यहस्तादिक्षणाद् भिन्नं कर्म, व्यक्तिव्यतिरेकि सामान्यं प्रत्यक्षबुद्धावभासते। विकल्पबुद्धिरस्तु कल्पिका। सा च[2] संकेतसँस्कारप्रबोधमात्रभाविनी नार्थाधीनेति न ते[3]षां सामर्थ्यं समर्थयति।। (६)

ननु यद्यर्थनिरपेक्षाणामन्यनिमित्तानां भावे यत्र बुद्धिस्तत्सामान्यं तदा तैमिरिकबुद्धिप्रतिभासिनः केशादयोपि सामान्यं स्युः। तेष्वपि धियोऽर्थनिरपेक्ष-चक्षुरादिमात्रनिमि[5]त्तत्वादित्याह।

केशादयो न सामान्यमनर्थाभिनिवेशतः।

केशादयस्तैमिरिकप्रतिभासिनो **न सामान्यमनर्थाभिनिवेश**[4]**तः**। न हि तेषु विषयबुद्धिर्व्यवहारिणां विषये च सामान्यचिन्तेयं। यदि ज्ञेयत्वेनाध्यवसायाभावान्न सामान्यं तदाऽभावोप्यनुपलब्धिविषयः सामान्यं न स्यात्।

ततश्चानुपलब्धिरनुमानं न भवेदित्याह (।)

ज्ञेयत्वेन ग्रहाद् दोषो नाभावेषु प्रसज्यते ।।७।।

नाभावेषु सामान्यरूपत्वाभाव**दोषः प्रसज्यते ज्ञेयत्वेन ग्रहात्**। यद्यप्यभावेऽर्थ-रूपताया अध्यवसायो नास्ति ज्ञे[5]यतया त्वस्ति लोकस्य (।) तच्च ज्ञे[6]यं यदर्थकारि तत्सामान्यमेव। (७)

यदि तु (।)

तेषामपि तथाभावेऽप्रतिषेधात्;

तेषां तैमिरिकगम्यानां केशादीना**मपि तथाभावे** ज्ञानान्तरेण ज्ञेयत्वे समानरूपतेष्यते तदा**ऽप्रतिषेधा**दिष्टमेवास्माकं। तैमिरिकज्ञानगम्याः केशादय इति यदा बुद्ध्यन्तरेण परामृश्यन्ते तदा केशादयो ज्ञेयत्वेन सामान्यमिष्टा एव।।

यदि तैमिरिकदृष्टाः केशादयो न वस्तु तदा **स्फुटाभता** न स्यादित्याह।

स्फुटाभता।

ज्ञानरूपतयार्थत्वात्;

ज्ञानरूपतया ज्ञानाकारतया केशादीनामर्थत्वात्।[7] स्वलक्षणत्वात्स्फुटाभता। 222a

यदि ज्ञानाकारतया केशादयः स्वलक्षणन्तदा सामान्यं कथमित्याह (।)

---

[1] ननु प्रत्यक्षगम्यमेवोत्क्षेपणादीत्याह (।) [2] समयाभोगं व्याचष्टे। [3] अर्थानामनुमाजनने। [4] प्रत्यक्षविषयेप्यर्थाभिनिवेशमात्रं नार्थ इति सूचनया मध्याप्रवेशमाह। [5] भावव्यावृत्तिः।

केशादीति मतिः पुनः ॥८॥

सामान्यविषया ;

केशादीति पुर्नव्विकल्पिका **मतिः** तैमिरिकोपलब्धकेशाद्यध्यवसायिनी **सामान्यविषया**। अयमर्थः(।) तैमिरिकदृष्टं केशादि सामान्यरूपेण व्यवस्यन्ती विकल्पिका बुद्धिरध्यवसायेन विषयेण सामान्यविषया। तैमिरिकधीस्तु स्वलक्षण-विषया बुद्ध्याकारस्य स्वलक्षणत्वात्॥ (८)

किन्तर्हि निर्व्विषयमित्याह (।)

केशप्रतिभासमनर्थकम् ।

तैमिरिक**केशप्रतिभासं** ज्ञान**मनर्थक**म्बाह्यकेशाभावात्।[1]

ज्ञानरूपतयार्थत्वे सामान्ये चेत् प्रसज्यते ॥९॥

ननु **ज्ञानरूपतयार्थत्वे** केशादीति विकल्पबुद्धिप्रतिभासिनि **सामान्ये** स्वलक्षणता **प्रसज्यते चेत्** (।९)

तथेष्टत्वाददोषः ;

तथा ज्ञानाकारतया सामान्यस्यापि स्वलक्षणताया **इष्टत्वाददोषः**॥

(ख) सामान्यस्य ज्ञानाकारता

कथन्तर्हि सामान्यरूपतेत्याह (।)

अर्थरूपत्वेन समानता ।

अर्थरूपत्वेनाध्यवसीयमानज्ञेयरूपत्वेन समानता न तु बुद्ध्याकारत्वेन।

(ग) विजातीयव्यावर्तकं सामान्यम्

कथं पुनर**र्थरूपत्वे**नापि **समानते**त्याह (।)

सर्वत्र समरूपत्वात् तद्व्यावृत्तिसमाश्रयात् ॥१०॥

सर्व्वत्र व्यक्तिषु **तद्व्यावृत्तिसमाश्रयात्** विजातीयव्यावृत्त्याश्रयेण दृश्य-विकल्प्यैकत्वाध्यवसायादुपकल्पितस्य सा[2]मान्यस्य **समरूपत्वात्** साधारणरूपत्वा-दर्थत्वेन सामान्यमुच्यते ज्ञानाकारस्य सामान्यस्य संप्रति व्यतिरिक्तस्य[1] च पूर्व्वं प्रतिषेधात्॥ (१०)

[1] **ज्ञानाकारात।**

रूपादिस्वभावमेवाविशेषेण सामान्यं किन्नेष्यत इत्याह (।)

न तद्वस्त्वभिधेयत्वात् साफल्यादक्षसंहतेः ।

तत्सामान्यं **न वस्तु**रूपादिस्वभाव**मभिधेयत्वात्**। शब्द[१]धर्मवत् सामान्यं शब्दज्ञानगोचरः। न च शब्दविषयो वस्तु(।) कस्मादित्याह (।) **साफल्यादक्षसंहतेः**। यदि शब्दविषयो वस्तु भवेत् तदा रूपादिशब्दादेवार्थादेर[३]पि रूपादिप्रतीतौ न किञ्चिदक्षैः। न चैवं। ततो वस्तुविषयेणेन्द्रियज्ञानेन शब्दस्य न तुल्यविषयता। तथा चावस्तुतैव शाब्दज्ञानावभासिनः सामान्यस्य न रूपादिता॥

न[२]नु रूपादयो न शब्दस्य विषयः किन्तर्हि ना[३]मनिमित्ते विप्रयुक्तसंस्कारसंज्ञे ते विज्ञानाद् व्यतिरिक्ते वै भा षि क स्येष्टे। तदापि(।)

नामादिवचने वक्तृश्रोतृवाच्यानुबन्धिनि ॥११॥

नामादिवचन इष्यमाणे किन्तन्नामादिकं वक्तरि श्रोतर्यर्थे वा सम्बद्धमसम्बद्धमेव वा क्वचित्[४]। सर्व्वथा **वक्तृश्रोतृवाच्यानुबन्धिनि**[५]। (११)

असम्बन्धिनि नामादावर्थे स्यादप्रवर्त्तनम् ।

असम्बन्धिनि वा **नामादौ** शब्देन चोदितेऽर्थे**ऽप्रवर्तनं स्याद**चोदितत्वात्॥[६]

भवतु तावदन्यसम्बन्धिनि असम्बन्धिनि वा नामादावर्थेऽप्रवर्तनं। अर्थसम्बन्धिनि तु कथमप्रवृत्तिः।[७] अचोदितत्वात्।

सारूप्याद् भ्रान्तितो वृत्तिरर्थे चेत् स्यान्न सर्वदा ॥१२॥

देशभ्रान्तिश्च,

न हि देवदत्ते प्रतिपादिते तत्पितरि प्रवृत्तिः। निमित्तस्यार्थ**सारूप्यात्**। **तद्भ्रान्तितोऽर्थे** प्रवृत्ति**श्चेत्** सम्भाव्यत एतत् किन्तु **न स्यात् सर्व्वदा**। न हि यमलकयोर्नियमेन भ्रान्त्याऽ[८]न्यत्र प्रवृत्तिः। कदाचित्तत्रापि दर्शनात्। तथा[९]

[१] शब्दस्यायन्धर्मो यदुत शब्दज्ञानगोचरत्वं।

[२] वैभाषिकमतमाशङ्कते।

[३] विज्ञानवाह्यतिरिक्ते।

[४] इति चत्वारो विकल्पाः।

[५] वक्तृसम्बन्धिनि। श्रोतृसम्बन्धिनि। अर्थसम्बन्धिनि।

[६] वै०।

[७] सिद्धान्ती, अर्थस्य शब्देनाचोदितत्वात्।

[८] यावताऽयं पुरुषः सर्व्वदार्थ एव दृष्टः शब्दात्प्रवर्तमानः। न कदाचिन्नास्ति वक्त्रादिसम्बद्धे। तन्न भ्रान्त्या वृत्तिः।

[९] देशभ्रान्त्यार्थे वर्त्तिरिति चेत।

देशभ्रान्तिश्च न स्यात्। वक्तृश्रोत्रादिसम्बन्धिनि नियतदेशे नामादौ प्रतिपादिते तदन्यदेशे घटादौ सारूप्यादपि न यु[1]क्ता प्रवृत्तिः॥ (१२)

ननु त्वन्मतेऽपि ज्ञानाकारस्याभिधेयत्वात्कथं बाह्ये प्रवृत्तिरित्याह (।)

न ज्ञाने तुल्यमुत्पत्तितो धियः।
तथाविधायाः ;

न ज्ञाने ज्ञानाकारे वाच्येऽर्थेऽप्रवर्तनं **तुल्यं**। **धियस्तथाविधाया** बहिस्त्वेनाध्यवसिताकाराया **उत्पत्तितः**। शब्दजनिता हि बुद्धिर्व्वस्तुतः स्वांशालम्बनाप्यनाद्यविद्यावशाद् बहिर्व्विषया व्य[2]वसीयत इति[6] युक्तमर्थे प्रवर्तनं॥

अन्यत्र तत्रानुपगमाद् धियः॥१३॥

अन्यत्र नामादिविष[3]यिणि ज्ञाने तदर्थाध्यवसायात्। अर्थे प्रवर्तनं न युक्तं। निराकारबुद्धिवादि वै भा षि क मते बाह्यार्थप्रतिभासाया ज्ञानाकाराया धियोऽनुपगमतः। (१३)

बाह्यार्थप्रतिभासाया उपाये वाऽप्रमाणता।
विज्ञानव्यतिरिक्तस्य ;

यदि ज्ञेयाकारा बुद्धिः स्यात् स्यात्तत्प्रतीत्याऽभिमानात्प्रवृत्तिरपि। अप्रवृत्तिदोषदर्शनाद् **बाह्यार्थप्रतिभासाया** बुद्धेरु[4]पाये स्वीकारे **वाऽप्रमाणता** नामादेः विप्रयुक्तसंस्कारस्य **विज्ञानव्यतिरिक्तस्य** (।)

कथमित्याह (।)

व्यतिरेकाप्रसिद्धितः॥१४॥

22b **व्यतिरेकाप्रसिद्धितः**।[7] प्रतिभासमानस्याकारस्य ज्ञानत्वात्। न चेन्द्रियादिषु सत्स्वपि विज्ञानकार्यानुत्पत्तितोऽर्थ इव नामादिरपि शक्यव्यवस्थानः। न हि गृहीतसंकेतस्य शब्दश्रुतौ क्वचिदर्थाप्रति[5]पत्तिः॥ (१४)

सर्वज्ञानार्थवत्वाच्चेत् स्वप्नादावन्यथेक्षणात्।
अयुक्तं ;

[1] तथाहि त्वयेदं करणीयमिति नियुक्तः पुमान् सारूप्यादन्यत्र न प्रवर्तत एवेति दृष्टेः।

[2] दृश्यविकल्पयोरैक्येन वृत्तेः। [3] यस्यापि न नामादिर्व्विप्रयुक्तोऽभिधेयः।

[4] अभ्युपगमे। [5] परार्थानुमानेन।

नन्वस्ति प्रमाणं **सर्व्वस्य ज्ञानस्यार्थवत्त्वात्**। शाब्दमपि ज्ञानमर्थवदेव। न च रूपादयो विषय इति पारिशेष्यान्नामादिकमेवेति चेत् **स्वप्नादावादि**शब्दात् तैमिरिकज्ञानादिष्व**न्यथा** अर्थशून्य**स्येक्षणात्** स[1]र्व्वज्ञानार्थवच्छाब्दस्य[1] नामादि-विषयत्वानुमानमयुक्तं। स्वप्नविज्ञानमपि निमित्तविषयमेवेति चेदाह (।)

न च संस्काराम्नीलादिप्रतिभासतः ॥१५॥

न च संस्कारान्निमित्ताख्यात् स्वप्नज्ञानं **नीलादे**र्व्वर्णसंस्थानविशेषतः **प्रति-भासतः**। न च विप्रयुक्तसंस[2]कारो वर्णसंस्थानविशेषवान्। (१५)

नीलादिरेवासावर्थ इति चेत् (।)

नीलाद्यप्रतिघातान्न ;

स्वप्नप्रतिभासि न **नीलादि** वस्तु **अप्रतिघातात्**। नीलादयो ह्यर्थाः स्वदेशे पदार्थान्तरस्य व्याघातकाः स्वप्नोपलब्धास्तु नैवं । पिहितद्वारावरकोदरसुप्त[2]-स्थानान्तरगमना(त्) हस्तियूथादिदर्शनात्।

किन्तर्हि तदित्याह (।)

ज्ञानं तद्योग्यदेशकैः ।

अज्ञातस्य स्वयं ज्ञानात् ;

ज्ञानं तत् नीलादि **योग्यदेशकैः** स्वप्नायमा[3]नेन समानदेशैः पुरुषान्तरै**रज्ञा-तस्य स्वयं ज्ञानात्**। स्वयम्वेद्यमसामान्यमिति ज्ञानलक्षणं। तच्च स्वप्नदृष्ट-नीलादिषु व्यक्तं।

नामाद्येतेन वर्णितम् ॥१६॥

एतेन स्वप्नदृष्टस्य ज्ञानत्वसाधनेन **,नामादि वर्ण्णितं**। नामादिकमपि तन्न भवति योग्यदेशकैरज्ञातस्य स्वयं ज्ञानात् ज्ञानं तत्[4]। तस्मान्नास्त्यर्थः सामा[3]न्यबुद्धिरिति। (१६)

अपि च (।)

सैवेष्टार्थवती केन चक्षुरादिमतिः स्मृता ।
अर्थसामर्थ्यदृष्टेश्चेदन्यत् प्राप्तमनर्थकम् ॥१७॥

यैव रूपादिविषयत्वे**नेष्टा सैव** चक्षुरादिमति**रर्थवती केन** हेतुना मता। **अर्थस्य** रूपादेश्**चक्षुरादिमति**जनने **सामर्थ्यदृष्टेश्चेत्** । अन्यसामान्यविषयं

[1] अनैकान्तिक । [2] सुखादिवत् । [3] यदुत्पाद्यरूपं योगी पश्यति न तेन व्यभिचारस्तत्र [illegible]ाग्यत्वात् । [4] नामादि ।

विकल्पज्ञानमनर्थकं **प्राप्तं**(।) न हि यथा चक्षुरादिबुद्धेरर्थव्यतिरेकाद् व्यतिरेकः तथा सामान्यबुद्धेर्व्यतिरेकः। आभोगमात्रेण भावात्। (१७)

अप्रवृत्तिरसम्बन्धेप्यर्थसम्बन्धवद् यदि ।

न[1] केवलं वक्तृश्रोतृसम्बन्धिनि[2] **असम्बन्धेपि** नामा[4]दावर्थेऽ**प्रवृत्तिः** स्यात्। **अर्थसम्ब**[3]**न्धवत्** नामाद्यर्थे प्रवृत्त्यर्थं **यदी**ष्यते तदा अतीतानागतं नामादि तदभिधायिनां शब्दानां वाच्यं न स्यात्। अभूत् मान्धाता भविष्यति शंखश्चक्रवर्त्तीति (।)

कस्मादित्याह (।)

अतीतानागतं वाच्यं न स्यादर्थेन तत्त्वयात् ॥१८॥

अर्थेनातीतानागतेन सह तस्य नामादेः सम्बन्धिनः **स्यात्** स्वरूपा[4]-भावात्। (१८)

(२) परमते दोषः

क. *व्यक्तिसामान्ययोर्भेदे दोषः*

अथ (।)

सामान्यग्रहणाच्छब्दादप्रसंगो मतो यदि ।
तन्न केवलसामान्याग्रहणाद् ग्रहणेपि वा ॥१९॥

शब्दात् सामान्यग्र[5]**हणात्** तत्प्रतीत्या फलवन्त्यक्षाणीति तेषां वैफल्यस्या**प्रसङ्गो मतो यदि**(।) तदेतन्न युक्तं (।) **केवल**स्य व्यक्तिशून्यस्य **सामान्य**[5]**स्याग्रहणात्**। व्यक्तिव्यंग्यं हि सामान्यं व्यञ्जकाग्रहणे कथं गृह्यते। केवलस्य **ग्रहणेपि वा**। (१९)

अतत्समानता व्यक्तौ तेन नित्योपलम्भनम् ।
नित्यत्वाच्च यदि व्यक्तिर्व्यक्तेः प्रत्यक्षतां प्रति ॥२०॥

अतत्स[6]**मानता** व्यक्ती। यत्प्रतीत्या यत्प्रतीयते तत्तस्य सामान्यं व्यंग्यञ्च। स्वतन्त्रप्रतीतिस्तु न सामान्यं व्यङ्ग्यं वा। **तेना**पराधीनप्रतीतित्वेन **नित्योपलम्भनं** सामान्यं प्राप्तं। व्यक्तिसदसत्त्वयोरप्युपलब्धिः स्यात्। स्वप्रतीतौ व्यक्तिनिरपेक्षत्वात्। तथोपलभ्यस्वभाव[7]स्य सामान्यस्य **नित्यत्वाच्च** **नित्यमुपलम्भनं** भवेत्।

[1] तदेवं नामादावप्रवृत्तिः। [2] सम्बन्धेपि। [3] अर्थेन सम्बद्धं।
[4] अनागतस्य चानुत्पत्तेः। [5] आनुषङ्गिकमपनीय प्रकृतं सामान्यमाह (।) शब्देन सामान्यस्यैव ग्रहाद्रूपादौ सफलमक्षं ॥
[6] समानानां भावः समानता व्यक्तेः सामान्यं न स्यादित्यर्थः। व्यक्तिरभिव्यक्तिरपि न स्यात्। [7] [illegible]विनाशेपि।

यदि व्यक्तेर्विशेषात्[6] व्यक्तिरभि**व्यक्तिः** सामान्यस्य **प्रत्यक्षतां प्रति** प्रत्यक्षभाव-निमित्तमिष्टा। प्रत्यक्षभूतसामान्यविषया प्रतीतिर्व्यञ्जिकाया व्यक्तेर्भवति। अन्या तु सामान्यबुद्धिर्व्यञ्जकमन्तरेणापि॥ (२०)

ननु (।)

आत्मनि ज्ञानजनने यच्छक्तं शक्तमेव तत्।
अथाशक्तं कदाचिच्चेदशक्तं सर्वदैव तत् ॥२१॥

य[1]**त्सामान्यमात्मनि** प्रत्यक्षात्मक**ज्ञानजनने** व्यञ्जकव्यापारकाले **शक्त**-मन्यदापि **शक्तमेव त**न्नित्यैकस्वभावतयाऽनुपकार्यत्वात्। ततश्च केवलस्य सामान्यस्य प्रत्यक्षजननादक्षवैकल्यप्रसङ्गः। **अथाशक्तं** तत्**कदाचित्**[7] केवलाद्यवस्था-याश्चेत् तदा **सर्व्वदै**वाशक्तं **त**दुपेयं एकस्य स्वभावद्वयायोगात् स्वभावभेद-लक्षणत्वाद्वस्तुभेदस्य। (२१) 23a

एतदेव स्फुटयति (।)

तस्य शक्तिरशक्तिर्वा या स्वभावेन संस्थिता।
नित्यत्वादपि किं तस्य कस्तां क्षपयितुं क्षमः ॥२२॥

तस्य सामान्यस्य **शक्तिरशक्तिर्व्वा** स्वविषयज्ञानजननादौ **या स्वभावेन संस्थिता। तां** शक्तिमशक्तिम्वा **नित्यत्वादचि**कित्स्यस्यानपनेयप्राचीनस्वभावस्य **को**ऽन्यः **क्षपयितुं क्षमः**। (२२)

तच्च सामान्यविज्ञानमनुरुन्धन् विभाव्यते।
नीलाद्याकारलेशो यः स तस्मिन् केन निर्मितः ॥२३॥

किन्तु यत्तद्व्यक्तिनिरपेक्षमि[2]ष्टं **तच्च सामान्यविज्ञानमनुरुन्धन्** विषयभावेनानु-वर्तमानो **यो विभाव्यते नीलाद्याकारलेशो**ऽसं[1]पूर्णस्फुटीभावः **स** [3]**तस्मिन्** सामान्य-ज्ञाने **केना**र्थेन **निर्मितः**। न तावज्जात्या तस्यास्त[4]दसम्भवात्। नापि व्यक्त्या तत्र तस्या[5] अप्रतिभासनात्। ततश्च केवलसामान्यग्राहि तत् ज्ञानमिति न युक्तं। विशेषग्रहणे चाक्षवैफल्यं तदवस्थं[6]। (२३)

स्यादेतत् (।) द्विविधो भावानां प्रत्ययः। प्रत्यक्षोऽप्रत्यक्षश्च। तत्र (।)

[1] सिद्धान्त्याह (।) सामान्यं तत्स्वभावतः प्रत्यक्षजनकं न वेति।
[2] सामान्यविषयं। [3] विकल्पाविकल्पा तन्मतेन।
[4] व्यक्त्याकारासम्भवात्। [5] ? व्यक्तिरिति। [6] ? अभ्युपगन्तव्यं।

प्रत्यक्षप्रत्ययार्थत्वान्मात्राणां व्यर्थतेति चेत् ।

शब्दादिभावेषु प्रत्ययोऽप्रत्यक्षः। प्रत्यक्षस्तु अक्षेभ्य इति न तद्वैफल्यं।

अत्राह (।)

सैवैकरूपाच्छब्दादेर्भिन्नाभासा मतिः कुतः ॥२४॥

सैव[1] प्रत्यक्षाप्रत्य[2]क्षाभासा **भिन्नाभासा म**[3]तिरेकरूपात् **शब्दादे**रादिशब्दाद् गन्धरसादेः कुतः। एकरूपविषया च भिन्नप्रतिभासा चेति विरुद्धं। (२४)

किञ्च (।) जातिर्जातिमतो रूपाद् भिन्नाऽभिन्ना वा।

न जातिर्जातिमद् व्यक्तिरूपं येनापराश्रयम् ।

सिद्धं ; पृथक् चेत् कार्यत्वं ह्यपेक्षेत्यभिधीयते ॥२५॥

तत्र न तावज्**जातिर्जातिम**[1]**देव व्यक्तिरूपं येन** कारणे**नापराश्रयम**नन्यानुयायि **सिद्धं**। न ह्येकस्या व्यक्ते रूपमन्यत्रास्ति। सर्व्वानुयायि च सामान्यमिष्टं व्यक्तेः सकाशात् **पृथक् चे**त्सामान्यं। अस्येदं सामान्यमिति भाविकसम्बन्धा[3]नुपपत्तिः। अपेक्षालक्षणः सम्बन्धश्चेत् नन्व**पेक्षेति कार्यत्व**मुच्यते तत्सामान्यस्य नित्यस्यासम्भवि। (२५)

निष्पत्तेरपराधीनमपि कार्यं स्वहेतुतः ।

सम्बध्यते कल्पनया किमकार्यं कथञ्चन ॥२६॥

कार्यमपि निष्पत्तेर्नित्यत्वाद**पर**[4]**ाधीनं** सर्व्वत्र निराशंसं वस्तुतो न क्वचित्**सम्बध्यते**। केवलं **कल्प**[5]**नया** कारणात्मनि सम्बध्यते। यत्तु **कथञ्चन** सामान्यम**कार्यं** तत्**कि** क्वचित् सम्भ[6]त्स्यते। (२६)

अन्यत्वे तदसम्बद्धं सिद्धाऽतो निःस्वभावता ।

जातिप्रसंगोऽभावस्य न ;

तस्माद् (।)

व्यक्तेः सका**शादन्यत्वे तत्** सामान्य**मसम्बद्धमतोऽ**स्य **निःस्वभावता सिद्धा** व्यक्तिभ्यस्तत्त्वान्यत्वाभ्यां व्यवस्था[4]पयितुमशक्यत्वात्। यद्यपि निःस्वभावा जातिस्तथापि **नाभावस्य** शशविषाणादेरपि जातेर्जातिरूपतायाः प्रसङ्गः। न हि यो योऽभावः स जातिरुच्यते। किन्तु सामान्यं यत्तन्निःस्वभावं।

[1] स्पष्टास्पष्टा। [2] तत्त्वान्यत्वावाच्यस्य सामान्यत्वे शशशृङ्गादेः प्रसङ्गश्चेत्।
[3] अभेदः। [4] यदप्यङ्कुरादि बीजादेः तदपि निष्पन्नमपराधीनं।
[5] बीजादेरङ्कुरादीति। [6] सम्बन्धमनुभविष्यति।

ननु निःस्वभावत्वे कथं सामान्यमित्याह (।)

अपेक्षाभावतस्तयोः ॥२७॥

अपेक्षाभावतस्तयोः शाबलेयागोव्यावृत्त्योः परस्परमपेक्षाभावतस्तद्व्यावृत्तिरेव सामान्यं न शशविषाणादिः। न हि तदपेक्षा क्वचिदस्ति। अतद्व्यावृत्ति[5]स्तु निःस्वभावाप्यनुगामिप्रत्ययहेतुः सामान्यं। अभावत्वमिव प्रागभावादिषु पदार्थत्वमिव द्रव्यादिषु। (२७)

तस्मादरूपा रूपाणां नाश्रयेणोपकल्पिता।
तद्विशेषावगाहार्थैर्जातिः शब्दैः प्रकाश्यते ॥२८॥

तस्माद्वस्तुतो जाति**रूपा** निःस्वभावा **रूपाणां** शाबलेयादी**नां नाश्रयेणोपकल्पिता** जातिः। शब्दैस्तद्विशेषावगाहार्थैः। ते च ते विशेषाश्च तद्विशेषास्तेषामवगाहः प्रवृत्तिविषयत्वेन व्यापन सोऽर्थः प्रयोजनं येषां तैः सकृदेककार्यानेकप्रतिपत्त्यर्थं तदाश्रयेणोपकल्पिता **जातिर**[6]तद्व्यावृत्तिलक्षणा **शब्दै**रभिधेया। (२८)

यदि जातिर्निःस्वभावा कथं स्वभावविशिष्टा व्यवसीयत इत्याह (।)

तस्यां रूपावभासोयं तत्वेनार्थस्य वा ग्रहः।

भ्रान्तिः सा;

तस्यां जातौ **रूप**स्य स्वभावस्या**वभासो यस्तत्वेन** जातिस्वभावेन **वार्थस्य यो ग्रहो भ्रान्तिः सा** जातेर्निःस्वभावत्वात् विशेषात्मकत्वाभावात्।

किन्तर्हि भ्रान्तेर्बीजमित्याह (।)

अनादिकालीनदर्शनाभ्यासनिर्मिता ॥२९॥

अनादिकालीनानामनादिकालिकानां तथाभूताध्यवसायज्ञानानाम**भ्यासेन निर्मिता**। (२९) 23b

यद्यन्यव्यावृत्तिः सामान्यं किन्तस्य रूपमित्याह (।)

अर्थानां यच्च सामान्यमन्यव्यावृत्तिलक्षणम्।
यन्निष्ठास्त इमे शब्दा न रूपं तस्य किञ्चन ॥३०॥

अर्थानां विशेषाणां **यच्च सामान्यमन्यव्यावृत्तिलक्षणं। यन्निष्ठा** यद्विषयास्ते **इमे** सांकेतिकाः **शब्दास्तस्य रूपं** स्वभावो **न किञ्चन**। वस्तुतः कल्पितत्वात्। (३०)

ननु बुद्ध्याकारः स स्वभावः स एव तर्हि सामान्यम्भविष्यतीत्याह(।)

सामान्यबुद्धौ सामान्येनारूपायामवीक्षणात् ।
अर्थभ्रान्तिरपीष्येत सामान्यं साऽपि;

सामान्यबुद्धावरूपायां ग्रा[1] ह्यरूपरहितायामपि **सामान्येन** विजातीयव्यावृत्त्युपकल्पिता भेदेनाकारेण भेदेष्वर्थेष्वी**क्षणात्** सामान्यमपि यद्व्यवस्थाप्यते सा**प्यर्थभ्रान्तिरिष्येत**[1] विवेचकैः। न हि बुद्ध्याकारः **सामान्य**मुक्तं स्वलक्षणत्वात्।

अभिप्लवात् ॥३१॥

अर्थरूपतया तत्वेनाभावाच्च न रूपिणी ।
निःस्वभावतयाऽवाच्यं कुतश्चिद् वचनान्मतम् ॥३२॥

अर्थनिष्ठ**तया** तु सामान्ये गृह्यमाणेऽर्थभ्रमः[2] त[3]था बुद्ध्याकारस्यार्थरूपत्वेन व्यक्तिष्व[4]भिप्लवात् अभिसम्बन्धात्। **त[5]त्वेना**र्थरूपत्वे**नाभावा[6]च्च । न रूपि[7]णी** तथा भूतबाह्यविषयवती सामान्यबुद्धिः अतश्च। ततश्च **निःस्वभावतया** सामान्यं भेदाभेदाभ्याम**वाच्यं** व्यक्तिभ्यः। स्वभावं हि भिन्नमभिन्नं वा स्यात्। **कुतश्चिद**सामान्यात् भेदेन **वचनात्** यदि वस्तुसामा[2]न्यं **मतं**। (३१,३२)

यदि वस्तुनि वस्तूनामवाच्यत्वं कथञ्चन ।
नैव वाच्यमुपादानभेदाद् भेदोपचारतः ॥३३॥

यद्येवं व्यक्तेर[8]पि भेदाभेदाभ्यां वाच्यं स्यात्। यस्मान्न **वस्तूनामवाच्यत्वं कथञ्चन**। यथा हि सामान्यं स्वरूपवत्त्वात् सामान्यान्तराद् भेदेनोच्यते तथा व्यक्तेरपि तत्त्वान्यत्वाभ्यां यथासम्भवमुच्येत[9]। तस्माद्यत् कुतश्चिदपि वस्तुनस्तत्वान्यत्वाभ्यामवाच्यं तदवस्त्विति सविशेषणो हेतुः। अथवा निर्विशेषणे हेतौ नासिद्धिः। यत[10]: सामान्यान्तरादपि सामान्यं भेदेन **नैव वाच्यमुपादान**स्य[3] कर्कशाबलेयादे**र्भेदा**त्तदाश्रयोत्पन्नबुद्ध्यालम्बना अश्वत्वगोत्वादीनां **भेद[11]स्योपचारात्**। (३३)

[1] बुद्धिप्रतिभासः सामान्यमित्यत्राह। [2] अतस्मिँस्तद्ग्रहात्। [3] तत्रैवाह हेतुं।
[4] भाति स्वाकारमर्थेर्प्पयन्ती। [5] वस्तुतोर्थरूपतया।
[6] नाप्यर्थधर्मोन्यापोहोत्र युक्तः। [7] निःस्वभावापूर्व्वहेतोश्च
[8] वस्तुत्वात्। ? अश्व।
[9] वस्तुभवत्सत्तत्वान्यत्वम्वा नातिक्रामति।
[10] पटादपि घटत्वमन्यत्वेन नैव वाच्यं। न चोपचरितभेदेन वस्तुत्वं। न हि कलायविदलं स्वर्ण्णमुपचर्य हेमवान् (?वत्) स्यात्।
[11] न तु भिन्नसामान्ये तद्रूपादय एव केवला भिन्नाः। उपचरितभेदान्न वस्तुत्वसिद्धिः।

किञ्च (।)

अतीतानागतेप्यर्थे सामान्यविनिबन्धनाः ।
श्रुतयो निविशन्ते सदसद्धर्मः कथम्भवेत् ॥३४॥

अतीतानागतेप्यर्थे सामान्यनिबन्धना सामान्याश्रयाः **श्रुतयो निविशन्ते** व्यवतिष्ठन्ते। आसीत् घटो भविष्यतीत्यादयः। तथा चासतो घटस्य सामान्यं धर्म इत्युक्तं स्यात्। तच्च सामान्यं **सदसतो**ऽतीतादे**र्धर्मः कथम्भवेत्**। न हि तैक्ष्ण्यं शशविषाणस्य भवति[1]। (३४)

उपचारात् तदिष्टं चेद् वर्त्तमानघटस्य का ।
प्रत्यासत्तिरभावेन या पटादौ न विद्यते ॥३५॥

अथो**पचारा**त्तदसद्धर्मत्व**मिष्टं** सामान्यस्य न वस्तुत इति **चेत्**। स[2]ति घटे तद्धर्मतादृष्टेरसत्यपि[4] तस्मिन् सा कल्प्यत इत्यर्थः।

ननु सामान्यसम्बन्धिनो[3]ऽपि घटस्याभावेनातीतादिघटलक्षणेन का **प्रत्यासत्ति**रुपचारनिबन्धनमस्ति **या पटादौ न विद्यते** यदभावा[4]त् घटसम्बन्धिता सामान्यस्य प[5]टे नोपचर्यते(।) सादृश्यं प्रत्यासत्तिरिति चेत्। तन्न(।) सदसतोः सादृश्याभावात्। प्राक् तादृगासीदिति चेत्। यदासीन्न (तदा) तदुपचारः सम्बन्धस्य सत्त्वात्। यदा यन्नास्ति तदापि न सादृश्यं। सति च किञ्चिदुपचर्येत नासति। (३५)

किञ्च (।)

बुद्धेरस्खलिता वृत्तिर्मुख्यारोपितयोः सदा ।
सिंहे माणवके तद्वद् घोषणाप्यस्ति लौकिकी ॥३६॥

मुख्यारोपितयोरर्थयोर्बु[5]**द्धे**र्ग्राहिकाया **अस्खलि**[6]**ता** दृढा **वृत्तिः**। तन्त्रादवृत्तिश्च सदा। यथा **सिंहे माणवके** च सिंहबुद्धेरस्खलिता। स्खलिता च वृत्तिरिति **लौकिक्यपि घोषणास्ति** न केवलं प्रामाणिकी। न चातीतानागतघटादिबुद्धिः स्खलन्ती जायते येनातीतानागतव्यक्तिधर्मता सामान्यस्यारोपिता स्यात्। (३६)

---

[1] अतीतादौ न सामान्यनिबन्धना शब्दवृत्तिः किन्तूपचारादित्याह।

[2] घटस्य रूपादिभ्योऽवाच्यत्वेपि पटाद् घटे भिन्नता . . . . . वाच्य एव। वर्तमाने घटत्वदर्शनात्। [3] वर्त्तमानस्य।

[4] यदि वस्तुभूतसामान्याश्रयेण शब्दवृत्तिस्तदातीतादौ न स्यात्।

[5] पटे यस्याः प्रत्यासत्तेरभावान्नोपचार इति।

[6] अस्खलिता वृत्तिरित्यावश्यं यत्नात्।

यत्र रूढ्याऽसदर्थोपि जनैः शब्दो निवेशितः ।
स मुख्यस्तत्र तत्साम्याद् गौणोन्यत्र स्खलद्गतिः ॥३७॥

तस्माद्यत्र[1] विषयेऽसदर्थो वाच्यरहितोपि **शब्दो** रूढया वाचकत्वेन **जनैर्निवेशितः** संकेतितः **स मुख्यः तत्रार्थे तत्साम्यात्**। तद्विषयसादृश्यादन्यत्र स शब्दः स्ख०लद्वृत्तिरदृढतया प्रत्ययहेतुः । **गौणः**। ततश्च सदर्थविषयत्वं मुख्यत्वं असदर्थविषयत्वञ्चामुख्यत्वमिति मुख्यगौणलक्षणमपास्तं । संकेतवशेन नियमाभावात्। (३७)

यथा भावेप्यभावाख्यां यथाकल्पनमेव वा ।
कुर्यादशक्ते शक्ते वा प्रधानादिश्रुतिं जनः ॥३८॥

यथा भावेपि पुत्रादौ तत्कार्यासमर्थत्वादसत्कल्पेऽ**भावाख्यां** शशविषाणं बन्ध्यासुत इत्यादिकां जनः कुर्य्यात्। तत्र भावेप्यमुख्योऽभावशब्दः। अभावे तु मुख्यः त[2]था **यथा कल्पनमेव** सां ख्या द्यभिमते वस्तुतो**ऽशक्ते** प्रधानादौ **शक्ते** वा पुरुषादा-
a 24 वनेककार्यसम[3][7]र्थे तत्साम्यात्। **प्रधानादिश्रुतिं जनः कुर्य्यात्**। स प्रधानशब्दोऽभा[4]व एव मुख्यो भावे चामुख्यः। तस्मात्सदसदर्थविषयता मुख्यगौणविषयतेति व्यभिचारिलक्षणं[5]। (३८)

यथासंकेतमेव तु शब्दवृत्तिरिति युक्तं न चैतद्वस्तुविष(य)त्वे न्याय्यं। तथा[6]हि (।)

शब्देभ्यो यादृशी बुद्धिर्नष्टेऽनष्टेपि दृश्यते ।
तादृश्येव ;

शब्देभ्यो यादृशी यादृशाकारा **बुद्धिः नष्टे** विषये । तादृश्येवा**नष्टेपि** विषयेऽव्याप्ततेन्द्रियस्य **दृश्यते**। न हि शब्दजनिता घटबुद्धिर्निमीलितनयनस्य नष्टेऽनष्टे वा घटे विशिष्यते। तुल्याकारत्वात्। व्याप्तेन्द्रियस्य तु शब्दं शृण्व[1]तो या स्पष्टा बुद्धिः सा प्रत्यक्षैव न शब्दकृता। तस्मादवस्तुविषयैव शाब्दी बुद्धिः।

सदर्थानां नैतच्छ्रोत्रादिचेतसाम् ॥३९॥

[1] सिंहादौ। [2] पुनर्व्यभिचारमाह। [3] अवस्तुनः कुतो भेदः।

[4] कर्तृत्वादिमारोप्य त्रिगुणीमये प्रधानकल्पना तस्य च लोकेनानिष्टेरुपरतव्यापारेऽनेककार्यसमर्थेऽयं सांख्यपुरुष इति।

[5] सांख्यमते प्राह।

[6] अभिधया वाच्यत्वाभ्यामवस्तुत्वात्तत्रैवोपपत्त्यन्तरमाह।

सदर्थानां वस्तुविषयाणां तु **श्रोत्रादीन्द्रियजातानां चेतसां नैतद्विषयसदसत्ता-**
कालयोः साम्यं शब्दबुद्धेरिवार्थाभावे इन्द्रियबुद्धेरनुत्पत्तेः। (३९)

ननु नष्टेऽनष्टेपि वस्तुनि ये शाब्दी चेतसी जायेते।

सामान्यमात्रग्रहणात् सामान्यं चेतसोर्द्वयोः।

ताभ्यां **सामान्यमात्रस्य ग्रहणात्**। तयोर्द्वयोश्चेतसोः **सामान्यं** साम्यं ग्राह्य-
प्रतिभासकृतमस्ति। एतच्चायुक्तं यस्मात् (।)

तस्यापि केवलस्य प्राग् ग्रहणं विनिवारितम् ॥४०॥

तस्यापि सामान्यस्य **केवलस्य** व्यक्ति[2]शून्यस्य **ग्रहणं** (२।१४) **प्राग्निवा-
रितम्** अतत्समानताऽव्यक्ती (२।२०) इत्यादिना (४०)

ख, व्यक्तिसामान्ययोरभेदे दोषः

भिन्नं सामान्यं निषिध्याभिन्नमपि निषेद्धुमाह (।)

परस्परविशिष्टानामविशिष्टं कथं भवेत्।
तथा द्विरूपतायां वा तद् वस्त्वेकं कथं भवेत् ॥४१॥

प[1]रस्परविशिष्टानां विशेषाणाम**विशिष्टमभिन्नं रूपं कथम्भवेत्**।
अवश्यं हि व्यक्तीनां भेदः कथञ्चिदङ्गीकर्त्तव्यः। सत्त्वर[2]जस्तमसामिव प्रकृतिचैत-
न्ययोरिव वाऽन्यथा सामान्यमेव न स्यात्। भिन्नानामभिन्नस्य रूपस्य तत्त्वा[3]त्।
ये च भिन्नस्वभावास्ते नाभिन्ना भवितुमर्हन्ति विरुद्धत्वात्। अथैकस्यापि स[3]मान-
मसमानञ्च द्वे रूपे। तथा **द्विरूपतायां तद्वस्त्वेकं कथम्भवेत्**। अन्यो हि समानाद-
समानः स्वभावः। अतश्च द्वे वस्तुनी स्यातां नत्वेकं द्विरूपं। (४१)

अथ द्वयोरेकं तद्रूपं सामान्यं।

ताभ्यां तदन्यदेव स्याद् यदि रूपं समं तयोः।

यदि तयोर्द्वयोः समं समानं **रूपं** तदा(।) **ताभ्यामेवान्यदेव तत्स्यात्**।
पृथग्भूतमेव सामान्यं भविष्यति को दोष इति चेदाह (।)

तयोरिति न सम्बन्धो व्यावृत्तिस्तु न दुष्यति ॥४२॥

[1] **पूर्व्वं न जातिर्जातिमदेव केवलमित्युक्तमधुना तत्र युक्तिरुच्यते।**
[2] **योपि जगत एकत्वमिच्छति तेनापि।** [3] **सामान्यस्वात्।**

तयोस्तत्सामान्यमिति न सम्बन्धः। उपकार्योपकारकत्वाभावात्। तथा-सम्बन्धेऽतिप्रसङ्गात्।[4] अस्मन्मते **तु व्यावृत्तिः** सामान्यं **न दुष्यति**। अतत्कार्य-व्यावृ[1]त्तेरवस्तुत्वात्। अन्यथाऽन्यानन्यत्वपक्षोक्तो दोषः। (४२)

तस्मात् समानतैवास्मिन् सामान्येऽवस्तुलक्षणम्।

यतः समानत्वेनावस्तुता **तस्मात्समानतैवास्मिन् सामान्येऽवस्तुलक्षणं** यत्सा-मान्यं तदवस्थितिव्याप्तिसिद्धेः। भेदेऽभेदे च वस्तुत्वायोगात् प्रकारान्तरस्य चाभावात्।

किञ्च (।)

कार्यञ्चेत् तदनेकं स्यान्नश्वरञ्च न तन्मतम् ॥४३॥

सामान्यं कार्यमकार्यम्वा स्यात्। सम्बन्धिनीनां व्यक्तीनां **कार्यञ्चेत्** प्रतिव्यक्ति सामान्योक्ता**वनेकं स्यात्**। एकञ्च सामा[5]न्यमिष्टं। अनेकत्वे सामान्य-रूपतानाशः। **नश्वरञ्च न तत्सामान्यं मतं**। कार्यत्वान्नश्वरञ्च तत्प्राप्नोति कार्यत्वस्य नाशित्वेन स्वभावस्य व्याप्तेः। (४३)

किञ्च (।)

वस्तुमात्रानुबन्धित्वाद् विनाशस्य न नित्यता।

वस्तुमात्रानुबन्धित्वात् नाशस्य वस्तुनो[2] **न नित्यता** स्यात्। अ[3]नित्यता-विरहे तु वस्तुविरहोपि व्याप्याभावस्य व्यापकाभावनियतत्वात्।

अथ द्वितीयः पक्षः। तदा (।)

असम्बन्धश्च जातीनामकार्यत्वादरूपता ॥४४॥

अकार्यत्वात् जातीनां स्वव्यक्तिभिः सह सम्बन्धश्च न स्यात्। कार्यकारण-भावाभावे तस्येदमिति सम्बन्धस्यानुत्पत्तिरित्युक्तं[6] कार्यत्वं ह्यपेक्षेत्यभिधीयते (२।२५) इत्यत्रान्तरेऽ**कार्यत्वाज्जातीनामरूप**ता निःस्वभावता। उत्पद्यमानं हि सस्वभावं भवेन्नेतरत्। नि[4]यामकाभावेन स्वभावाभावप्रसङ्गात्। (४४)

शाब्दप्रत्ययस्यावस्तुविषयतायामुपपत्त्यन्तरमाह (।)

---

[1] तर्जन्या यथाङ्गुष्ठाद् भेदस्तथा परिशिष्टानामेव। वस्तुत्वे।

[2] किन्तु क्षणिकता स्यात्।

[3] वस्तुत्वे च सामान्यस्यानित्यतैव। अनित्यत्वेऽनेकत्वावसामान्यत्वं।

[4] लोकेनासम्म...विसन्मुख्यः प्रधानं कुतः। देवदत्तादिः सन्मुख्यः

यच्च वस्तुबलाज्ज्ञानं जायते तदपेक्षते ।
न सङ्केतं न सामान्यबुद्धिष्वेतद् विभाव्यते ॥४५॥

यच्च ज्ञानमिन्द्रियजं **वस्तुनो** रूपादेर्**बलाज्जायते तन्न** संकेतमपेक्षते, बालबधिरादेरपि भावात् । **सामान्यबुद्धिषु त्वेतत् संकेतानपेक्षत्वं न विभाव्यते** संकेतग्रहणस्मरणापेक्षत्वात् । तस्मान्न वस्तुबलभाविन्यस्ता[1]: । तथात्वे सतीन्द्रियार्थसन्निपाते क्षेपायोगात्[2] । (४५)

याप्यभेदानुगा बुद्धिः काचिद् वस्तुद्वयेक्षणे ।
सङ्केतेन विना सार्थप्रत्यासत्तिनिबन्धना ॥४६॥

या[3]पि **संकेतेन विना वस्तुद्वयेक्षणे** शावलेयं दृष्ट्वा बाहुलेयं पश्यत: अभेदानुगमात् स एवायमित्यभेदमध्यवस्यन्ती बुद्धिरुत्पद्यते शावलेयकर्कदर्शने तु नोत्पद्यते । **सार्था**[4]**नां** शावलेयादीनामसत्यपि सामान्ये या **प्रत्यासत्तिरे**कबुद्ध्यादिकार्यत्वं **तन्निबन्धना** । (४६)

सामान्यं विनैककार्यतैव न स्यादित्याह (।)

प्रत्यासत्तिर्विना जात्या यथेष्टा चक्षुरादिषु ।
ज्ञानकार्येषु जातिर्वा ययान्वेति विभागतः ॥४७॥

प्रत्यासत्तिर्विना जात्या चक्षुरादिर्ये[8]षां विषयालोकमनस्काराणां तेषु **ज्ञानकार्येषु** ज्ञानहेतुषु जात्यादि विना रूपज्ञानैककार्यजनकत्वं प्रत्यासत्ति**र्यथेष्टा** । यथा वा शावलेयाद्बाहुलेयादीनां कर्कादीनाञ्च तुल्ये भेदे **यथा** प्रत्यासत्या जात्यन्तरं विनैव **विभागतो जातिरन्वेति** । शावलेयबाहुलेयादिष्वेव गोत्वं समवेतं न कर्कादिषु सैवानुगामिप्रत्ययनिबन्धनमास्तामलं जात्या । (४७)

ग. न चक्षुरादिभिः प्रत्येयं सामान्यम्

इतश्च न वस्तु सामान्यं (।)

कथञ्चिदपि विज्ञाने तद्रूपानवभासतः ।

दृश्यत्वेनाभिमतस्य **तद्रूपस्य** स्वग्राहिणि[1] **विज्ञाने कथञ्चिदप्यनवभासतः** ।

[1] सामान्यबुद्धयः । [2] ? संकेतापेक्षा न स्यात्
[3] प्रत्यक्षं सामान्यमिति वादिनं शङ्कते ।
[4] सिद्धान्तयति

24b

ननु सन्त्यपीन्द्रियाणि नोपलभ्यन्ते। ततोऽत्रानुपलम्भादसत्वं न। न हीन्द्रियाणि स्वग्राहिणि ज्ञाने प्रत्यवभासमानत्वात् सन्तीष्यन्ते (।) किन्तर्हि (।) सत्स्वपि विषयमनस्कारादिषु कदाचित्प्रवर्तते ज्ञानं कदाचिन्नेति व्यभिचारबलादनीन्द्रियाणि कानिचिदिन्द्रियव्यपदेश्यानि व्यवस्थाप्यन्ते।

यदि नामेन्द्रियाणां स्याद् द्रष्टा भासेत तद्वपुः ॥४८॥
रूपवत्वात्;

यदि त्वतीन्द्रियाणामतीन्द्रियदर्शी द्रष्टा नाम स्यात्। **भासेत** रूपवत्वात्तेषामिन्द्रियाणां **वपुः**। (४८)

न जातीनां केवलानामदर्शनात्।
व्यक्तिग्रहे च तच्छब्दरूपादन्यन्न दृश्यते ॥४९॥

जातीनान्तु दृ[2]श्याभिमतानां **केवलानां** व्यक्तिस्वरूपव्यतिरिक्तानाम**दर्शनादभाव** एव। **व्यक्तिग्रहे** तस्या व्यक्तेः। **शब्दस्य** गौरित्यस्य **रूपादन्यत्** सामान्यं **न दृश्यते**। (४९)

ज्ञानमात्रार्थकरणेऽप्ययोग्यमत एव तत्।
तदयोग्यतयाऽरूपं तद्ध्यवस्तुषु लक्षणम् ॥५०॥

अत एवादृश्यमानत्वात् **ज्ञानमात्र**स्या**र्थ**स्यार्थक्रियायाः **करणेप्ययोग्यमेव तत्**। अन्त्या हीयं भावानामर्थक्रिया यदुत स्वज्ञानजननं। तत्राप्य**योग्यतया** तत्सामान्य**मरूपं** निःस्वभावं। **हि**र्यस्मात् सर्व्वार्थक्रियायामशक्तत्व**मवस्तुषु लक्षणं** सर्वसामर्थ्यरहितं[3] ह्यवस्त्विष्यते। (५०)

तथा च सामान्यमिति न वस्तु[1]।

यथोक्तविपरीतं यत् तत् स्वलक्षणमिष्यते।

[illegible]**द्विपरीतं यत्तत्स्वलक्षणमुच्यते**। इदञ्च वैपरीत्यं। अनभिधेयत्वं। तत्वान्यत्वाभ्यां वाच्यत्वं। असदर्थप्रत्ययाविशिष्टप्रतिभासविषयत्वं (।) असाधारणत्वं। संकेतस्मरणानपेक्षप्रतिपत्तिकत्वं। अन्यरूपविविक्तस्वरूपप्रतिभासवत्वं (।) अर्थक्रियाक्षमत्वञ्च। एतद्युक्तं स्वलक्षणमिष्यते। एतद्विपर्ययस्यावस्तुत्वसाधनस्य सामान्यलक्षणत्वात्।

यच्चा[4]**तत्कार्यव्यवच्छेदलक्षणमुक्तं** (।)

[1] रूपाहितवासनामाश्रित्योत्पत्तेः।

सामान्यं त्रिविधं, तच्च भावाभावोभयाश्रयात् ॥५१॥

सामान्यं तच्च त्रिविधं बोद्धव्यं **भावाभावोभयाश्रयात्**। किञ्चिद् भावोपादानं सामान्यं यथा रूपादीन् भावानाश्रित्य कृ[1]तकत्वादिशब्दवाच्यं लिङ्गं। अभावोपादानं यथोपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यासतोऽनुपलब्धिरनुत्पत्तिमत्त्वादि च। तद्धचभावाश्रयं सामान्यं लिङ्गं। उभयाश्रयमनुपलब्धिमात्रं[2] ज्ञेयत्वादि च भावाभावसाधरणत्वात्। (५१)

यदि भावाश्रयं ज्ञानं भावे भावानुबन्धतः।
नोक्तोत्तरत्वाद् दृष्टत्वाद्; अतीतादिषु चान्यथा ॥५२॥

यदि किञ्चित्सामान्यं **भा**[5]**वाश्रयं** तत् **ज्ञानं** तद्**भावे** भावविषयं प्राप्नोति। भावानुबन्धतो भावान्वयव्यतिरेकानुविधानात्। नैतद्युक्तं न तद्वस्तु। अभि[3]धेयत्वादिनोक्तोत्तरत्वात्। निषिद्धं हि सामान्यस्य वस्तुत्वमनन्तरमेव प्रपञ्चेनेत्यनुमानबाधितत्वं प्रतिज्ञा[4]याः। दृष्टत्वात्। **अतीतादिषु चान्यथा** वस्तुव्यतिरेकेणैवासीद् घटो भविष्यति चेति सामान्यबुद्धिरुत्पद्यते इत्यसिद्धतापि भावानुबन्धत इति हेतोः। (५२)

भावधर्मत्वहानिश्चेद् भावग्रहणपूर्वकम्।
तज्ज्ञानमित्यदोषोयं;

वस्तु विना सामान्यबुद्धयुत्पादे **भावध**[6]**र्मत्वहानिः** सामान्यस्य प्रसज्यते चेन। **भावस्य** रूपादे**र्ग्रहणपूर्व्वकं**[5] तस्य सामान्यस्य साधारणबाह्यरूपतयाऽध्यवसितबुद्धयाकारलक्षणस्याध्यवसायेन **ज्ञानमित्ययमवस्तु**[6]धर्मत्वलक्षणोऽदोषो **दोषो न** भवति। न हि सामान्यं[7] रूपादिरिव भावरूपतया ज्ञानविषय इति भावधर्मं इष्टं[8]।

[1] पंक्तिसेनादिवत्।

[2] किं पिशाचादयोऽत्यन्तमसन्तोऽथ सन्तोपि नेक्ष्यन्त इत्युभयोपादानत्वं प्रत्येतुं ..निधर्ममुक्त्वा। विषयधर्ममाह ज्ञेयत्वादि।

[3] यद्यपि भावानुविधानं पारम्पर्येण तथापि न साक्षाद्वस्तुविषयत्वं सिध्यति।

[4] भावविषयत्वमिति परप्रतिज्ञाऽभिधेयत्वादिनानुमानेन बाध्यते। परंपरया भावानुविधानेपि न साक्षाद्वस्तुविषयता सिद्धयति।

[5] रूपा[.]तवासना[.]ध्यत्योत्पत्तेः।

[6] वस्तुधर्मत्वहान्या।

[7] ?भावस्य सत्वे भवत्। भावाश्रयत्वात्। [8] ?रूपादिरिव।

मेयं त्वेकं स्वलक्षणम् ॥५३॥

किन्तु भाववासनाप्रबोधप्रसूतविकल्पकल्पितत्वात्[1] परमार्थतो **मेयं त्वेकं स्वलक्षणं**। तस्यैव रूपबुद्ध्युत्पादकत्वात्। (५३)

तस्मादर्थक्रियासिद्धेः सदसत्ताविचारणात् ॥

25a सामान्यस्य तु कल्पितत्वात्। सामर्थ्याभावात्स्वलक्षणमेकं प्रमेयं **तस्मादर्थक्रियासिद्धेः**। अर्थक्रियार्थिभिः **सदसत्ताभ्यां** तस्यैव **विचारणात्**। असत्त्वमपि स्वलक्षण[2]स्यैव विचिन्त्यते।

यद्येकमेव प्रमेयं तदा[3]चार्येण प्रमेयद्वैविध्यं यदुक्तं न स्वसामान्यलक्षणाभ्यामन्यत्प्रमेयमस्तीति तद् विरुध्यते इत्याह।

तस्य स्वपररूपाभ्यां गतेर्मेयद्वयं मतम् ॥५४॥

तस्य स्वलक्षणस्य प्रत्यक्षतः **स्वरूपेणा**नुमानतः **पररूपेण** सामान्याकारेण **गतेर्मेयद्वयं मतं** न तु भूतसामान्यस्य सत्त्वात् (५४)।

४. अनुमानचिन्ता

(१) अनुमानसिद्धिः

क. भ्रान्तमनुमानं प्रमाणम्

अयथाभिनिवेशेन द्वितीया भ्रान्तिरिष्यते।

या च **द्वितीया** पररूपेण गति[1]**रयथाभिनिवेशेन भ्रान्तिरिष्यते** साऽनुमानं यथाऽर्थोऽस्ति यथा वा स्वाकारस्तथा नाभिनिविशते किन्तु स्वाकारं बाह्यं साधारणतया मन्यते।

गतिश्चेत् पररूपेण न च भ्रान्तेः प्रमाणता ॥५५॥

नन्वनुमानं **पररूपेण गतिश्चेत्** तदा भ्रान्तिरेव। **न च भ्रान्तेः प्रमाणते**ष्यते मृगतृष्णादेरिव। (५५)

[1] यत एवं नान्यदर्थक्रियाक्षमं।

[2] व्याप्तिः पक्षधर्मता चेत्यत्र नेदं वाच्यं। अन्वयव्यतिरेकपक्षधर्मताकालेपि न वाच्यं। अन्वयव्यतिरेकमात्रे तु वाच्यं। अस्ति न वेति कृत्वा। दृष्टत्वात

[3] दिग्नागेन।

अत्रोच्यते ।

अभिप्रायाविसंवादादपि भ्रान्तेः प्रमाणता ।*
गतिरप्यन्यथा दृष्टा;

भ्रान्तेरपि प्रमाणता। अभिप्रायस्यार्थक्रियार्थिभिः ज्ञानगोचरतयाऽभिप्राय-विषय[1]यीकृतस्यार्थक्रियासमर्थस्यार्थस्य **संवादात्**। अर्थक्रियार्थिनो हि तत्साधनसमर्थार्थप्रापकं[2] प्रमाणमिच्छन्ति। **अन्यथा** पररूपेण **गतिरपि** काचिदभिप्रेतार्थसम्वादिका **दृष्टेति** प्रमाणमेव।

नन्वनुमानं वस्त्वेव गृह्णत् प्रमाणमस्तु किं भ्रान्तिरिष्यत इत्याह।

पक्षश्चायं कृतोत्तरः ॥५६॥

पक्षश्चायं प्रागेव न तद्वस्तु अभिधेयत्वादित्यादिना (२।११) **कृतोत्तरः**। (५६)
ननु भ्रान्तमपि यद्यनुमानं प्रमाणं तदा सर्व्वैव भ्रान्तिः प्रमाणं स्यादित्याह।

***मणिप्रदीपप्रभयोर्मणिबुद्ध्याभिधावतोः ।**
मिथ्याज्ञानाविशेषेपि विशेषोर्थक्रियां प्रति ॥५७॥

मणिप्रदीपयोर्ये प्रभे तयोर्**मणिबुद्ध्या** मणिरेवायमित्यध्यवसायेन तद्ग्रहणार्थं **धावतो मिथ्याज्ञानस्य** भ्रान्तत्व[3]स्या**विशेषेपि विशेषोऽर्थक्रियाम्प्रति**। मणिप्रभायामप्यध्यवसायी मणिसाध्यामर्थक्रियां प्राप्नोति। (५७)

यथा तथाऽयथार्थत्वेप्यनुमानतदाभयोः ।
अर्थक्रियानुरोधेन प्रमाणत्वं व्यवस्थितम् ॥५८॥

दीपप्रभायान्तु मणिव्यवसायी तन्न प्राप्नोतीति **यथा तथा** त्रिरूपलिङ्गजम**नुमानं**। **तदाभ**ञ्च तन्न न तथा। तयोः स्वाकारे बाह्याध्यवसायप्रवृत्तत्वात् अयथार्थत्वेपि **प्रमाणत्वं व्यवस्थितं**। विशेषेणावस्थित**मर्थक्रियानुरोधे**नानुमानमेव प्रमाणं। परम्परयाऽर्थादुत्पत्तेः तत्प्रापकत्वात्। नेतरद्विपर्यया[4]त्। तस्मात्प्रमेयद्वित्वं गतिभेदात्। (५८)

तयोर्लक्षणं ग्रहणञ्चाख्यातुमाह ।

बुद्धिर्यत्रार्थसामर्थ्यादन्वयव्यतिरेकिणी ।
तस्य स्वतंत्रं ग्रहणमतोऽन्यद् वस्त्वतीन्द्रियम् ॥५९॥

* द्रष्टव्यं परिशिष्टं १।११ [1] प्रवृत्तिविषयस्य

अर्थसामर्थ्याज्जायमाना बुद्धिर्यत्रान्वयव्यतिरेकिणी तत्स्वलक्षणन्तस्य ग्रहणमपराश्रयं स्वरूपग्रहणं स्वजन्ययाऽर्थस्वरूपया बुद्ध्या साक्षात्तस्य ग्रहणात्। अतः स्वलक्षणत्वादन्यद्वस्तु यदन्वयव्यतिरेकौ नानुकरोति बुद्धिः साक्षादप्रतिभासमानं केवलमध्यवसायविषयः तत्सामान्यलक्षण**मतीन्द्रियं** बद्धिष्वप्रतिभासनात् (५९)।

कथन्तत्प्रत्येतव्यमित्याह (।)

तस्यादृष्टात्मरूपस्य गतेरन्योर्थ आश्रयः।
तदाश्रयेण सम्बन्धी यदि स्याद् गमकस्तदा ॥६०॥

तस्य सामान्यस्य स्वलक्षणविशेषेण स्वलक्षणविवेकेना**दृष्टात्मरूपस्य**[1] **गतेः** प्रतीतेः तस्मा**दन्योऽर्थो** लिङ्गभूत **आश्रयः** सिद्धिनिमित्तं **यदि** ततः प्रत्येतव्येनानग्निव्यवच्छेदादिना **तदाश्रयेण** च धर्मिणा **सम्बन्धी** सम्बन्धवान् **स्यात्तदा गमको** नान्यथा। अनेन साध्यप्रतिबन्धोऽन्वयव्यतिरेकरूपः पक्षधर्मता च लिङ्गस्योक्ता (६०)।

नन्वन्याश्रयेण च स्वरूपप्रतीतिर्भविष्यति तथापि परोक्षता कथमित्याह (।)

गमकानुगसामान्यरूपेणैव तदा गतिः।
तस्मात् सर्वः परोक्षोर्थो विशेषेण न गम्यते ॥६१॥

तदाऽर्थान्तरात्प्रतीतिकाले **गमकं** पक्षसपक्षानुयायि लिङ्गं।[2] तदनुयायिना तद्व्यापकेन **सामान्यरूपेणैव** परोक्षोऽर्थो गम्यते। न तु सर्व्वतो व्यावृत्तेन विशिष्टेन रूपेण। **तस्मात्सर्वः परोक्षोऽर्थः** प्रतीयमानो **न विशेषेण** कथञ्चिद् **गम्यते** येन परोक्षताहानिः स्यात्। (६१)

या च सम्बन्धिनो धर्माद् भूतिर्धर्मिणि ज्ञायते।
सानुमानं परोक्षाणामेकान्तेनैव साधनम् ॥६२॥

या च सम्बन्धिनो धर्मादन्वयव्यतिरेकतो लिङ्गात् तदाश्रये **धर्मिणि ज्ञायते** परोक्षार्थप्रतीतिः **सानुमानं** त्रिरूपलिङ्गप्रभवत्त्वात्। तदेवानुमानं **परोक्षाणामेकान्तेनैव साधनं**। प्रत्यक्षस्य तत्रावृत्तेः। (६२)

न प्रत्यक्षपरोक्षाभ्यां मेयस्यान्यस्य सम्भवः।
तस्मात् प्रमेयद्वित्वेन प्रमाणद्वित्वमिष्यते ॥६३॥

न च **प्रत्यक्षपरोक्षाभ्यामन्यस्य प्रमेयस्य सम्भव** इति दर्शितं प्राक्। **तस्मात्प्रमेयस्य द्वित्वेन प्रमाणद्वित्वमिष्यते** प्रमेयमधिगच्छत् प्रमाणमुच्यते। (६३)

[1] साक्षान्न गतिः। तत्सत्तामात्रस्य। ? तस्यैव क्षणज्ञानस्य।
[2] हेतुसत्तयैव साध्यसत्त्वात्।

ख. द्वितीयं प्रमाणमनुमानम्

ऽप्येकसंख्यानिरासो वा प्रमेयद्वयदर्शनात् ।

तच्च द्विविधमिति तद्ग्राहकं द्वयमपि प्रमाणमेव **प्रमेयद्वयस्य दर्शनात्**। **ऽप्येकसंख्यानिरासो वा** बोद्धव्यः (।) तृतीयादिकं न प्रमाणं तृतीयादिप्रमेयाभावात्। नाप्येकं[3] द्वितीयस्य प्रमेयस्य तेनानधिगतेः। न हि प्रत्यक्षं स्वलक्षणसामर्थ्यात् तदा- 25b कारग्राहि जातं सामान्यं प्रत्येति कल्पनागम्यत्वात्तस्य ।

एकमेवाप्रमेयत्वादसतश्चेन्मतं च नः ॥६४॥

ननु प्रत्यक्ष**मेकमेव** प्रमाणमसतो**ऽप्रमेयत्वात्**। असच्च सामान्यमत्राह (।) **असतोऽप्रमेयत्वं म[1]तञ्च नः**। (६४)

•अनेकान्तोऽप्रमेयत्वेऽसद्भावस्य विनिश्चयः ।
तन्निश्चयप्रमाणं वा द्वितीयं ;

किमनिष्टमापद्यते। स्वलक्षणमेव तु पररूपेण गतेः सामान्यलक्षणमिष्टं। तच्च सदेवेति कथमप्रमेयं ततस्तत्साधनमपि प्रमाणमेव। तथाऽसतो**ऽप्रमेयत्वे** साध्ये- ऽसत्त्वादिति हेतुर**नेकान्तो**पि। तथा[1] हि परलोकादेरसत्तया चार्व्वाकेणापीष्यत एव केनापि प्रमाणेन निश्चयः। अथवा प्रमेयत्वाभावस्याप्यसत्त्वहेतुनैव निश्चय इति व्यक्तमनैकान्तिकत्वं। अतश्च यत एव प्रमाणात्तस्या**भावस्य निश्चय**स्तदेव- द्वितीयम्प्रमाणमनुमानं नाध्यक्षं।

कस्मादेवमित्याह (।)

नाक्षजा मतिः ॥६५॥
अभावेऽर्थबलाज्जातेरर्थशक्त्यनपेक्षणे ।
व्यवधानादिभावेपि जायेतेन्द्रियजा मतिः ॥६६॥

ना[2]क्षजा मतिरभावे विषये प्रवर्त्ततेऽर्थस्य ग्राह्यस्य बलाज्जातेः। यद्बलेन प्रत्यक्षं प्रवर्त्तते तदेव[3] प्रतिपद्यते न चाभावस्य सामर्थ्यं[2] नाम। यदि पुनरर्थसामर्थ्यान- पेक्षणमस्य तदा ग्राह्यस्यार्थस्य शक्त्यनपेक्षणे तद्व्यवधानादिभावेपीन्द्रियजा मति- र्जायेत। न चैतदस्ति। ततोऽर्थसामर्थ्यापेक्षि नाभावविषयं भवितुमर्हति। (६५,६६)

स्यादेतत् (।)

[1] चार्व्वाकं प्रति सिद्धसाधनमाह ? तत्सत्तामात्रस्य।

[2] परलोकादेः प्रत्यक्षादेवाभावनि[illegible]ह। [3] प्रत्यक्षं निश्चिनोति।

अभावे विनिवृत्तिश्चेत् प्रत्यक्षस्यैव निश्चयः।
विरुद्धं सैव वा लिङ्गमन्वयव्यतिरेकिणी ॥६७॥

प्रत्यक्षस्यैव प्रवृत्तिर्भावे सत्त्वनिश्चयो **विनिवृत्तिश्चाभावे** नि[1]श्चयो न तु प्रमाणान्तरवृत्तिरिति चेत्।[2] विरुद्धमिदं यः प्रत्यक्षाभावान्निश्चयः स प्रत्यक्षादिति। न हि प्रत्यक्षतन्निवृत्त्योरैका[3]त्म्यं[3] तथा ह्यभावो भाव एव स्यात्। भावोपि चाभावः। न च प्रत्यक्षनिवृत्तावप्यवश्यमभावः। व्यवधानादिष्वर्थसत्त्वेपि तस्याभावात्।अथार्थान्वयव्यतिरेकानुविधायिनी प्रत्यक्षनिवृत्तिरेकज्ञानसंसर्गिपदार्थान्तरोपलब्धिरूपाऽभावनिश्चयहेतुस्तदा **सैव** प्रत्यक्षनिवृत्तिरनुपलब्ध्याख्या**न्वयव्यतिरेकिणी लिङ्गमिति** तज्जा प्रतीतिरनुमानमेवेति कथं नाप्रत्यक्षं प्रमाणं।[4] (६७)

ग. प्रमाणद्वयसिद्धिः

किञ्च (।)

सिद्धं च परचैतन्यप्रतिपत्तेः प्रमाद्वयम्।

परचैतन्यप्रतिपत्तेः प्रमाणद्वयं सिद्धं। न हि प्रत्यक्षादर्व्वाग्दर्शनः परचैतन्यमवैति। किन्तु स्वसन्ताने बुद्धिपूर्वकत्वेनोपलब्धचेष्टादिदर्शनात्तदनुमानं परचित्तनिश्चयः किमस्तीत्याह (।)

व्यवहारादौ प्रवृत्तेश्च सिद्धस्तद्भावनिश्चयः ॥६८॥

परस्परप्रेषणाध्येषणव्यवहारादौ **प्रवृत्तेश्च सिद्धश्च** तस्याः परचैतन्यप्रतिपत्ते**र्भावनिश्चयः।** (६८)

घ. अविसंवादादनुमानं प्रमाणम्

नन्वनुमानाभिमता प्रतीतिर्नास्त्येवेति न ब्रूमः। किन्तु प्रामाण्ये तस्याः विप्रतिप[5]द्यामह इत्याह (।)

प्रमाणमविसंवादात् तत् क्वचिद् व्यभिचारतः।
नाश्वास इति चेल्लिङ्गं दुष्टिरतदीदृशम् ॥६९॥

प्रमाणन्तदनुमानमविसम्वादात्। प्रत्यक्षमपि हि सम्वादकत्वात् प्रमाणं तच्चानुमानस्यापि समानं। **क्वचिच्छ्यामतादिसाधनार्थमुपात्ते** तत्पुत्रादौ लिङ्गे

[1] प्रत्यक्षनिवृत्त्याभावस्य निश्चयश्च स्यात्। [2] स्ववचनविरुद्धं।
[3] ऐकात्म्यभाव एव स्यात्। ? अवैति। स्वपुत्रादौ।